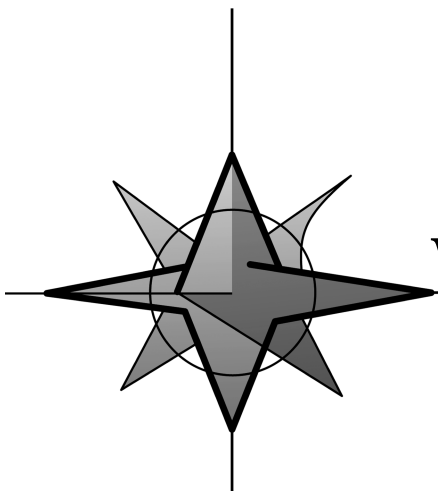

Wschodnioznawstwo

2022

Wschodnioznawstwo

2022

Wrocław 2022

Rada Naukowa

doc. Oleksandr Kuchyk (Lwów)
prof. dr hab. Vladimir Penchev (Sofia)
dr Józef Szymeczek (Czeski Cieszyn / Ostrawa)
dr George Tarkhan-Mouravi (Tbilisi)
dr hab. Michał Wawrzonek, prof. AIK (Kraków)
prof. dr hab. Zdzisław J. Winnicki (Wrocław) – przewodniczący

Redakcja

dr Tomasz Szyszlak – redaktor naczelny
dr hab. Jarosław Jarząbek – z-ca redaktora naczelnego
mgr Natalia Sienko – sekretarz redakcji

dr Michał Lubicz Miszewski – redaktor tematyczny
dr hab. Marcin Szydysz – redaktor tematyczny
dr hab. Elżbieta Szyszlak, prof. UWr – redaktor tematyczny

Recenzenci

dr hab. Adam Bobryk, prof. UPH
Instytut Nauk o Bezpieczeństwie Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach
dr Ayfer Genç Yılmaz
Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych Uniwersytetu Handlowego w Stambule
doc. dr Gediminas Kazėnas
Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu im. Michała Römera w Wilnie
dr Ondřej Klípa
Katedra Studiów Rosyjskich i Wschodnioeuropejskich Uniwersytetu Karola w Pradze
dr Paweł Olbrycht
Wydział Nauk o Bezpieczeństwie Akademii Wojsk Lądowych im. gen. Tadeusza Kościuszki we Wrocławiu
dr Kinga Smoleń
Instytut Nauk o Polityce i Administracji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
dr hab. Natalya Yakovenko, prof. NUK
Instytut Stosunków Międzynarodowych Narodowego Uniwersytetu Kijowskiego im. Tarasa Szewczenki

ISSN 2082-7695, e-ISSN 2720-0825

Redakcja deklaruje, że podstawową wersją czasopisma jest jego wersja drukowana

Czasopismo indeksowane na ERIH Plus, Index Copernicus Journals Master List, BazHum oraz The Central European Journal of Social Sciences and Humanities

© Copyright by Instytut Studiów Międzynarodowych
Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Wrocławskiego

Oficyna Wydawnicza Arboretum
ul. Witosa 16, 51-507 Wrocław
tel./fax 071 344 06 63
e-mail: biuro@wydawnictwo-arboretum.pl

Spis treści

DEKADA PO ARABSKIEJ WIOŚNIE – SUKCES CZY PORAŻKA?

Wprowadzenie (Marcin Szydzisz) 11

Tomasz Bojnicki

**Przeobrażenia geopolityczne i geoeconomiczne na Bliskim Wschodzie
po wydarzeniach Arabskiej Wiosny po 2011 r.**

Zarys problematyki 15

Andrzej Demczuk

Democracy and the Arab Spring.

The effects of the revolutions in the Arab world 29

Majid Asadnabizadeh

**Meta-events: The tale of the outbreak of the Arab Spring
and the connection with climate change** 43

Paweł Rogiewicz, Mateusz Repczyński

**Przyczyny wybuchu Arabskiej Wiosny w Bahrajnie i Jemenie
– analiza porównawcza** 63

Marcin Szydzisz

Wpływ tzw. Arabskiej Wiosny na bezpieczeństwo Izraela

– wymiar regionalny 81

KRYZYS NA GRANICY STREFY SCHENGEN

**Z BIAŁORUSIĄ (2021-2022) – WYZWANIA DLA BEZPIECZEŃSTWA,
KONFLIKTY SPOŁECZNE, WOJNA INFORMACYJNA**

Wprowadzenie (Michał Lubicz Miszewski) 101

Olesia Tkachuk

Znaczenie kryzysu migracyjnego na granicy polsko-białoruskiej

dla polityki imigracyjnej i azyłowej Unii Europejskiej 103

Krzysztof Jurek

Działalność organizacji pozarządowych w kontekście kryzysu

na granicy polsko-białoruskiej (2021-2022) 123

Mateusz Kamionka

Krewny, który stał się wrogiem.

Rewizja stosunków ukraińsko-białoruskich w latach 2020-2022 139

Marcin Adamczyk

Chińska perspektywa kryzysu na wschodniej granicy Unii Europejskiej

(2021-2022) 157

MNIEJSZOŚCI – IMIGRANCI

– BEZPIECZEŃSTWO WE WSPÓŁCZESNYM ŚWIECIE

Wprowadzenie (Elżbieta Szyszlak) 179

Laura M. Herța, Mihaela Șerpi

In Search of Economic Security and Societal Security.

The Experience of Economic Migrants from Transnistria and Gagauzia ... 181

Elżbieta Szyszlak

Bezpieczeństwo kulturowe mniejszości tureckiej w Bułgarii

na tle przemian społeczno-politycznych i gospodarczych w tym kraju 203

Violetta Gul-Rechlewicz

Radykalizm oraz ekstremizm wobec kwestii radykalizacji

młodych muzułmanów w Holandii 227

Piotr Kosiorek

Sytuacja, rola i znaczenie imigrantów z byłego ZSRR w Izraelu

– między tożsamością radziecką a żydowską 247

Ayşe Çiçek

**„Political Re-education Camps” in Xinjiang
as a part of panopticon-like Society:**

Clashing Discourses of Western and Chinese Media 269

Paweł Popieliński, Andrzej Łuczak

Polityka publiczna wobec Romów w Polsce

na przykładzie województwa lubuskiego 299

Tomasz Szyszlak

Korporacja subetnosem inspirowana. Kozacy rejestrowi

w systemie bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej 317

VARIA

Tomasz Landmann

Znaczenie sporu polsko-litewskiego dla bezpieczeństwa II RP

w latach 1919-1922. Wybrane przejawy (cz. 2) 341

Людмила Ч. Дрожжа

**Итоги пакта Риббентропа-Молотова 1939 г. в судьбе Польши.
(Польская историография 1980-х – 2000-х гг.)** 361

Michał Siekierka

**Polityka Niemiec w stosunku do proklamacji ukraińskiej niepodległości
i jej następstwa w ostatniej dekadzie XX w.** 377

Виктор Шадурский

**Три десятилетия суверенитета Республики Беларусь (1991–2021):
точка невозврата не пройдена** 395

Marcin Koczan, Abdulmelik Alkan

**Bezpieczeństwo energetyczne a transformacja
sektora elektroenergetycznego w Polsce
(na przykładzie wybranych podsektorów)** 425

RECENZJE

Jan Sienkiewicz, *Groby polskie na Litwie. Tom 1: Rejon wileński
część pierwsza*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2021, ss. 604.
Tom 2: *Rejon wileński część druga*, Instytut Pamięci Narodowej,
Warszawa 2021, ss. 704
(Zdzisław J. Winnicki) 439

Anatol Wialiki, *Dzierżyńszczyzna 1932–1937. Rejon skazany na likwidację*,
Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2021, ss. 224
(Zdzisław J. Winnicki) 443

Diane M. Zorri, Houman A. Sadri, David C. Ellis, *Iran Proxy Groups
in Iraq, Syria, and Yemen: A Principal-Agent Comparative Analysis*,
JSOU Report 20-5, The Joint Special Operations University Press,
MacDill 2020, pp. 154
(Jarosław Jarząbek) 449

**Kronika naukowa Zakładu Badań Wschodnich za rok akademicki
2021/2022** 453

Informacje dla autorów 461

Etyka publikacji 463

Formularz recenzyjny 467

**DEKADA PO ARABSKIEJ WIOŚNIE
– SUKCES CZY PORAŻKA?**

Wprowadzenie

Założeniem Działu było przedstawienie skutków tzw. Arabskiej Wiosny. Było to wydarzenie o szczególnym charakterze. Protesty zapoczątkowane w Tunezji w grudniu 2010 r. rozlały się po całym regionie MENA (*Middle East and North Africa*, Bliski Wschód i Północna Afryka). W niektórych państwach doszło do obalenia dyktatorów (Tunezja, Egipt), w innych rozpoczęły się długotrwałe wojny, które wciąż trwają (Syria, Jemen, Libia). Przyjrzenie się sytuacji w regionie daje możliwość ustalenia skutków i charakteru tych zmian. Sześciu Autorów zwróciło uwagę na różne aspekty wydarzeń tzw. Arabskiej Wiosny i przeanalizowało jej skutki na kilku płaszczyznach.

Dział rozpoczyna się artykułem Tomasza Bojnickiego „Przeobrażenia geopolityczne i geoeconomiczne na Bliskim Wschodzie po wydarzeniach Arabskiej Wiosny po 2011 roku”. Autor próbuje odpowiedzieć na cztery kluczowe pytania dotyczące kwestii związanych ze zmianami geopolitycznymi w regionie. Opisuje te zmiany w bardzo szerokim kontekście, nie tylko pokazując, jakie skutki tzw. Arabska Wiosna wywołała w państwach regionu, ale również zwraca uwagę na udział w tych wydarzeniach mocarstw regionalnych (Arabia Saudyjska, Iran, Turcja, Izrael) i globalnych (USA, Rosja, Chiny). Artykuł podkreśla znaczenie interesów geopolitycznych i geoeconomicznych. Bojnicki zauważa, że pozostałe kwestie (ideologiczne, religijne i prestiżowe) są zepchnięte na drugi plan. Słusznie akcentuje on również fakt powstawania nowych sojuszy (np. państw Zatoki Perskiej i Izraela) i zwraca uwagę, że nie będzie to służyło stabilizacji na Bliskim Wschodzie.

Kolejny tekst, którego Autorem jest Andrzej Demczuk („Democracy and the Arab Spring. The effects of the revolutions in the Arab world”) stanowi próbę analizy tzw. Arabskiej Wiosny w kontekście projektów ustanowienia demokracji w państwach regionu. Jak zauważa Autor, mimo oczekiwań demonstrujących, efektem rewolucji nie była zmiana systemów na demokratyczne. Okazało się, że – jak pisał Demczuk – *droga do demokracji jest trudna i wymaga czasu*. Nie spełniły się nadzieje protestujących na ustanowienie demokracji rozumianych w sposób zachodni, ale jak przypomina Autor, są eksperci, którzy twierdzą, że *ta porażka*

jest tymczasowa. U młodych ludzi wciąż widoczne jest przekonaniem, że można zmienić system.

Majid Asadnabizadeh jest Autorem następnego artykułu „Meta-events: The tale of the outbreak of the Arab Spring and the connection with climate change”. Porusza w nim niesłychanie aktualne zagadnienie zmian klimatycznych. Wprawdzie Autor w swoich badaniach nie był w stanie wskazać bezpośrednich związków między tzw. Arabską Wiosną a zmianami klimatycznymi, to jednak w analizie zwrócił uwagę na ten poważny problem. Bliski Wschód jest regionem, w którym ocieplenie postępuje dwa razy szybciej niż średnia światowa. Naturalnym następstwem tego faktu będzie spadek plonów i tym samym turbulencje na rynku żywnościowym. Niestabilność polityczna w regionie wywołana wybuchem rewolucji ma pośredni wpływ na tę sytuację. Anarchia i słabe rządy nie są w stanie w sposób efektywny przeciwdziałać tym niepokojącym zmianom.

Autorzy następnego tekstu – Paweł Rogiewicz i Mateusz Repczyński („Przyczyny wybuchu Arabskiej Wiosny w Bahrajnie i Jemenie – analiza porównawcza”) starają się wskazać na różnice i podobieństwa, które doprowadziły do powstań w Bahrajnie i Jemenie. Artykuł koncertuje się na trzech poziomach analizy: politycznym, społecznym i ekonomicznym. Autorzy tekstu słusznie zaznaczają, że świat nie poświęcał zbyt wiele uwagi wydarzeniom w obu opisywanych państwach, a to właśnie tam ogniskowała się najważniejsza dla Bliskiego Wschodu rywalizacja pomiędzy Arabią Saudyjską i Iranem. Autorzy tekstu przeprowadzili – w moim przekonaniu – rzetelną, kompletną i wartościową analizę przyczyn wybuchu rewolucji w obu krajach. Trzeba również zgodzić się z ich ostateczną konkluzją. Zauważyli oni, że było zdecydowanie więcej podobieństw niż różnic w przyczynach wybuchu społecznego niezadowolenia w Bahrajnie i Jemenie. Do pierwszych należały: autorytarne rządy przywódców państw; łamanie praw wyborczych; silnie oddziałująca na państwo struktura plemienna i przynależność religijna; kategoryzowanie obywateli na lepszych i gorszych; postępujące ubożenie społeczeństwa. Na drugie zaś składały fakt dyskryminowania innych grup społecznych oraz różne podejścia władzy do kwestii gospodarczych.

Ostatni artykuł Działu jest poświęcony wpływowi rewolucji arabskich na bezpieczeństwo Izraela. Autor koncentruje się w nim na wymiarze regionalnym, starając się ocenić wydarzenia i procesy, które miały miejsce w państwach Bliskiego Wschodu (Egipcie, Syrii, Libanie, Jordanii, krajach Półwyspu Arabskiego) i pokazać, na ile oddziaływały one na bezpieczeństwo Państwa Żydowskiego. Zasadna wydaje się konkluzja, że paradoksalnie, tzw. Arabska Wiosna doprowadziła w sposób pośredni do wzmocnienia bezpieczeństwa Izraela. Pozytywnie na nie wpływają następujące czynniki: ustabilizowanie się reżimu generała Sisi w Egipcie, wojna domowa w Syrii, współpraca państw Zatoki Perskiej z Izraelem czy marginalizacja „sprawy palestyńskiej”. Wszystkie one są następstwem (niekoniecznie bezpośrednim) tzw. Arabskiej Wiosny.

Zaprezentowane w tym Dziale artykuły są moim zdaniem udaną i wartościową próbą analizy wydarzeń, które dekadę temu wstrząsnęły regionem MENA. Stanowią one również istotny wkład w badania tego regionu.

dr hab. Marcin Szydzisz

Tomasz Bojnicki

Przeobrażenia geopolityczne i geoeconomiczne na Bliskim Wschodzie po wydarzeniach Arabskiej Wiosny po 2011 r. Zarys problematyki

Abstrakt

Region Bliskiego Wschodu w historii ludzkości odgrywał istotne znaczenie geopolityczne i geoeconomiczne. Wynikało to z jego położenia geograficznego, co powodowało, że stanowił swego rodzaju „pomost” w handlu łączącym Europę z Azją i Afryką. Współcześnie jednym z kluczowych aspektów są znajdujące się na tych obszarach znaczące złoża ropy naftowej, a także zbiegające się interesy geopolityczne mocarstw regionalnych i globalnych. Doprowadziło to do sytuacji, że region ten stał się jednym z kluczowych obszarów geopolitycznych i geoeconomicznych we współczesnej polityce międzynarodowej. Historycznie w tym regionie dominowały państwa o reżimie autorytarnym lub monarchicznym. Pod koniec 2010 i na początku 2011 r. doszło jednak do masowych wystąpień w szeregu krajów regionu. Protestująca ludność dążyła do poprawy swojej sytuacji politycznej i socjoeconomicznej, a wystąpienia nazwane zostały później Arabką Wiosną. Arabska Wiosna zmieniła krajobraz polityczny regionu, co dotyczyło zwłaszcza reżimów w Egipcie, Libii, Tunezji i Jemenie. Przemiany w krajach arabskich miały szereg skutków politycznych, społeczno-economicznych i geostrategiczných. Sytuacja w poszczególnych państwach jest nierozzerwalnie związana z polityką regionalną i globalną. Kluczowe są tu uwarunkowania geopolityczne i geoeconomiczne, uwzględniając role globalnych i lokalnych graczy, tj. Stanów Zjednoczonych, Chin, Rosji, Turcji, Izraela, Iranu czy Arabii Saudyjskiej. Arabska Wiosna nasiliła geopolityczną rywalizację i rozprzestrzeniła ją na Syrię. W artykule podjęto się próby charakterystyki definicji pojęć geopolityki oraz geoeconomii. Celem głównym było przedstawienie przeobrażeń geopolitycznych oraz geoeconomicznych w regionie Bliskiego Wschodu po wydarzeniach Arabskiej Wiosny z 2011 r.

Słowa kluczowe: Bliski Wschód, geopolityka, geoeconomia, Arabska Wiosna

Wstęp

Arabska Wiosna odegrała znaczącą rolę w przeobrażeniach geopolitycznych i geoeconomicznych w regionie Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Na skutek masowych wystąpień ludności w większości państw regionu władze tych państw podjęły próby zgaszenia oporu społecznego. Protestująca ludność domagała się poprawy sytuacji majątkowej i dochodowej znacznej części społeczeństwa oraz demokratyzacji życia publicznego.

W niektórych państwach protesty społeczne zostały stłumione. Jednak w innych krajach doprowadziły do potężnych wstrząsów o charakterze politycznym i wojskowym. W Egipcie doszło do dwukrotnego obalenia władz państwowych, a w Syrii, Libii, Jemenie i Iraku doszło do długotrwałych wojen domowych, w które zaangażowane były mocarstwa regionalne i światowe, traktujące terytorium tych państw jako pole rywalizacji swoich interesów.

Z demokratycznych ideałów Arabskiej Wiosny w konsekwencji zaangażowania się w nią różnych sił politycznych nie zostało praktycznie nic. Tradycyjna rywalizacja państw regionu doprowadziła do niestabilności politycznej i ekonomicznej Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Pierwsze skrzypce w wojnach domowych w Syrii, Libii, Jemenie i Iraku, a także w wydarzeniach w Egipcie, grały mocarstwa regionalne – Iran, Turcja i Arabia Saudyjska. Iran starał się wykorzystać mniejszość szyicką w Jemenie, Iraku i Syrii, a także poparcie rządów w Bagdadzie i Damaszku, do walki z siłami prodemokratycznymi i prozachodnimi, a także z siłami radykalnego sunnickiego islamu, wspieranego zwłaszcza przez Katar i Turcję. Turcja starała się rozszerzyć swoje wpływy w Syrii i Libii, a także cały czas starała się zredukować śmiertelne dla siebie zagrożenie kurdyjskie (w Syrii zaczęły powstawać kurdyjskie siły samoobrony przeciwko Państwu Islamskiemu, ale powiązane one były z uznawaną za organizację terrorystyczną Partią Pracujących Kurdystanu). Arabia Saudyjska przede wszystkim starała się zneutralizować wzrost znaczenia Iranu jako głównego wroga sunnickiej monarchii oraz głównego przeciwnika w walce o regionalną hegemonię. W konflikty polityczne i militarne będące następstwem Arabskiej Wiosny zaangażowane były również światowe mocarstwa, zwłaszcza Stany Zjednoczone i Rosja.

Geopolityka i geoeconomia w ujęciu teoretycznym

Pojęcie geopolityki doczekało się wielu definicji, a spory na temat precyzyjnego zdefiniowania tego pojęcia trwają od ponad 100 lat. W. Fox uważa, że *geopolityka jest zastosowaniem wiedzy geograficznej do polityki światowej*¹. P. Gallois stwierdza:

¹ L. Moczulski, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 2000, s. 72.

*Geopolityka bada stosunki między polityką międzynarodową a bazą geograficzną (przestrzenią), na której ta polityka jest prowadzona*². Z kolei Leszek Moczulski napisał: *Geopolityka zajmuje się zmiennymi układami sił na niezmiennym przestrzeni*³. Należy w tym momencie również wskazać na różnice pojawiające się w debacie naukowej dotyczącej definiowania pojęć „geopolityka” i „geografia polityczna”. Geografia polityczna należy do nauk geograficznych. Przede wszystkim bada ona wpływ państwa na przestrzeń geograficzną (odwrotnie niż geopolityka, która bada wpływ przestrzeni geograficznej na państwa), jej narzędziem badawczym jest aparat oparty na geografii ekonomiczno-społecznej, charakteryzuje się statycznym spojrzeniem na opisywaną „teraźniejszość”, a jej funkcja jest przede wszystkim deskrypcyjna⁴.

Pojęcie geoeconomii należy rozpatrzyć (podobnie jak pojęcie geopolityki) przez pryzmat językowy, a także merytoryczny. Słowo „geoeconomia” powstało na skutek połączenia dwóch słów: geos (ziemia) oraz ekonomii jako określenia dziedziny nauki zajmujących się gospodarowaniem⁵. Pierwszym, który użył pojęcia geoeconomia był R.H. Whitebeck w artykule z 1929 r. Uważał, że prawa ekonomiczne powinny uwzględnić kontekst przestrzenny i geograficzny. Geografia ekonomiczna tworzy podstawę empiryczną, a ekonomia tworzy zasady działania ekonomicznego w określonych warunkach geograficznych⁶. Dotyczy to przede wszystkim umiejętnego korzystania z różnorodnych zasobów, do których zaliczyć należy zasoby ludzkie, kapitałowe czy usługowe. Można ją określić również jako narzędzie służące nie tylko opisowi rzeczywistości ekonomicznej w określonej przestrzeni, ale też narzędzie do diagnozy i prognozy aktualnej sytuacji na świecie. Zajmuje się zatem opisem strategicznych przepływów gospodarczych i komunikacyjnych, ładem gospodarczym czy szeroko rozumianą „walką” o rynki, skuteczną wymianę towarów, kapitału i usług⁷. W tym kontekście należy wskazać, że geopolityka jest polityką określonych organizmów politycznych i „ośrodków siły” (najczęściej państw), które zajmują się „walką” o przestrzeń i wpływy wynikające z jego geograficznego i przestrzennego zlokalizowania, a dopiero później posługiwaniem się osiągniętymi atutami⁸ i czerpaniem z nich korzyści, czyli przemyślanym gospodarowaniem przestrzenią społeczno-ekonomiczną.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, s. 75.

⁴ L. Sykuliszki, *Geopolityka a geografia polityczna* [10 IX 2011], <http://geopolityka.org/analizy/leszek-sykuliszki-geopolityka-a-geografia-polityczna> (23 V 2022).

⁵ E. Haliżak, *Geoeconomia*, Warszawa 2012, s. 15.

⁶ J. Żukowska, *Geoeconomia nowej rzeczywistości*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2016, nr 436, s. 418.

⁷ *Ibidem*, s. 3.

⁸ *Ibidem*.

W celu efektywnego wykorzystywania zasobów państwa konieczna jest przemyślana i zaplanowana strategia, która wyraża się w przyjętej polityce gospodarczej państwa. Odpowiednie zarządzanie wszelkimi zasobami (surowce, demografia, kapitał finansowy itp.) pozwala na efektywniejszy wzrost gospodarczy, a co za tym idzie modernizację, postęp i tworzenie się innowacji⁹. Czynniki te mają przełożenie na wzrost zasobności ekonomicznej państwa i społeczeństwa go zamieszkującego, a to przekłada się z kolei na możliwość wykorzystania części zasobów na wzmocnienie siły militarnej państwa. Siła militarna oraz potęga ekonomiczna ma z kolei przełożenie na siłę polityczną państwa i jego znaczenie geopolityczne. Stwarza również możliwości umiejętnego i skutecznego poszerzania wpływów oraz walki o przestrzeń z innymi organizmami politycznymi. W tym kontekście zauważalny jest związek i wzajemne oddziaływania na siebie geopolityki oraz geoeconomii. Relację tę można określić również w następujący sposób: *w geopolityce o roli, randze i wielkości państwa decyduje potencjał militarny i zasoby naturalne, a w geoeconomii decyduje jego efektywność gospodarcza i siła ekonomiczna*¹⁰. Ma to znaczenie w systemie kapitalistycznym, gdzie określone grupy interesu (np. przedsiębiorcy lub banki) wywierają presję na politycznych decydentów¹¹. Do przykładowych narzędzi geoeconomicznych stosownych przez państwa można zaliczyć¹²:

- a) politykę handlową – w zakresie importu (np. embargo na określone towary); podatki i cła importowe; ukryte bariery handlowe (np. regulacje promujące określoną branżę albo zmniejszającą udział innych przedsiębiorstw zagranicznych na danym rynku);
- b) politykę inwestycyjną – wspieranie spółek państwowych lub spółek skarbu państwa; zwiększanie wydatków rządowych np. na zbrojenie w państwowych i prywatnych przedsiębiorstwach zbrojeniowych z krajowym kapitałem;
- c) politykę surowcową – narzucanie cen sprzedawanych surowców; dyktat surowcowy; groźby dotyczące przerwania dostawy surowców;
- d) politykę walutową – osłabianie i wzmocnianie waluty; wojny walutowe;
- e) pomoc ekonomiczną – wspieranie określonych państw przez pożyczki, kredyty i subsydia.

Geografia ekonomiczna, nazywana również społeczno-ekonomiczną lub gospodarczą, zajmuje się przede wszystkim badaniem oddziaływania człowieka na

⁹ B. Góralczyk, *Geoeconomia wypiera geopolitykę* [12 VII 2014], <http://www.obserwatorfinansowy.pl/tematyka/makroekonomia/geoeconomia-wypierageopolityke/> (20 III 2022).

¹⁰ E. Luttwak, *Turbokapitalizm. Zwycięzcy i przegrani światowej gospodarki*, Wrocław 2000, s. 24.

¹¹ *Ibidem*.

¹² G. Malinowski, *Chiny a geopolityka i geoeconomia. Jak nie wpaść w pułapkę narracji?*, [w:] *Ekonomia o polityka. Wokół teorii Grzegorza W. Kołodko*, red. E. Mączyńska, Warszawa 2019, s. 341-342.

istniejące środowisko geograficzne. Przedmiotem badań geografii ekonomicznej są w tym wypadku przestrzeń i struktury funkcjonujące w jej ramach, a także procesy systemu (relacja na linii środowisko-społeczeństwo)¹³.

Konsekwencje geopolityczne i geoekonomiczne Arabskiej Wiosny

Łatwo przecenić wpływ geopolityki i geoekonomii na sytuację na Bliskim Wschodzie u progu drugiej dekady XXI w. Z jednej strony może się wydawać, że wydarzenia określane jako Arabska Wiosna były inspirowane zza granicy, ze skonfliktowanych ze sobą państw regionu i mocarstw światowych. Sprzyjanie rewolucjom, wojnom domowym i ruchom społecznym w słabszych krajach było praktykowane przez imperia w okresie kolonializmu, ale również w XX i XXI w. Np. finansowanie ruchów opozycyjnych może być uderzeniem w interesy i wpływy rywalizujących ze sobą mocarstw. Jednak z drugiej strony nie sposób dostrzec autentycznego oburzenia społecznego, które stało za protestami społecznymi w 2011 r. w takich krajach, jak Egipt, Tunezja i Libia. Mieszkańcy tych krajów – oburzeni pogarszającą się sytuacją ekonomiczną oraz autorytaryzmem władz politycznych – postanowili wyjść na ulicę i zmanifestować swój sprzeciw wobec tych negatywnych zjawisk. Jednak – jak pokazuje historia polityczna – nie sposób oddzielić autentycznego ludowego gniewu od międzynarodowych powiązań i rywalizacji politycznych i gospodarczych. Autentyczny ruch protestu w danym kraju zawsze jest uwikłany w skonfliktowane ze sobą interesy mocarstw światowych i regionalnych. Tak było również w przypadku Arabskiej Wiosny.

Wydarzenia określane jako Arabska Wiosna rozpoczęły się pod koniec 2010 r. w Tunezji i w szybkim tempie rozprzestrzeniły się na inne kraje regionu Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej (region określany jest coraz powszechniej jako MENA, *Middle East and North Africa* i oznacza w znacznej mierze kraje znajdujące się pod wpływem kultury islamu). W grudniu 2010 r. bezrobotny sprzedawca z Tunezji spalił się na znak protestu przeciwko samowoli lokalnych urzędników¹⁴. Bezpośrednio po tym wydarzeniu w Tunezji wybuchły protesty społeczne, które wkrótce ogarnęły inne kraje regionu. Powodem protestów była nie tylko przemoc doświadczana przez mieszkańców ze strony urzędników i służb porządkowych państw autorytarnych, ale również bezrobocie, niski poziom wynagrodzeń i pozostałe procesy ekonomiczne, niekorzystnie odbijające się na sytuacji majątkowej i dochodowej ludności krajów MENA. Wybuch masowych prodemokratycznych

¹³ *Podstawy geografii ekonomicznej*, red. J. Wrona, Warszawa 2006, s. 12.

¹⁴ M. Chaziza, *The Arab Spring: Implications for Chinese Policy*, „Middle East Review of International Affairs” 2013, vol. 2, nr 17, s. 73.

wystąpien ludności wzbudził nadzieję nie tylko w regionie, ale również na świecie – nadzieję co do politycznej transformacji autorytarnych państw w demokratyczne. O ile pierwsza faza Arabskiej Wiosny wiązała się z optymizmem co do możliwości takiej transformacji w wielu krajach regionu, o tyle druga faza, która rozpoczęła się po 2013 r., wiązała się już z coraz większym pesymizmem, nie tylko wobec zmian demokratycznych, ale również wobec pokoju i stabilności regionu¹⁵.

Nie tylko procesy społeczne i ekonomiczne oraz pragnienie demokratyzacji życia publicznego stały za wystąpieniami ludności. Tego rodzaju motywacje spotykały się z motywacjami religijnymi. Zagospodarowywany przez różne siły polityczne, tak krajowe, jak i zagraniczne, był zarówno podział na szyitów i sunitów, jak i sama religia islamu. Większość wystąpień antyrządowych była motywowana religijnie¹⁶. Arabską Wiosnę cechuje wyraźny zwrot ku religii jako nieusuwalnemu elementowi współczesnych sporów politycznych. Radykalny islamizm stanowił znaczącą siłę polityczną w Syrii, Egipcie, Libii, Jemenie i Tunezji.

Protesty społeczne w krajach ogarniętych Arabską Wiosną spotkały się z poparciem przez jedne mocarstwa regionalne oraz z odrzuceniem i wsparciem sił przeciwnych protestom społecznym przez inne mocarstwa. Region Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej od zawsze stanowił pole rywalizacji geopolitycznej i geoeconomicznej mocarstw ze względu na strategiczną pozycję tego regionu świata¹⁷. Historycznie, przez region ten przebiegały szlaki handlowe łączące krańce Eurazji – Europę i Daleki Wschód. Współcześnie, podkreśla się obecność bogactw naturalnych, zwłaszcza gazu i ropy naftowej, jako element zwiększający strategiczne znaczenie regionu. Przed Arabską Wiosną geopolityczne i geoeconomiczne podziały w regionie przebiegały wzdłuż osi prozachodni-antyzachodni, a po tych wydarzeniach podział ten stał się tylko jednym z ważniejszych podziałów¹⁸. Znacznie większą rolę zaczęły wtedy odgrywać podziały o charakterze lokalnym – religijne, etniczne, narodowe, polityczne, z których wynikała polityka sprzyjania realizacji interesów poszczególnych mocarstw regionalnych.

W 2013 r. w Egipcie Arabia Saudyjska i Zjednoczone Emiraty Arabskie wspierały obalenie wybranego demokratycznie prezydenta Mohameda Morsiego oraz przechwycenie władzy przez egipskie wojsko, podczas gdy Turcja i Katar wspie-

¹⁵ B. Aras, S. Kardas, *Geopolitics of the Middle East: Perspectives from Inside and Outside*, „Journal of Balkan and Near Eastern Studies” 2021, vol. 3, nr 23, s. 397.

¹⁶ M. Dehshiri, H. Shahmoradi, *Resurgence of Geopolitical Rivalry in the MENA after the ‘Arab Spring’*, „Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies” 2020, vol. 2, nr 14, s. 195.

¹⁷ *Ibidem*, s. 194.

¹⁸ B. Aras, S. Kardas, *op.cit.*, s. 398. Na tym m.in. tle wybuchały konflikty polityczne i militarne pomiędzy sąsiadującymi ze sobą państwami arabskimi. Syria chciała osiągnąć hegemonię nad Libanem, Arabia Saudyjska nad państwami Zatoki Perskiej, Algieria i Maroko walczyły ze sobą o terytorium Sahary Zachodniej, a Irak, wspierany m.in. przez Stany Zjednoczone, prowadził wyniszczającą wojnę z Iranem. B. Salloukh, *The Arab Uprisings and the Geopolitics of the Middle East*, „The International Spectator” 2013, vol. 2, nr 48, s. 33.

rały prezydenta¹⁹. Podczas gdy Katar otwarcie wspierał Bractwo Muzułmańskie, z którego wywodził się Morsi, to Arabia Saudyjska uznała w 2014 r. Bractwo Muzułmańskie za organizację teorrystyczną²⁰. Arabska Wiosna skończyła się obaleniem trzech dyktatorów²¹ – Zajna al-Abidina ibn Alego (Tunezja), Hosniego Mubaraka (Egipt) i Muammara Kaddafiego (Libia). Zatem Mohameda Morsiego spotkał taki sam los, jak obalonego Mubaraka, z tym że Morsi obalony został w wyniku wojskowego zamachu stanu. Podobne konflikty interesów występowały w innych krajach ogarniętych protestami społecznymi – Tunezji, Libii, Jemenie i Syrii. Mocarstwa regionalne traktowały terytorium tych państw jako pole realizacji swoich interesów politycznych i ekonomicznych. Siły, które pojawiły się po wystąpieniach ludowych i zagospodarowywały niezadowolenie społeczne, były różnorodne – islamiści, siły demokratyczne, partie lewicowe, wojsko²². Szukały one nie tylko poparcia wśród społeczeństwa, ale również wsparcia ze strony innych państw.

Rywalizacja geopolityczna i geoeconomiczne mocarstw regionalnych po Arabskiej Wiosnie

Jednym z najważniejszych aspektów Arabskiej Wiosny był sprzeciw społeczeństwa wobec długoletnich dyktatur i wszechobecnej korupcji. Zatem na początku charakter protestów był demokratyczny. Regionalne mocarstwa – Arabia Saudyjska, Iran, Turcja, Katar i Zjednoczone Emiraty Arabskie – nie są państwami o wysokich standardach swobód demokratycznych i ochrony praw człowieka. Wszystkie one zainteresowane były zdławieniem demokratycznego oporu społeczeństw w obawie przed rozlaniem się społecznego niezadowolenia po całym Bliskim Wschodzie. Można powiedzieć, że w tym zakresie państwa te miały zgodne intencje. Jako przykład zgodności intencji rywalizujących ze sobą państw arabskich może służyć poparcie udzielone przez Syrię dla interwencji saudyjskiej na Bahrajnie mającej zdusić masowe wystąpienia antyrządowe w tym kraju²³. Sukces demokratycznych przemian w jakimkolwiek państwie regionu mógł służyć jako przykład dla społeczeństw saudyjskiego, irańskiego czy katarskiego do upomnienia się o przestrzeganie standardów demokracji i ochrony praw człowieka w tych

¹⁹ I. Fraihat, T. Yaseen, *Evolving Trends in the Post-Arab Spring Era: Implications for Peace and Stability in the MENA Region*, „Journal of Peacebuilding and Development” 2020, vol. 3, nr 15, s. 335.

²⁰ A. Ghafar, *Between Geopolitics and Geoeconomics: The Growing Role of Gulf States in the Eastern Mediterranean*, „IAI Papers” 2021, vol. 6, nr 21, s. 3.

²¹ M. Chaziza, *op.cit.*, s. 73.

²² I. Fraihat, T. Yaseen, *op.cit.*, s. 335.

²³ B. Salloukh, *op.cit.*, s. 40.

krajach. Poza państwami, w których obalono wieloletnich dyktatorów, protesty społeczne wybuchły w Algierii, Bahrajnie, Iranie, Jordanii, Syrii i Jemenie²⁴. Jednak na sprzeciw wobec demokratycznych przemian w Jemenie, Syrii, Egipcie, Tunezji i Libii zgodność mocarstw regionalnych się skończyła.

Od lat Bliski Wschód jest polem starcia dwóch tradycyjnie rywalizujących ze sobą potęg regionalnych – Iranu i Arabii Saudyjskiej. Pierwsze państwo, szyicka teokracja wspierana przez autorytarne mocarstwa światowe – Chiny i Rosję, od lat próbuje rozszerzyć swoje strefy wpływu przy wykorzystaniu szyickiej części ludności w takich krajach, jak Irak, Jemen czy Syria. Drugie państwo, sunnicka monarchia wspierana przez Stany Zjednoczone, próbuje przeciwstawiać się wzrostowi potęgi Iranu. Arabia Saudyjska postrzega Iran jako główną przeszkodę w osiągnięciu przez monarchię statusu regionalnego hegemonu²⁵. W tym celu szuka poparcia m.in. Izraela i Stanów Zjednoczonych, które postrzegane są przez Iran jako dwa główne zagrożenia dla bezpieczeństwa tego kraju.

Polem działania Arabii Saudyjskiej był w pierwszej kolejności Półwysep Arabski. To małe państwa regionu z konieczności musiały uwzględnić w swojej polityce interesy Arabii Saudyjskiej. Monarchia saudyjska używała siły militarnej, zasobów finansowych i nacisków politycznych do pacyfikowania demokratycznych nastrojów w Bahrajnie, Jemenie i Omanie²⁶. Rezultatem tych zabiegów była nie tylko pacyfikacja antyrządowych nastrojów na Półwyspie Arabskim, ale również rozpoczęcie jednej z najkrwawszych wojen XXI w. – wojny w Jemenie. Sytuację w Jemenie komplikowało dodatkowo zaangażowanie Iranu, który zaczął wspierać rebeliancki ruch Huti. Ruch ten wywodził się z szyickiej części ludności Jemenu, który stanowił niejako naturalnego sojusznika Iranu w walce z wpływami Arabii Saudyjskiej na Półwyspie Arabskim.

Rywalizacja z Iranem popchnęła w końcu Arabię Saudyjską do poparcia rebeliantów w Syrii²⁷. Najcięższy przebieg i najcięższe konsekwencje miała Arabska Wiosna w Libii i w Syrii, w których masowe protesty doprowadziły do długotrwałych wojen domowych, w które bezpośrednio zaangażowane były mocarstwa regionalne i światowe. Dodatkowo, wojna domowa w Syrii rozlała się na terytorium Iraku, gdzie lokalne grupy religijne i etniczne weszły w konflikt polityczny i militarny przy zaangażowaniu sąsiednich krajów, zwłaszcza Iranu. Wojny domowe w Syrii, Iraku i Libii wiązały się nie tylko z możliwością zmiany systemu politycznego w tych krajach, ale również groziły zmianą granic ustanowionych jeszcze po I wojnie światowej. Arabska Wiosna – w opinii wielu ekspertów – zakwestionowała porządek polityczny ustanowiony na Bliskim Wschodzie w wyniku rozpadu

²⁴ M. Chaziza, *op.cit.*, s. 73.

²⁵ A. Ghafar, *op.cit.*, s. 3.

²⁶ B. Salloukh, *op.cit.*, s. 40.

²⁷ *Ibidem*, s. 41.

Imperium Osmańskiego²⁸. System sztucznych granic opartych na ustaleniach zwycięskich w I wojnie światowej mocarstw – Anglii i Francji, ignorował granice etniczne, narodowe i religijne, tak, że w opinii wielu ekspertów, musiał w końcu doprowadzić do rewizji granic przy wykorzystaniu przemocy wojskowej. Destabilizacja granic państw powstałych po rozpadzie Imperium Osmańskiego – Iraku i Syrii, wzmocniła lokalne podziały religijne, etniczne, narodowe i ideologiczne, co znacznie ułatwiło wmięszanie się w konflikt państw ościennych²⁹.

Syria, oprócz tego, że stała się polem starcia wewnętrznych organizacji politycznych i religijnych, stała się również polem rywalizacji potęg regionalnych i światowych. Jedną z najważniejszych geopolitycznych konsekwencji Arabskiej Wiosny jest przekształcenie Syrii z silnego aktora polityki międzynarodowej w regionie w pole starcia skonfliktowanych ze sobą interesów mocarstw regionalnych i światowych³⁰. Wobec wojny domowej w Syrii wykrystalizowały się w końcu dwa obozy państw. Do pierwszego obozu państw można zaliczyć Arabię Saudyjską, Stany Zjednoczone, Turcję, Francję i Katar, podczas gdy do drugiego obozu państw można zaliczyć Iran, Rosję i Chiny³¹. Państwa zachodnie, wraz z Katarą i Arabią Saudyjską, próbowały szkolić i finansować siły dążące do obalenia prezydenta Baszara al Assada, podczas gdy Iran, w porozumieniu zwłaszcza z Rosją, wspierał dotychczasowy rząd syryjski.

Poza Arabią Saudyjską, w wyniku Arabskiej Wiosny wzrosło również znaczenie międzynarodowe Kataru. Katar jeszcze silniej niż Arabia Saudyjska wspierał siły islamistyczne w ogarniętych ludowymi wystąpieniami krajach. Wspierał próby przewrotów w Egipcie, Libii i Syrii³². Warto zauważyć, że w Egipcie interesy Kataru i Arabii Saudyjskiej rozeszły się, ponieważ Saudowie zdecydowali się popierać wojsko egipskie przeciwko prezydentowi pochodzącemu z Bractwa Muzułmańskiego. Polityka zagraniczna Kataru wydaje się być w znacznym stopniu zgodna z polityką Turcji, która próbuje rozszerzyć swoje wpływy w regionie Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Polityka zagraniczna tych dwóch krajów nie tylko dotyczy wspierania sił islamistycznych (Syria, Egipt, Libia), ale również dotyczy współpracy gospodarczej. Tradycyjnie bogaty Katar, czerpiący znaczną część dochodów ze sprzedaży węgłowodorów, inwestuje znaczne zasoby finansowe w Turcji. Np. w 2020 r. Katar zdecydował się na swap walutowy o wartości 15 mld USD pomiędzy tradycyjnie mocną walutą katarską a tracącą na wartości lirą turecką³³. Oś Turcja-Katar jest jedną z trzech liczących się sił politycznych

²⁸ B. Aras, S. Kardas, *op.cit.*, s. 397.

²⁹ M. Dehshiri, H. Shahmoradi, *op.cit.*, s. 194.

³⁰ B. Salloukh, *op.cit.*, s. 42.

³¹ *Ibidem*, s. 41.

³² *Ibidem*, s. 42.

³³ A. Ghafar, *op.cit.*, s. 5.

obok Arabii Saudyjskiej i jej sojuszników oraz Iranu i jego sojuszników, które są w stanie kształtować politykę w regionie Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej³⁴.

Jednym ze zwycięzców sytuacji, która powstała w wyniku Arabskiej Wiosny, jest niewątpliwie Iran. Iran wszedł w rolę obrońcy małych państw Bliskiego Wschodu, broniącego tych państw w imię islamu oraz walczącego z wszelkimi formami religijnego ekstremizmu³⁵. Zabójstwo Ghasema Solejmaniego, irańskiego generała, który m.in. szkolił jednostki irackie do walki z Państwem Islamskim, może być postrzegane jako reakcja Stanów Zjednoczonych na wzrost znaczenia Iranu w regionie Bliskiego Wschodu. Ostatecznie Państwo Islamskie zostało pokonane, a pozostałe ugrupowania islamistyczne znacznie straciły na znaczeniu na początku trzeciej dekady XXI w. Baszar al Assad, sojusznik Iranu, odzyskał m.in. dzięki pomocy Rosji kontrolę nad znaczną częścią terytorium Syrii. To samo osiągnęły wojska irackie we współpracy z wojskami irańskimi. W Jemenie trwa nierozstrzygnięta wojna pomiędzy siłami wspieranymi przez Saudów a tymi wspieranymi przez Irańczyków. W efekcie Arabia Saudyjska czuje się osaczona przez sojuszników szyickiej teokracji³⁶. M.in. tym poczuciem osaczenia oraz klęską sił demokratycznych i islamistycznych w krajach poprzednio ogarniętych wystąpieniami społecznymi można tłumaczyć zbliżenie Arabii Saudyjskiej i Izraela. Jeszcze większe zbliżenie można zaobserwować pomiędzy Bahrajnem i Zjednoczonymi Emiratami Arabskimi a Izraelem, które osiągnięto w tzw. Porozumieniach Abrahamowych z 15 IX 2020 r. Zbliżenie pomiędzy Izraelem a państwami Zatoki Perskiej jest jedną z najważniejszych konsekwencji geopolitycznych Arabskiej Wiosny na Bliskim Wschodzie. Widać na tym przykładzie wyraźnie, że kwestie ideologiczne i prestiżowe, które dzieliły Izrael i państwa arabskie (czyli głównie kwestia palestyńska), odchodzą w niepamięć wobec wzrostu znaczenia Iranu.

W rywalizację w regionie MENA zaangażowane są oprócz mocarstw regionalnych mocarstwa światowe – Stany Zjednoczone, Rosja i Chiny. Arabska Wiosna miała znaczenie przede wszystkim dla Rosji i Stanów Zjednoczonych. Na skutek klęski sił demokratycznych w protestach społecznych z okresu Arabskiej Wiosny oraz na skutek wzrostu znaczenia Iranu i jego sojuszników, a w połączeniu z klęską amerykańską i wycofaniem wojsk amerykańskich z Afganistanu, znaczenie Stanów Zjednoczonych w regionie zmalało. Wydaje się, że taka tendencja jest zgodna z aktualnymi kierunkami amerykańskiej polityki zagranicznej. Stany Zjednoczone wydają się odchodzić od polityki bezpośredniego zaangażowania politycznego i militarnego na Bliskim Wschodzie na rzecz ściślejszego zaangażowania w Europie i w rejonie zachodniego Pacyfiku. Amerykanie próbują zbudować koalicję państw, która zahamowałaby wzrost znaczenia politycznego i eko-

³⁴ M. Dehshiri, H. Shahmoradi, *op.cit.*, s. 214.

³⁵ *Ibidem*, s. 196.

³⁶ A. Ghafar, *op.cit.*, s. 3.

nomicznego Chin na świecie, a to wymaga przeznaczenia większych zasobów na realizację polityki zagranicznej w Dalekiej Azji.

W przypadku Rosji, jej bezpośrednie zaangażowanie w wojnę domową w Syrii znacznie wsparło Baszara al Assada w walce z przeciwnikami politycznymi reżimu. Jednak koniec wojny domowej w Syrii nie przyniósł stabilizacji w tym kraju, przez co Rosja nie może zaangażować się w proces odbudowy kraju ze zniszczeń wojennych, co stworzyłoby dla rosyjskich przedsiębiorstw możliwości inwestycyjne i uzyskanie korzyści ekonomicznych i politycznych w Syrii³⁷. Jednak sytuacja na Bliskim Wschodzie jest korzystniejsza dla Rosji po Arabskiej Wiosnie ze względu na osłabienie zaangażowania Stanów Zjednoczonych oraz rozszerzenie wpływów Iranu, uznawanego za sojusznika Rosji, w takich państwach, jak Jemen, Syria i Irak.

Zakończenie

Arabska Wiosna początkowo wzbudziła solidarność reżimów autorytarnych w regionie Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej w ramach konieczności pacyfikacji nastrojów prodemokratycznych. Jednak tuż po zdławieniu protestów społecznych odżyły stare spory geopolityczne i pojawiły się nowe obszary rywalizacji pomiędzy głównymi państwami regionu – Arabią Saudyjską, Iranem i Turcją.

Z Arabskiej Wiosny oraz z wydarzeń następujących po niej wzmocniony wyszedł przede wszystkim Iran, który umocnił władzę swoich sojuszników w Iraku i w Syrii – dwóch krajach, w których masowe wystąpienia społeczne miały najkrwawsze następstwa. Pozostałe mocarstwa regionalne zdołały na okres prawie dekady opóźnić wzrost znaczenia szyickiej teokracji w regionie, wspierając siły demokratyczne lub islamistyczne. Jednak wiele z tych sił ostatecznie poniosło klęskę w starciu z siłami rządowymi w krajach, które ogarnęły masowe protesty społeczne w okresie od 2010 do 2013 r. Mimo to sytuacja w regionie pozostaje niestabilna, a wygasłe konflikty są dalekie od ostatecznego rozstrzygnięcia.

Konflikt interesów geopolitycznych i geoeconomicznych pozostawia kwestie ideologiczne, religijne i prestiżowe na drugim planie. Na pierwszy plan zdaje się wysuwać konieczność zahamowania rozszerzania się wpływów rywala geopolitycznego, tak jak w przypadku działań Arabii Saudyjskiej i państw Zatoki Perskiej przeciwko Iranowi. Z tego względu następuje na pierwszy rzut oka egzotyczne zbliżenie państw Zatoki Perskiej z Izraelem, tradycyjnie postrzeganym przez państwa arabskie jako państwo wrogie. Kwestia jednocząca do tej pory wszystkie państwa arabskie – kwestia palestyńska, staje się kwestią drugorzędną wobec

³⁷ E. Zisser, *Russia in Syria: A Long Road to Victory*, „Strategic Assessment” 2021, vol. 3, nr 24, s. 15.

rywalizacji państw Zatoki Perskiej z Iranem. To Iran jest głównym wrogiem Izraela, a dzięki temu to Iran staje się głównym orędownikiem niepodległości Palestyny na Bliskim Wschodzie.

Pojawienie się nowych sojuszy w ramach trwającej rywalizacji geopolitycznej i geoeconomicznej nie wróży rychłej stabilizacji w regionie Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Społeczeństwo syryjskie, libijskie i irackie jest w znacznej mierze wyczerpane wojnami domowymi, ale tkwiące w tych społeczeństwach podziały religijne, etniczne, narodowe i ideologiczne grożą wybuchem nowych konfliktów w przyszłości – konfliktów, w które najprawdopodobniej zaangażowane będą mocarstwa regionalne i światowe.

Abstract

Tomasz Bojnicki

Changes in geopolitical and geoeconomic conditions in the Middle East as a result of the Arab Spring of 2011

The Middle East region has played an important geopolitical and geoeconomic role throughout human history. This was due to its geographic location, which made it a kind of „bridge” in trade connecting Europe with Asia and Africa. Nowadays, one of the key aspects is the significant oil deposits located in these areas, as well as the converging geopolitical interests of regional and global powers. This has led to the region becoming one of the key geopolitical and geo-economic areas in modern international politics. Historically, the region has been dominated by states with authoritarian or monarchical regimes. In late 2010 and early 2011, however, there were mass uprisings in a number of countries in the region seeking to improve the political and socioeconomic situation of the societies living there, and the uprisings were later dubbed the Arab Spring. The Arab Spring changed the political landscape of the region, which especially affected the regimes in Egypt, Libya, Tunisia and Yemen. The Arab transition has had a number of political, socioeconomic and geostrategic effects. The situation in individual countries is inextricably linked to regional and global politics. Geopolitical and geo-economic factors and conditions are key, taking into account the roles of global and local players, i.e. the United States, China, Russia, Turkey, Israel, Iran or Saudi Arabia. The Arab Spring intensified the geopolitical rivalry and spread it to Syria. The article attempts to characterize the definitions of the concepts of geopolitics and geo-economics. The main objective was to present the changes in geopolitical and geo-economic conditions in the Middle East region after the events of the Arab Spring of 2011.

Keywords: Middle East, geopolitics, geoeconomics, The Arab Spring

References

- Aras, B. & Kardas, S., *Geopolitics of the Middle East: Perspectives from Inside and Outside*, „Journal of Balkan and Near Eastern Studies” 2021, vol. 3, nr 23.
- Chaziza, M., *The Arab Spring: Implications for Chinese Policy*, „Middle East Review of International Affairs” 2013, vol. 2, nr 17.
- Dehshiri, M. & Shahmoradi, H., *Resurgence of Geopolitical Rivalry in the MENA after the ‘Arab Spring’*, „Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies” 2020, vol. 2, nr 14.
- Fraihat, I. & Yaseen, T., *Evolving Trends in the Post-Arab Spring Era: Implications for Peace and Stability in the MENA Region*, „Journal of Peacebuilding and Development” 2020, vol. 3, nr 15.
- Ghafar, A., *Between Geopolitics and Geoeconomics: The Growing Role of Gulf States in the Eastern Mediterranean*, „IAI Papers” 2021, vol. 6, nr 21.
- Góralczyk, B., *Geoekonomia wypiera geopolitykę* [12 VII 2012], <http://www.obserwatortorfinansowy.pl/tematyka/makroekonomia/geoekonomia-wypierageopolityke/>.
- Haliżak, E., *Geoekonomia*, Warszawa 2012.
- Luttwak, E., *Turbokapitalizm. Zwycięzcy i przegrani światowej gospodarki*, Wrocław 2000.
- Malinowski, G., *Chiny a geopolityka i geoekonomia. Jak nie wpaść w pułapkę narracji?*, [in:] *Ekonomia a polityka. Wokół teorii Grzegorza W. Kołodko*, ed. E. Mączyńska, Warszawa 2019.
- Moczulski, L., *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 2000.
- Podstawy geografii ekonomicznej*, ed. J. Wrona, Warszawa 2006.
- Salloukh, B., *The Arab Uprisings and the Geopolitics of the Middle East*, „The International Spectator” 2013, vol. 2, nr 48.
- Sykulski, L., *Geopolityka a geografia polityczna* [10 IX 2011], <http://geopolityka.org/analizy/leszek-sykulski-geopolityka-a-geografia-polityczna>.
- Zisser, E., *Russia in Syria: A Long Road to Victory*, „Strategic Assessment” 2021, vol. 3, nr 24.
- Żukowska, J., *Geoekonomia nowej rzeczywistości*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2016, nr 439.

Tomasz Bojnicki – mgr politologii, doktorant w Katedrze Stosunków Międzynarodowych w Instytucie Nauk o Polityce i Administracji w ramach Szkoły Doktorskiej Nauk Społecznych Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. ORCID: 0000-0001-5782-5925

Andrzej Demczuk

Democracy and the Arab Spring. The effects of the revolutions in the Arab world

Abstract

The main objective of the article is to examine the Arab revolutions in the early 2010s in a context of establishing democracy, in order to determine what lessons can be learned from the experiences. It starts with an overview of the revolutionary movement – the Arab Spring, that swelled across the MENA region, overthrowing some long-standing authoritarian regimes. Next, it analyzes the uprisings to indicate political, economic and social successes and failures in parts of the region. Finally, in the summary of the study, based on the conducted examination, the author discusses the results of the analysis and explains why these findings are important and thought-provoking.

Keywords: the Arab Spring, democracy, political system, terrorism, MENA

A historical perceptive of establishing democracy in the Arab World

It is difficult to disagree with the statement that, as a rule, historical anniversaries encourage scientists to evaluate. It is especially justified when they concern important events such as revolutions or political upheavals that took place in the past and caused significant changes of a political and economic nature. Today, more than a decade after the Arab Spring, many are trying to answer the question – why *the installation of democracy in the Arab world*¹ did not happen, as many Arabs hoped. Moreover, the public wonders why as of today, the political, economic and social situation in most countries participating in the Arab Spring seems much worse than it was before its outbreak. Considering the fact that even

¹ H. Khashan, *The Arab Spring And Democratisation In The Middle East*, „World Affairs. The Journal of International Issues” 2012, vol. 16, no. 4, p. 144.

world class scientific researchers who specialize in Middle East politics, such as Marc Lynch² or Amaney A. Jamal³ have tried to answer this question and have not found an unequivocal answer, it might be worth going back not a decade, but more than half a century into the past and noticing some important facts about the topic of democracy in Arab states. After all, it is agreed that *historical perspective is a simple but crucial tool in understanding the present context of social research*⁴, and therefore can produce additional explanation to the dilemma. Yet at the beginning of the examination, it is essential to define what developments must occur for democracy to take place.

The main analytical tool for the study is historical analysis, and the author will primarily rely on the secondary sources in the research, such as articles and books on the subject. It is an intention of the author to uncover historical information about a topic of democracy in the Arab World and broaden the understanding of the idea by exposing it to others' perspectives and interpretations. Consequently, historical perspective is the author's methodological approach.

According to Samuel Huntington *democratic regimes have usually been introduced in independent countries through one or some combination of two processes*⁵, replacement and/or transformation. The author specifies: „*Replacement*” occurs when an authoritarian regime collapses or is over-thrown as a result of military defeat, economic disaster, or the withdrawal of support from it by substantial groups in the population. Its leaders are killed, imprisoned, flee the country, or withdraw from politics⁶. Transformation on the other hand, takes place when the elites within an authoritarian system conclude that, for some reason or another, that system which they have led and presumably benefited from no longer meets their needs or those of their society. They hence take the lead in modifying the existing political system and transforming it into a democratic one⁷. Did any of the processes that Huntington defines take place in the Arab world after the countries gained independence?

Since the Second World War the MENA region has experienced many social, economic and political developments. First, the world witnessed Arab nationalism in the 1950s and 1960s, generally linked to Egypt and its charismatic

² M. Lynch, *The Arab Uprisings Never Ended*, „Foreign Affairs” [January/February] 2021, <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2020-12-08/arab-uprisings-never-ended> (15 VII 2022).

³ A.A. Jamal, M. Robbins, *Why Democracy Stalled in the Middle East, Economic Despair and the Triumph of the China Model*, „Foreign Policy” [March/April] 2022, <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2022-02-22/why-democracy-stalled-middle-east> (16 VII 2022).

⁴ B.S. Lawrence, *Historical Perspective: Using the Past to Study the Present*, „Academy of Management Review” 1984, vol. 9, no. 2, p. 311.

⁵ S.P. Huntington, *Will More Countries Become Democratic?*, „Political Science Quarterly” 1984, vol. 99, no. 2, pp. 212-213.

⁶ *Ibidem*, p. 212.

⁷ *Ibidem*, p. 213.

president Gamal Abdel Nasser. Following that period, Islamic fundamentalism took place in the 1970s and 1980s. Fundamentalist have overthrown the Shah in Iran; caused a civil war in Algeria; triggered a near-civil war in Egypt, and produced the downfall of the Soviet occupation in Afghanistan. Finally, economic and political liberalization since the late 1980s, represented among others by Libyan leader Muammar Qadhafi's „Perestroika”⁸. In the Arab world the process of transformation that Huntington identifies began *when a cohort of democratic reformers appeared as agents of change during the third wave of liberalization and later spearheaded the Arab Spring by promoting democratic values and encouraging protesters to continue to struggle for regime change*⁹. For example, in Tunisia newly elected President Ben Ali amended the constitution, „freed” the press, and limited the presidential term. In Egypt, Hosni Mubarak enabled more political parties to participate in general elections. In Libya, however, Muammar al-Kaddafi was against sharing the political power with any of his political opponents.

It is believed that in the second phase, *the democratic transformation process would take further steps when democratic reformers replaced standpatters in the authoritarian regime and succeeded in maintaining greater control over the process of decision-making and regime change*¹⁰, yet none of these transformations occurred in the Arab world as the rulers did not allow the changes to take place. In Tunisia and in Egypt, neither Ali nor Mubarak were willing to continue the process of democratization with the necessary, considerable measures. Similarly, the failure of liberalization, which Huntington calls as the third phase of transformation, also did not take place in the Arab world, but the forth phase – backward legitimacy *whereby democratic reformers attempt to neutralize the internal opposition of the regime's standpatters by weakening, reassuring, and coercing some of them to change sides*¹¹ has occurred in Egypt – the army collaborated with the democratic activists in order to overthrow Mubarak. Concluding, as one can see, despite certain shift from authoritarianism to democracy that has occurred in the Arab world after the World War II, the changes that took place in countries such as Egypt, Syria, Libya or Yemen did not produce democracy. The question remains – why democracy did not happen?

It is believed that the preconditions for democratization can be clustered into four comprehensive categories: economic, social, external, and cultural. Accordingly, in the opinion of Samuel Huntington, the rise of democracy in a society is aided by a number of factors: (...) *higher levels of economic well-being; the absence*

⁸ D. Vandewalle, Qadhafi's „Perestroika”: *Economic and Political Liberalization in Libya*, „Middle East Journal” 1991, vol. 45, no. 2, pp. 216-231.

⁹ A.I. Abushouk, *The Arab Spring: A Fourth Wave of Democratization?*, „Digest of Middle East Studies” 2016, vol. 25, no. 1, p. 62.

¹⁰ *Ibidem*, p. 63.

¹¹ *Ibidem*, p. 64.

of extreme inequalities in wealth and income; greater social pluralism, including particularly a strong and autonomous bourgeoisie; a more market-oriented economy; greater influence vis-a-vis the society of existing democratic states; and a culture that is less monistic and more tolerant of diversity and compromise¹². Other scientists, such as Hans Stockton, Uk Heo & Kwang H. Ro support Huntington's reasoning, yet clarify that based on their findings, *only economic prosperity helps successful democratic installation... economic and social development may occur simultaneously, although economic development rather than social development accounts more for democratic installation*¹³. It is hard not to agree with the researchers; after all Seymour Lipset, as early as 1959 underlined that people democratize as they modernize, and he emphasized in his work a strong connection between the rise of per capita income and representative government¹⁴. However, based on the results of the studies conducted on the obstacles to democracy in the Arab Countries before the Arab Spring began, the economic determinant should be combined with the cultural¹⁵. According to Brigitte Weiffen, in the Arab world exists the cultural-economic syndrome which well explains the Middle East long resistance to democratization. The syndrome is closely related to *the oil wealth and the elites who govern it*. The scientist clarifies her way of reasoning by dividing the Arab world into three categories: Muslim states without oil wealth, oil-wealthy states without Islamic influence, and countries where oil wealth and Islamic cultural tradition are at work. Weiffen explains that *In Muslim states without oil wealth, economic modernization usually takes place sooner or later, and its effects, complemented by globalization and the diffusion of liberal and democratic ideas associated with it place democratic reforms on the political agenda*¹⁶. On the other hand, *In oil-wealthy states without Islamic influence... no mechanism able to replace governmental resource distribution with religious welfare organizations and material well-being with spiritual fulfillment and self-affirmation is at work, so that in times of crisis there is no alternative to finding a genuinely political solution*¹⁷. Finally, in Arab countries where oil prosperity and Islamic cultural tradition are at work, *religious doctrine, political authoritarianism and wealth generated by external rents mutually reinforce each other in blocking the democratic option: People are neither free nor in need to pursue political representation*¹⁸. Therefore,

¹² S.P. Huntington, *Will More Countries...*, p. 214.

¹³ H. Stockton, U. Heo, K.H. Ro, *Factors Affecting Democratic Installation in Developing Countries: An Empirical Analysis*, „Asian Perspective” 1998, pp. 207-222.

¹⁴ S. Lipset, *Some Social Prerequisites for Democracy: Economic Development and Political Legitimacy*, „American Political Science Review” 1959, vol. 53, pp. 69-105.

¹⁵ B. Weiffen, *The Cultural-Economic Syndrome: Impediments to Democracy in the Middle East*, „Comparative Sociology” 2004, vol. 3, no. 3-4, pp. 353-375.

¹⁶ *Ibidem*, p. 371.

¹⁷ *Ibidem*, p. 371.

¹⁸ *Ibidem*, p. 372.

returning to the main question – why democracy did not happen in the Arab countries after they gained independence, some as Weiffen believe it is because of the *cultural-economic syndrome*. Simply put, Arab people were satisfied with their lives and consequently felt no need for political participation. Until *the social contract broke*¹⁹ and the Arab Spring began.

The social contract represented the „unwritten pact” between the government and its people in the Arab world. For many years, governments of the Arab countries *provided jobs, free education and Health care, and subsidized food and fuel, in return for the subdued voice of the population*²⁰. Starting in 2000s, especially the Arab middle class began to be frustrated. The anger was related to the falling standards of living, the deficiency of formal-sector jobs, dissatisfaction with the quality of public services, and progressive corruption²¹. What has worked for a long time – ended, and the social contract was broken. Consequently, it is believed that *The Arab Spring and its aftermath indicates the need for a new social contract, one where government promotes private-sector jobs and accountability in service delivery, and citizens are active participants in the economy and society*²². If the reasoning is correct, then Mohamed Bouazizi, who certainly did not represent the Arab middle class, but the poorest, by setting himself on fire in protest for the wrongdoing triggered the Arab Spring, happened to be not the cause of what turned out to be a massive rebellion movement, but „the ignition” of it.

The Arab Spring: the genesis of the revolutionary movement

Over a decade ago, a very poor street vendor – Mohamed Bouazizi, who made living by selling fruits and vegetables from a cart on the streets of a city Side Bouzid, Tunisia, and that way supported his whole family, was routinely checked by market inspectors for the permit. The control showed that on that day Mohamed Bouazizi did not have the necessary document. In response the officials confiscated some of the vendor’s goods, depriving him of the only way to make a living. Moreover, some witnessed that during the confrontation the seller was publicly humiliated by a female police officer who even slapped the humble man, which has been an obvious humiliation to Mohamed Bouazizi. Angry, Bouazizi went to the local governor’s office to protest but was denied a hearing with the

¹⁹ D. Shantayanan, E. Ianchovichina, *A Broken Social Contract, Not High Inequality, Led to the Arab Spring*, „Review of Income and Wealth” 2018, no. 64, pp. S5-S25.

²⁰ *Ibidem*, p. S5.

²¹ E. Arampatzi et al., *Unhappy Development: Dissatisfaction with Life on the Eve of the Arab Spring*, „World Bank Policy Research Working Paper” 2015, no. 7488.

²² D. Shantayanan, E. Ianchovichina, *op.cit.*, p. S5.

official. Later the same day, Mohamed Bouazizi conducted the horrifying act of self-immolation by setting himself on fire outside the governor's office. Sustaining major injuries to his body, Mohamed Bouazizi died a few days later.

Bouazizi's act of desperation, automatically triggered massive protests demonstrations in Tunisia. People opposed very high unemployment, inflation, corruption and a lack of freedom of speech. In result, police and security forces reacted and caused the death of 338 people while over two thousand injured. However, this did not stop the demonstrators from the fight that eventually led to the ousting of longtime president Zine El Abidine Ben Ali. The success of Tunisians inspired similar actions throughout the Arab world. The rallies extended to other Arab countries: Libya, Yemen, Egypt, Syria, and Bahrain. Long time rulers such as Zine El Abidine Ben Ali, Muammar Gaddafi, Hosni Mubarak, and Ali Abdullah Saleh were overthrown. More countries joined the Arab Spring. Major demonstrations took place in Morocco, Iraq, Algeria, Oman, Iranian Khuzestan, Lebanon, Jordan, Kuwait and Sudan. There were also some form of protests in Palestine and Saudi Arabia among others.

Up to date, there have been conducted numerous studies of the uprisings to indicate political, economic and social gains and failures in parts of the region. While some think tanks' analysts such as those associated with Council on Foreign Relations indicate *that the lives of people in Arab Spring countries have improved in certain aspects but worsened in others*²³, other researchers tend to rather highlight the negatives aspects of the uprising over the positive ones, particularly when it comes to establishing *better governance and improved economic performance*²⁴ in the countries where the protests have taken place.

Political, economic and social successes and failures of the Arab Spring

The studies indicate that *In every country, more than half of all respondents placed the need for „improving economic conditions” among the trio of main causes of the demonstrations*²⁵. To illustrate the point, for example *In Egypt, Iraq, Jordan, and Tunisia, the figure clustered around 70 percent*. What troubles the most is the very high unemployment rate among young Arab people. Studies show that the youth

²³ K. Robinson, W. Mellow, *The Arab Spring at Ten Years: What's the Legacy of the Uprisings*, „Council on Foreign Relations”, 3 XII 2020, <https://www.cfr.org/article/arab-spring-ten-years-whats-legacy-uprisings> (18 VII 2022).

²⁴ M. Robbins, *After the Arab Spring: People Still Want Democracy*, „Journal of Democracy” 2015, vol. 26, no. 4, p. 87.

²⁵ *Ibidem*, p. 88.

unemployment rate is even as high as 80% in some areas²⁶. Economic freedom does not exist in the Arab countries. The government policies make it very hard to start a formal business because they entail many tough to pass administrative steps. In addition, the state fails in providing the education and training necessary to prosper in a wide variety of industries²⁷. In result, *Frustration among the youth population because of lack of jobs and other economic opportunities make them prone to protests*²⁸.

As for better governance, in eight of the nine countries more than half of the respondents called anger at „state corruption” one of the three main causes of the Arab Spring²⁹. The large-scale corruption has developed predominately during the privatization of the public sector, and in turn dramatically weekend the rulers' accountability regarding fundamental economic activities. *The industrial, commercial and financial leaders become an intrinsic part of the government elite or, worse, members of the government elite become the industrial, commercial and financial leaders without thought to their qualification and suitability*³⁰. Studies indicate that *Around 90% of the Arab Transformations Survey respondents think there is strong corruption in state agencies and institutions (Libya is a little lower, at 73%), and between a third and 45% think the state is doing little or nothing to eradicate it*³¹. Bribery is present not only in the business sector but also in other places such as free health care services, and allocation of jobs agencies. Surveys confirm that *35% of Egyptians said they had paid a bribe at least once, and 36% of Moroccans*³². Moreover, researchers point out that *Bribery in some societies turns to be a way of life as, due to abysmal economic performance and institutions, it becomes the only way to access public services. Even in most societies where bribery is condemned and unacceptable, it is meant to be invisible, and its victims are not easily identifiable*³³. The result of the massive corruption in the Arab countries is that there is virtually no public trust in the Government, Parliament, local

²⁶ R. Khan, A. Mahmood, A. Salim, *Arab Spring Failure: A Case Study of Egypt and Syria*, „Liberal Arts and Social Sciences International Journal” 2020, vol. 4, no. 1, p. 45.

²⁷ M. Mulderig, M. Chloe, *An Uncertain Future: Youth Frustration and the Arab Spring*, „The Pardee Papers” 2013, no. 16, p. 8, <https://www.bu.edu/pardee/files/2013/04/Pardee-Paper-16.pdf> (18 VII 2022).

²⁸ *Ibidem*, p. 45.

²⁹ M. Robbins, *op.cit.*, p. 88.

³⁰ R. Sapsford et al, *Corruption, Trust, Inclusion and Cohesion in North Africa and the Middle East*, „Applied Research in Quality of Life” 2019, vol. 14, no. 1, pp. 1-21.

³¹ *Ibidem*, p. 14.

³² *Ibidem*, p. 6.

³³ A. Hany, H. Elgohari, A. Mohamed, *Corruption, Political Instability and Growth: Evidence from the Arab Spring*, „SSRN Electronic Journal” 2018, <https://cronfa.swan.ac.uk/Record/cronfa51895/Download/0051895-13092019173000.pdf> (19 VII 2022).

government, the police and the legal system³⁴. Replacing the old regimes with the new administration in countries such as Egypt did not end the corruption, but strengthen it. The only exception is Tunisia, a country in which the uprising has helped with the establishment of constitutional democratic power. In the country where the Arab Spring started, *over 95% said they have never been offered an incentive*³⁵.

As for social policy development in the Arab world after the Arab Spring, the MENA countries vary substantially. At one end there are countries like Yemen which has underdeveloped social infrastructure, while at the other end there are oil rich countries such as Kuwait with advanced social structure. The low education level characterizes the poor parts of the Arab world with countries such as Yemen, Lebanon, Iraq and Palestine. The reports from those nations identify *the lack of resources, gender disparity, rural-urban/regional inequalities, and below-par teaching standards as common barriers to attaining good quality universal primary education*³⁶. It is reported that in countries such as Egypt and Morocco the basic public services such as the right of use to education and health-care is distributed favoring the elite groups rather than seeing them as the rights of every citizen³⁷. Research on adult literacy and expected years of schooling warns that although the MENA region has made massive improvements since the 1980s, more than one in ten adults in countries such as Yemen, Egypt and Morocco has not received any education³⁸. The elites, which remain the deciding force in constructing and implementing the social policy, profit themselves – not the ones who need the services most. In addition to the corrupt dominant players, it is the lack of political stability that prevents the proper development of adequate social policy in the analyzed region. One of the reasons why the Arab world after the Arab Spring lacks a solid and secure governance is the existence of various terrorist organizations headed by the Islamic State – ISIS, which are present in the region and terrorize the societies.

Researchers emphasize that *The instability brought about by the Arab Spring created a unique opening for ISIS to capture territory, establish recruitment networks, and fund its organization on a scale never seen before by a modern terrorist organization*³⁹. Fledgling democracies in countries such as Tunisia do not have strong enough bureaucracies to support governance in the fight against the ter-

³⁴ R. Sapsford, *op.cit.*, p. 14.

³⁵ *Ibidem*, p. 13.

³⁶ M. Karshenas, V.M. Moghadam, R. Alami, *Social Policy after the Arab Spring: States and Social Rights in the MENA Region*, „World Development” 2014, no. 64, p. 730.

³⁷ *Ibidem*, p. 731.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ M.J. Schumacher, *Critical Junctures in Terrorism Studies: the Arab Spring and the New Twenty-First Century Security Environment*, „Critical Studies on Terrorism” 2021, vol. 14, no. 4, p. 471.

rorists who destabilize the region and have a very negative impact in the countries' economies. The numbers speak for themselves; *Between 2007 and 2021, the largest number of deaths from terrorism was recorded in the MENA region, at more than 49,000 deaths*⁴⁰. Terrorist groups were particularly active in Iraq, Syria, Egypt, Tunisia, and Algeria. One of the consequences of their activity is the decline in tourism, especially in Egypt and Tunisia, countries well-known in the industry and eagerly visited by tourists. To illustrate the point, after the terrorist attacks which took place in 2015 and in 2016 (an attack on a Russian airliner, the explosion at the hotel in Al-Arisz, an attack on a tour, an attack in Bella-Vista hotel in Hurghada) the number of tourists visiting Egypt in 2016 decreased by almost 50% in comparison to 2015⁴¹. In Tunisia terrorist attacks that took place have also catastrophically weakened tourism. In March 2015 two terrorists killed at the Bardo National Museum twenty four tourists from Japan, Poland, Tunisia, Spain, Colombia, Belgium, Russia, the United Kingdom, France, and Italy; and two months later two attackers opened fire and killed thirty eight European tourists on the hotel beach in Sousse – one of the most stylish Tunisian resorts, *the number of tourists from Germany decreased by 44% and by 85% from the United Kingdom*⁴². As of today, even though the number of tourists visiting countries where terrorist attacks took place in the past increases, conducted surveys indicate that the Arab countries still *suffer a drop in the number of arrivals of foreign tourists, reduction in the income generated by tourism, decline in employment in tourism and the general slowdown in the development of tourism*⁴³.

As for political successes of the Arab Spring, there are three main facts that have to be pointed out. First, the dictators in Tunisia, Egypt, Yemen and Libya were forced out. Second, in Tunisia transition to democracy took place. And third, the Arab Spring surely has overseen a transition from an old-school authoritarianism to a reformed version of authoritarianism without losing its robustness. Out of the three political accomplishments of the Arab Spring, the Tunisian case is heavily discussed recently due to the society's disillusionment. The reports reveal that even though as some say *Tunisia has emerged as the one success story of the 2011 Arab Spring uprisings*⁴⁴, the country's transition is still weak. Studies indicate that in 2013 over 70 percent of Tunisians were for democracy, yet

⁴⁰ *Global Terrorism Index*, Institute for Economics & Peace, 2022, <https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2022/03/GTI-2022-web.pdf> (20 VII 2022).

⁴¹ J.A. Wendt, *Comparison of the Impact of the Arab Spring and Terrorist Attacks on the Decline in Tourism in Egypt and Tunisia (2010-2015)*, „Geo Journal of Tourism and Geosites” 2019, vol. 27, no. 4, pp. 1367-1376.

⁴² *Ibidem*, p. 1374.

⁴³ *Ibidem*, p. 1375.

⁴⁴ S. Grewal, *Tunisian Democracy at a Crossroads*, „Brookings Institution. Democracy & Disorder” 2019, pp. 1-13, [https://admin.leaders.com.tn/uploads/FCK_files/Tunisian democracy at a crossroads.pdf](https://admin.leaders.com.tn/uploads/FCK_files/Tunisian%20democracy%20at%20a%20crossroads.pdf) (4 VIII 2022).

in 2019 just 46 percent approved⁴⁵. In 2022 the figure has dropped to 41 percent⁴⁶. Moreover, it is worrying that an increasing part of the Tunisian society is even beginning to miss authoritarian rule. If that is true, and the number of those who wish the transition to democracy would have never happened continue to rise, the fairly young democracy might break down. While military coup in Tunisia is rather doubtful, primarily because the Tunisian military possesses both, political influence and substantial financial resources, *the election of a strongman who dismantles democracy from within*⁴⁷ is more probable. The current political situation in the country is alarming. President Kais Saied's political moves such as the introduction of the emergency law under article 80 of the constitution, making the president eligible to rule by decree, might indicate the beginning of a return to the state of authoritarianism⁴⁸. It is believed that *The road followed by Kais Saied might lead to the legitimization of a new authority based on a strong personal leadership, a new ra'īs or za'īm, who is the personification of the stereotype of the Arab society where the charismatic „big man” reduces politics to his personality and inclinations*⁴⁹. If President Saied does follow the path of authoritarianism, the Tunisian dictatorship may return.

Conclusion

To recapitulate, there are some thought-provoking observations that can be made from a decade of the Arab world's experiences after the Arab Spring happened. The first lesson is that the road to democracy is rough and that it takes time. The Arab countries might require to go through what Samuel Huntington calls a two-turnover test⁵⁰. In his view, a true democratic country must have experienced two peaceful transitions of power. The scientist indicates five phases in a typical transition: 1) the rise of reformers, 2) the coming of reformers into positions of power, 3) the fiasco of early reformers, 4) the subduing of displaced supporters of the authoritarian regime, and 5) and the inclusion of new sectors⁵¹. Following

⁴⁵ *Ibidem*, p. 2.

⁴⁶ *Tunisia Country Report 2022*, <https://bti-project.org/en/reports/country-report/TUN> (4 VIII 2022).

⁴⁷ S. Grewal, *op.cit.*, p. 4.

⁴⁸ M. Radeck, *Tunisia's Deadlocked Situation: President Saied Takes the Authoritarian Exit*, „Horizon Insights” 2022, p. 22, https://behorizon.org/wp-content/uploads/2022/06/Horizon-Insights_2022_V5-I1.pdf#page=26 (5 VIII 2022).

⁴⁹ F. Tamburini, *How I Learned to Stop Worrying and Love Autocracy: Kais Saied's „Constitutional Self-Coup” in Tunisia*, „Journal of Asian and African Studies” 2022, pp. 1-18.

⁵⁰ S.P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman 1991, pp. 12-34.

⁵¹ *Ibidem*.

Huntington's reasoning and assuming that the Arab Spring is a process, then we must wait for another transition to take place in other countries where the autocrats were overthrown: Egypt, Yemen and Libia. Hopefully when the process carries over, the nations will fully transition to democracy.

The second remark discovered is that the Arab Spring uprisings have astonished both the Arab world and the West. Social scientists and political analysts indicate that *we were all taken by surprise*⁵² and in result the West was not prepared for the events that started in 2011 in Tunisia⁵³. The Arab Spring was very hard to predict for two reasons. First, the uprisings were difficult to foresee because of what Timur Kuran calls a *preference falsification*, which does not mean that people do not reveal their private preferences but rather whether *an individual who opposes a regime would join some kind of movement against it if a certain number of others did so as well*⁵⁴. History showed that while some joined the revolutionary undertaking, others did not. At the end, the Arab Spring did not spread to Jordan, Algeria or Saudi Arabia. The fact indicates *that the distribution of revolutionary thresholds in those countries was simply not conducive to mass uprisings – although, again, no one could have foreseen just where and how far the Arab Spring would travel*⁵⁵. Second, the revolutions were hard to forecast because many including the academics and even the activists believed that the region's rulers were competent of overcoming any probable threat⁵⁶. As we know today, that was not the case – the dictators were overthrown.

Finally, the third lesson of the Arab Spring is *to give due attention not so much to transition to democracy as to the resilience of authoritarianism under the nexus of the internal and the global politico-economic realities*⁵⁷. The examples of powerful states such as Russia, Turkey and China prove that democracy and authoritarianism are not mutually limited categories⁵⁸. The observation can be applied to the Arab world countries as well. It is believed that before the Arab Spring began, countries such as Egypt, Syria, Tunisia or Libya were not solely authoritarian, but represented rather a „authoritarian–democratic hybrid”⁵⁹. Today, in 2022, eleven years after the uprisings took place, one can still observe the presence of both – democracy and authoritarianism in those nations. Even in Tunisia, the only Arab country that has been able transition to democracy, the political developments

⁵² J. Goodwin, *Why we Were Surprised (Again) by the Arab Spring*, „Swiss Political Science Review” 2011, vol. 17, no. 4, pp. 452-456.

⁵³ *Ibidem*, p. 452.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 453.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 453.

⁵⁶ M. Lynch, *op.cit.*

⁵⁷ H.H. Khondker, *The Impact of the Arab Spring on Democracy and Development in the MENA Region*, „Sociology Compass” 2019, vol. 13, no. 9, pp. 1-9.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 7.

⁵⁹ *Ibidem*.

that take place under President Kais Saied suggest that the country is a good example of the „hybrid”.

The question is: has the Arabs fight for democracy been lost? Looking back over a decade ago, the answer is yes, but as some imply „this defeat is temporary”⁶⁰. Despite the existence of various political, economic and social failures in the region, raging from corruption and poor economic conditions, to the abuse of human laws and acts of terrorism, *the establishment of a democratic regime, however flailing and imperfect, has given an unforgettable taste for freedom to the younger generations and influential sections of society such as journalists, lawyers, NGO activists, and so on*⁶¹. During the Arab Spring a lot of young people took to the streets in order to show their frustration with the rulers. The international community must support them in the fight for democracy, because their future existence depends on it. People should be able to control their own lives, and decide for themselves. As of today, ten years after the uprisings of the Arab Spring shook the world, the people who stoop up to oppose the regimes, continue the fight for their basic democratic rights.

Abstrakt

Andrzej Demczuk

Demokracja i Arabska Wiosna. Skutki rewolucji w świecie arabskim

Głównym celem artykułu jest zbadanie arabskich rewolucji na początku 2010 r. w kontekście ustanowienia demokracji, w celu ustalenia jakie wnioski można wyciągnąć z tych doświadczeń. Praca rozpoczyna się od przeglądu ruchu rewolucyjnego – Arabskiej Wiosny, która rozrosła się w regionie MENA, obalając niektóre wieloletnie reżimy autorytarne. Następnie analizuje wystąpienia, aby wskazać sukcesy i porażki polityczne, gospodarcze i społeczne w niektórych częściach regionu. Wreszcie w podsumowaniu, na podstawie przeprowadzonych badań, autor omawia wyniki analizy i wyjaśnia, dlaczego wyniki te są ważne i skłaniają do refleksji.

Słowa kluczowe: Arabska Wiosna, demokracja, system polityczny, terroryzm, MENA

⁶⁰ M. Marzouki, *Is Democracy Lost?*, „Journal of Democracy” 2022, vol. 33, no. 1, pp. 5-11.

⁶¹ *Ibidem*, p. 11.

References

- Abushouk, A.I., *The Arab Spring: A Fourth Wave of Democratization?*, „Digest of Middle East Studies” 2016, vol. 25, no. 1.
- Arampatzi, E., Burger, M., Ianchovichina, E., Rohricht, T. & Veenhoven, R., *Unhappy Development: Dissatisfaction with Life on the Eve of the Arab Spring*, „World Bank Policy Research Working Paper” 2015, no. 7488.
- Global Terrorism Index*, Institute for Economics & Peace, 2022, <https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2022/03/GTI-2022-web.pdf>.
- Goodwin, J., *Why we Were Surprised (Again) by the Arab Spring*, „Swiss Political Science Review” 2011, vol. 17, no. 4.
- Grewal, S., *Tunisian Democracy at a Crossroads*, „Brookings Institution. Democracy & Disorder” 2019, [https://admin.leaders.com.tn/uploads/FCK_files/Tunisian democracy at a crossroads.pdf](https://admin.leaders.com.tn/uploads/FCK_files/Tunisian%20democracy%20at%20a%20crossroads.pdf).
- Hany, A., Elgohari, H. & Mohamed, A., *Corruption, Political Instability and Growth: Evidence from the Arab Spring*, „SSRN Electronic Journal” 2018, <https://cronfa.swan.ac.uk/Record/cronfa51895/Download/0051895-13092019173000.pdf>.
- Huntington, S.P., *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman 1991.
- Huntington, S.P., *Will More Countries Become Democratic?*, „Political Science Quarterly” 1984, vol. 99, no. 2.
- Jamal, A.A. & Robbins, M., *Why Democracy Stalled in the Middle East, Economic Despair and the Triumph of the China Model*, „Foreign Policy” [March/April] 2022, <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2022-02-22/why-democracy-stalled-middle-east>.
- Karshenas, M., Moghadam, V.M. & Alami, R., *Social Policy after the Arab Spring: States and Social Rights in the MENA Region*, „World Development” 2014, no. 64.
- Khan, R., Mahmood, A. & Salim, A., *Arab Spring Failure: A Case Study of Egypt and Syria*, „Liberal Arts and Social Sciences International Journal” 2020, vol. 4, no. 1.
- Khashan, H., *The Arab Spring And Democratisation In The Middle East*, „World Affairs. The Journal of International Issues” 2012, vol. 16, no. 4.
- Khondker, H.H., *The Impact of the Arab Spring on Democracy and Development in the MENA Region*, „Sociology Compass” 2019, vol. 13, no. 9.
- Lawrence, B.S., *Historical Perspective: Using the Past to Study the Present*, „Academy of Management Review” 1984, vol. 9, no. 2.
- Lipset, S., *Some Social Prerequisites for Democracy: Economic Development and Political Legitimacy*, „American Political Science Review” 1959, vol. 53.
- Lynch, M., *The Arab Uprisings Never Ended*, „Foreign Affairs” [January/February] 2021, <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2020-12-08/arab-uprisings-never-ended>.

- Marzouki, M., *Is Democracy Lost?*, „Journal of Democracy” 2022, vol. 33, no. 1.
- Mulderig, M. & Chloe, M., *An Uncertain Future: Youth Frustration and the Arab Spring*, „The Pardee Papers” 2013, no. 16.
- Radeck, M., *Tunisia’s Deadlocked Situation: President Saied Takes the Authoritarian Exit*, „Horizon Insights” 2022, https://behorizon.org/wp-content/uploads/2022/06/Horizon-Insights_2022_V5-II.pdf#page=26.
- Robbins, M., *After the Arab Spring: People Still Want Democracy*, „Journal of Democracy” 2015, vol. 26, no. 4.
- Robinson, K. & Mellow, W., *The Arab Spring at Ten Years: What’s the Legacy of the Uprisings*, „Council on Foreign Relations”, 3 XII 2020, <https://www.cfr.org/article/arab-spring-ten-years-whats-legacy-uprisings>.
- Sapsford, R., Tsourapas, G., Abbott, P. & Teti, A., *Corruption, Trust, Inclusion and Cohesion in North Africa and the Middle East*, „Applied Research in Quality of Life” 2019, vol. 14, no. 1.
- Schumacher, M.J., *Critical Junctures in Terrorism Studies: the Arab Spring and the New Twenty-First Century Security Environment*, „Critical Studies on Terrorism” 2021, vol. 14, no. 4.
- Shantayanan, D. & Ianchovichina, E., *A Broken Social Contract, Not High Inequality, Led to the Arab Spring*, „Review of Income and Wealth” 2018, no. 64.
- Stockton, H., Heo, U. & Ro, K.H., *Factors Affecting Democratic Installation in Developing Countries: An Empirical Analysis*, „Asian Perspective” 1998.
- Tamburini, F., *How I Learned to Stop Worrying and Love Autocracy: Kais Saied’s „Constitutional Self-Coup” in Tunisia*, „Journal of Asian and African Studies” 2022.
- Tunisia Country Report 2022*, <https://bti-project.org/en/reports/country-report/TUN>.
- Vandewalle, D., *Qadhafi’s „Perestroika”: Economic and Political Liberalization in Libya*, „Middle East Journal” 1991, vol. 45, no. 2.
- Weiffen, B., *The Cultural-Economic Syndrome: Impediments to Democracy in the Middle East*, „Comparative Sociology” 2004, vol. 3, no. 3-4.
- Wendt, J.A., *Comparison of the Impact of the Arab Spring and Terrorist Attacks on the Decline in Tourism in Egypt and Tunisia (2010-2015)*, „Geo Journal of Tourism and Geosites” 2019, vol. 27, no. 4.

Majid Asadnabizadeh

**Meta-events:
The tale of the outbreak of the Arab Spring
and the connection with climate change**

Abstract

The revolution in the Arab world, the wave of attempts by individuals to establish genuine democracy that began between 2010 and 2011 in one of the most sensitive regions of the world, the Middle East, and North Africa (MENA), challenged some of the region's entrenched autocratic political structures. The region is warming twice as fast as the global average due to the effects of climate change. Yields are expected to decline, and food production is expected to be disrupted in many areas, increasing food prices and market volatility. Limited efforts by governments to address this had increased the likelihood of political instability in previous years.

This study thus attempts to establish a real and logical connection between the Arab Spring and the effects of climate change. The Arab Spring has shown that political instability is partly triggered by people's basic needs for materials such as food and water. Climate change could therefore be a trigger for this meta-event. This study addresses this issue using the method of event extraction. This paper argues that climate change and its impact on the lives of people in the region allow for a reasonable claim that this phenomenon is related to the Arab Spring, as it is primarily due to food and water stress.

Keyword: Arab spring, Climate change, Middle East, North Africa

Introduction

The tensions in the Arab world in 2010-2011 have been portrayed in the field of international relations as a series of loosely linked national stories that occurred one after the other, but whose successes and challenges depended largely on internal factors, based on the ideas of Lynch¹. Some prominent social, political and Middle East scholars, such as Gregory Gause III, have been early and productive in addressing the question of what lessons the Arab Spring has taught for the academic study of socio-political issues in the Middle East. However, there is a danger that a thorough debate on the Arab Spring could be hampered by a defensive stance. The predictive power of other disciplines (such as economics) is also rather modest (e.g. in predicting the recent global financial crisis). Moreover, the most important task of the social sciences is not to make predictions, but to describe and explain actors and their behaviour.

The tensions in the Arab world can be described as a collection of unrest involving several purely Muslim countries from Tunisia, Morocco, Syria, Libya, Egypt to Bahrain. The term Arab World Spring is a reference to the tensions of 1848 known as the „People’s Spring” – when another part of the world, Europe, was conquered as an outdated example of this case of political revolution. Since then, the term „spring” has been used to explain freedom and democracy movements such as the „Prague Spring” in Czechoslovakia in 1968. The Western press began circulating the term „Arab Spring” in 2011². Tensions began when demonstrations in some countries, such as Tunisia and Egypt, overthrew their political systems in quick succession, leading to similar situations in other parts of that region. However, the protest movement was not successful in all systems and individuals expressing and demanding their political and economic grievances were often violently put down by the security forces of their regimes. The Arab Spring began in December 2010 when Tunisian street vendor Mohammed Bouazizi set himself on fire to show his anger and protest the arbitrary seizure of his fruit and vegetable stall by the regime (police) because he did not have a permit³.

In recent years, some political scientists have made valuable advances in assessing the success or challenges of insurgencies in individual states in terms of country-specific characteristics⁴, such as the nature of indigenous or national

¹ M. Lynch, *The Arab Uprisings as International Relations* [17 IX 2015], <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2015/09/17/the-arab-uprisings-as-international-relations/> (5 X 2022). For more information see: J. Brownlee, T. Masoud, A. Reynolds, *The Arab Spring*, New York 2015.

² E. Blakemore, *What Was the Arab Spring and what Caused it to Happen?* [29 III 2019], <https://www.nationalgeographic.com/culture/article/arab-spring-cause> (5 X 2022).

³ *Arab Spring* [17 I 2020], <https://www.history.com/topics/middle-east/arab-spring> (5 X 2022).

⁴ K. Gleditsch, *Transnational Dimensions of Civil War*, „Journal Of Peace Research” 2007, vol. 3,

organisations, the nature of opposition movements, wise or bad actions by leaders, and access to oil revenues⁵. Gleditsch, in a study *Transnational Dimensions of Civil War* argues that civil wars in the Middle East are primarily related to country-specific factors or processes that take place within individual states experiencing conflict. However, many contemporary civil wars have a transnational character, where actors, resources, and events cross national borders⁶. Buhaug and Gleditsch argue in another study that there is a real neighbourhood effect of armed conflict that goes beyond what individual country characteristics can explain when we assess specific parts of the world like the Middle East⁷. Albrecht & Schlumberger have looked at the issue somewhat differently. They argue that Middle Eastern countries have problems with the democratisation process due to some factors such as legitimacy, elites and institution building⁸. Lu & Thies believe that the international wars and civil wars in Middle Eastern countries between 1960 and 2003 endangered state-building in the Middle East and laid the first roots for the Arab Spring⁹.

While in the field of social sciences, especially international relations, scientific enquiry and comparative policy study, the analysis of the Arab uprisings and their aftermath show theoretical advances with sophisticated empirical analyses, theorists, and researchers in the specific field of social sciences, namely international relations, have studied and considered the phenomenon of climate change much less. For example, in a study *Drivers of Tolerance in Post-Arab Spring Egypt: Religious, Economic, or Government Endorsements?* the authors highlight that the problem of the Arab Spring is due to political tolerance in society¹⁰. In a recent study *Response of the Arab World to the Challenges of Climate Change and the Paris Agreement* the authors note that most Arab countries are heading for serious water scarcity due to deteriorating water supplies and growing water demand¹¹. Thus, the main question of this study is therefore what role and function climate change has actively played in the Arab tensions.

no. 44; H. Buhaug, K. Gleditsch, *Contagion or Confusion? Why Conflicts Cluster in Space*, „International Studies Quarterly” 2008, vol. 2, no. 52.

⁵ H. Albrecht, O. Schlumberger, „Waiting for Godot”: *Regime Change Without Democratization in the Middle East*, „International Political Science Review” 2004, vol. 4, no. 25; L. Lu, C. Thies, *War, Rivalry, and State Building in the Middle East*, „Political Research Quarterly” 2012, vol. 2, no. 66.

⁶ K. Gleditsch, *op.cit.*

⁷ H. Buhaug, K. Gleditsch, *op.cit.*

⁸ H. Albrecht, O. Schlumberger, *op.cit.*

⁹ L. Lu, C. Thies, *op.cit.*

¹⁰ M. Hassan, M. Shalaby, *Drivers of Tolerance in Post-Arab Spring Egypt: Religious, Economic, or Government Endorsements?*, „Political Research Quarterly” 2018, vol. 2, no. 72.

¹¹ S. Djoundourian, *Response of the Arab World to Climate Change Challenges and the Paris Agreement*, „International Environmental Agreements: Politics, Law And Economics” 2021, vol. 3, no. 21.

The method of event extraction: is the method of research really a useful tool?

The early studies on the tensions in the Arab world mainly focus on the use of narratives to understand the phenomena, but this method, which has evolved, can only find the database that is politically or economically well reorganised. Other academic studies show that the use of literatures is useful to understand different aspects of the Arab Spring (e.g. the social ones). However, these do not take into account the accurate extraction of events and tensions. In the field of international relations, especially security issues (e.g. climate change), we need to combine the structure of studies with the extraction of events to facilitate the identification of information and its assessment¹².

It is important to note that the inclusion/exclusion criteria approach is a useful tool to understand how the literature was selected and to later extend the method of extraction¹³. The author of this study decided to take this approach by searching Google Scholar and finding about $n = 100$ studies right off the bat. Because of this large number, the author decided to search per search term in Google Scholar and related sources. The author then removed the duplicate information and phrases and additionally analysed other related resources such as websites and reports. Finally, the author found the resources that have an accurate signal for this research and the main question (see section 5, $n = 17$). In order to provide a better overview and assessment of the extraction and understanding of international relations studies that specifically address security issues, I use domain-specific features (i.e. climate change issues) in this study¹⁴. I use the method of event extraction (e.g. The Arab Spring), event element extraction (e.g. politics and economics) and relationship extraction between event techniques (e.g. to capture the relationship between global Arab tensions and climate change).

¹² S. Ananiadou et al., *Event Extraction for Systems Biology by Text Mining the Literature*, „Trends in Biotechnology” 2010, vol. 7, no. 28; B. Su, *Feature Extraction Based on Collaborative Representation and Fuzzy Progressive Maximal Marginal Embedding*, „Journal of Computer Applications” 2013, vol. 6, no. 33.

¹³ I. Levin, M. Huneke, J. Jasper, *Information Processing at Successive Stages of Decision Making: Need for Cognition and Inclusion–Exclusion Effects*, „Organizational Behavior And Human Decision Processes” 2000, vol. 2, no. 82; J. Steyaert, *Web-Based Higher Education: The Inclusion/Exclusion Paradox*, „Journal Of Technology In Human Services” 2005, vol. 23, no. 1/2.

¹⁴ E. Poitras, S. Lajoie, *A Domain-Specific Account of Self-Regulated Learning: The Cognitive and Metacognitive Activities Involved in Learning Through Historical Inquiry*, „Metacognition and Learning” 2013, vol. 3, no. 8; M. Zadahmad et al., *DSMCompare: Domain-Specific Model Differencing for Graphical Domain-Specific Languages*, „Software and Systems Modeling” 2022, vol. 5, no. 21.

The Arab Spring: Political and Economic Instability Really First?

This section of the study focuses on the extraction and identification of events and one very clear and genuine aspect – the extraction of event elements – of the Arab Spring. The identification of the elements of the event includes both political and economic criteria in order to understand the relationship amidst these factors and the uprisings in the Middle East and North Africa (MENA) region. The novelty of the method, techniques and evaluation proposed here lies in the coverage of the different areas of the literature, which contains carefully elaborated political and economic features for this section. These features focus on extracting contextual data by understanding the perspective(s) of the documents (i.e. literature) included. These factors are also used to identify event relationships for the evaluation of the next section.

The political and economic tensions in the Arab world have created a whole new atmosphere and thus new centres of instability in the Middle East and North Africa¹⁵. Although the region of the Arab world has long been one of the most undemocratic, war-prone, politically and economically underdeveloped, it has not stopped the slow advance of globalisation and modernity. Thanks to improved education, training and new international communication technologies such as the internet, Arab societies are increasingly aware of the many plaguing shortcomings in their states and territories. Despite the presence of natural resources such as oil and some limited reforms that have modestly raised the general standard of living, these reforms have failed to fulfil the political and economic aspirations of their bloated and mostly young populations in this region of the world¹⁶. Most notable were the tensions in one of the Arab states, namely Tunisia in December 2010, which culminated a month later in the departure of the ruler Ben Ali Al Zine to another region, Saudi Arabia¹⁷. Protests followed, leading to the overthrow of another Arab world figure, Mubarak, in February 2011. The collapse of the seemingly impenetrable rule of the Egyptian autocrat sent even deeper political shock waves throughout the Arab region. In Syria, mass protests erupted in March 2011 demanding an end to the decades-long rule of the Assad family and its policies, and in Libya, demonstrations against Muammar Gaddafi spread across the country in Benghazi in February, finally culminating

¹⁵ P. Jones, *The Arab Spring. International Journal*, „Canada’s Journal of Global Policy Analysis” 2012, vol. 2, no. 67.

¹⁶ S. Helfont, T. Helfont, *Jordan: Between the Arab Spring and the Gulf Cooperation Council*, „Orbis” 2012, vol. 1, no. 56.

¹⁷ R. Lefèvre, *Tunisia: a Fragile Political Transition*, „The Journal of North African Studies” 2015, vol. 2, no. 20.

in the capture and killing of Gaddafi in October 2011¹⁸. In another Arab country, Yemen, another protest against the 30-year rule of Ali Abdullah Saleh began in January 2011, culminating in his official overthrow in February 2012. However, as in Syria and Libya, political tensions have plunged the country into a protracted civil war, the outcome of which is very difficult to predict¹⁹.

For further evaluation based on the methodology, I consider factors (e.g. the range of functions). To identify the events (i.e. literature(s)), features corresponding to the Arab Spring are created. Each feature is referred to as a main analytical criterion. Using this method, the factors were formed after evaluating document samples to identify a specific point. A total of 2 factors were identified and elaborated (Tab. 1).

Table 1. Factors of the outbreak of the Arab Spring and summary description of the individual points

Factor No.	Factor Name	Factor Description
1	Political	If the political system is the document or not
2	Economic	If in the literature in which the Arab Spring is thematised, economic

Source: Author's own construction

A unifying idea of these tensions in the Arab region was the demand for more political atmosphere and participation, greater civil liberties and the end of autocratic regimes, which were often associated with the rule of certain individuals and families²⁰. As with most upheavals, the younger generation (i.e. people) played a disproportionate role in organising and participating in the demonstration²¹. In addition to political needs, demonstrators also articulated significant grievances against the economic system and its associated problems, which was perceived as increasingly unjust and inadequate to meet the basic employment

¹⁸ C. Glahn, *EU Neighbourhood Policy in the Maghreb: Implementing the ENP in Tunisia and Morocco Before and After the Arab Uprisings*, „Journal of Contemporary European Studies” 2019, vol. 1, no. 27.

¹⁹ A. Aisen, F. Veiga, *Does Political Instability Lead to Higher Inflation? A Panel Data Analysis*, „SSRN Electronic Journal” 2005.

²⁰ N. Al-Shammari, J. Willoughby, *Determinants of Political Instability Across Arab Spring Countries*, „Mediterranean Politics” 2017, vol. 2, no. 24.

²¹ P. Abbott, A. Teti, R. Sapsford, *The Tide That Failed to Rise: Young People's Politics and Social Values in and After the Arab Uprisings*, „Mediterranean Politics” 2018, vol. 1, no. 25.

and consumption needs of many citizens. The uprising in the Arab region seemed to be an opportunity for the main Arab nations to create a more open and democratic political system or regime²². Some economic criteria related to this instability of the region are less known than this political chronology²³. First, the MENA region is one of the largest food importers in the world, with more than 50 per cent of the food consumed in the MENA region coming from outside the region²⁴. This means that the region of the Arab world is more or less affected by economic problems and shocks due to fluctuations in food prices than other major regions of the world. Second, the Arab World region faces unusually high unemployment and a weak labour market for its population, which affects the labour force as a whole, especially the younger labour force²⁵. For example, the unemployment rate in the Arab world and eastern region is over 12 per cent, more than double the global average rate of 6 per cent²⁶.

Such a high unemployment rate in this region represents a major missed opportunity for greater development and the promotion of development in all sectors of the economy. Moreover, unemployment among the younger generation in Libya, Tunisia and Egypt was both unusually high and dramatically rising in the period leading up to the Arab Spring²⁷. Nevertheless, the author believes that the issue of climate change can be considered as one of the biggest challenges and problems in the Middle East and North Africa in the field of climate policy and future academic study. Therefore, the author's aim in the next section is to provide a brief overview based on research and professional articles to facilitate the analysis.

²² S. Heydemann, *Explaining the Arab Uprisings: Transformations in Comparative Perspective*, „Mediterranean Politics” 2015, vol. 1, no. 21.

²³ T. Yousef, N. Dhillon, *Generation in Waiting: The Unfulfilled Promise of Young People in the Middle East*, Washington 2009.

²⁴ M. Aksoy, J. Beghin, *Global Agricultural Trade and Developing Countries*, World Bank, Washington 2005; A. Vasileska, G. Rechkoska, *Global and Regional Food Consumption Patterns and Trends*, „Procedia: Social and Behavioural Sciences” 2012, no. 44.

²⁵ N. Al-Shammari, J. Willoughby, *op.cit.*

²⁶ G.J. Abed, H.R. Davoodi, *Challenges of Growth and Globalization in the Middle East and North Africa* [2003], <https://www.imf.org/external/pubs/ft/med/2003/eng/abed.htm>; P.-R. Agénor, M.K. Nabli, T.M. Yousef, *Public Infrastructure and Private Investment in the Middle East and North Africa*, „World Bank. Policy Research Working Paper” 2005, no. 3661.

²⁷ D. Silverman, *The Arab Military in the Arab Spring: Agent of Continuity of Change? A Comparative Analysis of Tunisia Egypt Libya and Syria*, „SSRN Electronic Journal” 2012; S. Hess, *From the Arab Spring to the Chinese Winter: The Institutional Sources of Authoritarian Vulnerability and Resilience in Egypt Tunisia and China*, „International Political Science Review” 2013, vol. 3, no. 34.

The Climate Change Roadmap: The Challenges and Problems of the Arab World Region

Climate change is one of the hectic issues of this decade. Climate change is a widely accepted reality of the current status quo. Climate change is anticipated to confront the global community with numerous problems (e.g., global warming). The impact of global warming, with its enormous economic impact on communities and individuals, is one of the major challenges facing the world due to climate change²⁸. The trigger of climate change is global warming shaped by man-made emissions of CO², methane and other long-lived gases. Warming is happening everywhere, and temperatures are increasing in different regions of the world²⁹. Information from earlier eras points to conditions on ground and global warming that can be analogues to a future globe with more CO². The problem of climate change could become a little more difficult when CO² affects temperatures, resulting in changes in ocean circulation and terrestrial ecosystems³⁰. Furthermore, the rise in the time or type of extreme events is commonly associated with climate change due to anthropogenic emissions and impacts of greenhouse gases and related gases.

The Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) summarises that there is consensus that the more in atmospheric greenhouse gases (CO²) will lead to a change in climate, resulting in a rise in sea level and an increase in the frequency of extreme climate phenomena, including violent storms, heavy rainfall and droughts³¹.

Climate change has regional criteria and impacts. Based on the findings of the IPCC Working Group II, the link between trends in the physical and biological atmosphere and the regional impacts of climate change has strengthened dramatically³². Assessing the impacts and benefits of climate models by region: The scientific paper *Prudence* argues that the value of regional climate change impacts is generally due to data from global atmospheric-oceanic general circulation models (AOGCMs), which have not been able to determine the magnitude of these impacts³³. A review paper by Shepherd et al. shows that human-induced climate change is real when it comes to assessing the value and speed of regional impacts

²⁸ R. Namdar, E. Karami, M. Keshavarz, *Climate Change and Vulnerability: The Case of MENA Countries*, „ISPRS International Journal of Geo-Information” 2021, vol. 11, no. 10.

²⁹ A. Brown, *Climate Change and Africa*, „Nature Climate Change” 2015, vol. 9, no. 5.

³⁰ M. McNutt, *Climate Change Impacts*, „Science” 2013, vol. 6145, no. 341.

³¹ S.L. Kusangaya et al., *Impacts of Climate Change on Water Resources in Southern Africa: A Review*, „Physics And Chemistry of The Earth” 2014, A/B/C.

³² G. Suiça, *Climate Change 2001: Impacts Adaptation and Vulnerability*, „Choice Reviews Online” 2002, vol. 6, no. 39.

³³ J. Christensen et al., *Evaluating the Performance and Utility of Regional Climate Models: The PRUDENCE Project*, „Climatic Change” 2007, vol. 1, no. 81.

and opportunities for action³⁴. The shortcomings of these probabilistic frameworks for the physical criteria of climate change quickly become apparent when analysing climate policy in general. Since the 1980s, scientific research on climate change has emphasised that the expected changes could have significant impacts on all regions of our globe. Due to the strategic location of the Arab world, namely the Middle East and North Africa, this part is a hotspot for researching and exploiting the effects of climate of our change. Some of the academic studies describe the impact of our climate on the air, crops and public perception. They argue that this part of the globe will experience strong climate change impacts (i.e., extreme climate events)³⁵. A similar study suggests that the Arab part of the world will be more affected by climate change in the future than the standard global statistic. Furthermore, extreme climate events will have bold impacts on water and energy supplies throughout the Arab world³⁶. The observations of a fundamental work of Working Groups I and II of the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) for this part of the globe reveal a sharp rise in the volume of extreme high temperatures and the index duration of warm epochs since recent years, 1960s³⁷. Therefore, the author of this study argues that change of the climate in this part of the world will have an impact on mineral resources, sea levels, biodiversity³⁸, health of peoples³⁹, food and material production⁴⁰, use of ground and urban development, and tourism⁴¹. Each of these threats poses extraordinary challenges to governance and progress and, above all, requires states to make efforts to mitigate their wrong actions and dangerous effects. Given this, the role of political and economic problems is only one side of this story, and the effects of climate change is another important tool in the conflicts in the MENA region by 2010-2011.

³⁴ T. Shepherd et al., *Storylines: An Alternative Approach to Representing Uncertainty in Physical Aspects of Climate Change*, „Climatic Change” 2018, vol. 3-4, no. 151.

³⁵ P. Lionello et al., *The Climate of the Mediterranean Region: Research Progress and Climate Change Impacts*, „Regional Environmental Change” 2014, vol. 5, no. 14.

³⁶ M. Lange, *Impacts of Climate Change on the Eastern Mediterranean and the Middle East and North Africa Region and the Water-Energy Nexus*, „Atmosphere” 2019, vol. 8, no. 10.

³⁷ K. Waha et al., *Climate Change Impacts in the Middle East and Northern Africa (MENA) Region and Their Implications for Vulnerable Population Groups*, „Regional Environmental Change” 2017, vol. 6, no. 17.

³⁸ G. Zittis, J. Lelieveld, *Eastern Mediterranean and Middle East Face Rapid Climate Change*, „Eos” 2022, no. 103; J. Scheffran, A. Battaglini, *Climate and Conflicts: The Security Risks of Global Warming*, „Regional Environmental Change” 2011, vol. 1, no. 11.

³⁹ M. Salimi, S. Al-Ghamdi, *Climate Change Impacts on Critical Urban Infrastructure and Urban Resiliency Strategies for the Middle East*, „Sustainable Cities And Society” 2020, no. 54.

⁴⁰ S. Cousins, *Climate and Instability Threatens Water and Food Supplies in the Middle East* [23 IV 2014], <https://www.natureasia.com/en/nmiddleeast/article/10.1038/nmiddleeast.2014.99> (5 X 2022).

⁴¹ A. Misra, *Climate Change and Challenges of Water and Food Security*, „International Journal Of Sustainable Built Environment” 2014, vol. 1, no. 3.

Beyond the Arab world Spring: Is climate change really a direct factor?

This part of the study consists of an evaluation of event relation extraction. The relationship extraction technique is part of comprehension the link between tensions in the Arab world and the impact of climate change. After the review and preliminary assessment, the author highlights the identification and especially the extraction of the relevant arguments (ARGs) of the event and linkages (Arab Spring and climate change). I did two searches in Google Scholar 2010 to 2022. I focused on searching for the impact of climate change on the Arab world. The keywords in this first search were climate, climate change, Arab world, spring, MENA. In the second search, I included terms related to climate change in the Middle East to find information about the uprising. The full word search was: (climate, climate change, Arab world, MENA or Middle East-North Africa, Arab Spring). The author started screening the papers and eliminated irrelevant studies and reports such as geography (n = 100). The (n = 45) remaining studies were carefully reviewed and analysed in depth. Many more literatures were discarded based on the above criteria, leaving (n = 17) relevant literatures. The author describes the immediate factor as the specific variable linking the tensions and instability in the Arab world to the problem of climate change. Comprehension the link amidst the problem of the Arab world and climate change is an interesting dichotomy for the field of politics, environmental issues and the politics of climate change. Based on my research and assessment in terms of methodology, the author has found several studies that address this issue from diverse range of angles. In one study, for instance, researchers explain that the impact of global climate change on weather and food supply is enough to trigger an outbreak in MENA and create political or economic problems for established governments⁴². They suggest that famine caused by weather-related events (i.e., climate change) over time is behind the riots in the Arab world, which has led to a rise in the price of wheat and at the same time increased food prices. A similar study by Ines Perez examined the impact of global warming on food supply and its contribution to the Arab revolution⁴³. The third study I examined looked at the impact of climate change on revolution in the Arab world through two factors: Food and water stress⁴⁴. This research explains that the Arab Spring was triggered by food and water issues but also by political and economic pressures. Environmental

⁴² S. Johnstone, J. Mazo, *Global Warming and the Arab Spring*, „Survival” 2011, vol. 2, no. 53.

⁴³ I. Perez, *Climate Change and Rising Food Prices Heightened Arab Spring* [4 III 2013], <https://www.scientificamerican.com/article/climate-change-and-rising-food-prices-heightened-arab-spring/> (5 X 2022).

⁴⁴ T.L. Friedman, *The Other Arab Spring* [7 IV 2012], <https://www.nytimes.com/2012/04/08/opinion/sunday/friedman-the-other-arab-spring.html> (5 X 2022).

scientists believe that the tensions in this part of the world have little to do with food and water problems, but with stress (e.g., climate change)⁴⁵. They argue that climate change can easily undermine food security and economic instability. Social unrest, uprisings such as the Arab revolution, are partly due to an unsuccessful attempts to meet the most important needs of the population. As the region's population grows and the need for food and water increases, it quickly becomes difficult to meet these necessities of life. The change of climate exacerbates this situation through its passive impact on food and water resources. Therefore, climate change may be an indirect trigger of the Arab world Spring.

One author noted that the mineral resources factor was more important for the Arab Spring⁴⁶. Water shortage and climate change and their effect on the food crisis were the triggers in this region of the world. Therefore, Shatanawi argues that the lack of good governance by the regimes in this part of the world and management have exacerbated the water crisis and food prices, and eventually caused the tensions in the Arab world. Despite earlier literature, some authors see the Arab Spring as a new signal of democracy. They wanted to shed light on the climate politics of democracy in the Arab Spring⁴⁷. Other studies on the Chinese drought and its contribution to the issue of tensions in the Arab world have not found a similar trend. This academic research indicates that political and socio-economic incentives were the main cause of the crisis in the Arab world. Parameters such as extreme cost of living, poverty, and rising material prices to feed people were the main factors behind the Arab Spring⁴⁸. Based on the study *Syria: Climate Change, Drought, and Social Unrest* the authors have pointed out that climate change is the main cause of unrest in the MENA region, especially in Syria. They argue that government mismanagement of natural resources for water and food, as well as climate change, are the most important reasons for the collapse of arable land in Syria and the uprising⁴⁹. Sohail Inayatullah believes that the revolution in the MENA region is due to climate change affecting food prices and that, on the other hand, the dam is broken and no amount of shoring up can stop the flow of water⁵⁰. To support this argument, another study *An Arab Spring*

⁴⁵ J. Schilling et al., *Climate Change Vulnerability Water Resources and Social Implications in North Africa*, „Regional Environmental Change” 2020, vol. 1, no. 20.

⁴⁶ M. Shatanawi, *The Arab Spring and Water Security*, „Proceedings of The International Association of Hydrological Sciences” 2015, no. 366.

⁴⁷ P. Fredriksson, E. Neumayer, *Democracy and Climate Change Policies: Is History Important?*, „Ecological Economics” 2013, no. 95.

⁴⁸ T. Sternberg, *Chinese Drought Bread and the Arab Spring*, „Applied Geography” 2012, no. 34.

⁴⁹ F. Femia, C.E. Werrell, *Syria: Climate Change, Drought and Social Unrest* [29 II 2012], https://climateandsecurity.org/wp-content/uploads/2012/04/syria_climate-change_drought-and-social-unrest.pdf (5 X 2022).

⁵⁰ S. Inayatullah, *The Arab Spring: Whats Next?*, „World Affairs: The Journal of International Issues” 2011, vol. 3, no. 15.

argues that the revolutions in the MENA region are due to a triple crisis, namely climate change, food, and water supply⁵¹. Spyridon Plakoudas mentioned that climate change indirectly, albeit significantly, contributed to the outbreak of the successive political uprisings in the Arab world. In reality, climate change acted as a „force multiplier”, exacerbating the already severe political, socio-economic, and environmental problems of an arid and overpopulated region⁵².

Francesca De Châtel by 2014 argued that focusing on external factors such as drought and climate change in the context of the Syrian uprising is counterproductive, as it diverts attention from more fundamental political and economic motives behind the protests and shifts responsibility away from the Syrian government⁵³. Another study in this area by Abrahams & Carr suggests that the problem of food and water availability at the national level in the MENA region caused the outbreak. This situation has led the rural population in this region to protest⁵⁴. Ferré argue that the Middle East and North Africa (MENA) region faces major environmental threats⁵⁵. Geographical features and arid and semi-arid climatic conditions there have led to a concentration of people in coastal areas and small valleys, resulting in pollution, a decline in per capita water resources, increasing soil erosion and food insecurity, and making climate change a challenge that has led to revolutions. The study *The Arab Spring in North Africa: Origins and Prospects* points out that one of the great ironies of the Arab Spring is the political and economic problems in this region⁵⁶.

In another study by Ingeborg Toemmel, the authors argue that the Arab Spring in the MENA region is due to major policy changes in the established states. Other authors argue that the potential impacts of global climate change pose serious challenges to the MENA region, its economies, societies and its people. The author then categorised the studies using the following guidelines (Tab. 2): A = approach, B = is there a link between Arab tensions and the issue of climate change, C = authors or authors associated with climate change and the Arab Spring, D = a potential argument (ARG) identified, E = accurate points, F = flawed factor, G = data is unfounded.

⁵¹ M. Dixon, *An Arab Spring*, „Review Of African Political Economy” 2011, vol. 128, no. 38.

⁵² S. Plakoudas, *Causes of the Arab Spring: A Critical Analysis*, Center For International Strategic Analyses, „Research Paper” 2017, no. 7.

⁵³ F. de Châtel, *The Role of Drought and Climate Change in the Syrian Uprising: Untangling the Triggers of the Revolution*, „Middle Eastern Studies” 2014, vol. 4, no. 50.

⁵⁴ D. Abrahams, E. Carr, *Understanding the Connections Between Climate Change and Conflict: Contributions from Geography and Political Ecology*, „Current Climate Change Reports” 2017, vol. 4, no. 3.

⁵⁵ J. Ferré, *Environmental Activism In The Post-Arab Spring: It Is Not About A Mere Clean Environment* [2020], https://www.iemed.org/wp-content/uploads/2020/12/Civil-Society-and-Social-Movements-in-the-EuroMediterranean-Region_.pdf#page=66 (5 X 2022).

⁵⁶ G. Joffé, *The Arab Spring in North Africa: Origins and Prospects*, London 2013.

Table 2. A summary snapshot of the main event and ARGs

A	B	C	D	E	F	G
Approach	Event type	Author	ARG	Real	General	Other
Meta event	Climate change and Arab spring	Johnstone & Mazo, 2011	extreme weather and food supply		D	
Meta event	Climate change and Arab spring	Perez, 2013	food supply		D	
Meta event	Climate change and Arab spring	Friedman, 2012	food and water stress	D		
Meta event	Climate change and Arab spring	Schilling et al., 2020	food and water supplies	D		
Meta event	Climate change and Arab spring	Shatanawi, 2015	Water scarcity and food supply	D		
Meta event	Climate change and Arab spring	Fredriksson & Neumayer, 2013	climate politics of democracy		D	
Meta event	Climate change and Arab spring	Sternberg, 2012	high cost of living, poverty			D
Meta event	Climate change and Arab spring	Femia & Werrell, 2012	food and water supplies	D		
Meta event	Climate change and Arab spring	Inayatullah, 2011	food and water supplies	D		
Meta event	Climate change and Arab spring	Dixon, 2011	food and water supplies	D		
Meta event	Climate change and Arab spring	Plakoudas, 2017	force multiplier		D	
Meta event	Climate change and Arab spring	De Châtel, 2014	political and economic motives		D	
Meta event	Climate change and Arab spring	Abrahams & Carr, 2017	food and water supplies	D		
Meta event	Climate change and Arab spring	Ferré, 2020	food and water supplies	D		
Meta event	Climate change and Arab spring	Joffé, 2013	political and economic motives		D	
Meta event	Climate change and Arab spring	Toemmel, 2013	policy changes			D
Meta event	Climate change and Arab spring	Bayar & Youssef, 2014	Social and economic			D

Source: Author's own construction

The author summarises the feedback from the present research in the table below. I first examined the results of all contributed studies (17) and then focused more on those that identified either direct or immediate factors (D) based on the bold title of this section of the article. I then divided the ARG into three categories: (real), F (general), G (other). The author has identified $n = 8$ studies that address the main factor (see: E for real arguments). In other words, to be more specific, of the 17 studies selected, 8 studies ($17 > 8 = \text{true}$) used a true approach. The results for general (F) are similar for the $n = 17$ studies. Of these $n = 17$, 6 can be used for general arguments ($F = 11 \leq 6 = 5$). However, only $n = 3$ study investigated the other factor (G) (3 literature or 0.51 of all 17). A different pattern to all datasets emerges as follows: $P \times V1 = V2$ where V1 is the 17% and V2 is the results of the literatures percentage operation:

$$P = \frac{\%17}{14} = 2.38$$

The author argues that although more academic studies have shown a link between climate change and insurgencies in the MENA region, the direct (proximate factor here the author means) factor is a smaller one. The author found some evidence for the group of immediate factors, namely E (real), including food and water crisis, food and water supply and water scarcity and food supply. For the general factor (F), the author found a similar number of studies, but they did not follow the same patterns and arguments. The author was not able to find a genuine or general idea with any data, so the evaluation in this part and the conclusion in the following section are based on studies where genuine or genuine and general factors are backed-up.

Conclusion

Understanding the signs of the impact of climate change is important to understanding the patterns and consequences of this phenomenon in the Arab world. It is often claimed that the uprisings and Arab unrest in the countries of this region of the global community were triggered by political and economic drivers. These factors or drivers are seen rather than the effects of climate change. The author's review for the present study revealed 17 main articles, 8 of which were partially related to the main topic. In addition, 3 study I examined for a link between climate change and the Arab Spring provided fewer signals. However, it was not enough for the author to support the rest of the analysis by this literature, but the amazing thing was to cover the proximal or direct factors. Including the proximal variables reduced the total amount of literature to be analysed to $n = 6$. Interestingly, there were $n = 8$ studies that dealt with the main factor and $n = 6$ studies on the general variables.

In the limited amount of literature, I have identified the main factors for the Arab Spring through the effects of climate change. These studies show that we cannot adequately assess and grasp the link between the Arab Spring and climate change, especially food and water stress. All in all, the author makes two recommendations for future research. First, in order to identify what exactly causes the tensions in the Arab world, it is valuable to pursue meta-events, but not only extraction methods, to observe the relationship between the Arab Spring and climate change. Second, it is important to assess other factors. For example, to analyse the impact of climate change on the revolution in the Arab world and its contribution to migration. The author argues that more research is needed to assess this factor as well.

Abstrakt

Majid Asadnabizadeh

Meta-wydarzenia: rozważania o wybuchu Arabskiej Wiosny oraz jej wpływie na zmiany klimatu

Rewolucja w świecie arabskim, fala prób ustanowienia prawdziwej demokracji przez jednostki, która rozpoczęła się w latach 2010-2011 w jednym z najbardziej wrażliwych regionów świata, na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej (MENA), rzuciła wyzwanie niektórym zakorzenionym autokratycznym strukturom politycznym. Region ociepla się dwa razy szybciej niż średnia światowa, ze względu na skutki zmian klimatycznych. Oczekuje się, że plony spadną, a produkcja żywności zostanie zakłócona w wielu obszarach, zwiększając ceny żywności i niestabilność rynku. Ograniczone wysiłki podejmowane przez rządy w celu rozwiązania tego problemu zwiększyły prawdopodobieństwo niestabilności politycznej w poprzednich latach.

Niniejsze opracowanie jest zatem próbą ustalenia rzeczywistego i logicznego związku między Arabską Wiosną a skutkami zmian klimatycznych. Arabska Wiosna pokazała, że niestabilność polityczna jest częściowo spowodowana podstawowymi potrzebami ludzi na produkty, takie jak żywność i woda. Zmiany klimatyczne mogą zatem być impulsem do tego meta-wydarzenia. W niniejszym opracowaniu poruszono ten problem przy użyciu metody ekstrakcji zdarzeń. Artykuł ten udowadnia, że zmiany klimatyczne i ich wpływ na życie ludzi w regionie pozwalają na uzasadnione twierdzenie, że zjawisko to jest związane z Arabską Wiosną, ponieważ jest spowodowane przede wszystkim stresem związanym z zaspokajaniem potrzeb żywnościowych.

Słowa kluczowe: Arabska Wiosna, zmiany klimatyczne, Bliski Wschód, Północna Afryka

Reference

- Abbott, P., Teti, A. & Sapsford, R., *The Tide That Failed to Rise: Young People's Politics and Social Values in and After the Arab Uprisings*, „Mediterranean Politics” 2018, vol. 1, no. 25.
- Abed, G.J. & Davoodi, H.R., *Challenges of Growth and Globalization in the Middle East and North Africa* [2003], <https://www.imf.org/external/pubs/ft/med/2003/eng/abed.htm>.
- Abrahams, D. & Carr, E., *Understanding the Connections Between Climate Change and Conflict: Contributions from Geography and Political Ecology*, „Current Climate Change Reports” 2017, vol. 4, no. 3.
- Agénor, P.-R., Nabli, M.K., Yousef, T.M., *Public Infrastructure and Private Investment in the Middle East and North Africa*, „World Bank. Policy Research Working Paper” 2005, no. 3661.
- Aisen, A. & Veiga, F., *Does Political Instability Lead to Higher Inflation? A Panel Data Analysis* „SSRN Electronic Journal” 2005.
- Aksoy, M. & Beghin, J., *Global Agricultural Trade and Developing Countries*, World Bank, Washington 2005.
- Albrecht, H. & Schlumberger, O., „Waiting for Godot”: *Regime Change Without Democratization in the Middle East*, „International Political Science Review” 2004, vol. 4, no. 25.
- Al-Shammari, N. & Willoughby, J., *Determinants of Political Instability Across Arab Spring Countries*, „Mediterranean Politics” 2017, vol. 2, no. 24.
- Ananiadou, S., Pyysalo, S., Tsujii, J. & Kell, D., *Event Extraction for Systems Biology by Text Mining the Literature*, „Trends in Biotechnology” 2010, vol. 7, no. 28.
- Arab Spring* [17 I 2020], <https://www.history.com/topics/middle-east/arab-spring>.
- Blakemore, E., *What Was the Arab Spring and What Caused it to Happen?* [29 III 2019], <https://www.nationalgeographic.com/culture/article/arab-spring-cause>.
- Brown, A., *Climate change and Africa*, „Nature Climate Change” 2015, vol. 9, no. 5.
- Brownlee, J., Masoud, T. & Reynolds, A., *The Arab Spring*, New York 2015.
- Buhaug, H. & Gleditsch, K., *Contagion or Confusion? Why Conflicts Cluster in Space*, „International Studies Quarterly” 2008, vol. 2, no. 52.
- Christensen, J., Carter, T., Rummukainen, M. & Amanatidis, G., *Evaluating the Performance and Utility of Regional Climate Models: The PRUDENCE Project*, „Climatic Change” 2007, vol. 1, no. 81.

- Cousins, S., *Climate and Instability Threatens Water and Food Supplies in the Middle East* [23 IV 2014], <https://www.natureasia.com/en/nmiddleeast/article/10.1038/nmiddleeast.2014.99>.
- Dixon, M., *An Arab spring*, „Review Of African Political Economy” 2011, vol. 128, no. 38.
- Djoundourian, S., *Response of the Arab World to Climate Change Challenges and the Paris Agreement*, „International Environmental Agreements: Politics, Law And Economics” 2021, vol. 3, no. 21.
- De Châtel, F., *The Role of Drought and Climate Change in the Syrian Uprising: Untangling the Triggers of the Revolution*, „Middle Eastern Studies” 2014, vol. 4, no. 50.
- Fredriksson, P. & Neumayer, E., *Democracy and Climate Change Policies: Is History Important?*, „Ecological Economics” 2013, no. 95.
- Femia, F. & Werrell, C.E., *Syria: Climate Change, Drought and Social Unrest* [29 II 2012], https://climateandsecurity.org/wp-content/uploads/2012/04/syria_climate-change_drought-and-social-unrest.pdf.
- Ferré, J., *Environmental Activism In The Post-Arab Spring: It Is Not About A Mere Clean Environment* [2020], https://www.iemed.org/wp-content/uploads/2020/12/Civil-Society-and-Social-Movements-in-the-EuroMediterranean-Region_.pdf#page=66.
- Friedman, T.L., *The Other Arab Spring* [7 IV 2012], <https://www.nytimes.com/2012/04/08/opinion/sunday/friedman-the-other-arab-spring.html>.
- Glahn, C., *EU Neighbourhood Policy in the Maghreb: Implementing the ENP in Tunisia and Morocco Before and After the Arab Uprisings*, „Journal of Contemporary European Studies” 2019, vol. 1, no. 27.
- Gleditsch, K., *Transnational Dimensions of Civil War*, „Journal Of Peace Research” 2007, vol. 3, no. 44.
- Hassan, M. & Shalaby, M., *Drivers of Tolerance in Post-Arab Spring Egypt: Religious, Economic, or Government Endorsements?*, „Political Research Quarterly” 2018, vol. 2, no. 72.
- Helfont, S. & Helfont, T., *Jordan: Between the Arab Spring and the Gulf Cooperation Council*, „Orbis” 2012, vol. 1, no. 56.
- Hess, S., *From the Arab Spring to the Chinese Winter: The Institutional Sources of Authoritarian Vulnerability and Resilience in Egypt Tunisia and China*, „International Political Science Review” 2013, vol. 3, no. 34.
- Heydemann, S., *Explaining the Arab Uprisings: Transformations in Comparative Perspective*, „Mediterranean Politics” 2015, vol. 1, no. 21.
- Inayatullah, S., *The Arab Spring: Whats Next?*, „World Affairs: The Journal of International Issues” 2011, vol. 3, no. 15.
- Joffé, G., *The Arab Spring in North Africa: Origins and Prospects*, London 2013.
- Johnstone, S. & Mazo, J., *Global Warming and the Arab Spring*, „Survival” 2011, vol. 2, no. 53.

- Jones, P., *The Arab Spring. International Journal*, „Canada’s Journal of Global Policy Analysis” 2012, vol. 2, no. 67.
- Kusangaya, S.L., Warburton, M., van Garderen, E.A. & Jewitt, G.P.W., *Impacts of Climate Change on Water Resources in Southern Africa: A Review*, „Physics And Chemistry of The Earth” 2014, A/B/C.
- Lange, M., *Impacts of Climate Change on the Eastern Mediterranean and the Middle East and North Africa Region and the Water–Energy Nexus*, „Atmosphere” 2019, vol. 8, no. 10.
- Lefèvre, R., *Tunisia: A Fragile Political Transition*, „The Journal of North African Studies” 2015, vol. 2, no. 20.
- Levin, I., Huneke, M. & Jasper, J., *Information Processing at Successive Stages of Decision Making: Need for Cognition and Inclusion–Exclusion Effects*, „Organizational Behavior And Human Decision Processes” 2000, vol. 2, no. 82.
- Lionello, P., Abrantes, F., Gacic, M., Planton, S., Trigo, R. & Ulbrich, U., *The Climate of the Mediterranean Region: Research Progress and Climate Change Impacts*, „Regional Environmental Change” 2014, vol. 5, no. 14.
- Lu, L. & Thies, C., *War, Rivalry, and State Building in the Middle East*, „Political Research Quarterly” 2012, vol. 2, no. 66.
- Lynch, M., *The Arab Uprisings as International Relations* [17 IX 2015], <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2015/09/17/the-arab-uprisings-as-international-relations/>.
- McNutt, M., *Climate Change Impacts*, „Science” 2013, vol. 6145, no. 341.
- Misra, A., *Climate Change and Challenges of Water and Food Security*, „International Journal Of Sustainable Built Environment” 2014, vol. 1, no. 3.
- Namdar, R., Karami, E. & Keshavarz, M., *Climate Change and Vulnerability: The Case of MENA Countries*, „ISPRS International Journal of Geo-Information” 2021, vol. 11, no. 10.
- Perez, I., *Climate Change and Rising Food Prices Heightened Arab Spring* [4 III 2013], <https://www.scientificamerican.com/article/climate-change-and-rising-food-prices-heightened-arab-spring/>.
- Plakoudas, S., *Causes of the Arab Spring: A Critical Analysis*, Center For International Strategic Analyses, „Research Paper” 2017, no. 7.
- Poitras, E. & Lajoie, S., *A Domain-Specific Account of Self-Regulated Learning: The Cognitive and Metacognitive Activities Involved in Learning Through Historical Inquiry*, „Metacognition and Learning” 2013, vol. 3, no. 8.
- Salimi, M. & Al-Ghamdi, S., *Climate Change Impacts on Critical Urban Infrastructure and Urban Resiliency Strategies for the Middle East*, „Sustainable Cities And Society” 2020, no. 54.
- Schilling, J., Hertig, E., Trambly, Y. & Scheffran, J., *Climate Change Vulnerability Water Resources and Social Implications in North Africa*, „Regional Environmental Change” 2020, vol. 1, no. 20.

- Scheffran, J. & Battaglini, A., *Climate and Conflicts: The Security Risks of Global Warming*, „Regional Environmental Change” 2011, vol. 1, no. 11.
- Shatanawi, M., *The Arab Spring and Water Security*, „Proceedings of The International Association of Hydrological Sciences” 2015, no. 366.
- Shepherd, T., Boyd, E., Calel, R., Chapman, S., Dessai, S. & Dima-West, I., *Storylines: An Alternative Approach to Representing Uncertainty in Physical Aspects of Climate Change*, „Climatic Change” 2018, vol. 3-4, no. 151.
- Silverman, D., *The Arab Military in the Arab Spring: Agent of Continuity of Change? A Comparative Analysis of Tunisia Egypt Libya and Syria*, „SSRN Electronic Journal” 2012.
- Sternberg, T., *Chinese Drought Bread and the Arab Spring*, „Applied Geography” 2012, no. 34.
- Steyaert, J., *Web-Based Higher Education: The Inclusion/Exclusion Paradox*, „Journal Of Technology In Human Services” 2005, no. 23.
- Su, B., *Feature Extraction Based on Collaborative Representation and Fuzzy Progressive Maximal Marginal Embedding*, „Journal of Computer Applications” 2013, vol. 6, no. 33.
- Suíça, G., *Climate Change 2001: Impacts Adaptation and Vulnerability*, „Choice Reviews Online” 2002, vol. 6, no. 39.
- Vasileska, A. & Rechkoska, G., *Global and Regional Food Consumption Patterns and Trends*, „Procedia: Social and Behavioural Sciences” 2012, no. 44.
- Waha, K., Krummenauer, L., Adams, S., Aich, V., Baarsch, F. & Coumou, D., *Climate Change Impacts in the Middle East and Northern Africa (MENA) Region and Their Implications for Vulnerable Population Groups*, „Regional Environmental Change” 2017, vol. 6, no. 17.
- Yousef, T. & Dhillon, N., *Generation in Waiting: The Unfulfilled Promise of Young People in the Middle East*, Washington 2009.
- Zadahmad, M., Syriani, E., Alam, O., Guerra, E. & De Lara, J., *DSMCompare: Domain-Specific Model Differencing for Graphical Domain-Specific Languages*, „Software and Systems Modeling” 2022, vol. 5, no. 21.
- Zittis, G. & Lelieveld, J., *Eastern Mediterranean and Middle East Face Rapid Climate Change*, „Eos” 2022, no. 103.

Majid Asadnabizadeh – dr politologii, adiunkt w Katedrze Stosunków Międzynarodowych w Instytucie Nauk o Polityce i Administracji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. ORCID: 0000-0001-7331-3268

Paweł Rogiewicz, Mateusz Repczyński

Przyczyny wybuchu Arabskiej Wiosny w Bahrajnie i Jemenie – analiza porównawcza

Abstrakt

Niniejszy tekst został zainspirowany wydarzeniami Arabskiej Wiosny, czyli fali aktywizacji społeczeństw państw Afryki Północnej oraz części państw z regionu Bliskiego Wschodu na rzecz przeprowadzenia prodemokratycznych reform, zmian społecznych, a także poprawy sytuacji gospodarczej. Analiza porównawcza przeprowadzona w tym artykule dotyczy dwóch państw położonych w subregionie Zatoki Perskiej, czyli Bahrajnu oraz Jemenu. Sytuacja wewnętrzna w obydwu państwach przekłada się na dynamikę bezpieczeństwa w całym regionie, dlatego też kraje te cieszą się zainteresowaniem Iranu i Arabii Saudyjskiej, które to rywalizują ze sobą o uzyskanie jak największego wpływu w całym regionie. Analiza porównawcza opiera się na trzech czynnikach: politycznym, społecznym i ekonomicznym. Aspekty te miały ogromny wpływ na wydarzenia, do jakich doszło w 2011 r. w tych państwach. Analiza dotycząca wydarzeń w poszczególnych krajach skupiona była głównie na państwach z regionu Maghrebu, czy chociażby Syrii. Procesy do jakich doszło w Bahrajnie i Jemenie nie cieszyły się tak wielkim zainteresowaniem, jak wydarzenia w innych państwach. Niewątpliwie regionalni aktorzy byli żywo zainteresowani procesami toczącymi się w tych krajach, co przełożyło się także na ich zaangażowanie w omawianych wydarzeniach. Porównanie Arabskiej Wiosny w Bahrajnie oraz Jemenie może być pomocne w procesie określania pewnych strukturalnych problemów w arabskich państwach Zatoki Perskiej.

Słowa kluczowe: Bahrajn, Jemen, Arabska Wiosna, Protesty, Szyici, Dyskryminacja, Zatoka Perska

Wstęp

Zjawisko Arabskiej Wiosny jest jednym z ważniejszych procesów wewnętrznych w krajach Bliskiego Wschodu oraz Maghrebu. Państwa, w których doszło do aktywizacji społeczeństwa, można podzielić na trzy główne grupy: 1) te, w których doszło do pewnych reform i zmian; 2) państwa, gdzie sytuacja się w zasadzie nie zmieniła; 3) kraje, które uległy procesowi destabilizacji. Badając zjawisko Arabskiej Wiosny można dojść do wniosku, że najważniejszymi czynnikami, jakie do niej doprowadziły, były uwarunkowania wewnętrzne państw, w których dochodziło do protestów. W niniejszym artykule zostały opisane trzy wybrane przyczyny Arabskiej Wiosny w Bahrajnie oraz Jemenie, tj. polityczne, społeczne i ekonomiczne. Wybrane kraje znacząco się od siebie różnią, a wydarzenia do jakich doszło w latach 2011-2012 oraz ich konsekwencje zdecydowanie wpłynęły na późniejsze funkcjonowanie tych państw, jak również na stabilność subregionu Zatoki Perskiej. Warto podkreślić, iż na wydarzenia w Bahrajnie oraz Jemenie miały wpływ także inne uwarunkowania, takie jak zaangażowanie aktorów zewnętrznych czy aspekt militarny. Jednak największy wpływ na dynamikę procesu Arabskiej Wiosny w tych państwach miały opisywane trzy czynniki. Podjęta została również próba wskazania różnic i podobieństw w przyczynach Arabskiej Wiosny w Bahrajnie i Jemenie, co może być przydatne dla lepszego zrozumienia analizowanego procesu. W artykule została postawiona następująca hipoteza: Za najważniejszą przyczynę wybuchu Arabskiej Wiosny w Bahrajnie i Jemenie można uznać prześladowanie społeczności szyickiej na podłożu etniczno-religijnym, co wiązało się z kategoryzowaniem obywateli na lepszych i gorszych, a w konsekwencji doprowadziło do aktywizacji tej społeczności w walce o poprawę swojej sytuacji w opisywanych państwach. W trakcie pisania niniejszego artykułu zostały wykorzystane następujące metody badawcze oraz techniki badawcze: metoda historyczna (genetyczna), analiza czynnikowa, metody jakościowe oraz ilościowe, metoda porównawcza, desk research oraz analiza literatury.

Przypadek Bahrajnu

Królestwo Bahrajnu jest najmniejszym państwem wchodzącym w skład subregionu Zatoki Perskiej (760 km²). Jest to kraj wyspiarski o strategicznym położeniu, gdyż znajduje się w środkowej części basenu Zatoki Perskiej. Na południowy zachód od niego mieszczą się ogromne złoża ropy naftowej należące do Arabii Saudyjskiej, natomiast na południowym wschodzie położone są największe katarskie złoża gazu ziemnego. Graniczy z Iranem, Arabią Saudyjską, Katarą, Irakiem oraz Zjednoczonymi Emirataми Arabskimi. Od wielu lat o wpływy w tym kraju ścierają się Iran oraz Arabia Saudyjska, gdyż śmiało można nazwać go bramą

do Królestwa Saudów¹. O jego strategicznym położeniu świadczy również fakt, że mieści się tam amerykańska baza morska (Naval Support Activity Bahrain), która jest portem macierzystym dla Piątej Floty Stanów Zjednoczonych oraz siedzibą Centralnego Dowództwa Sił Morskich USA (CENTCOM)². Za bezpieczeństwo Bahrajnu odpowiadają niewielkie siły zbrojne tego państwa oraz – a może i przede wszystkim – Siły Zbrojne USA. Istotne jest jednak to, że w tak ważnym strategicznie kraju w 2011 r. na fali Arabskiej Wiosny doszło do wydarzeń, które zachwiały stabilnością Bahrajnu, co niewątpliwie zwróciło zainteresowanie regionalnych aktorów, dla których wpływy w subregionie Zatoki Perskiej stanowią żywotny interes. Co ciekawe, wydarzenia z Bahrajnu, w porównaniu z tymi z Afryki Północnej czy z Syrii, nie przykuły tak dużej uwagi państw spoza regionu. W niniejszej części artykułu zostaną opisane przyczyny Arabskiej Wiosny w Królestwie Bahrajnu.

Czynnik polityczny. Cechą charakterystyczną dla wydarzeń w Bahrajnie z 2011 r. jest fakt, iż główną siłą napędową protestów stanowiła społeczność szyicka. Bahrajn w 2011 r. zamieszkiwało ok. 3 mln mieszkańców. Dominującą religią był i nadal jest islam (98% populacji), natomiast w podziale wewnętrznym ok. 65-75% w 2011 r. stanowili szyici³. Zatem wyznawcy szyizmu byli i nadal są grupą dominującą w Bahrajnie, a mimo tego ich wpływ na państwo był zdecydowanie niewielki. W tej części opisany zostanie wpływ czynnika politycznego na wybuch protestów w 2011 r.

Bahrajn jest monarchią konstytucyjną rządzoną przez ród Al-Kalifa od 1783 r., natomiast od 1861 do 1971 r. kraj ten znajdował się pod protektoratem Wielkiej Brytanii. Istotne jest to, że ród Al-Kalifa rządzi krajem bardzo surowo i nie jest skory do dzielenia się władzą z ludem. W 1973 r. odbyły się wybory do parlamentu, jednak dwa lata później emir zdecydował o rozwiązaniu tego organu w związku z licznymi konfliktami między tym podmiotem a monarchą. Ponadto władca zawiesił wówczas konstytucję, a kolejne wybory parlamentarne odbyły się dopiero w 2002 r., co pozwoliło rodowi rządzić na podstawie prawa określonego w ustawie o stanie wyjątkowym⁴. Co ciekawe, w latach 1994-1998 doszło do serii antyrządowych protestów inspirowanych głównie przez szyitów, którzy żądali reform od władzy w celu poprawy ich sytuacji⁵. Wizja demokratycznych

¹ J. Jarząbek, *Militaryzacja subregionu Zatoki Perskiej w perspektywie teorii regionalnych kompleksów bezpieczeństwa*, Warszawa 2019, s. 100.

² *Naval Support Activity Bahrain*, <https://cnreurafcnet.cnic.navy.mil/Installations/NSA-Bahrain/> (16 VII 2022).

³ M. Karolak, *Bilans arabskiej wiosny w Bahrajnie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2014, nr 3, s. 745.

⁴ J. Zdanowski, *Historia najnowsza Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej*, Warszawa 2020, s. 271.

⁵ M. Karolak, *op.cit.*, s. 747.

zmian w Bahrajnie nastąpiła wraz z dojściem do władzy w 1990 r. szejka Hamada ibn Isa Al-Kalify, który objął tron po śmierci ojca. W 2001 r. ustanowiono nową konstytucję, a rok później odbyły się wybory parlamentarne. Niestety wizja demokratyzacji państwa i poprawy sytuacji szyitów okazała się fasadowa, a nadzieje na zmiany szybko zostały ostudzone. Konstytucja po referendum została przyjęta w bardzo okrojonej formie, a wyższa izba parlamentu otrzymała nowe uprawnienia legislacyjne. Jest to istotne, gdyż 40 członków tego organu jest wybieranych, a w zasadzie selekcionowanych przez najbliższe otoczenie monarchy, a jej przewodniczący otrzymał rozstrzygające i ostateczne prawo w zakresie sporów w kwestii przyjmowanych ustaw⁶. Ponadto inicjatywa ustawodawcza przysługiwała jedynie królowi i premierowi. Istotne jest to, iż poprawki do nowej konstytucji zostały wprowadzone bez konsultacji z partiami opozycyjnymi. Co ważne, poszerzył i pogłębił się zakres dyskryminacji szyitów na polu politycznym. Jedną z metod była manipulacja okręgami wyborczymi, tak aby szyici mimo swojej przewagi populacyjnej uzyskiwali jak najmniej mandatów do parlamentu⁷. Natomiast najważniejsze stanowiska państwowe, w tym miejsca w rządzie, były dla nich praktycznie niedostępne, gdyż członków gabinetu mianował i również selekcionował wuj króla. W związku z tym stanowiska ministerialne były dostępne tylko dla zaufanych ludzi, a w zasadzie jedynie dla członków rodziny królewskiej⁸. Oczywiście szyickie partie opozycyjne partycypowały w wyborach, np. al-Wafeaq w 2006 r., natomiast ich rezultaty nie były dla ich członków zadowalające. Krytyka wobec władz nasilała się w środowisku szyickim, co przekładało się na wzrost poparcia dla ugrupowań politycznych, jednak aparat państwowy skrupulatnie kontrolował scenę polityczną, aby szyici nie osiągnęli dobrych wyników⁹. W wyborach z 2010 r. w wyniku manipulacji okręgami wyborczymi szyici uzyskali jedynie 18 mandatów na 40 miejsc w parlamencie, natomiast 22 sunnici¹⁰. Wymienione czynniki polityczne były najważniejszymi z tego zakresu, stając się podstawą do wybuchu protestów w 2011 r., czyli do tzw. „day of rage”.

Czynnik społeczny. Drugim czynnikiem, jaki niewątpliwie wpłynął na wybuch protestów w Bahrajnie w 2011 r., były ogromne nierówności społeczne, a w szczególności dyskryminacja społeczna szyickiej na tym podłożu. Za podstawy nierówności społecznych oraz dyskryminacji części społeczeństwa w królestwie można uznać skomplikowaną strukturę społeczeństwa kraju. Oprócz podziału

⁶ R. Tonta, *Bahrajn – wewnętrzne uwarunkowania protestów na wyspie*, „Kultura i Polityka. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera w Krakowie” 2012, nr 11, s. 103.

⁷ *Ibidem*, s. 103-104.

⁸ *Ibidem*.

⁹ M. Karolak, *op.cit.*, s. 747-748.

¹⁰ R. Tonta, *op.cit.*, s. 104.

muzułmanów na szyitów i sunnitów należy również pamiętać o wciąż trwałym poczuciu przynależności plemiennej oraz rodowej. Ponadto społeczeństwo można także podzielić na część pochodzenia perskiego oraz arabskiego. Do tego można doliczyć podział na obszar zamieszkania, czyli tereny wiejskie lub miejskie¹¹. Obecnie panujący ród Al-Kalifa nie darzy szyitów zaufaniem, a pojawiają się nawet narracje, iż są oni agenturą irańską, która chce dokonać przewrotu pałacowego i stworzyć państwo religijne na wzór porewolucyjnego Iranu. Warto podkreślić, że napięcia sektariańskie w Bahrajnie wzmocniły się po rewolucji w Iranie w 1979 r. Od tego czasu władze królestwa stanowczo reagowały na wszelkie próby nawiązywania ścisłych kontaktów szyickich organizacji z Iranem. W 1980 r. Wielki Ajatollah Muhammad Taqi al-Mudarrisi założył Radykalny Front Wyzwolenia Bahrajnu, który był zainspirowany właśnie wydarzeniami w Iranie. Natomiast władze dostrzegły w nim zagrożenia i szybko został zdelegalizowany, a sam Mudarrisi został deportowany z kraju pod zarzutami podżegania społeczeństwa do obalenia władzy¹².

Jednym z ważniejszych problemów w Bahrajnie z punktu widzenia władz była przewaga szyitów nad sunnitami. Odpowiedzią na takie wyzwanie jest polityka naturalizacji obcokrajowców. Ma ona na celu zniwelowanie różnicy demograficznej, gdyż władze Bahrajnu sprowadzają do kraju obywateli np. Syrii, Arabii Saudyjskiej, Jordanii i Pakistanu, przy czym osoby naturalizowane są w większości sunnitami. Nie ma dokładnych danych, co do ilości naturalizowanych obywateli, jednak na 2005 r. szacuje się, że była to wartość w granicach między 50 a 60 tys. Ponadto naturalizowani Bahrajńczycy byli zatrudniani w sektorze związanym ze służbami porządkowymi, przez co społeczność szyicka skarżyła się, iż nadużywają oni swojej władzy¹³. Sytuacja szyitów była również trudna pod względem podejmowania pracy w sektorze publicznym. W zasadzie większość ważniejszych stanowisk państwowych była dla szyitów nieosiągalna, co wynika m.in. z braku zaufania władz do tej społeczności. Jak podaje raport stworzony przez Bahrain Center for Human Rights (BCHR), w 2003 r. na 572 istotne stanowiska państwowe obywatele szyicki piastowali 101. Bez wątplenia społeczność ta jest wykluczona z możliwości obejmowania wysokich stanowisk w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych oraz w Siłach Zbrojnych Bahrajnu¹⁴. Ponadto międzynarodowe organizacje na rzecz ochrony praw człowieka, ale również i lokalne, jak wspomniane wyżej BCHR, alarmują o notorycznym łamaniu praw człowieka oraz szerzącej się dyskryminacji w Bahrajnie. Co ciekawe, w 2004 r. władza nakazała rozwiązać BCHR, po tym, jak jego prezes publicznie skrytykował ówczesnego

¹¹ M. Karolak, *op.cit.*, s. 745.

¹² *International Crisis Group, Bahrain's Sectarian Challenge*, „Middle East Report” 2005, nr 40, s. 11.

¹³ *Ibidem*, s. 8.

¹⁴ *Ibidem*.

premiera. Natomiast inne organizacje, jak np. Krajowy Komitet na rzecz Bezrobotnych oraz Bahrajńskie Młodzieżowe Stowarzyszenie Praw Człowieka w 2005 r. starały się o uzyskanie legalnego statusu, jednak nie uzyskały odpowiedzi¹⁵. W Bahrajnie obowiązuje cenzura dziennikarska, a wolność słowa jest dopuszczalna, jeżeli nie stanowi ona krytyki władzy. Natomiast nieprzychylni władzy dziennikarze byli represjonowani i zmuszani do porzucenia rzetelnego dziennikarstwa. Prasa była i jest kontrolowana za pomocą prawa prasowego, które daje możliwość sankcjonowania za niekorzystne artykuły czy komentarze. W 2008 r. zatrzymano grupę dziennikarzy związanych z ruchami opozycyjnymi i oskarżono ich o podżeganie społeczeństwa na tle religijnym¹⁶. W 2009 r. sytuacja w kraju zaogniała się i dochodziło do coraz gwałtowniejszych starć służb porządkowych z grupami opozycyjnymi, które sprzeciwiały się dyskryminacji szyitów. Władze oskarżano o bezprawne zatrzymania i tortury szyickich działaczy. W tym samym roku władze państwowe przyjęły pisemne prawo regulujące status osobisty. Przy czym prawo to obejmowało jedynie sunnitów, dlatego szyickie społeczności religijne protestowały i domagały się poszerzenia prawa o tę grupę. Sytuacja kobiet również nie należała do najlepszych, gdyż za wszelkie sprawy dotyczące małżeństwa, kwestii rodzinnych czy opiekuńczych odpowiadają sądy religijne, sunnickie i szyickie, które często faworyzują mężczyzn¹⁷. Władza również ograniczyła możliwości do zgromadzeń. Miało to na celu zniwelowanie ryzyka wystąpień opozycyjnych liderów, którzy przekonywaliby społeczeństwo do konieczności przeprowadzenia demokratycznych reform. Wszelkie ograniczenia skierowane są głównie – choć nie oficjalnie – w kierunku opozycjonistów szyickich, których władza obawiała się najbardziej. Aby legalnie zorganizować zgromadzenie, należało powiadomić szefa bezpieczeństwa publicznego co najmniej trzy dni przed wydarzeniem, natomiast to urzędnicy decydowali o tym, czy na miejscu potrzebne są dodatkowe siły porządkowe. Oczywiście szyickim działaczom urzędnicy zadania nie ułatwiali¹⁸. Dyskryminacja szyitów widoczna jest również na tle religijnym. Niestety ta grupa była i nadal jest postrzegana w Bahrajnie jako nielojalna i mogąca zakwestionować monarchię. Dlatego wpływowi duchowni szyiccy byli monitorowani i kontrolowani przez służby bezpieczeństwa Bahrajnu. Szczególnie kontrolowano to co starają się przekazać społeczeństwu i czy nie próbują podżegać do buntu przeciwko władzy. Bark ufności do szyitów jest napędzany widmem szerzących się wpływów irańskich, którego władze mogłyby starać się oddziaływać na społeczeństwo Bahrajnu właśnie za pośrednictwem kleru. Nie mniej oficjalna narracja

¹⁵ *Bahrain – Events of 2008*, <https://www.hrw.org/world-report/2009/country-chapters/bahrain> (22 VII 2022).

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Bahrain – Events of 2009*, <https://www.hrw.org/world-report/2010/country-chapters/bahrain> (26 VII 2022).

¹⁸ *Ibidem*.

władz jest taka, iż sunnici są również kontrolowani pod względem możliwości buntu przeciwko władzy¹⁹. Oczywiście zwolennikami reform demokratycznych kraju nie byli jedynie szyici, ale to ta grupa była i jest najbardziej represjonowana w kraju, dlatego też ich chęć do wprowadzenia zmian była znacznie silniejsza. Na koniec warto podkreślić, że jakość większości usług świadczonych szyitom, np. edukacyjnych, komunalnych, społecznych i medycznych, była znacznie gorsza od usług świadczonych sunnitom²⁰.

Czynnik ekonomiczny. Za najważniejsze czynniki ekonomiczne, jakie wpłynęły na wybuch protestów w Bahrajnie w 2011 r., można uznać nierówną redystrybucję dóbr narodowych, dyskryminację na rynku pracy oraz politykę sprowadzania do kraju ludności napływowej, która jest taną siłą roboczą. Kwestia nierównej redystrybucji dochodów z dóbr narodowych dotyczy głównie finansów pochodzących z sektora naftowego w kraju. Szyici oskarżają władze, że większość z tych pieniędzy trafia do społeczności sunnickich lub jest dostępna jedynie dla rodziny królewskiej, co również napędza oskarżenia władzy o korupcję²¹. Dochody ze sprzedaży ropy naftowej są głównym źródłem finansowania i stabilności państw Zatoki Perskiej, jednak w krajach, gdzie pojawia się znaczny podział, może być to czynnik wpływający na powstawanie nierówności w społeczeństwie.

Dyskryminacja na rynku pracy wiąże się z polityką sprowadzania pracowników z zagranicy, którzy będą stanowili taną siłą roboczą. Szyici wielokrotnie podkreślali, że na rynku pracy, zwłaszcza w sektorze publicznym, napotykały liczne trudności związane ze zdobyciem pracy. Oskarżali władzę o technikę segregacji pracowników na podstawie przynależności religijnej i klanowej. Kolejną kwestią są niskie lub bardzo niskie wynagrodzenia dla pracowników. Na 84 tys. miejsc pracy powstałych do 2002 r., aż 67 tys. było nisko płatnych, co wiązało się z zarobkami na poziomie 200 dinarów bahrajńskich na miesiąc. Natomiast ponad 80% wolnych miejsc pracy zostało przyznanych zagranicznym pracownikom, co przełożyło się na wzrost ubóstwa. Warto podkreślić, że młodzi Bahrajńczycy stanowią słabą konkurencję dla ludności napływowej, co jest również problemem w innych krajach Zatoki Perskiej. Natomiast ok. 53% bahrajńskich pracowników zarabiała w tamtych latach poniżej 200 dinarów miesięcznie²². Zła sytuacja ekonomiczna i dyskryminacja szyitów doprowadziła do wzrostu wskaźnika ubóstwa, głównie na wsiach i w regionach zamieszkiwanych przez tę społeczność. W 2008 r. po raz pierwszy wyznaczono linię ubóstwa w Bahrajnie, która wówczas

¹⁹ Jewish Virtual Library, *Reports on Religious Freedom: Bahrain* [2009], <https://www.jewishvirtuallibrary.org/bahrain-religious-freedom-report-2009> (26 VII 2022).

²⁰ *Ibidem*.

²¹ M. Karolak, *op.cit.*, s. 746.

²² *International Crisis...*, s. 9.

pokazywała, iż ok. 15-20% domostw w Bahrajnie zalicza się do ubogich²³. Niski poziom życia, brak pracy, oraz wzrastające ubóstwo były czynnikami napędzającymi niezadowolenie społeczne oraz prodemokratyczne protesty.

Podsumowanie. Opisane wyżej czynniki miały kluczowy wpływ na wybuch Arabskiej Wiosny w Bahrajnie. Oczywiście do nich można zaliczyć inne elementy jak np. oddziaływanie aktorów zewnętrznych, a przede wszystkim Iranu oraz Arabii Saudyjskiej. Dyskryminacja szyitów w Bahrajnie w zasadzie na każdej płaszczyźnie doprowadziła do ogromnego wzrostu niezadowolenia tej grupy społecznej, co w 2011 r. poskutkowało wybuchem masowych protestów. Należy jednak podkreślić, że głównym założeniem protestujących było przeprowadzenie szeregu demokratycznych reform, które zakończyłyby wieloletni i strukturalny proces dyskryminacji Szyitów w ich państwie. Wówczas władza oskarżyła demonstrantów o próbę dokonania przewrotu pałacowego, a dodatkowo podkreślano, że opozycjoniści są sterowani z Teheranu. Niestety odpowiedzi władz na żądania reform były siłowe i brutalne, a iluzoryczne zmiany, jakie wprowadzono po złagodzeniu sytuacji, nie przyniosły żądanych zmian oraz poprawy sytuacji społecznej, politycznej i ekonomicznej szyitów w Bahrajnie, którzy nadal są dyskryminowani. Można pokusić się o stwierdzenie, iż zryw z 2011 r. utwierdził władze w Manamie w przekonaniu, iż ta grupa społeczna jest realnym zagrożeniem i należy jeszcze bardziej ją kontrolować i ograniczyć możliwości oddziaływania na funkcjonowanie państwa.

Przypadek Jemenu

Współczesny Jemen to państwo, które powstało ze zjednoczenia się Ludowo-Demokratycznej Republiki Jemenu (Południowego Jemenu) z Jemeńską Republiką Arabską (Północnego Jemenu) w 1990 r. Od tamtego czasu głową państwa był prezydent Ali Abdullah Saleh. Na wstępie należy zaznaczyć, że państwowość Jemenu od momentu zjednoczenia była mocno osłabiona. Proces scalania dwóch państw w jedno okazał się bardzo trudny, a skutkiem tego procesu była Arabska Wiosna w Jemenie i wyniszczający konflikt, trwający praktycznie do dzisiaj²⁴.

Czynnik polityczny. Zaledwie cztery lata po zjednoczeniu państwa dawne Południe wszczęło bunt przeciwko rządowi w Sanie. Próba separacji zakończyła się fiaskiem, gdyż Południe nie otrzymało wsparcia zewnętrznego, a siły Północy

²³ M. Karolak, *op.cit.*, s. 746.

²⁴ *Jemen. Historia*, [w:] Encyklopedia PWN, <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Jemen-Historia;4574398> (26 VII 2022).

brutalnie spacyfikowały secesjonistów. Po zakończonym buncie władze zaczęły konfiskować ziemie, prywatne domy i inne bogactwa, które trafiały w ręce sojuszników reżimu. To wydarzenie istotnie wpisało się w świadomość mieszkańców Południa, a część z nich uznała zwycięstwo rządu za formę zniewolenia Południa przez władzę oraz przez lokalne elity polityczne, pozostające w konsolidacji z rządem. Warto dodać, że najsilniejsza opozycja wobec prezydenta pochodziła właśnie z południowych terenów państwa. Jednym z głównych celów opozycji było ustanowienie autonomii dla Południa. Co więcej, wielu aktywistów na rzecz autonomii z Ruchu Południa (*al-Hirak*) zostało zmuszonych do opuszczenia Jemenu przez opresyjne działania prezydenta²⁵.

Kolejną kwestią, która doprowadziła do buntów społecznych, stanowił charakter rządów prezydenta Saleha. Władza, na którą składał się prezydent, jego rodzina i sojusznicy, przypominała autorytarną formę rządzenia. Fundamentem władzy Saleha była pseudo partia w postaci Powszechnego Kongresu Ludowego. Początki partii sięgają roku 1982, kiedy to funkcjonowała jeszcze w Jemenie Północnym. Partia nie miała własnej ideologii czy programu, ale była nastawiona wyłącznie na zapewnienie władzy Salehowi i jego politycznym współpracownikom. Prezydent wraz z członkami swojej partii czerpał liczne korzyści ze zinstytucjonalizowanej korupcji. Wprowadzał również nepotyzm przez obsadzanie wielu kluczowych dla państwa stanowisk sojusznikami i rodziną. Przeciwnicy prezydenta doświadczały prześladowań. Często metodą prezydenta było korumpowanie czołowych przeciwników i skłócanie między sobą środowisk opozycyjnych. Wybory w Jemenie dalekie były od standardów liberalnej demokracji. Władza często manipulowała terminami wyborów, aby były jak najkorzystniejsze dla Saleha, a także dopuszczała się fałszowania głosów²⁶.

Istotnym czynnikiem zagrażającym władzy prezydenta był przybierający na sile terroryzm. Jedną z największych organizacji terrorystycznych – Al-Kaida, poszukiwała państw niestabilnych, aby tworzyć w nich swoje bazy i mieć bezpieczne miejsce do swoich działań. Z uwagi na swoją słabość Jemen był bardzo atrakcyjnym państwem dla terrorystów. Pod koniec XX w. w Jemenie nastąpił wzrost aktywności terrorystycznej. Akty terroru miały charakter antyzachodni. Po atakach Al-Kaidy na World Trade Center Jemen stał się sojusznikiem Stanów Zjednoczonych w walce z terroryzmem. Do roku 2007 główna aktywność Al-Kaidy miała miejsce w Iraku, co pozwoliło na wzmocnienie jemeńskich struktur bezpieczeństwa i ograniczenie działalności terroryzmu w państwie. Wzrost działalności terrorystów nastąpił w latach 2007-2010, kiedy to Anwar al-Aulaki wraz z Nasserem al-Wuhajszim przebudował jemeńską Al-Kaidę na Al-Kaidę

²⁵ J. Raubo, *Jemen – zapomniany aktor Arabskiej Wiosny*, „Przegląd Politologiczny” 2014, nr 1, s. 337.

²⁶ *Ibidema*, s. 339.

Dżihadu Półwyspu Arabskiego. Wówczas organizacja zyskała charyzmatycznego przywódcę, który potrafił przyciągnąć nowych rekrutów. Al-Aulaki oprócz tego, że był religijnym fundamentalistą, potrafił inspirować i przekonywać do szerzenia zbrojnego i globalnego dżihadu. Warto wspomnieć, że aktywność ruchów terrorystycznych w Jemenie doprowadziła do tego, że w 2011 r. przez ok. trzy miesiące istniał fundamentalistyczny emirat islamski²⁷. Szacuje się, że pod koniec pierwszej dekady XXI w. w Jemenie znajdowało się między 500 a 600 bojowników islamskich, których celem było stworzenie fundamentalistycznego państwa w granicach osłabionego Jemenu²⁸.

W początkach XXI w. wytworzyła się silna koalicja antyrządowa pod nazwą Zjednoczone Zgromadzenie Partii, z którą musiał zmierzyć się Saleh. Była to alternatywa dla ugrupowania rządzącego, która mogła zjednoczyć pomniejszych opozycyjne partie, w celu odsunięcia od władzy sojuszników Saleha. Koalicja zrzeszała różne środowiska, od partii socjalistycznej, aż po partie religijne. Wybory parlamentarne w 2006 r. przyniosły koalicji dobry wynik, który mógł zagrozić dominacji partii rządzącej. Koalicja dawała perspektywę odejścia od autokracji w stronę systemu wielopartyjnego, co było rzadkością w państwach arabskich. Rząd jednak wstrzymał demokratyczne procedury, co wywołało falę protestów antyreżimowych²⁹.

Czynnik społeczny. Jemen charakteryzuje się systemem plemiennie-rodzinnym, silnie oddziałującym na społeczeństwo. Plemiona zapewniają ład społeczny i poniekąd wyręczają w tej roli państwo, z uwagi na korupcję i słabość instytucji państwowych. Klany posiadają własne struktury, takie jak np. rady, sądy, zgromadzenia oraz przywódców, którym posłuszna jest lokalna milicja klanowa. Przywódcy plemion są silnie powiązani ze swoimi społecznościami i są odpowiedzialni za swoje decyzje przed członkami plemienia. Plemiona nie są zinstytucjonalizowane, a ich działania opierają się o tradycję³⁰. Z racji faktu istnienia plemion w różnych częściach kraju i ich silnej pozycji, rząd nie miał kontroli nad niektórymi obszarami państwa, które były zarządzane przez lokalnych przywódców plemiennych. Władze Jemenu potrafiły wykorzystać ten fakt i niejednokrotnie przywódcy plemienni byli finansowani z budżetu państwa, aby zapewnić poparcie dla prezydenta Saleha, ale również, aby osłabić opozycję rządu. Plemiona nie reprezentują wspólnego stanowiska politycznego, dlatego są istotnym aspektem w politycznej

²⁷ J. Sławek, *Jemen – Budowanie przyszłości przez dialog*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2013, nr 3, s. 239-241.

²⁸ Z. Moszumański, *Wojna domowa w Jemenie 2011-2012*, „Wiedza Obronna” 2019, nr 1-2, s. 96.

²⁹ V. Durac, *The Joint Meeting Parties and the Politics of Opposition in Yemen*, „British Journal of Middle Eastern Studies” 2011, vol. 38, no. 3, s. 30-31; J. Raubo, *op.cit.*, s. 341.

³⁰ N. Al-Dawsari, *Tribal Governance and Stability in Yemen*, „Washington. Carnegie Endowment for International Peace” 2012, vol. 24, s. 4.

walce o władzę w Jemenie. Społeczności plemienne zawierają różne porozumienia, aby zyskiwać na znaczeniu w państwie³¹. Przykładem takiego porozumienia jest konfederacja plemienna Haszid, w skład której wchodzi plemię Sanhan (klan prezydenta Saleha). Podkreślić należy, że prezydent dbał o jak największy udział plemion w utrzymaniu swojej władzy. Faworyzowanie przez Saleha sympatyzujących plemion doprowadziło przez lata do przepaści dzielącej elitę od reszty społeczeństwa³².

Innym ważnym czynnikiem, który spotęgował antyrządowe nastroje w społeczeństwie Jemenu, stanowi ruch Huti. Jest to ruch polityczno-religijny, składający się z północnych plemion Jemenu, którego członkami są głównie zajdyci (odłam szyitów). Huti zostali zainspirowani irańskim ajatollahem Alim Chameneim, który głosił m.in., że tylko ajatollah może stać na czele państwa. Idee rewolucji irańskiej były stopniowo głoszone także w Jemenie. Na początku swojej działalności Huti sprzeciwiali się dyskryminacji ze strony władz Jemenu jedynie w wymiarze lokalnym³³. Huti zaczęli się radykalizować w następstwie inwazji Stanów Zjednoczonych na Irak. Ruch zaczął głosić oprócz poglądów proirańskich także antyamerykańskie i antyizraelskie. Z racji tego, że rząd Jemenu był w sojuszu z USA, Huti stali się wrogami dla Saleha. W rezultacie tego w 2004 r. doszło do wojny między stroną rządową a Huti. W konflikcie zginął przywódca Huti – Hussein al-Houthi, a jego miejsce zajął syn – Abdul Malik al-Houthi. Prezydent ogłosił, że Huti pragną wprowadzić teokrację w państwie na wzór Iranu poprzez zamach stanu. Oskarżył także Iran o wspieranie ruchu rebeliantów. W rezultacie w konflikcie z Huti włączyła się Arabia Saudyjska, popierająca prezydenta Saleha³⁴. W latach 2004-2010 doszło do kilku konfliktów zbrojnych między sojusznikami rządu a rebeliantami. W wyniku działań wojennych ok. 340 tys. osób zostało zmuszonych do migracji³⁵.

Podkreślić należy, iż społeczeństwo Jemenu jest mocno podzielone. Szyici stanowią 35-45% społeczeństwa³⁶, ale religia nie jest jedynym podziałem. Większego niezadowolenia społecznego doznawali obywatele Południa. Począwszy od połowy 2007 r., przez wiele miesięcy i w wielu miejscach południowego Jemenu dochodziło do protestów i demonstracji, z których część miała gwałtowny charakter. Działania te były wielokrotnie inicjowane przez niezadowolonych oficerów wojskowych, protestujących przeciwko przymusowemu przejściu na emeryturę

³¹ J. Raubo, *op.cit.*, s. 338.

³² J. Sławek, *op.cit.*, s. 238-239.

³³ Dominującą siłą przy władzy byli sunnici wspierani przez wahabitów.

³⁴ M. Hyra, *Zaangażowanie Arabii Saudyjskiej w aktualne konflikty na Bliskim Wschodzie. Przyczyny i perspektywy*, „Przegląd Geopolityczny” 2016, nr 17, s. 55.

³⁵ F. Bryjka, *Saudyjsko-irańska wojna zastępcza w Jemenie*, [w:] *Społeczństwo a wojna. Oblicza bezpieczeństwa w XX i XXI wieku*, red. D. Hofman et al., Wrocław 2016, s. 145-147.

³⁶ *Ibidem*, s. 145.

i niskim świadczeniem. Ostra reakcja władzy na demonstracje wkrótce zaowocowała tym, że w protesty włączyli się urzędnicy państwowi, prawnicy, nauczyciele, profesorowie i bezrobotna młodzież. Wiele z tych grup społecznych upatrywało powodów swojej trudnej sytuacji w dyskryminacyjnych działaniach rządu, które nasiliły się od zakończenia wojny o secesję Południa w 1994 r.³⁷

Czynnik ekonomiczny. W obliczu załamania gospodarczego kraju po wojnie z secesjonistami z Południa, PKB Jemenu w 1995 r. wynosił o połowę mniej niż w 1990 r. Reżim Saleha musiał pilnie zająć się sytuacją gospodarczą. Od 1995 r. przez większość pierwszej dekady XXI w. wysiłki reżimu miały na celu przywrócenie rentowności i stabilności jemeńskiej gospodarki. Starania te opierały się w dużej mierze na wieloetapowym pakiecie reform Międzynarodowego Funduszu Walutowego (MFW) i Banku Światowego, na który reżim Saleha zgodził się po raz pierwszy w 1995 r. Pakiet składał się z szeregu środków stabilizacyjnych i głównych reform strukturalnych, które Jemen zobowiązał się wdrożyć w ciągu dekady w zamian za hojne kwoty pomocy, zarówno od tych organów międzynarodowych, jak i z wielu innych źródeł zewnętrznych. Jednym z głównych celów było uczynienie Jemenu atrakcyjnym miejscem dla zagranicznych inwestycji. W drugiej połowie lat 90. XX w. reżim Saleha z powodzeniem wdrożył pierwsze etapy pakietu reform MFW i Banku Światowego. Obejmowały one reformy walutowe, budżetowe i handlowe, które w różnym stopniu wiązały się z wyrzeczeniami ekonomicznymi wszystkich grup społecznych. Pod koniec lat 90. reżim Saleha wykazywał jednak coraz większy brak woli i zdolności – przede wszystkim politycznej – do przyjęcia i przeprowadzenia bardziej wymagających środków gospodarczych i zarządzania zawartych w pakiecie. W rezultacie, pomimo gróźb i pewnych działań karnych ze strony MFW, Banku Światowego i członków społeczności donatorów, po 2000 r. poczyniono niewielkie postępy we wprowadzaniu reform niezbędnych do przyciągnięcia inwestorów do Jemenu, tworzenia miejsc pracy, wspierania przedsiębiorczości i zwiększania PKB. Pomimo zysków w drugiej połowie lat 90. gospodarka wkrótce znalazła się na niskim poziomie, a do 2005 r. była ledwie zdolna do stworzenia wystarczającej liczby miejsc pracy i niezbędnych usług publicznych, aby nadążyć za szybkim wzrostem liczby ludności kraju³⁸.

³⁷ *Mounting challenge to the Saleh Regime*, [w:] *Encyklopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Yemen/War-of-secession-and-political-unrest> (26 VII 2022).

³⁸ Ch. Schmitz, *Crisis in the Yemeni Economy: A Troubled Transition to Post-Hydrocarbon Growth* [13 I 2012], <https://www.mei.edu/publications/crisis-yemeni-economy-troubled-transition-post-hydrocarbon-growth> (27 VII 2022); *Economic Challenges*, [w:] *Encyklopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Yemen/War-of-secession-and-political-unrest> (27 VII 2022).

Rezerwy ropy naftowej były ograniczone i istniało ryzyko wyczerpania się ich w ciągu dekady. W międzyczasie wyczerpywały się także rezerwy wód gruntowych w kraju. Słaba kondycja gospodarki Jemenu spowodowała szereg problemów społecznych, takich jak: bezrobocie, ubóstwo, problem z dostępem do służby zdrowia i edukacji. Podczas gdy stopa bezrobocia wyniosła co najmniej 35%. Ropa naftowa stanowi główny zasób dla reżimu, ponieważ część zysków z ropy trafia do sojuszników prezydenta, aby utrzymać sieć patronatów i dotacji ustanowionych przez reżim Saleha, a druga część trafia w ramach budżetu ogólnego do rządu³⁹.

Podsumowanie. Prezydent Saleh zbudował ścisłą sieć lojalnych polityków, urzędników wysokiego szczebla i ministrów, którzy byli głównymi beneficjentami państwa. Wraz ze wzrostem eksportu ropy naftowej, która stanowiła zdecydowaną większość dochodów jemeńskiego rządu, powróciła korupcja na dużą skalę, nepotyzm i podziały plemienne. W ciągu 18 lat oligarchii kierowanej przez Saleha usługi rządowe uległy pogorszeniu, a potrzeba zreformowania państwa po wojnie domowej uległa spowolnieniu. Druga dekada ery Saleha stworzyła system patronacki, który zasadniczo zastąpił instytucje państwowe i doprowadził do masowej korupcji. System patronacki osłabił rząd centralny. Z tego powodu podziały plemienne stały się bardziej widoczne, a młodzież Jemenu zaczęła czuć się wyobcowana z systemu, na który nie miała realnego wpływu. Sytuacja w państwie powodowała niezadowolenie wśród milicji plemiennych, które uważały, że system patronacki wyłudza pieniądze z Jemenu, a świeckie rządy Saleha były krytykowane za nieprzestrzeganie tradycji islamskich⁴⁰. W obliczu narastających problemów i niezadowolenia, w styczniu 2011 r. społeczeństwo Jemenu wyszło na ulicę, domagając się zmiany konstytucji, walki z bezrobociem i korupcją oraz żądając ustąpienia prezydenta Saleha⁴¹.

Porównanie wybranych czynników

Analizowane czynniki są mocno ze sobą powiązane i trudno jest patrzeć na przyczyny Arabskiej Wiosny wyłącznie przez pryzmat jednego. Przyczyny polityczne, społeczne i ekonomiczne Arabskiej Wiosny w Jemenie i Bahrajnie zostały zaprezentowane w tabeli 1.

³⁹ A. Al-Tamimi, *Arab Spring in Yemen: causes and consequences*, „ShodhSarita” 2022, vol. 7, iss. 28, s. 61.

⁴⁰ D. Cséfalvay, *The Saudi-Iranian Quest for Regional Hegemony. The Case of the Yemeni War*, Bratislava 2019, s. 17-18.

⁴¹ M. Hyra, *op.cit.*, s. 56.

Tabela 1. Przyczyny Arabskiej Wiosny w Bahrajnie i Jemenie

Państwo	Czynnik polityczny	Czynnik społeczny	Czynnik ekonomiczny
Jemen	<ul style="list-style-type: none"> a) klęska secesjonistów w 1994 r. oraz nastroje niepodległościowe mieszkańców Południa; b) autorytarne rządy prezydenta Saleha; c) zagrożenie ze strony terroryzmu; d) fałszowanie wyborów. 	<ul style="list-style-type: none"> a) różnicowana struktura plemienna; b) radykalizowany ruch Huti; c) nierówne traktowanie obywateli przez władzę. 	<ul style="list-style-type: none"> a) oligarchiczno-klientelistsy system państwa; b) brak koniecznych reform gospodarczych; c) ubożenie społeczeństwa; d) postępujące bezrobocie i korupcja.
Bahrajn	<ul style="list-style-type: none"> a) autorytarne rządy rodziny Al-Kalifa; b) manipulowanie okręgami wyborczymi, nepotyzm (system kastowy); c) wykluczenie szyitów z życia politycznego; d) brak reform i dyskryminacja opozycji. 	<ul style="list-style-type: none"> a) zróżnicowana struktura społeczna z podziałem na przynależność religijną oraz plemienną; b) dyskryminacja i wykluczanie szyitów z życia publicznego; c) łamanie praw człowieka m.in. stosowanie tortur; d) blokowanie możliwości obejmowania ważnych stanowisk przez szyitów, kontrolowanie mediów i wolności słowa; e) dyskryminacja kobiet, niska jakość usług publicznych świadczonych szyitom. 	<ul style="list-style-type: none"> a) dyskryminacja na rynku pracy; b) nierówny i nieuczciwy podział przychodów z dóbr narodowych; c) polityka sprowadzania do kraju ludności napływowej, która stanowi tanią siłę roboczą; d) wzrastający poziom ubóstwa wśród społeczności szyickich; e) niskie lub bardzo niskie zarobki Bahrajńczyków, nawet poniżej 200 dinarów.

Źródło: opracowanie własne.

Zakończenie

Zestawiając ze sobą czynniki właściwe dla Jemenu i Bahrajnu, można zauważyć podobieństwa w przyczynach Arabskiej Wiosny, a są to: a) autorytarne rządy przywódców państw; b) łamanie praw wyborczych; c) silnie oddziałująca na państwo struktura plemienna i przynależność religijna; d) kategoryzowanie obywateli na lepszych i gorszych; e) postępujące ubożenie społeczeństwa. Wśród głównych różnic można wskazać: a) zasadnicze dyskryminowane grupy społeczne (Bahrajn – szyici, Jemen – mieszkańcy Południa); b) szyici z Jemenu przejawiali większą radykalizację względem władzy, z kolei w Bahrajnie szyici byli bardziej uciskani i żądali reform demokratycznych; c) podejście władzy do kwestii gospodarczych

(Bahrajn – sprowadzanie taniej siły roboczej, Jemen – budowanie sieci powiązań klientelistycznych). W przypadku Bahrajnu można stwierdzić, iż czynnik etniczno-religijny jest wykorzystywany przez władze w sposób instrumentalny, co wynika m.in. z faktu braku zaufania do społeczności szyickiej. Władze postrzegają tę część społeczeństwa jako potencjalne zagrożenie, zwłaszcza, gdyby była ona wspierana przez aktora zewnętrznego, np. Iran. Obawa przed destabilizacją oraz osłabieniem władzy prowadzi do stosowania szerokiej represji wobec szyitów w królestwie, co ma skutkować ich alienacją i ograniczeniem możliwości wpływania tej społeczności na życie społeczne i polityczne w państwie. Należy podkreślić, iż władze Arabii Saudyjskiej również obawiają się wciągnięcia Bahrajnu w orbitę interesów Teheranu, dlatego prowadzą politykę umacniania obecnych władz monarchii, a w 2011 r. zdecydowały się je wesprzeć w tłumieniu protestów. Weryfikując postawioną hipotezę można stwierdzić, że przodującym czynnikiem, który doprowadził do Arabskiej Wiosny w analizowanych państwach była społeczność szyicka, która zaktywizowała się w obronie własnych wartości, do jakich należała m.in. religia. Kategoryzowanie obywateli na lepszych i gorszych stało się powodem buntu społecznego. Można zatem wywnioskować, iż brak asymilacji i poszanowania praw społeczności szyickich w opisywanych krajach może być istotnym czynnikiem zagrażającym stabilności i bezpieczeństwu państwa.

Abstract

Paweł Rogiewicz, Mateusz Repczyński

The causes of the outbreak of the Arab Spring in Bahrain and Yemen – a comparative analysis

This text was inspired by the events of the Arab Spring, a wave of activation of the societies of North African countries and some countries in the Middle East region to carry out pro-democratic reforms, and improve the economic situation. The comparative analysis in this article focuses on two countries in the Persian Gulf subregion, namely Bahrain and Yemen. The internal situation in both countries translates into security dynamics throughout the region, which is why these countries are of interest to Iran and Saudi Arabia, both of which are in competition with each other to gain the greatest possible influence throughout the region. The comparative analysis is based on three factors: political, social and economic. These aspects had a huge impact on the events that occurred in 2011 in these countries. The analysis on events in individual countries focused mainly on countries in the Maghreb region, or at least Syria. The trials that took place in Bahrain and Yemen did not receive as much attention as events in other

countries. Undoubtedly, regional actors had a keen interest in the events taking place in these countries, which also translated into their involvement in the events under discussion. A comparison of the Arab Spring in Bahrain and Yemen can be helpful in the process of identifying certain structural problems in the Arab states of the Persian Gulf.

Keywords: Bahrain, Yemen, Arab Spring, Protests, Shiites, Discrimination, Persian Gulf

References

- Al-Dawsari, N., *Tribal Governance and Stability in Yemen*, „Washington. Carnegie Endowment for International Peace” 2012, vol. 24.
- Al-Tamimi, A., *Arab Spring in Yemen: causes and consequences*, „ShodhSarita” 2022, vol. 7, iss. 28.
- Bahrain – Events of 2008*, <https://www.hrw.org/world-report/2009/country-chapters/bahrain> (22 VII 2022).
- Bahrain – Events of 2009*, <https://www.hrw.org/world-report/2010/country-chapters/bahrain> (26 VII 2022).
- Bryjka, F., *Saudyjsko-irańska wojna zastępcza w Jemenie*, [in:] *Spółeczeństwo a wojna. Oblicza bezpieczeństwa w XX i XXI wieku*, eds. D. Hofman, A. Kotańska, M. Lubicz Miszewski, A. Tichoniuk, Wrocław 2016.
- Cséfalvay, D., *The Saudi-Iranian Quest for Regional Hegemony. The Case of the Yemeni War*, Bratislava 2019.
- Durac, V., *The Joint Meeting Parties and the Politics of Opposition in Yemen*, „British Journal of Middle Eastern Studies” 2011, vol. 38, no. 3.
- Economic Challenges*, [in:] *Encyklopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Yemen/War-of-secession-and-political-unrest> (27 VII 2022).
- Hyra, M., *Zaangażowanie Arabii Saudyjskiej w aktualne konflikty na Bliskim Wschodzie. Przyczyny i perspektywy*, „Przegląd Geopolityczny” 2016, nr 17.
- International Crisis Group, Bahrain’s Sectarian Challenge*, „Middle East Report” 2005, nr 40.
- Jarząbek, J., *Militaryzacja subregionu Zatoki Perskiej w perspektywie Teorii Regionalnych Kompleksów Bezpieczeństwa*, Warszawa 2019.
- Jemen. Historia*, [in:] *Encyklopedia PWN*, <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Jemen-Historia;4574398> (26 VII 2022).
- Jewish Virtual Library, *Reports on Religious Freedom: Bahrain* [2009], <https://www.jewishvirtuallibrary.org/bahrain-religious-freedom-report-2009>.

- Karolak, M., *Bilans arabskiej wiosny w Bahrajnie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2014, nr 3.
- Moszumański, Z., *Wojna domowa w Jemenie 2011-2012*, „Wiedza Obronna” 2019, nr 1-2.
- Mounting Challenge to the Saleh Regime*, [in:] *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Yemen/War-of-secession-and-political-unrest>.
- Naval Support Activity Bahrain*, <https://cnreurafcen.cnic.navy.mil/Installations/NSA-Bahrain/>.
- Raubo, J., *Jemen – zapomniany aktor Arabskiej Wiosny*, „Przegląd Politologiczny” 2014, nr 1.
- Schmitz, Ch., *Crisis in the Yemeni Economy: A Troubled Transition to Post-Hydrocarbon Growth* [13 I 2012], <https://www.mei.edu/publications/crisis-yemeni-economy-troubled-transition-post-hydrocarbon-growth>.
- Sławek, J., *Jemen – Budowanie przyszłości przez dialog*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2013, nr 3.
- Tonta, R., *Bahrajn – wewnętrzne uwarunkowania protestów na wyspie*, „Kultura i Polityka. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera w Krakowie” 2012, nr 11.
- Zdanowski, J., *Historia najnowsza Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej*, Warszawa 2020.

Paweł Rogiewicz – mgr bezpieczeństwa międzynarodowego, doktorant w Zakładzie Badań Wschodnich w Instytucie Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego w ramach Kolegium Doktorskiego Nauk o Bezpieczeństwie. ORCID: 0000-0002-1385-5943

Mateusz Repczyński – mgr bezpieczeństwa międzynarodowego, doktorant w Zakładzie Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa RP w Instytucie Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego w ramach Kolegium Doktorskiego Nauk o Bezpieczeństwie. ORCID: 0000-0001-9473-5128

Marcin Szydzisz

Wpływ tzw. Arabskiej Wiosny na bezpieczeństwo Izraela – wymiar regionalny

Abstrakt

Arabska Wiosna była ważnym zjawiskiem w dziejach Bliskiego Wschodu. Wydarzenia, które miały wtedy miejsce, zmieniły sytuację w tym regionie. Artykuł jest próbą analizy wpływu rewolucji arabskich na bezpieczeństwo Izraela. Przedmiotem analizy jest ocena wydarzeń, które dokonywały się w państwach regionu: Egipcie, Syrii, Libanie, Jordanii, krajach Półwyspu Arabskiego. Autor będzie również pisał o działaniach Hezbollahu i Palestyńczyków. Wszystko to ma służyć odpowiedzi na pytania: czy, na ile i dlaczego zmieniał się poziom bezpieczeństwa Izraela w wyniku zjawisk zainicjowanych przez tzw. Arabską Wiosnę.

Słowa kluczowe: Izrael, Arabska Wiosna, bezpieczeństwo

Wstęp

Ponad dekadę temu doszło do wydarzeń, które wstrząsnęły arabskim światem. Przeszły one do historii pod nazwą Arabskiej Wiosny. Opinia publiczna na całym globie z napięciem patrzyła na wydarzenia w regionie. Niektórzy spekulowali, że są one początkiem nowej ery Bliskiego Wschodu – czasu demokracji, bez dyktatorów i prześladowań. Takie prognozy się nie sprawdziły. Nastąpiła nowa era – nie taka, jaką wyobrażali sobie manifestujący na placu Tahir w Kairze, pokojowi demonstranci w Damaszku, czy szyiści zgromadzeni na Placu Perły w Manamie. W ostatniej dekadzie świat arabski bardzo się zmienił – nie są to jednak zmiany na lepsze.

Celem artykułu jest analiza wpływu wydarzeń bezpośrednio lub pośrednio związanych z Arabską Wiosną na klasycznie rozumiane bezpieczeństwo zewnętrzne Izraela. Podstawową koncepcją, na której oparto rozważania jest

koncepcja regionalnych kompleksów bezpieczeństwa (RKB). Pierwszy raz to pojęcie użył Barry Buzan. Pisał on, że RKB to: *grupy państw, których podstawowa troska o bezpieczeństwo łączy wystarczająco blisko, że narodowe bezpieczeństwo każdego z nich nie może być rozsądnie rozważane niezależnie od siebie*¹. Później ta definicja ewaluowała ale wciąż wydaje się aktualne znaczenie państw w tej koncepcji. Tomasz Pawłuszko twierdził: *Państwo jest bowiem traktowane jako aktywny podmiot – posiada aspiracje i obawy w związku z rozwojem wydarzeń oraz reaguje na zmiany w swoim otoczeniu. Najbliższe otoczenie tworzy zaś regionalny kontekst interpretacji problemów polityki i strategii bezpieczeństwa*².

Warto zauważyć, że koncepcja RKB wskazuje cztery poziomy analizy. Obok wewnętrznego, międzyregionalnego oraz globalnego jest uwzględniony również poziom regionalny. To właśnie tam przede wszystkim, zdaniem uczonych ze szkoły kopenhaskiej, koncentrują się kwestie bezpieczeństwa. Autor uznał ten podział za podstawowy poziom analizy i skupił się na ocenie wydarzeń dokonujących się w państwach regionu. Na Bliskim Wschodzie to właśnie państwa odgrywają najistotniejszą rolę w budowaniu przestrzeni bezpieczeństwa, dlatego kompozycja artykułu opiera się na przedstawieniu sytuacji w tych państwach, które miały lub mogły mieć wpływ na bezpieczeństwo Izraela. W rozważaniach została również uwzględniona rola podmiotu niepaństwowego (Hezbollahu) oraz znaczenie Palestyny (Palestyńczyków)³. Autor świadomie w mniejszym stopniu lub w ogóle nie opisuje działań państw, które znajdują się poza opisywanym obszarem (np. Rosji i USA).

Podczas pisania artykułu wykorzystano elementy metody decyzyjnej w zakresie podejmowanych przez władze decyzji politycznych i działań wprowadzających je w życie. W tekście posiłowano się również metodą porównawczą, której zadaniem było wskazanie podobieństw i różnic w przebiegu tzw. Arabskiej Wiosny oraz w sposobach oddziaływania poszczególnych państw na bezpieczeństwo Izraela. Podstawowa hipoteza badawcza weryfikowana w tekście zakłada, że zmiany, które dokonały się w wyniku tzw. Arabskiej Wiosny nie miały większego wpływu na bezpieczeństwo Państwa Żydowskiego.

Na wstępie warto wspomnieć o najistotniejszych procesach, które zaszły w regionie i miały bezpośredni i pośredni wpływ na bezpieczeństwo Izraela.

Efektom tzw. Arabskiej Wiosny były poważne zmiany wewnętrzne, które dotknęły część państw regionu. W niektórych miały miejsce poważne napięcia społeczne (np. Egipt), w innych wybuchły wojny domowe (Syria, Jemen).

¹ B. Buzan, *People, States, and Fear: The National Security Problem in International Relations*, Chapel Hill 1983, s. 180.

² T. Pawłuszko, *Konceptualizacja teorii regionalnych kompleksów bezpieczeństwa*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2015, nr 2, s. 65.

³ Nie ma powszechnej zgody co do państwowości Palestyny.

W tym samym czasie wzrosło jeszcze bardziej napięcie szyicko-sunnicie. Doszło do zastępczych konfliktów między Iranem a Arabią Saudyjską. Obydwa państwa angażowały się na różne sposoby w wojny: w Syrii i w Jemenie. Iran wspierał również szyitów w Bahrajnie oraz separatystów szyickich w samej Arabii Saudyjskiej.

Niespokojna sytuacja na Bliskim Wschodzie doprowadziła również do wzrostu znaczenia ugrupowań fundamentalnych i terrorystycznych. Duże obszary Iraku i Syrii opanowało tzw. Państwo Islamskie. W Egipcie na kilkanaście miesięcy władzę przejęli Bracia Muzułmanie a na Półwyspie Synaj działali terroryści związani z dżihadystami z ISIS.

Zmieniał się również charakter aktywności mocarstw: Stany Zjednoczone zdecydowały się włączyć w walkę z tzw. Państwem Islamskim, a Rosja zaangażowała się w polityczne i militarne wsparcie syryjskiego reżimu. Także Turcja, która według koncepcji RKB jest zwana „izolatorem” pomiędzy Bliskim Wschodem a Europą, zaczęła aktywnie wpływać na sytuację w regionie. Stara się ona ograniczać dążenia Kurdów do niezależności. Tureckie władze nie wahały się nawet wysłać swoje wojsko do Rożawy – zamieszkałego przez Kurdów regionu Syrii.

Władze Izraela podobnie, jak i rządy w innych państwach świata, nie spodziewały się wybuchu społecznego niezadowolenia u swoich arabskich sąsiadów. Ale gdy do niego doszło starały się one przedstawić go jako kontynuację wcześniejszych protestów w Libanie (2006) i Iranie (2009). Premier Netanjahu w marcu 2011 r. sugerował, że tzw. Arabska Wiosna rozpoczęła się wcześniej i że w pewnym sensie była to próba zmiany arabskiego świata na bardziej przychylny władzom w Tel Awiwie. Jego zdaniem w Libanie doszło do próby ograniczenia wpływu antyizraelskiego Hezbollahu, a demonstranci w Iranie protestowali przeciwko antyizraelskiemu reżimowi swoich religijnych przywódców⁴. Rzeczywistość była jednak zgoła odmienna. Jak się okazało tzw. Arabską Wiosnę trudno było nazwać proizraelską.

Egipt

Jednym z najważniejszych postulatów demonstrantów w Egipcie było żądanie ustąpienia prezydenta Hosniego Mubaraka. Dla Państwa Żydowskiego egipski prezydent był gwarantem izraelskiego bezpieczeństwa. Za jego rządów nie tylko nikt nie zamierzał kwestionować pokoju zawartego z Izraelem, to jeszcze dodatkowo pomagał on władzom w Tel Awiwie powstrzymywać agresywne działania rządzącego w Strefie Gazy Hamasu.

⁴ *Interview with PM Netanyahu on CNN-Piers Morgan Tonight* [17 III 2011], https://mfa.gov.il/mfa/pressroom/2011/pages/interview_pm_netanyahu_cnn_17-mar-2011.aspx (24 VII 2022).

Wydarzenia wywołały reakcję władz Państwa Żydowskiego. Działania, które podjęto okazały się jednak nieprzemyślane i z całą pewnością nie przyniosły niczego pozytywnego. Tuż po rozpoczęciu protestów izraelski rząd zdecydował się na wysłanie poufnej noty do władz amerykańskich i niektórych rządów państw europejskich. Znalazła się w niej prośba, aby wstrzymać krytyczne opinie o egipskim reżimie. Izraelczycy przekonywali kraje zachodnie, że utrzymanie władzy przez Mubaraka jest w interesie wszystkich⁵.

Takie działania stały w sprzeczności z dotychczasową polityką władz Państwa Żydowskiego, które zawsze starały się nie komentować wydarzeń w sąsiednich państwach i konsekwentnie prezentowały neutralne stanowisko. Zmiany, jakie zaczęły zachodzić w Egipcie po odsunięciu od władzy Mubaraka, przyniosły ze sobą negatywne skutki dla Izraela. Ujawniły się tam na dużą skalę antyizraelskie nastroje. Protestujący wznosili propalestyńskie hasła i demonstrowali przed izraelską ambasadą. Dnia 9 IX 2011 r. napięcie osiągnęło punkt kulminacyjny – tłum zaatakował budynek ambasady i tylko dzięki interwencji egipskich komandosów udało się ewakuować personel placówki⁶.

Wiecujący Egipcjanie domagali się też zerwania układu pokojowego z Państwem Żydowskim. Nowy egipski reżim również skłonny był podejmować działania, które nie mogły się podobać rządowi w Tel Awiwie. W marcu 2012 r. parlament przyjął raport, w którym wspierano palestyński opór „we wszystkich rodzajach i formach” oraz podkreślano, że Egipt „nigdy nie będzie przyjacielem, partnerem ani sojusznikiem” Izraela – „wroga numer jeden”⁷.

Niespokojna była także sytuacja na granicy. Na pustyni Synaj działały grupy terrorystyczne, które atakowały instalacje do przesyłu gazu oraz izraelskie posterunki graniczne. W 2012 r. wybory prezydenckie w Egipcie wygrał lider Bractwa Muzułmańskiego Muhammad Mursi, ideowo bliski rządzącemu Strefą Gazy Hamasowi. Hosni Mubarak, wspólnie z Izraelem, na różne sposoby starał się ograniczać wpływy Hamasu. W tym momencie bardzo realna stawała się wizja kooperacji władz egipskich i palestyńskiego Hamasu. Pojawiły się zresztą tego zapowiedzi. Ich wymiernym przykładem było otwarcie egipsko-palestyńskiego przejścia granicznego w Rafah.

Zmiana władzy w Kairze mogła pociągnąć za sobą także poważne konsekwencje geopolityczne. Doszło do niepokojącego zbliżenia między Egiptem i Iranem. Dla Izraela głębsza relacja między największym jego regionalnym wrogiem i naj-

⁵ B. Ravid, *Israel Urges World to Curb Criticism of Egypt's Mubarak* [31 I 2011], <https://www.haaretz.com/1.5115335> (27 I 2022).

⁶ R. Abou-El-Fadl, *The Road to Jerusalem through Tahrir Square: Anti-Zionism and Palestine in the 2011 Egyptian Revolution*, „Journal of Palestine Studies” 2012, nr 2, s. 18-19.

⁷ Dokument wprawdzie nie miał mocy wiążącej, ale miał ogromne znaczenie polityczne. *Egipski parlament: Izrael wrogiem numer jeden* [12 III 2012], <https://tvn24.pl/swiat/egipski-parlament-izrael-wrogiem-numer-jeden-ra203443-3491118> (16 VII 2022).

potężniejszym, nominalnie przyjacielskim, sąsiadem była poważnym powodem do niepokoju. Tymczasem prezydent Mursi nie wahał się na forum międzynarodowym nazywać Izrael wrogiem krajem. O jego stosunku do Państwa Żydowskiego izraelski analityk Liad Porad pisał: *Uważał on Izrael nie za suwerenne państwo, ale raczej za podmiot składający się z nielegitymizowanych i nielegalnych elementów, takich jak więzienia – wypełnione palestyńskimi więźniami – i osiedla, które okupują i zagrażają ziemi arabsko-islamskiej*⁸. Podobnie wypowiadał się Zvi Mazel – były izraelski ambasador w Kairze. Mówił on o rządzącym krajem Bractwie Muzułmański: *to ruch islamski i ekstremistyczny. Oni nienawidzą Izraela i chcieliby, aby został on wymazany z mapy*⁹.

Wymiernym wyrazem zmiany podejścia do Izraela było zerwanie umowy gazowej (2012)¹⁰. Mimo antyizraelskich postaw, zarówno władz egipskich, jak i społeczeństwa tego państwa, Izrael wciąż unikał jakichkolwiek działań skierowanych przeciwko swojemu sąsiadowi. Podstawowym celem rządu z Tel Awiwu było przekonywanie egipskich władz i społeczności międzynarodowej o konieczności utrzymania umowy pokojowej z 1979 r.

Już w marcu 2011 r. we wspomnianym wcześniej przemówieniu premiera Netanjahu znalazł się *passus* doskonale ilustrujący te dążenia. Szef izraelskiego rządu mówił: *Egipt za Sadata, a potem za Mubaraka, zachowywał pokój i uważam, że jest to coś nadzwyczaj wartościowego, a dalej wyrażał nadzieję, że każdy przyszły rząd w Egipcie utrzyma pokój*¹¹.

Jeszcze większe znaczenie miały słowa wypowiedziane przez izraelskiego premiera we wrześniu 2011 r. Podczas swojego przemówienia na forum Zgromadzenia Ogólnego ONZ, podkreślając, że Izrael chce budować pokój na świecie, na samym początku wystąpienia wskazywał na wagę porozumienia pokojowego z Egiptem¹².

Tymczasem sytuacja w tym państwie była wciąż bardzo dynamiczna. Ferment i niepokoje społeczne zakończyło dopiero obalenie prezydenta Mursiego (VII 2013) i przejęcie władzy przez generała Abda as-Sisiego. W czerwcu 2014 r. ten ostatni został wybrany na prezydenta. Nowy przywódca powrócił do polityki

⁸ L. Porat, *The Muslim Brotherhood and Egypt-Israel Peace*, „Begin-Sadat Center for Strategic Studies” 2014, s. 8.

⁹ R. Berger, *Islamist Victory in Egypt Raises Concern in Israel* [24 VI 2022], <https://www.voanews.com/a/islamist-victory-in-egypt-raises-concern-in-israel/1246667.html> (16 VII 2022).

¹⁰ Powodem zerwania umowy miały być oficjalnie problemy z wysokością opłat. Niemniej jednak nie ma wątpliwości, że istotne były również kwestie polityczne. *Egypt Cancels Israeli Gas Contract* [24 IV 2012], <https://www.theguardian.com/world/2012/apr/23/egypt-cancels-israeli-gas-contract> (16 VII 2022).

¹¹ *Interview with PM Netanyahu...*

¹² *PM Netanyahu's Speech to UN „I Extend my Hand in Peace”*, <https://www.youtube.com/watch?v=wVWa6wKYjD8> (24 VII 2022).

prowadzonej przez Hosniego Mubaraka. Egipt znów nawiązał ściśle relacje ze Stanami Zjednoczonymi Ameryki, a tym samym zaczął zmieniać swój stosunek do Państwa Żydowskiego. W efekcie tego ociepliły się relacje między oboma państwami. W Kairze ponownie zjawił się ambasador Izraela a do Tel Awiwu przybył jego egipski odpowiednik¹³.

Pozytywne zmiany we wzajemnych kontaktach zauważał premier Netanjahu. W 2017 r., podczas przemówienia w Knesecie z okazji 40. rocznicy wizyty prezydenta Sadata w Izraelu, mówił o pokoju i obustronnych relacjach. Podkreślał on, że *w ostatnich latach, pod przewodnictwem prezydenta Sisiego ten pokój i te stosunki rozkwitły i dodawał utrzymujemy otwarte kanały komunikacji, które są kluczowe dla bezpieczeństwa obu krajów. Moje spotkanie z prezydentem Sisim podczas mojej niedawnej wizyty w Nowym Jorku bardzo te stosunki wzmocniły*¹⁴.

To właśnie sprawy związane z szeroko rozumianym bezpieczeństwem były przyczyną intensyfikacji kontaktów między oboma krajami. Kluczowe dla obu państw było ograniczenie możliwości działania Hamasu, niwelowanie znaczenia Iranu w regionie oraz kooperacja energetyczna¹⁵. Wymiernym wyrazem intensyfikacji kontaktów między dwoma sąsiadami było spotkanie premiera Izraela Naftalego Bennetta z prezydentem Egiptu Sisim (IX 2021) w Szarm El-Szejk. Była to pierwsza po dekadzie wizyta izraelskiego premiera w Egipcie¹⁶.

Da się obronić tezę, że dojście do władzy generała Sisiego w zasadzie zakończyło tzw. Arabską Wiosnę w Egipcie. Minęło niebezpieczeństwo, jakie niosła ona dla Izraela. Państwo Żydowskie znów mogło liczyć na limitowaną współpracę z zachodnim sąsiadem. Egipskie społeczeństwo pozostało antyizraelskie, rząd w Kairze programowo akcentował poparcie dla Palestyńczyków, ale świeccy egipscy politycy, z prezydentem na czele, doskonale wiedzieli, że jednym z warunków utrzymania się przy władzy jest kooperacja z Państwem Żydowskim. Przynosiła ona wymierne ekonomiczne i polityczne korzyści, przede wszystkim gwarantując wsparcie Amerykanów.

¹³ P. Sasnal, M. Wojnarowicz, *Poprawa stosunków izraelsko-egipskich*, „Biuletyn PISM” 2017, vol. 1558, nr 116.

¹⁴ *PM Netanyahu's Speech at the 40th Anniversary of Sadat's Visit to the Knesset*, https://www.gov.il/en/departments/news/speech_sadat211117 (25 VII 2022).

¹⁵ Warto dodać, że w tym czasie Egipt przestał być eksporterem gazu do Izraela a stał się jego importerem.

¹⁶ *Bennett Meets Sisi on First Egypt Trip by Israeli PM in Decade* [13 IX 2021], <https://www.france24.com/en/middle-east/20210913-bennett-meets-sisi-on-first-egypt-trip-by-israeli-pm-in-decade> (25 VII 2022).

Syria

Syria od 1948 r. jest formalnie w stanie wojny z Izraelem. Jest to też jedyne państwo sąsiedzkie, które ma realny spór graniczny z Państwem Żydowskim¹⁷. Od 1967 r. Izrael okupuje Wzgórze Golan. Władze w Damaszku zawsze uważały Izrael za najważniejszego wroga, kwestionowały jego istnienie i wspierały każde antyizraelskie działania.

Protesty w Syrii zaczęły się w styczniu 2011 r. i przekształciły się szybko w wojnę domową. Izraelski rząd stanął przed pytaniem, jakie rozwiązanie jest najlepsze dla Państwa Żydowskiego – upadek reżimu Baszszara Al-Asada czy jego przetrwanie. Analityk Itamar Rabinovich z The Sadat Centre for Middle East Policy zauważył, że stosunek polityków izraelskich do syryjskiego przywódcy był ambiwalentny. Nie było wcale oczywiste czy utrzymanie się prezydenta Asada, czy też jego upadek, będzie lepszy dla bezpieczeństwa Izraela. Pewne zaś było to, że syryjskie władze i tak uznają, że wojna jest wynikiem amerykańskiego i żydowskiego spisku. Rabinovich zauważał, że jakiegokolwiek wsparcie dla opozycji (choćby poprzez pomoc humanitarną) byłoby wykorzystane propagandowo przez syryjskie władze¹⁸.

Wojna w Syrii niosła ze sobą wiele zagrożeń. Nie wiadomo było, czy i w jakim stopniu reżim zdecydowałby się wskazać Izrael jako inspiratora antyreżimowych protestów i czy w tym celu nie wykorzystalby mieszkających w Syrii Palestyńczyków? Na samym początku konfliktu rzeczywiście podjęto takie próby. W maju i czerwcu 2011 r., podczas rocznic Nakby i Naksy doszło do antyizraelskich demonstracji. Wzburzony tłum, złożony przede wszystkim z Palestyńczyków, usiłował przedrzeć się na obszary kontrolowane przez Izraelczyków. Protesty najprawdopodobniej były inspirowane przez syryjskie władze. Była to próba (jak się okazało nieudana) skanalizowania społecznego niezadowolenia i skierowanie go na problemy zewnętrzne¹⁹. W późniejszym czasie nie dochodziło już do podobnego typu starć granicznych.

Kolejnym niebezpieczeństwem dla Izraela, które mogło być efektem syryjskiego konfliktu, były ewentualne ataki na Wzgórze Golan czy na terytorium właściwego Izraela. Do nich rzeczywiście dochodziło (oraz dochodzi). Najczęściej przybierają one formę ostrzału raketowego (choć zdarzały się również akcje

¹⁷ Roszczenia terytorialne wysuwają również władze Libanu. Domagają się one zwrotu tzw. Farm Szeba. W przeciwieństwie do Wzgórz Golan status prawny tego obszaru nie jest jednak do końca jednoznaczny.

¹⁸ I. Rabinovich, *Israel's View of the Syrian Crisis*, „The Sadat Centre for Middle East Policy. Analysis Paper” 2012, nr 28, s. 5.

¹⁹ IDF: *Only a Few Live Bullets Fired during Naksa Day Protest on Syria Border* [6 VI 2011], <http://www.haaretz.com/news/diplomacy-defense/idf-only-a-few-live-bullets-fired-during-naksa-day-protest-on-syriaborder-1.366300> (26 VII 2022).

z udziałem czołgów)²⁰. Izraelskie wojsko konsekwentnie stosowało represalia odpowiadając adekwatnie do ataku. Władze tego państwa tym samym komunikowały stronie syryjskiej, że każdy atak skierowany przeciwko Państwu Żydowskiemu nie pozostanie bez odpowiedzi.

Następnym zagrożeniem, z którym musiał liczyć się Izrael, był potencjalny wzrost znaczenia Iranu i jego regionalnych sojuszników. Syryjski reżim już przed wojną miał bardzo ciepłe relacje z Islamską Republiką Iranu. W trakcie konfliktu wzajemne kontakty jeszcze bardziej się zacieśniły. Irańskie władze zdecydowały się wesprzeć Asada. Była to pomoc o bardzo szerokim charakterze, nie tylko dyplomatyczna, czy polityczna, ale również finansowa, wojskowa, szkoleniowa, ekonomiczna itp. W Syrii pojawili się żołnierze Korpusu Strażników Rewolucji oraz irańscy piloci i snajperzy. Wsparcie dla reżimu wzmacniało pozycję Iranu w regionie, ale nie miało ono bezpośredniego wpływu na bezpieczeństwo Izraela. Irańskim władzom nie zależy na bezpośredniej konfrontacji z Państwem Żydowskim. Niemniej jednak obecność wojsk irańskich w Syrii zagraża potencjalnie północnej granicy państwa.

W praktyce dużo poważniejsze zagrożenie budzi aktywność niepaństwowego sojusznika Iranu – libańskiego Hezbollahu. Partia Boga nie tylko deklaruje konieczność zniszczenia Izraela, ale również podejmuje działania, które w tym kierunku zmierzają. Formacja wojskowa Hezbollahu na różne sposoby atakowała Izrael. W 2006 r. doszło do faktycznej wojny pomiędzy Hezbollahem a Izraelem. Wojska Państwa Żydowskiego wkroczyły do Libanu zapowiadając zniszczenie infrastruktury terrorystycznej szyickich bojówek, jednak kampania ta nie przyniosła spodziewanych efektów. Z tej konfrontacji Hezbollah wyszedł osłabiony, ale – jak twierdzili jego liderzy – zwycięski.

Izraelskie władze zdają sobie sprawę z tego, że nie mogą w żaden sposób pozwolić na wzmocnienie Hezbollahu. Dlatego, mimo konsekwentnej polityki niemieszania się w syryjską wojnę domową, IDF (Israeli Defence Forces, Izraelskie Siły Obronne) niszczy cele Partii Boga w Syrii. Władze Państwa Żydowskiego uniemożliwiają transport broni dla Hezbollahu. Do ataków na jej składy dochodzi stosunkowo często. Według szacunkowych danych do września 2017 r. miało miejsce prawie 100 tego typu akcji²¹.

Jeszcze bardziej sytuację komplikuje obecność sił rosyjskich w Syrii. Istnieje obawa, że broń przekazywana przez Rosjan syryjskiemu reżimowi trafi do

²⁰ W listopadzie 2012 r. trzy syryjskie czołgi wjechały na obszar zdemilitaryzowany wokół Wzgórz Golan. 3 *Syrian Tanks Cross Into Golan Demilitarized Zone, Israel Raises Alert* [3 XI 2012], <https://www.timesofisrael.com/syrian-tanks-cross-into-golan-demilitarized-zone/> (26 VII 2022).

²¹ M. Hadar, *The War in Syria: An Israeli Perspective*, „IFK Monitor International” 2017, https://www.bundesheer.at/pdf_pool/publikationen/ifk_monitor_44_int_hadar_israel_oktober_17_web.pdf (26 VII 2022).

Hezbollahu. Poza tym zaangażowanie Rosji w konflikt potencjalnie ogranicza możliwości działania Izraela. Władzom Państwa Żydowskiego nie zależy nawet na przypadkowej konfrontacji z Rosją, a ponieważ i ona nie zamierza w żaden sposób antagonizować się z Izraelem doszło do opracowania taktycznego *modus vivendi*. Mimo że władze rosyjskie odrzuciły izraelską propozycję stworzenia 60-kilometrowej strefy buforowej, to jednak zgodziły się na to, by IDF mógł prowadzić limitowane akcje na terytorium Syrii. Muszą się one jednak ograniczać do likwidowania zagrożeń, które bezpośrednio naruszają bezpieczeństwo Państwa Żydowskiego. Właśnie dlatego izraelskie ataki na składy broni przeznaczonej dla Hezbollahu są przez Rosjan tolerowane. Zdaniem Maya Hadara, byłego oficera IDF i badacza w Instytucie Wspierania Pokoju i Zarządzania Konfliktami Austriackiej Akademii Obrony Narodowej, celem, do którego dążą izraelskie władze, jest stworzenie stref deeskalacji, szczególnie na południowym zachodzie Syrii. Musi się to jednak odbyć przy akceptacji Rosji²².

Kolejnym problemem wynikającym z prowadzonej w Syrii wojny domowej jest umacniający się tam ekstremizm religijny. Wzrost siły i znaczenia sunnickich, islamistycznych bojówek jest potencjalnym niebezpieczeństwem dla Państwa Żydowskiego. Radykalizm islamski zawsze charakteryzował się antyizraelskością. Żydzi byli postrzegani przez islamskich fanatyków jako sprzymierzeńcy tzw. krzyżowców. Całkiem prawdopodobny wydawał się scenariusz, że silne islamiistyczne ugrupowanie będzie prowadziło rozbudowaną antyizraelską (czy antyżydowską) działalność, która może przejawiać się nawet atakami na Izrael. Jak się jednak okazało do niczego takiego nie doszło. Najważniejsza terrorystyczna organizacja islamska: ISIS, która umocniła się i rozwinęła w trakcie wojny domowej w Syrii, w praktyce nie podejmowała żadnych antyizraelskich aktywności. Mogło to wynikać z czysto pragmatycznego przekonania, że nie powinno się atakować wroga, którego nie da się w tym momencie pokonać²³.

Następnym niebezpieczeństwem, które ściśle było powiązane z tym wspomnianym powyżej, była możliwość eksportu radykalnych przekonań do Jordanii i Egiptu. Destabilizacja któregoś z tych krajów byłaby wyzwaniem dla Izraela. Oba państwa mają podpisane z Państwem Żydowskim traktaty pokojowe. Społeczne niezadowolenie mogłoby m.in. zaowocować naciskami na władze obu arabskich krajów i żądaniem rewizji relacji z Izraelem²⁴.

Wydaje się, że w krótkoterminowej perspektywie najlepszym rozwiązaniem dla Izraela byłby przedłużający się konflikt. Strony walczące o terytorium i władzę, nawet gdy są wrogo nastawione do Izraela, nie będą podejmowały żadnych działań wymierzonych w to państwo. Długofalowo jest to jednak nienajlepsze

²² *Ibidem*.

²³ Więcej: M. Szydzisz, *Wpływ powstania tzw. Państwa Islamskiego na konflikt izraelsko-palestyński*, „Dyplomacja i Bezpieczeństwo” 2015, nr 1, s. 195-209.

²⁴ M. Hadar, *op.cit.*

rozwiązanie. Upadłe, sąsiedzkie państwo w naturalny sposób generuje problemy i nie można wykluczyć, że prędzej czy później, któraś z walczących frakcji podejmie jakiegoś rodzaju antyizraelskie działania.

Dwa inne bardzo prawdopodobne scenariusze generują podobne niebezpieczeństwa. Pierwszy zakłada zwycięstwo strony rządowej. W takiej sytuacji trzeba brać pod uwagę potencjalne ataki na Izrael inspirowane przez Hezbollah czy Iran. Wsparcie jakie dają one reżimowi Asada prowadzi do poszerzenia ich wpływów. Drugie możliwe rozwiązanie to wyciszenie konfliktu i faktyczny podział Syrii na kontrolowane przez różne frakcje obszary. W praktyce oznacza to samo. Zarówno obecny rząd syryjski, tak jak Iran i Hezbollah, kontrolowałyby mniejsze lub większe tereny, z których mógłby przeprowadzać antyizraelskie akcje. Maja Hadar twierdził, że dla Izraela pierwszy scenariusz byłby lepszym rozwiązaniem. Pisał on, że rządy Asada miałyby tę zaletę, że to *diabeł, którego się zna*, a to zawsze bezpieczniejsze niż konfrontowanie się z *diabłem, którego się nie zna*²⁵.

Jordania

W Jordanii już w styczniu 2011 r. doszło do pierwszych demonstracji. Ludność domagała się pracy, likwidacji korupcji, reform demokratycznych oraz ograniczenia roli króla. Protesty miały na ogół charakter pokojowy (choć doszło również do starć ze służbami bezpieczeństwa, które pociągnęły za sobą ofiary śmiertelne). Ich efektem była zgoda króla Abdullaha na spełnienie części żądań jordańskiego społeczeństwa.

Demonstranci nie skandowali antyizraelskich haseł i nie domagali się rewizji pokojowych relacji z Izraelem. Niemniej jednak zwiększające się poparcie dla radykałów islamskich (także tych powiązanych z Bractwem Muzułmańskim) oraz duża liczba palestyńskich mieszkańców kraju mogły potencjalnie doprowadzić do zmian w podejściu do tego państwa. Taki scenariusz z całą pewnością był groźny dla Państwa Żydowskiego. Nie tylko mogłoby dojść do zerwania porozumienia pokojowego, ale również do zaognienia sytuacji na Zachodnim Brzegu i we wschodniej Jerozolimie. Na szczęście protesty w Jordanii powoli wygasaly. Relacje izraelsko-jordańskie wciąż można określić jako poprawne. Ze strony wschodniego sąsiada Izraelowi nie grozi żadne niebezpieczeństwo.

²⁵ *Ibidem.*

Liban

W Libanie wydarzenia związane z tzw. Arabską Wiosną nie przybrały zbyt intensywnego charakteru. Rozpoczęły się na początku 2011 r. i w zasadzie miały swój finał wraz z końcem roku. Wprawdzie i później dochodziło do demonstracji, a nawet walk, ale były one efektem rywalizacji różnych frakcji w Libanie oraz akcji zbrojnych Syryjczyków. Tym samym tylko w sposób pośredni można je wiązać z fermentem, który przyniosła ze sobą tzw. Arabska Wiosna.

Hezbollah

Dla Izraela sytuacja w sąsiadującym Libanie jest jednak bardzo ważna i bacznie obserwowana ze względu na działalność Hezbollahu. Podważająca istnienie Izraela organizacja była żywo włączona w działania, które – jeśli nie można ich nazwać wprost tzw. Arabską Wiosną – to z całą pewnością z niej wynikały. Już w 2011 r. analitycy spekulowali o możliwości kolejnej konfrontacji pomiędzy Hezbollahem a Izraelem. Ich zdaniem libańska organizacja była dobrze uzbrojona i przygotowana do konfliktu²⁶. Partia Boga zdecydowała się jednak wesprzeć rząd syryjski w wojnie domowej w tym państwie²⁷. Można się zastanawiać, na ile zaangażowanie Hezbollahu w Syrii storpedowało ewentualne plany konfrontacji z Izraelem. Na to pytanie nie uda się odpowiedzieć. Jest jednak pewne, że zaangażowanie na jednym froncie ogranicza możliwość militarnej aktywności gdzie indziej.

Hezbollah w ostatniej dekadzie nie decydował się na jakieś wyraźne antyizraelskie działania. Ataki IDF na składy broni w Syrii przeznaczonej dla militarnego skrzydła Partii Boga nie spotykały się z adekwatną odpowiedzią. Nie doszło do ataków Hezbollahu na Izrael nawet podczas konfliktu Izraela z Hamasem w maju 2021 r. Jedynie palestyńskie organizacje paramilitarne z południowego Libanu próbowały ostrześć Izraela (z całą pewnością Hezbollah musiał wyrazić na to zgodę)²⁸.

²⁶ Np. miała rakiety, w których zasięgu był Tel Awiw i Jerozolima. D. Bynam, *Lebanon and the Arab Spring* [IX 2011], <https://www.brookings.edu/events/lebanon-and-the-arab-spring/> (29 VII 2022).

²⁷ Nastąpiło to w 2012 r. Hezbollah przystąpił do wojny realizując dyrektywę i strategię Teheranu. R. Ożarowski, *Zaangażowanie Islamskiej Republiki Iranu w wojnę w Syrii*, [w:] *Bliski Wschód na początku XXI wieku*, red. J. Marszałek-Kawa, M. Gołda-Sobczak, Toruń 2018, s. 54.

²⁸ Na terytorium Izraela spadło kilka rakiet. Nie wyrządziły one jednak poważniejszych szkód. Z całą pewnością atak musiał się odbyć za zgodą Hezbollahu. *IDF: 4 Rockets Fired at Israel From Lebanon, 1 Intercepted, No Injuries* [19 V 2021], <https://www.timesofisrael.com/idf-4-rockets-fired-at-israel-from-lebanon-1-intercepted-no-injuries/> (29 VII 2022); *Lebanon: Rockets Launched From Coastal Region Towards Israel* [14 V 2021], <https://www.middleeast-eye.net/news/lebanon-israel-rockets-launched-coastal-town> (29 VII 2021).

Do poważniejszej konfrontacji doszło w sierpniu 2021 r., ale najprawdopodobniej były one wynikiem napięć na linii Iran – Izrael²⁹.

To zresztą również jest symptomatyczne i pokazuje, że Partia Boga działa jedynie wtedy, kiedy ma wyraźne przyzwolenie Iranu. Wydaje się, że obecnie otwarta konfrontacja izraelsko-irańska jest mało prawdopodobna. Rząd w Teheranie aktywnie angażuje się w pomoc swoim bliskowschodnim sprzymierzeńcom i nie ma możliwości podejmowania jakichkolwiek akcji na innych frontach. Nie zależy mu również na zaczepnych działaniach Hezbollahu. Mogłyby one bowiem przerodzić się w poważniejszy konflikt.

Kraje Półwyspu Arabskiego

Pośrednim efektem tzw. Arabskiej Wiosny jest również zbliżenie Izraela z państwami Zatoki Perskiej. Przez kilka dekad – przynajmniej w wymiarze ideowo-propagandowym – Arabia Saudyjska, a za nią inne państwa regionu, mocno wykorzystywały antyizraelską i propalestyńską retorykę. Wsparcie dla idei wolnej Palestyny przejawiało się na różne sposoby, począwszy od zaangażowania politycznego i dyplomatycznego, a skończywszy na pomocy ekonomicznej. Palestynczycy mogli również liczyć na stosunkowo życzliwe przyjęcie w Państwach Zatoki. Dochody, które tam uzyskiwali, były wymiernym wsparciem dla ich rodzin.

Antyizraelska postawa państw Zatoki Perskiej miała miejsce, mimo że podobnie jak Państwo Żydowskie, były one w większości zadeklarowanymi sojusznikami Stanów Zjednoczonych. Sytuacja zaczęła powoli ewaluować w ciągu ostatniej dekady. Wydarzenia związane z wybuchem niezadowolenia społecznego spowodowały powolne zmiany w podejściu do Izraela.

Podobnie jak w innych państwach regionu, na Półwyspie Arabskim w 2011 r. doszło do wystąpień skierowanych przeciwko rządzącym reżimom. Najbardziej wyrazisty charakter miały one w Jemenie i Bahrajnie. W obu przypadkach największą grupę demonstrantów stanowili szyci. Zarówno w Jemenie, jak i Bahrajnie, szyici byli ludnością gorzej traktowaną. W Bahrajnie rządzi sunnicka dynastia, mimo że to właśnie szyici stanowią większość. W Jemenie są oni mniejszością, jednak przeważają na niektórych obszarach państwa. W Bahrajnie służby bezpieczeństwa i policja uporały się w miarę szybko z protestującymi. Inaczej było w Jemenie. Tu demonstracje przerodziły się w wojnę domową.

Wydarzenia w krajach Zatoki z uwagą śledzi Iran. Stara się on budować swoją siłę w regionie w oparciu o ludność szycką. W Bahrajnie to się nie udało. Sprawnie

²⁹ R. Ayyub, T. Perry, *Lebanon's Hezbollah and Israel Trade Fire Amid Iran Tensions* [6 VIII 2021], <https://www.reuters.com/world/middle-east/rocket-sirens-sound-northern-israel-golan-heights-israeli-military-says-2021-08-06/> (29 VII 2022).

funkcjonujące państwo wraz z podległymi służbami w miarę skutecznie uniemożliwiło mu bardziej wymierne działania. Inaczej było w Jemenie. Skorumpowany rząd prezydenta Ali Abdullaha Saleha nie cieszył się społecznym poparciem i nie był w stanie w praktyce skutecznie kontrolować terytorium całego państwa. Poważne problemy ekonomiczne i społeczne tylko pogłębiały chaos. Wykorzystali to szyicy z plemienia Huti. Rozpoczęła się wojna domowa. Bojowników z Huti wsparł Iran, wojska rządowe otrzymały pomoc z państw Zatoki, przede wszystkim z Arabii Saudyjskiej. Saudowie szybko stworzyli koalicję, która przystąpiła do walki z rebeliantami³⁰.

Wspólna niechęć do Iranu zbliżała państwa Półwyspu Arabskiego i Izrael. Pierwszą przestrzenią kooperacji była współpraca wywiadowcza. Z biegiem lat jej zakres się poszerzał do momentu, aż zmaterializowała się ona w postaci zawartych porozumień pokojowych między Izraelem i dwoma państwami regionu: Bahrajnem i Zjednoczonymi Emiratami Arabskimi. Potencjalnie zbyt duży opór wewnętrzny oraz w pewnym stopniu obawa przed zniszczeniem międzynarodowego image spowodowały, że na takie rozwiązanie nie zdecydowała się Arabia Saudyjska. Tzw. Porozumienia Abrahamowe są w jakimś stopniu wynikiem presji administracji prezydenta Trumpa, ale i sytuacji międzynarodowej, która skłaniała do tworzenia tego rodzaju sojuszy.

Podpisane traktaty dają Izraelowi szereg profitów. Poza intensyfikacją wymiany gospodarczej, rozwojem turystyki, kooperacją technologiczną i wojskową, umacniają one także bezpieczeństwo Państwa Żydowskiego. Dla coraz większej liczby państw regionu, przynajmniej oficjalnie, istnienie Izraela nie budzi sprzeciwu³¹.

Palestyna (Palestyńczycy)

Na obszarach kontrolowanych przez palestyńskie władze nie doszło do wydarzeń, które można byłoby nazwać tzw. Arabską Wiosną. Nie wyszli na ulice ani mieszkańcy miast Zachodniego Brzegu rządzonych przez Fatah, ani Strefy Gazy opanowanej przez Hamas. Działo się tak najprawdopodobniej z dwóch powodów. Pierwszym i najważniejszym był fakt, że dla Palestyńczyków podstawowym problemem nie są relacje społeczeństwo-władza. Dla nich głównym wrogiem jest Izrael. Kłopoty wewnętrzne, choć wyraźne, są drugorzędne i wtórne. Drugą

³⁰ W skład koalicji poza Arabią Saudyjską wchodziły: Bahrajn, Bangladesz, Egipt, Jordania, Katar, Kuwejt, Maroko, Senegal, Sudan i Zjednoczone Emiraty Arabskie. *Koalicja pod wodzą Arabii Saudyjskiej rozpoczęła ofensywę przeciwko Huti* [26 III 2022], <https://www.wnp.pl/rynki-zagraniczne/koalicja-pod-wodz-a-arabii-saudyjskiej-rozpoczela-ofensywe-przeciwko-huti,560508.html> (29 VII 2022).

³¹ B. Surdel, *Izrael i kraje arabskie rok po Porozumieniach Abrahamowych*, <https://csm.org.pl/izrael-i-kraje-arabskie-rok-po-porozumieniach-abrahamowych/> (29 VII 2022).

przyczyną, dla której mieszkańcy Autonomii nie zaangażowali się w społeczny ruch kontestujący zastyły porządek było po prostu ich zmęczenie. Palestyńczycy są w permanentnym stanie kontestacji. Ma się wrażenie, że po wydarzeniach II Intifady w społeczeństwie palestyńskim nie było już energii na to, by angażować się w kolejny bunt sprzeciwu.

Oczywiście nie oznaczało to, że arabskie rewolucje nie miały wpływu na Palestyńczyków. Dynamicznie zmieniająca się sytuacja w krajach ościennych wyraźnie na nich oddziaływała. W Egipcie doszło do władzy Bractwo Muzułmańskie. Wydawało się, że polityka nowych władz w Kairze będzie zmierzała w kierunku zintensyfikowania relacji z ideowo pokrewnym Braciom Hamasem³². Zapowiedziom tych zmian było limitowane otwarcie przejścia granicznego w Rafah oraz wstrzymanie projektu budowy podziemnego muru na granicy pomiędzy Strefą Gazy a Synajem³³. Poza tym Egipt doprowadził do porozumienia (jak się okazało kruche) między Hamasem i Fatahem, którego efektem miało być powstanie rządu jedności narodowej³⁴.

Zmiany w podejściu do Palestyńczyków okazały się jednak nietrwałe. Rządzące Egiptem nowe władze wcale nie były aż tak bardzo zdeterminowane, by zintensyfikować wsparcie dla swoich palestyńskich braci. Ostatecznie nadzieję pogrzebał upadek prezydenta Mursiego. Nowy egipski prezydent generał as-Sisi powrócił wobec Palestyńczyków do polityki prowadzonej przez prezydenta Mubaraka.

Rewolucja w Syrii doprowadziła także do zawirowań w Palestynie. W największym stopniu dotknęły one Hamasu. Organizacja ta, wspierana przez Irańczyków (politycznie, militarnie i finansowo), musiała odpowiedzieć sobie na pytanie, kogo poprzeć w konflikcie syryjskim. Najbliżej ideowo było jej do islamistycznych grup sunnickich, ale to z kolei oznaczałoby zerwanie relacji z Iranem. Ostatecznie Hamas opowiedział się po stronie sunnickich organizacji walczących z Asadem a później zdecydował się też poprzeć firmowaną przez Arabię Saudyjską koalicję, która w Jemenie występowała przeciwko wspieranym przez Iran rebeliantom z szyickiego plemienia Huti³⁵. Musiało to wywołać reakcję rządu w Teheranie³⁶.

³² Prezydent Mohamed Mursi mocno krytykował i starał się marginalizować rządzący na Zachodnim Brzegu Fatah. G. Segell, *Mohamed Morsi, Egypt and Israel* [12 XII 2013], <https://www.e-ir.info/2013/12/12/president-morsi-egypt-and-israel/> (31 VII 2022).

³³ M. Szydysz, *Wpływ tzw. rewolucji w krajach arabskich na bezpieczeństwo Izraela*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe w regionie Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki (MENA) u progu XXI wieku*, red. R. Bania, K. Zdulski, Łódź 2012, s. 235.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ I. Levy, *How Iran Fuels Hamas Terrorism*, The Washington Institute for Near East Policy, 1 VII 2021, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/how-iran-fuels-hamas-terrorism> (28 VII 2022).

³⁶ Efektem tych wyborów było pozbawienie (lub ograniczenia) pomocy finansowej dla Hamasu. Mimo tej decyzji Irańczycy popierali militarnie palestyńskie akcje skierowane przeciwko Izraelowi. Wsparcie Iranu zostało całkowicie przywrócone dopiero w 2017 r., kiedy to nastąpiło ocieplenie relacji między Hamasem a reżimem Asada. *Ibidem*.

Cały czas występujące napięcia między Palestyńczykami i Izraelczykami wynikające przede wszystkim z polityki osadniczej izraelskich władz nie mogą być postrzegane jako bezpośredni czy nawet pośredni efekt tzw. Arabskiej Wiosny. Kolejnych militarnych konfrontacji między Hamasem a Izraelem w latach 2012, 2014 i 2021 nie można wiązać z arabskimi rewolucjami. Ich główną przyczyną jest nierozwiązany konflikt między oboma narodami. Najprawdopodobniej do walk dochodziłoby bez względu na wydarzenia w krajach sąsiednich.

Jednak w jakimś sensie pokłosem tzw. Arabskiej Wiosny była wyraźna redukcja poparcia dla Palestyny. Nawet dla krajów arabskich los Palestyńczyków stawał się coraz bardziej obojętny. Część państw miała swoje wewnętrzne problemy (Syria, Irak), a niektóre budowały, oficjalnie i nieoficjalnie, relacje z Izraelem i w mniejszym stopniu (lub w ogóle) nie akcentowały już gotowości obrony praw Palestyńczyków (Egipt, kraje Zatoki Perskiej). Dzięki m.in. temu udało się izraelskim władzom zrealizować projekt, którego celem było przekonanie świata, że „kwestia palestyńska” jest wewnętrzną sprawą Izraela. Wydaje się, że współcześnie najważniejszymi rzecznikami Palestyńczyków zostały niearabskie państwa z pogranicza regionu (Iran, Turcja).

Zakończenie

Paradoksalnie okazuje się, że tzw. Arabska Wiosna doprowadziła w sposób pośredni do wzmocnienia bezpieczeństwa Państwa Żydowskiego. Ewentualne problemy były po prostu potencjalne albo przejściowe³⁷. Dojście do władzy prezydenta Sisi odwróciło niebezpieczny trend w Egipcie. Władze tego państwa zdecydowały się powrócić do poziomu współpracy, który miał miejsce za czasów obalonego podczas rewolucji prezydenta Mubaraka. Wojna w Syrii wciąż zagraża bezpieczeństwu Izraela, ale żadna z sił walczących o dominację i wpływy w tym państwie faktycznie nie miała i nie ma możliwości zaatakowania Izraela. Nie zdecydowało się na to tzw. Państwo Islamskie czy Hezbollah, a ataki inspirowane przez wojsko wierne prezydentowi Asadowi były sporadyczne. Konflikt w Syrii ogranicza również antyizraelskie działania Partii Boga. Jej aktywność militarna koncentruje się właśnie na tym państwie. Nie wydaje się, aby mogła ona prowadzić jakiegokolwiek skuteczne działania przeciwko Państwu Żydowskiemu. Można też założyć, że patrolujący jej Iran nie wyrazi na to zgody.

³⁷ Bardzo ciekawą analizę sytuacji bezpieczeństwa Izraela dekadę po wybuchu Arabskiej Wiosny przeprowadził Lazar Berman. Podziela on przekonanie, że poziom bezpieczeństwa Państwa Żydowskiego wzrósł. L. Berman, *How Israel Kept the Arab Spring From Becoming the Winter of Its Discontent* [16 IV 2021], <https://www.timesofisrael.com/how-israel-kept-the-arab-spring-from-becoming-the-winter-of-its-discontent/> (29 VII 2022).

Rywalizacja sunnicko-szyicka, która zintensyfikowała się po wybuchu tzw. Arabskiej Wiosny, z punktu widzenia Izraela jest w zasadzie zjawiskiem pozytywnym. Po pierwsze, Iran mocno zaangażował się we wspieranie grup (nie tylko szyickich) walczących z sunnitami, a co za tym idzie – nie ma on możliwości prowadzenia działań antyizraelskich na szerszą skalę³⁸. Po drugie, nastąpiło wyraźnie zbliżenie pomiędzy krajami Zatoki Perskiej a Izraelem. Zaowocowało ono podpisaniem porozumień pokojowych z Bahrajnem i Zjednoczonymi Emiratami Arabskimi.

Ostatnim efektem, na który złożyło się szereg różnych powodów i w jakimś sensie także rewolucje z 2011 r., jest ograniczenie wsparcia dla Palestyńczyków. Przychylne Hamasowi rządy Bractwa Muzułmańskiego w Egipcie szybko upadły. Reżim syryjski, który od zawsze wspierał dążenia niepodległościowe Palestyńczyków, koncentruje swoje działania na utrzymaniu władzy, a państwa Zatoki Perskiej, zmieniając swój stosunek do Izraela, rezygnują z obrony praw Palestyńczyków.

Abstract

Marcin Szydzisz

The impact of the so-called Arab Spring on Israel's security – regional dimension

The Arab Spring was an important phenomenon in the history of the Middle East. The events that took place at the time, changed the situation in the region. This article is an attempt to analyse the impact of the Arab revolutions on Israel's security. The subject of analysis is an assessment of the events that took place in the countries of the region: Egypt, Syria, Lebanon, Jordan, the countries of the Arabian Peninsula. The author will also write about the actions of Hezbollah and the Palestinians. All of this is intended to answer the questions of whether, to what extent and why Israel's security has changed as a result of the phenomena initiated by the Arab Spring.

Keywords: Israel, Arab Spring, security

³⁸ Choć dochodzi wciąż do wzajemnych ataków na statki obu krajów.

References

- 3 *Syrian Tanks Cross Into Golan Demilitarized Zone, Israel Raises Alert* [3 XI 2012], <https://www.timesofisrael.com/syrian-tanks-cross-into-golan-demilitarized-zone/>.
- Abou-El-Fadl, R., *The Road to Jerusalem through Tahrir Square: Anti-Zionism and Palestine in the 2011 Egyptian Revolution*, „Journal of Palestine Studies” 2012, no. 2.
- Ayyub, R. & Perry, T., *Lebanon's Hezbollah and Israel Trade Fire Amid Iran Tensions* [6 VIII 2021], <https://www.reuters.com/world/middle-east/rocket-sirens-sound-northern-israel-golan-heights-israeli-military-says-2021-08-06/>.
- Bennett Meets Sisi on First Egypt Trip by Israeli PM in Decade* [13 IX 2021], <https://www.france24.com/en/middle-east/20210913-bennett-meets-sisi-on-first-egypt-trip-by-israeli-pm-in-decade>.
- Berman, L., *How Israel Kept the Arab Spring From Becoming the Winter of Its Discontent* [16 IV 2021], <https://www.timesofisrael.com/how-israel-kept-the-arab-spring-from-becoming-the-winter-of-its-discontent/>.
- Berger, R., *Islamist Victory in Egypt Raises Concern in Israel* [24 VI 2022], <https://www.voanews.com/a/islamist-victory-in-egypt-raises-concern-in-israel/1246667.html>.
- Buzan, B., *People, States, and Fear: The National Security Problem in International Relations*, Chapel Hill 1983.
- Bynam, D., *Lebanon and the Arab Spring* [IX 2011], <https://www.brookings.edu/events/lebanon-and-the-arab-spring/>.
- Egipski parlament: Izrael wrogiem numer jeden* [12 III 2012], <https://tvn24.pl/swiat/egipski-parlament-izrael-wrogiem-numer-jeden-ra203443-3491118>.
- Egypt Cancels Israeli Gas Contract* [24 IV 2012], <https://www.theguardian.com/world/2012/apr/23/egypt-cancels-israeli-gas-contract>.
- Hadar, M., *The War in Syria: An Israeli Perspective*, „IFK Monitor International” 2017, https://www.bundesheer.at/pdf_pool/publikationen/ifk_monitor_44_int_hadar_israel_oktober_17_web.pdf.
- IDF: 4 Rockets Fired at Israel From Lebanon, 1 Intercepted, No Injuries* [19 V 2021], <https://www.timesofisrael.com/idf-4-rockets-fired-at-israel-from-lebanon-1-intercepted-no-injuries/>.
- IDF: Only a Few Live Bullets Fired during Naksa Day Protest on Syria Border* [6 VI 2011], <http://www.haaretz.com/news/diplomacy-defense/idf-only-a-few-live-bullets-fired-during-naksa-day-protest-on-syriaborder-1.366300>.
- Interview with PM Netanyahu on CNN-Piers Morgan Tonight* [17 III 2011], https://mfa.gov.il/mfa/pressroom/2011/pages/interview_pm_netanyahu_cnn_17-mar-2011.aspx.
- Koalicja pod wodzą Arabii Saudyjskiej rozpoczęła ofensywę przeciwko Huti* [26 III 2022], <https://www.wnp.pl/rynki-zagraniczne/koalicja-pod-wodza-arabii-saudyjskiej-rozpozela-ofensywe-przeciwko-huti,560508.html>.

- Levy, I., *How Iran Fuels Hamas Terrorism*, The Washington Institute for Near East Policy, 1 VII 2021, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/how-iran-fuels-hamas-terrorism>.
- Lebanon: Rockets Launched From Coastal Region Towards Israel* [14 V 2021], <https://www.middleasteeye.net/news/lebanon-israel-rockets-launched-coastal-town>.
- Ożarowski, R., *Zaangażowanie Islamskiej Republiki Iranu w wojnę w Syrii*, [in:] *Bliski Wschód na początku XXI wieku*, eds. J. Marszałek-Kawa, M. Gołda-Sobczak, Toruń 2018.
- Pawłuszko, T., *Konceptualizacja teorii regionalnych kompleksów bezpieczeństwa*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2015, nr 2.
- PM Netanyahu’s Speech at the 40th Anniversary of Sadat’s Visit to the Knesset*, https://www.gov.il/en/departments/news/speech_sadat211117.
- PM Netanyahu’s Speech to UN „I Extend my Hand in Peace”*, <https://www.youtube.com/watch?v=wVWa6wKYjD8>.
- Porat, L., *The Muslim Brotherhood and Egypt-Israel Peace*, „Begin-Sadat Center for Strategic Studies” 2014.
- Rabinovich, I., *Israel’s View of the Syrian Crisis*, „The Sadat Centre for Middle East Policy. Analysis Paper” 2012, no 28.
- Ravid, B., *Israel Urges World to Curb Criticism of Egypt’s Mubarak* [31 I 2011], <https://www.haaretz.com/1.5115335>.
- Sasnal, P. & Wojnarowicz, M., *Poprawa stosunków izraelsko-egipskich*, „Biuletym PISM” 2017, nr 116.
- Segell, G., *Mohamed Morsi, Egypt and Israel* [12 XII 2013], <https://www.e-ir.info/2013/12/12/president-morsi-egypt-and-israel/>.
- Surdel, B., *Izrael i kraje arabskie rok po Porozumieniach Abrahamowych*, <https://csm.org.pl/izrael-i-kraje-arabskie-rok-po-porozumieniach-abrahamowych/>.
- Szydzisz, M., *Wpływ powstania tzw. Państwa Islamskiego na konflikt izraelsko-palestyński*, „Dyplomacja i Bezpieczeństwo” 2015, nr 1.
- Szydzisz, M., *Wpływ tzw. rewolucji w krajach arabskich na bezpieczeństwo Izraela*, [in:] *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe w regionie Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki (MENA) u progu XXI wieku*, eds. R. Bania, K. Zdulski, Łódź 2012.

Marcin Szydzisz – dr hab. politologii, adiunkt w Zakładzie Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa RP w Instytucie Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego, wiceprzewodniczący Rady Dyscypliny Naukowej Nauki o Bezpieczeństwie Uniwersytetu Wrocławskiego. ORCID: 0000-0001-9166-8273

**KRYZYS NA GRANICY STREFY SCHENGEN
Z BIAŁORUSIĄ (2021-2022)
– WYZWANIA DLA BEZPIECZEŃSTWA,
KONFLIKTY SPOŁECZNE,
WOJNA INFORMACYJNA**

Wprowadzenie

Jednym z rezultatów pozostania u steru władzy białoruskiego przywódcy Aleksandra Łukaszenki po wyborach z sierpnia 2020 r. stał się wywołany przez niego (przy wsparciu Federacji Rosyjskiej) kryzys na granicy Białorusi z państwami Unii Europejskiej, należącymi do strefy Schengen, tj. Litwą, Łotwą i Polską. Przejawiał się on w podejmowanych przez białoruski reżim od lata 2021 r. próbach zorganizowanego przetrzutu do tych państw imigrantów z krajów Bliskiego Wschodu i Afryki. W związku z tym przedstawiano go jako kolejną odsłonę tzw. kryzysu migracyjnego. Równocześnie jednak ujmowany był jako hybrydowy atak władz białoruskich (z Federacją Rosyjską w tle) na unijne państwa graniczące z Białorusią i interpretowany m.in. jako zemsta Łukaszenki za wsparcie udzielane przez nie białoruskiej opozycji. Zdaniem analityków faktycznym inicjatorem hybrydowego ataku m.in. na polsko-białoruską granicę były władze na Kremlu, które wykorzystały go jako jedną z trzech podstawowych metod osłabiania Polski, obok cyberataków i szantażu energetycznego. Z kolei po 24 II 2022 r., czyli po rozpoczęciu pełnowymiarowej agresji Rosji na Ukrainę, część ekspertów wyrażała opinie, iż atak na polską granicę stanowił także próbę destabilizacji Polski jako ważnego sojusznika Ukrainy i jej istotnego zaplecza podczas wojny. Masowy napływ „falszywych migrantów” miał doprowadzić do uwikłania naszego państwa w konflikty wewnętrzne oraz wzrostu nastrojów antyimigranckich i w konsekwencji do niechęci i obojętności polskiego społeczeństwa w stosunku do „prawdziwych migrantów” – uchodźców wojennych zza Bugu.

Jak pokazują wyniki badań opinii publicznej, zdecydowana większość polskiego społeczeństwa nie uległa działaniom (dez)informacyjnym i propagandowym białoruskich i rosyjskich władz wokół kryzysu na granicy. Według sondażu Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS) z września 2021 r. ponad trzy czwarte badanych (77%) popierało postulat wzmocnienia kontroli na granicy z Białorusią. Dość powszechne było także poparcie Polaków dla kluczowej dla polskiego bezpieczeństwa inwestycji jaką była budowa zapory na polsko-białoruskiej granicy, mimo sprzeciwu niektórych polityków, naukowców i (pseudo)ekologów. Z badań przeprowadzonych przez CBOS na przełomie listopada i grudnia 2021 r.

wynika, iż 66% respondentów popierało wybudowanie na granicy z Białorusią zapory, która utrudniałaby nielegalną migrację (26% sprzeciwiało się jej uszczelnieniu). Warto także w tym kontekście odnotować, iż od września 2021 r. do marca 2022 r. poprawiły się notowania Straży Granicznej. Sondaż CBOS-u dotyczący oceny działalności wybranych instytucji publicznych wykazał, iż wiosną 2022 r. pozytywnie o pracy strażników granicznych wypowiadało się niemal trzy czwarte badanych (74%), co stanowiło wzrost o 14 punktów procentowych w stosunku do badania z września 2021 r. Z kolei tylko 8% respondentów wyraziło zdanie przeciwne. Wzrost ten nastąpił mimo deprecjonowania w tym okresie Straży Granicznej (i innych służb mundurowych) przez niektórych polityków, celebrytów i część mediów.

Teksty prezentowane w niniejszym dziale podejmują problematykę kryzysu na granicy strefy Schengen z Białorusią w dość szerokim kontekście (bynajmniej nie zawężonym jedynie do relacji polsko-białoruskich). Na znaczenie tegoż kryzysu dla unijnej polityki imigracyjnej i azylowej zwraca uwagę Olesia Tkachuk. Według niej ukazał on problemy i słabości UE w zakresie rozwoju tych polityk, a za najważniejszy z nich uznała brak instrumentów umożliwiających szybkie reagowanie na działania państw trzecich, które instrumentalnie wykorzystują migrantów.

Działalności organizacji pozarządowych podczas kryzysu na granicy polsko-białoruskiej poświęcił swój tekst Krzysztof Jurek. Po nakreśleniu prawnych warunkowań niesienia pomocy humanitarnej, zwięźle przedstawił on działania podjęte przez wybrane organizacje pozarządowe w trakcie owego kryzysu, tj. wsparcie materialne, prawne i informacyjne oferowane przez nie nacierającym na granicę migrantom.

Relacjom ukraińsko-białoruskim poświęca swój tekst Mateusz Kamionka. Po przedstawieniu ich od czasów uzyskania przez oba państwa niepodległości w 1991 r., koncentruje się zwłaszcza na ostatnich dwóch latach (2020-2022). Przedstawia przyczyny i skutki ich znaczącego pogorszenia, do którego doszło od czasu masowych protestów białoruskiej opozycji w wyniku sfałszowanych wyborów prezydenckich, a w końcu ich niemal całkowitego zniszczenia, będącego następstwem zbrojnej agresji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę rozpoczętej 24 II 2022 r., także z terytorium Białorusi.

Na chińską perspektywę i lekceważący stosunek władz ChRL wobec kryzysu na granicy z Białorusią zwraca w swym artykule uwagę Marcin Adamczyk. Podkreśla bliskie, a wręcz *quasi*-sojusznicze relacje Pekinu z Moskwą. Opisuje ponadto pozycję państw Europy Środkowo-Wschodniej w polityce ChRL na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat.

Olesia Tkachuk

Znaczenie kryzysu migracyjnego na granicy polsko-białoruskiej dla polityki imigracyjnej i azylowej Unii Europejskiej

Abstrakt

Celem artykułu jest przeanalizowanie przyczyn i genezy kryzysu migracyjnego na granicy polsko-białoruskiej oraz działań UE mających na celu jego rozwiązanie, a także określenie znaczenia kryzysu dla unijnej polityki imigracyjnej i azylowej. Główną hipotezą badawczą jest stwierdzenie, iż kryzys migracyjny na granicy polsko-białoruskiej ukazał problemy i słabości UE w zakresie rozwoju polityki imigracyjnej i azylowej, spośród których najważniejszym jest brak instrumentów do szybkiego reagowania na działania państw trzecich instrumentalnie wykorzystujących migrantów.

Słowa kluczowe: Unia Europejska, Polska, Białoruś, kryzys migracyjny, polityka imigracyjna, polityka azylowa, migranci

Wstęp

Unia Europejska od lat zмага się z kryzysami migracyjnymi na granicach zewnętrznych. Początkowo były one spowodowane przemianami politycznymi i konfliktami w Afryce i Azji. Jednak w połowie 2021 r. napięcie migracyjne było spowodowane działaniami Aleksandra Łukaszenki, który w ten sposób zamierzał osiągnąć cele polityczne. Sytuacja ta stanowiła zagrożenie, zarówno dla życia i zdrowia osób podejmujących próbę nielegalnego przedostania się na terytorium UE, jak i bezpieczeństwa państw członkowskich. W związku z tym Bruksela podjęła szereg kroków na rzecz zmniejszenia napływu migrantów do UE z Białorusi. Celem niniejszego artykułu jest przeanalizowanie przyczyn i genezy kryzysu

migracyjnego na granicy polsko-białoruskiej oraz działań UE mających na celu jego rozwiązanie, a także określenie znaczenia kryzysu dla unijnej polityki imigracyjnej i azylowej. Główną hipotezą badawczą jest stwierdzenie, iż kryzys migracyjny na granicy polsko-białoruskiej ukazał problemy i słabości UE w zakresie rozwoju polityki imigracyjnej i azylowej, spośród których najważniejszym jest brak instrumentów do szybkiego reagowania na działania państw trzecich instrumentalnie wykorzystujących migrantów. W kontekście wyjaśnienia integracji europejskiej w odniesieniu do rozwoju unijnej polityki imigracyjnej i azylowej artykuł zostanie oparty na założeniach podejścia neofunkcjonalistycznego Ernsta Haasa i powiązanego z nim mechanizmu *spill-over* („rozlewania się” integracji na nowe obszary)¹. Z kolei w zakresie analizy zewnętrznych działań UE podjętych w reakcji na kryzys migracyjny pomocną będzie koncepcja potęgi cywilnej w rozważaniach nad traktowaniem UE jako aktora na arenie międzynarodowej². W celu zweryfikowania hipotezy zastosowana zostanie metoda historyczna, instytucjonalno-prawna oraz jakościowa metoda analizy tekstów źródłowych.

¹ Zgodnie z podejściem neofunkcjonalistycznym, integracja zaczyna się od określenia wspólnej płaszczyzny porozumienia, następnie poprzez pominięcie dziedzin, w których osiągnięcie konsensusu jest niemożliwe, zmierza do zdefiniowania obszaru wspólnego zainteresowania, w którym zajęcie zgodnego stanowiska przyczyni się do porozumienia w innych obszarach. Według założeń tej teorii, siłą sprawczą integracji jest rozbieżność między oczekiwaniami a wynikami, a także niezadowolenie z wyników współdziałania w obszarach, które już zostały objęte integracją, powodujące rozszerzenie jej zakresu na nowe dziedziny. Z kolei przez mechanizm *spill-over* rozumie się sytuację, w której realizacja pewnego celu jest możliwa tylko poprzez podjęcie działań w innych obszarach. Zachodzi tzw. efekt domina powodujący, iż integracją są obejmowane nowe dziedziny. Wyróżnia się trzy główne rodzaje ww. mechanizmu: funkcjonalny (dotyczy dziedziny gospodarczej, w której słabe rezultaty z dotychczasowej integracji prowadzą do jej rozszerzenia), polityczny (występuje w sytuacji, w której integracja jest pobudzana przez elity polityczne), kulturowany (ma miejsce wówczas, gdy integracja jest pobudzana z inicjatywy i w interesie instytucji ponadnarodowych). Por. J. Czaputowicz, *Teorie integracji europejskiej*, Warszawa 2018, s. 42-54.

² Celem potęgi cywilnej jest promowanie demokracji, praw człowieka, praworządności i multilateralizmu przy pomocy instrumentów dyplomatycznych i gospodarczych (tj. środków, które nie zakładają użycia siły militarnej). Wspólnotę Europejską jako potęgę cywilną określił jeszcze w latach 70. XX w. François Duchêne, który twierdził, że rosnąca współzależność w stosunkach międzynarodowych powoduje, że instrumenty cywilne stają się coraz ważniejsze niż wojskowe. Por. F. Duchêne, *Europe's Role in World Peace*, [w:] *Europe Tomorrow: Sixteen Europeans Look Ahead*, red. R.J. Mayene, London 1972, s. 32-47; A. Juncos, *The EU's post-Conflict Intervention in Bosnia and Herzegovina: (re)Integrating the Balkans and/or (re)Inventing the EU?*, „Southeast European Politics” 2005, vol. 6, no. 2, s. 94-96; A. Podraza, *Promocja demokracji a bezpieczeństwo europejskie: skuteczność i dylematy polityki wschodniej Unii Europejskiej w XXI w.*, „Politeja” 2016, vol. 41, nr 2, s. 161-180; S. Parzymies, *Unia Europejska jako uczestnik stosunków międzynarodowych*, [w:] *Dyplomacja czy siła? Unia Europejska w stosunkach międzynarodowych*, red. S. Parzymies, Warszawa 2009, s. 15-53.

Przyczyny i geneza kryzysu migracyjnego na granicy polsko-białoruskiej

Na początku drugiej dekady XXI w. w Afryce i Azji doszło do szeregu wydarzeń (m.in. Arabskiej Wiosny, powstania tzw. Państwa Islamskiego, wojny domowej w Syrii), które spowodowały masowy napływ imigrantów na terytorium państw członkowskich UE. Punkt szczytowy kryzysu migracyjnego został osiągnięty w latach 2015-2016, kiedy w państwach UE złożonych zostało 2 582 780 wniosków o udzielenie azylu (w 2015 r. – 1 322 825; w 2016 r. – 1 259 955)³. Przepływ imigrantów do UE odbywał się przy tym kilkoma głównymi szlakami: wschodnim szlakiem śródziemnomorskim (prowadzącym do Grecji, na Cypr i do Bułgarii), zachodnim szlakiem śródziemnomorskim (do Hiszpanii – przez morze do kontynentalnej Hiszpanii, a także łądem do Ceuty i Melilli, tj. dwóch enklaw położonych w Afryce Północnej), środkowym szlakiem śródziemnomorskim (do Włoch i na Malte) oraz zachodnim szlakiem afrykańskim (na Wyspy Kanaryjskie na Oceanie Atlantyckim)⁴. Ponadto granicę zewnętrzną UE przekraczano zachodnim szlakiem bałkańskim (przez Bałkany Zachodnie do Chorwacji, Słowenii i na Węgry), szlakiem wschodnioeuropejskim (przez Ukrainę i Białoruś do Polski, Litwy i Łotwy) oraz szlakiem murmańskim (przez Rosję do Finlandii i Norwegii)⁵. W drugiej połowie 2021 r. szczególnego znaczenia dla bezpieczeństwa Unii Europejskiej oraz unijnej polityki imigracyjnej i azylowej nabral szlak wschodnioeuropejski przez Białoruś. Władze tego kraju zaczęły bowiem stosować presję migracyjną na granicy z Polską, Litwą oraz Łotwą w odpowiedzi na sankcje wprowadzone przez Unię po ostatnich wyborach prezydenckich na Białorusi.

Politykę restrykcyjną względem Białorusi Unia Europejska prowadzi od 2004 r. Polega ona w szczególności na zamrożeniu aktywów, wprowadzeniu embarga na broń oraz ograniczeń podróźniczych i handlowych w odniesieniu do osób i podmiotów, które są odpowiedzialne za naruszenie praw człowieka i podstawowych wolności, łamanie zasad demokratycznych, jak również za prześladowanie opozycji politycznej i białoruskiego społeczeństwa obywatelskiego⁶.

³ J.J. Węc, *Reforma polityki imigracyjnej, kontroli granic zewnętrznych oraz polityki azylowej Unii Europejskiej w dobie kryzysu migracyjnego (2015-2016)*, „Przegląd Zachodni” 2017, nr 2, s. 7-8. Szerzej na temat skali zjawiska zob. także H. Tendera-Waszczyk, *Kryzys migracyjny zagrożeniem dla realizacji projektu zjednoczonej Europy*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2016, nr 3, s. 13-17.

⁴ *Unijna polityka migracyjna* [25 III 2022], <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eu-migration-policy/> (25 VII 2022).

⁵ E. Lesiewicz, *Strefa Schengen w dobie kryzysu imigracyjnego*, „Przegląd Politologiczny” 2016, nr 4, s. 186.

⁶ *Unijne sankcje wobec Białorusi* [7 VI 2022], <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/sanctions/restrictive-measures-against-belarus/> (25 VII 2022).

Sankcje te uległy zaostrzeniu po wyborach prezydenckich na Białorusi, które odbyły się 9 VIII 2020 r. Zarówno okres przed wyborami, jak i po ich przeprowadzeniu, charakteryzował się dużymi napięciami politycznymi. Przedstawiciele opozycji (m.in. Wiktar Babaryka, Siarhiej Cichanouski) i dziennikarze byli aresztowani i prześladowani, z kolei protesty społeczeństwa były tłumione z użyciem przemocy, duża liczba osób została zatrzymana i postawiona przed niesprawiedliwym wymiarem sprawiedliwości⁷. Represje wobec pokojowych demonstrantów nasiliły się po ogłoszeniu oficjalnych wyników wyborów, zgodnie z którymi zwyciężył Aleksander Łukaszenka (80,1% głosów), pokonując Swiatłanę Cichanouską (10,1% oddanych głosów). Sprzeciwiając się im oraz wymagając przeprowadzenia nowych wyborów, zgodnie z międzynarodowymi standardami wyborczymi, w różnych miastach (np. w Mińsku, Grodnie i Brześciu) zorganizowano masowe protesty, szereg przedsięwzięć zaś wstrzymało pracę. W reakcji na te wydarzenia UE nałożyła na reżim A. Łukaszenki sankcje, podkreślając przy tym, że nie uznaje wyników sierpniowych wyborów, gdyż „nie były one ani wolne, ani uczciwe”⁸.

Od października 2020 r. do czerwca 2022 r. Unia Europejska przyjęła sześć pakietów sankcji, nałożonych na osoby i podmioty popierające działania władz państwa, jak również odpowiedzialne za stosowanie przemocy i prześladowanie białoruskiego społeczeństwa oraz demokratycznej opozycji. Obecne restrykcje obowiązują w stosunku do 195 osób (w tym prezydenta A. Łukaszenki oraz jego syna Wiktora Łukaszenki, będącego doradcą do spraw bezpieczeństwa narodowego, wyższych rangą urzędników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i różnych jego oddziałów, prokuratora generalnego, prezesa Narodowej Państwowej Kompanii Radiowo-Telewizyjnej, przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości itd.⁹) oraz 35 podmiotów (m.in. firmy Białaruśkalij produkującej węglan potasu i jej oddziału – Belarus Potash Co., mediów propagandowych, a w szczególności publicznego nadawcy radiowo-telewizyjnego Biełteleradyjokampanija, przedsiębiorstw wytwarzających tytoń). Polegają one na zamrożeniu ich aktywów, zakazie podróżowania do i przez terytorium państw UE oraz przekazywania im z UE środków finansowych¹⁰.

⁷ Ponadto 23 V 2021 r. samolot linii Ryanair lecący z Aten do Wilna został zmuszony do nieplanowanego lądowania w Mińsku. Na jego pokładzie przebywał dziennikarz Raman Pratasiewicz i Sofia Sapiega, którzy zostali zatrzymani przez białoruskie siły bezpieczeństwa. Por. O. Tkachuk, *Reakcja Unii Europejskiej na sytuację na Białorusi po wyborach prezydenckich w 2020 r.*, [w:] *Східна політика Європейського Союзу: здобутки, виклики та перспективи*, red. Я. Турчин, Т. Астрамович-Лейк, О. Горбач, Львів-Olsztyn 2021, s. 93.

⁸ *Ibidem*, s. 91-93; *Unijne sankcje wobec Białorusi...*; *Stosunki UE-Białoruś* [29 VI 2022], <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eastern-partnership/belarus/> (25 VII 2022).

⁹ *Unijne sankcje wobec Białorusi...*

¹⁰ Ponadto w czerwcu 2021 r. Rada UE podjęła decyzję o zamknięciu unijnej przestrzeni powietrznej i lotnisk przed przewoźnikami z Białorusi. Por. *UE zamyka przestrzeń powietrzną i lotniska przed białoruskimi przewoźnikami* [4 VI 2021], <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2021/06/04/eu-bans-belarusian-carriers-from-its-airspace-and-airports/> (25 VII 2022).

W związku z tym, iż na Białorusi w dalszym ciągu naruszane są prawa człowieka i zasady demokratyczne, sankcje zostały przedłużone do 28 II 2023 r.¹¹. Wysoki przedstawiciel Unii do spraw zagranicznych i polityki bezpieczeństwa Josep Borrell w następujący sposób podsumował przyjęcie decyzji utrzymującej w mocy powyższe restrykcje do 2023 r.:

Ten nielegalny reżim wciąż dopuszcza się powszechnego łamania praw człowieka i stosuje brutalne represje wobec wszystkich grup społeczeństwa białoruskiego. Unia Europejska nadal solidaryzuje się z Białorusinami. Szósta seria sankcji jest kolejnym dowodem, że jesteśmy gotowi działać, gdy łamane są prawa człowieka¹².

W odpowiedzi na działania UE władze Białorusi w czerwcu 2021 r. zawiesiły udział kraju w Partnerstwie Wschodnim¹³ oraz ogłosiły, iż nie będą dłużej powstrzymywać migrantów ubiegających się o azyl, jak również handlarzy ludźmi, przemytników narkotyków i materiałów jądrowych przed wjazdem do Unii Europejskiej¹⁴. W rzeczywistości stanowiło to zapowiedź instrumentalnego wykorzystania migrantów do celów politycznych poprzez organizowanie lotów i podróży ułatwiających tranzyt osób pochodzących głównie z Iraku, Afganistanu i Syrii do UE. Początkowo ze zwiększonym napływem migrantów na swoje terytorium zmierzyła się Litwa, później podobny problem dotknął również Polskę i Łotwę. Wszystkie te trzy państwa członkowskie UE doświadczyły wówczas wzmożonego przekroczenia zewnętrznej granicy unijnej przez osoby o nieuregulowanym statusie¹⁵. W przypadku Polski, zgodnie z informacją podaną przez Straż Graniczną,

¹¹ Białoruś: UE przyjmuje nową serię sankcji w związku z represjami wewnętrznymi [7 VI 2022], <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2022/06/03/belarus-eu-adopts-new-round-of-restrictive-measures-over-internal-repression/> (25 VII 2022).

¹² *Ibidem*.

¹³ Partnerstwo Wschodnie – program UE zainaugurowany 7 V 2009 r. w Pradze. Jego inicjatorami były Polska i Szwecja. Jego główny cel polega na zacieśnieniu stosunków między UE a sześcioma krajami poradzieckimi: Armenią, Azerbejdżanem, Białorusią, Gruzją, Mołdawią i Ukrainą. Ustanowiono szereg instrumentów rozwoju wzajemnej współpracy: w wymiarze dwustronnym m.in. przyjęcie nowych ram umownych (np. w postaci umów stowarzyszeniowych), ustanowienie pogłębionych i kompleksowych stref wolnego handlu, liberalizacja reżimu wizowego dla obywateli państw partnerskich, w wymiarze wielostronnym m.in. współpraca w ramach czterech platform tematycznych, utworzenie Zgromadzenia Parlamentarnego EuroNest. Por. O. Tkachuk, *Successes and Failures in the Implementation of the Eastern Partnership Objectives in a Changing Security Environment*, [w:] *Eastern Partnership. The Role and Significance in the Process of Transformation of the Countries of Eastern Europe and the South Caucasus*, red. P. Bajor, Kraków 2021, s. 41-57.

¹⁴ R. Thebault, R. Dixon, *Why Are So Many Migrants Coming to One of Europe's Smallest Countries? Blame Belarus, Officials Say*, „The Washington Post”, 1 VIII 2021, <https://web.archive.org/web/20210823001314/https://www.washingtonpost.com/world/2021/08/01/lithuania-belarus-migrants/> (25 VII 2022).

¹⁵ *Stosunki UE-Białoruś...*

w 2021 r. odnotowano 39 697 prób nielegalnego przekroczenia granicy polsko-białoruskiej (liczba ta jest 300 razy większa niż w 2020 r.). Punkt kulminacyjny kryzysu migracyjnego miał miejsce w październiku 2021 r. (17 447 prób). W kolejnym miesiącu takich przypadków było znacznie mniej (8 917), natomiast w grudniu 2021 r. odnotowano 1 740 prób. Największą liczbę prób przekroczenia granicy polsko-białoruskiej zaobserwowano na odcinku kontrolowanym przez Placówkę Straży Granicznej w Michałowie (5 466 obcokrajowców). Nieco mniej osób próbowało przedostać się na terytorium Polski w rejonie Placówki Straży Granicznej w Mielniku (4 890) i Białowieży (4 855)¹⁶. W reakcji na tę sytuację na początku września 2021 r. władze Polski podjęły decyzję o wprowadzeniu stanu wyjątkowego w pasie przygranicznym z Białorusią (w części województw podlaskiego i lubelskiego)¹⁷. Z kolei 4 XI 2021 r. w życie weszła ustawa regulująca procedurę budowy zabezpieczenia granicy, na podstawie której od stycznia do czerwca 2022 r. trwała budowa fizycznej części zapory na granicy między Polską a Białorusią¹⁸. Podobne kroki podjęły także Litwa i Łotwa. W lipcu 2021 r. władze litewskie podjęły decyzję o wprowadzeniu stanu nadzwyczajnego na terytorium całego kraju, a w listopadzie uzgodniły ustanowienie zaostrzonego stanu wyjątkowego na terenie przygranicznym z Białorusią oraz w obozach dla migrantów. Władze Łotwy również postanowiły wprowadzić stan wyjątkowy w rejonach granicznych z Białorusią, podejmując odpowiednią decyzję w sierpniu 2021 r. Ponadto oba państwa doszły do wniosku o potrzebie zbudowania zapory fizycznej na granicy litewsko-białoruskiej i łotewsko-białoruskiej¹⁹.

Niektórzy badacze uważają, że podjęte przez Białoruś działania latem 2021 r. były kontynuacją „Operacji Śluz” przygotowanej w latach 2010–2011 przez kierowników Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (KGB) i specjalną jednostkę

¹⁶ E. Szczepańska, *Nielegalne przekroczenia granicy z Białorusią w 2021 r.* [12 I 2022], <https://www.strazgraniczna.pl/pl/aktualnosci/9689,Nielegalne-przekroczenia-granicy-z-Bialorusia-w-2021-r.html> (27 VII 2022).

¹⁷ R. Białkowski et al., *Stan wyjątkowy na granicy z Białorusią. Jest decyzja prezydenta* [2 IX 2021], <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C939900%2Cstan-wyjatkowy-na-granicy-z-bialorusia-jest-decyzja-prezydenta.html> (27 VII 2022).

¹⁸ *Zakończenie budowy fizycznej części zapory na granicy polsko-białoruskiej – wydarzenie z udziałem kierownictwa MSWiA* [30 VI 2022], <https://www.gov.pl/web/mswia/zakonczenie-budowy-fizycznej-czesci-zapory-na-granicy-polsko-bialoruskiej--wydarzenie-z-udzialem-kierownictwa-mswia> (27 VII 2022).

¹⁹ Z. Śliwa, A.K. Olech, *Wyzwania w kontekście migracji i kryzys na granicy polsko-białoruskiej*, „Wiedza Obronna” 2022, t. 278, nr 1, s. 93, 97; W. Bieliaszyn, *Litwa murem odgradza się od Białorusi* [12 VII 2021], <https://wyborcza.pl/7,75399,27321320,litwa-murem-odgradza-sie-od-bialorusi.html> (27 VII 2022); W. Janczys, *Stan wyjątkowy na Łotwie i nadzwyczajny na Litwie* [11 VIII 2021], <https://www.dw.com/pl/stan-wyjatkowy-na-lotwie-i-nadzwyczajny-na-litwie/a-58834008> (12 VIII 2022); *Litwa wprowadza stan wyjątkowy przy granicy z Białorusią. Nowe przepisy mają obowiązywać miesiąc* [9 XI 2021], <https://www.wprost.pl/polityka/10541407/kryzys-na-granicy-litwa-wprowadza-stan-wyjatkowy.html> (12 VIII 2022).

wojsk przygranicznych. Celem ówczesnego inicjowania przez reżim A. Łukaszenki napięcia migracyjnego na granicy unijnej było wymuszenie na UE pomocy finansowej, która miała być przeznaczona na uszczelnienie białoruskiej granicy. W związku z tym, iż został on zrealizowany, do tego samego instrumentu odwołał się Mińsk w 2021 r.²⁰. Tym samym Białoruś chciała wymusić na Brukseli zniesienie wprowadzonych sankcji²¹ oraz „ukarać” państwa członkowskie UE (w szczególności Polskę i Litwę) za wspieranie białoruskiej opozycji²². Dokonując tranzytu obywatele państw trzecich do granicy z UE władze Białorusi nie tylko podejmowały działania dezinformacyjne, przekonując o możliwości bezproblemowego wjazdu na terytorium państw członkowskich UE, lecz także współpracowały z biurami podróży oferującymi pakiety turystyczne, które kosztowały 3-5 tys. USD i obejmowały m.in. przelot, nocleg w hotelu i transport do granicy z Unią²³.

Napięta sytuacja migracyjna, z którą UE miała do czynienia w drugiej połowie 2021 r., była o tyle poważna, iż migranci próbowali nielegalnie przekroczyć unijną granicę, nieraz zachowując się agresywnie, niszcząc ogrodzenie graniczne i atakując służby bezpieczeństwa, jednocześnie uzyskując wsparcie ze strony białoruskich funkcjonariuszy. Duże znaczenie miał także wymiar humanitarny kryzysu. Tysiące osób przetransportowanych do granicy z UE znalazło się bowiem w sytuacji zagrażającej ich zdrowiu i życiu. Szacuje się, że w wyniku napięcia migracyjnego na granicy polsko-białoruskiej wg danych na początek 2022 r. śmierć poniosło blisko 15 osób (wśród nich trzech polskich żołnierzy)²⁴.

Podstawy prawne polityki imigracyjnej i azylowej UE

Cele i zasady polityki imigracyjnej oraz azylowej UE są określone w postanowieniach traktatu lizbońskiego, który wszedł w życie 1 XII 2009 r. Zgodnie z art. 67 ust. 2 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE), *Unia zapewnia brak kontroli osób na granicach wewnętrznych i rozwija wspólną politykę w dziedzinie azylu, imigracji i kontroli granic zewnętrznych, opartą na solidarności między*

²⁰ A. Wawrzusiszyn, *Kryzys migracyjny na granicy polsko-białoruskiej i jego wpływ na bezpieczeństwo Polski*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2022, vol. 33, nr 2, s. 49.

²¹ Szełfowa MSZ Estonii: Łukaszenko mówił Merkel, że chce zniesienia sankcji, „Rzeczpospolita”, 17 XI 2021, <https://www.rp.pl/dyplomacja/art19110871-szełfowa-msz-estonii-lukaszenko-mowil-merkel-ze-chce-zniesienia-sankcji> (27 VII 2022).

²² Białoruski dziennikarz: „Operacja Śluza” ma wywołać kryzys w krajach, które wspierają białoruską opozycję, „Dziennik Gazeta Prawna”, 26 VIII 2021, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/swiat/artykuly/8232090,operacja-sluza-bialorus-dziennikarz-panstwa-wspierajace-bialoruska-opozycje.html> (27 VII 2022).

²³ A. Wawrzusiszyn, *op.cit.*, s. 49-51.

²⁴ *Ibidem*, s. 52-55, 58-59.

*Państwami Członkowskimi i sprawiedliwą wobec obywateli państw trzecich (...)*²⁵. W art. 80 TFUE dodano, że działania w zakresie powyższych polityk powinny być realizowane w oparciu o zasadę *solidarności i sprawiedliwego podziału odpowiedzialności (...)*, w tym również na płaszczyźnie finansowej (...)²⁶. Jeżeli chodzi o politykę azylową, to szczegółowe zasady jej rozwoju zastały zawarte w art. 78 TFUE. Jej celem jest (...) *przyznanie odpowiedniego statusu każdemu obywatelowi państwa trzeciego wymagającemu międzynarodowej ochrony oraz (...) zapewnienie przestrzegania zasady non-refoulement (...)*²⁷. Co więcej, podkreślono, że Unia podejmie kroki na rzecz utworzenia wspólnego europejskiego systemu azylowego (WESA), w ramach którego zapewniony będzie: jednolity status azylu dla obywateli państw trzecich; jednolity status ochrony uzupełniającej dla obywateli państw trzecich, którym odmówiono przyznania statusu azylanta; wspólny system tymczasowej ochrony wysiedleńców (w przypadku masowego napływu); wspólne procedury przyznawania i cofania jednolitego statusu azylu lub ochrony uzupełniającej; kryteria oraz mechanizmy określania państwa odpowiedzialnego za rozpatrywanie wniosku o udzielenie azylu lub ochrony uzupełniającej; normy ustalające warunki przyjmowania osób wnioskujących o azyl lub ochronę uzupełniającą; partnerstwo i współpraca z podmiotami trzecimi w zakresie zarządzania przepływami osób starających się o azyl, ochronę uzupełniającą lub tymczasową. Podkreślono także, że w sytuacji zwiększonego napływu obywateli państw trzecich do jednego z państw członkowskich UE, Rada może przyjąć środki tymczasowe na korzyść tego kraju²⁸. Z kolei w art. 79 TFUE uregulowane zostały zasady realizacji wspólnej polityki imigracyjnej, której celem jest (...) *zapewnienie, na każdym etapie, skutecznego zarządzania przepływami migracyjnymi, sprawiedliwego traktowania obywateli państw trzecich przebywających legalnie w Państwach Członkowskich, a także zapobieganie nielegalnej imigracji i handlowi ludźmi oraz wzmocnione ich zwalczanie*²⁹. W dalszej części artykułu stwierdzono, że UE w ramach polityki imigracyjnej określa: warunki wjazdu i pobytu oraz procedury wydawania przez państwa członkowskie długoterminowych wiz i dokumentów pobytowych (m.in. w celu łączenia rodzin); prawa obywateli państw trzecich, którzy legalnie przebywają na terytorium państw członkowskich (jak również warunki podróżowania i pobytu w innych państwach członkowskich); procedury

²⁵ Dz. U. UE C 2012, nr 326: *Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana)*, s. 73.

²⁶ *Ibidem*, s. 78.

²⁷ *Ibidem*, s. 76. Zasada *non-refoulement* – zgodnie z art. 33 Konwencji dotyczącej statusu uchodźców z 28 VII 1951 r. – oznacza zakaz wydalania osób do państw, w których istnieje zagrożenie dla ich zdrowia lub życia z powodu rasy, religii, obywatelstwa, przynależności do pewnej grupy społecznej, poglądów politycznych. Por. Dz. U. 1991, nr 119, poz. 515: *Konwencja dotycząca statusu uchodźców, sporządzona w Genewie dnia 28 lipca 1951 r.*, s. 1630.

²⁸ Dz. U. UE C 2012, nr 326, s. 76-77.

²⁹ *Ibidem*, s. 77.

związane z nielegalną imigracją i nielegalnym pobytom (m.in. wydalaniem oraz odsyłaniem osób przebywających nielegalnie); sposoby zwalczania handlu ludźmi (zwłaszcza kobietami i dziećmi). Dodano także, że Unia w odniesieniu do obywateli państw trzecich niespełniających warunków wjazdu i pobytu w państwach członkowskich może podpisać z państwami trzecimi umowy o readmisji tych osób do ich państw pochodzenia lub krajów, z których wjechały do UE. Warto zauważyć, że zgodnie z art. 79 ust. 5 TFUE państwa członkowskie zachowują prawo do określania wielkości napływu imigrantów zarobkowych na ich terytorium³⁰.

Uzupełnieniem powyższych regulacji są akty prawa wtórnego, w których doprecyzowano zasady i mechanizmy realizacji wspólnej polityki imigracyjnej i azylowej. Wśród nich można wymienić m.in.: dyrektywę Rady nr 2009/50/WE z 25 V 2009 r. regulującą warunki wjazdu i pobytu obywateli państw trzecich w celu podjęcia pracy w zawodzie wymagającym wysokich kwalifikacji³¹; dyrektywę Parlamentu Europejskiego i Rady nr 2014/36/UE z 26 II 2014 r. określającą warunki wjazdu oraz pobytu obywateli państw trzecich w celu zatrudnienia w charakterze pracownika sezonowego³²; rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady nr 604/2013 z 26 VI 2013 r. w sprawie ustanowienia kryteriów i mechanizmów ustalania państwa członkowskiego odpowiedzialnego za rozpatrzenie wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej złożonego w jednym z państw członkowskich przez obywatela państwa trzeciego lub bezpaństwowca³³. Ponadto jeszcze przed podpisaniem traktatu lizbońskiego (w latach 1999-2005) przyjęto szereg aktów rozpoczynających budowę WESA. Dotyczyły one m.in. zasad określania państwa członkowskiego UE odpowiedzialnego za rozpatrzenie wniosku azylowego³⁴,

³⁰ *Ibidem*, s. 77-78.

³¹ Dz. U. UE L 2009, nr 155: *Dyrektywa Rady 2009/50/WE z dnia 25 maja 2009 r. w sprawie warunków wjazdu i pobytu obywateli państw trzecich w celu podjęcia pracy w zawodzie wymagającym wysokich kwalifikacji*, s. 17-29.

³² Dz. U. UE L 2014, nr 94: *Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/36/UE z dnia 26 lutego 2014 r. w sprawie warunków wjazdu i pobytu obywateli państw trzecich w celu zatrudnienia w charakterze pracownika sezonowego*, s. 375-390.

³³ Dz. U. UE L 2013, nr 180: *Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 604/2013 z dnia 26 czerwca 2013 r. w sprawie ustanowienia kryteriów i mechanizmów ustalania państwa członkowskiego odpowiedzialnego za rozpatrzenie wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej złożonego w jednym z państw członkowskich przez obywatela państwa trzeciego lub bezpaństwowca (wersja przekształcona)*, s. 31-59. Dokument ten składa się na tzw. system dubliński. Początkowo jego podstawę stanowiła Konwencja dublińska z 15 VI 1990 r. W lutym 2003 r. została ona zastąpiona przez rozporządzenie Rady, w którym opisano zasady działania państwa odpowiedzialnego za rozpatrzenie wniosku azylowego (Dublin II). Następnie 26 VI 2013 r. przyjęto rozporządzenie nr 604/2013 doprecyzowujące wcześniejsze regulacje (Dublin III). Por. J.J. Węc, *op.cit.*, s. 15.

³⁴ Zgodnie z powyższym rozporządzeniem nr 604/2013, wniosek azylowy jest rozpatrywany przez jedno państwo członkowskie UE, co do zasady pierwsze, do którego wjechała osoba starająca się o azyl. Por. J.J. Węc, *op.cit.*, s. 30-31.

norm minimalnych w zakresie starania się o azyl, przyjmowania azylantów oraz przyznawania lub cofania statusu uchodźcy, jak również ustanowienia systemu EURODAC (zbierającego odciski palców azylantów oraz osób nielegalnie przebywających w UE). W kolejnych latach zostały zatwierdzone akty doprecyzowujące i harmonizujące przepisy państw członkowskich w zakresie polityki azylowej³⁵. Warto także dodać, że 19 V 2010 r. przyjęto rozporządzenie, na podstawie którego utworzono Europejski Urząd Wsparcia w dziedzinie Azylu. Do jego głównych zadań należało m.in.: koordynowanie współpracy między państwami członkowskimi, udzielanie im niezbędnego wsparcia, przekazywanie niezbędnej informacji³⁶.

Reakcja Unii Europejskiej na kryzys migracyjny na granicy polsko-białoruskiej

Po wybuchu kryzysu migracyjnego w latach 2015-2016 ujawnione zostały słabości unijnego mechanizmu zarządzania przepływami migracyjnymi. W celu sprostanania powstałemu wyzwaniu Unia Europejska przyjęła szereg środków, zarówno o charakterze operacyjnym (na Morzu Śródziemnym uruchomiono kilka operacji nadzorujących unijną granicę morską, np. operacja *Posejdon* czy *Tryton*), jak i ustawodawczym (dotyczącym m.in. mechanizmu relokacji migrantów z krajów, które zostały najbardziej dotknięte wzmożonym ich napływem, tj. Włoch, Grecji i Węgier, do pozostałych państw członkowskich UE)³⁷. Ponadto dążąc do ustanowienia zintegrowanego systemu zarządzania granicami, uznano potrzebę rozszerzenia kompetencji Frontexu³⁸. W tym celu 14 IX 2016 r. przyjęto rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie ustanowienia Europejskiej Straży Granicznej i Przybrzeżnej obejmującej Europejską Agencję Straży Granicznej i Przybrzeżnej (EASGiP), która została utworzona na podstawie dotychczasowego Frontexu, oraz organy państw członkowskich UE właściwe do zarządzania

³⁵ *Ibidem*, s. 30-35.

³⁶ Dz. U. UE L 2010, nr 132: *Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 439/2010 z dnia 19 maja 2010 r. w sprawie utworzenia Europejskiego Urzędu Wsparcia w dziedzinie Azylu*, s. 11-28.

³⁷ J.J. Węc, *op.cit.*, s. 14-22.

³⁸ Frontex powstał na mocy rozporządzenia Rady z 26 X 2004 r. jako Europejska Agencja Zarządzania Współpracą Operacyjną na Zewnętrznych Granicach Państw Członkowskich UE. Początkowo agencja miała dość ograniczone kompetencje. Do jej zadań bowiem należało koordynowanie wdrażania w życie regulacji unijnych dotyczących zarządzania granicami zewnętrznymi, wspieranie kontroli granicznej i ochrony granicy UE oraz udzielanie wsparcia eksperckiego i technicznego państwom członkowskim. Por. W. Fehler, *Poprawa bezpieczeństwa UE przez zarządzanie granicami*, [w:] *Polityka Unii Europejskiej w zakresie bezpieczeństwa wewnętrznego. Uwarunkowania, realizacja, wyzwania w drugiej dekadzie XXI wieku*, red. W. Fehler, K.P. Marczuk, Warszawa 2015, s. 197-199.

granicami³⁹. Do zadań EASGiP zaliczono w szczególności: monitorowanie ruchów migracyjnych i zarządzanie granicami zewnętrznymi, przeprowadzanie analizy ryzyka i oceny narażenia, tworzenie i rozmieszczanie zespołów Europejskiej Straży Granicznej i Przybrzeżnej, koordynowanie i organizowanie operacji powrotowych dla nielegalnych imigrantów⁴⁰. Ponadto w 2016 r. rozpoczęto reformę WESA, która dotyczy m.in.: zastąpienia systemu dublińskiego przez nowy system zarządzania azylem i migracją, który zapewni sprawniejsze rozdzielanie wniosków azylowych pomiędzy państwa członkowskie i szybsze ich rozpatrywanie; przyjęcia tymczasowych nadzwyczajnych środków na wypadek sytuacji kryzysowych w zakresie azylu i migracji; wzmocnienia EURODAC oraz ustanowienia nowej obowiązkowej przedwjazdowej kontroli przesiewowej i zharmonizowania unijnych procedur azylowych itd. W ramach tejże reformy 19 I 2022 r. Europejski Urząd Wsparcia w dziedzinie Azylu został zastąpiony przez Agencję UE ds. Azylu wyposażoną w szersze kompetencje⁴¹. Oprócz tych działań, Unia Europejska podjęła współpracę z państwami trzecimi w celu wspólnego zwalczania kryzysu migracyjnego. W szczególności, 18 III 2016 r. została zawarta umowa między UE a Turcją dotycząca współpracy w zakresie zatrzymania wzmoczonego napływu na terytorium UE osób o nieuregulowanym statusie, która doprowadziła do znacznego zmniejszenia presji migracyjnej na wschodnim szlaku śródziemnomorskim⁴².

Jeżeli chodzi o działania podjęte przez UE w reakcji na kryzys migracyjny wywołany przez reżim białoruski, to można je podzielić na środki polityczno-dyplomatyczne, operacyjne, humanitarne oraz prawne. W ramach pierwszej grupy działań instytucje unijne zdecydowanie potępiły udział Białorusi „w organizowaniu nielegalnego przekraczania granic UE” i „próby instrumentalnego wykorzystywania migrantów do celów politycznych”, a w szczególności „podsycanie kryzysu granicznego w celu odwrócenia uwagi od sytuacji na Białorusi”⁴³. Co więcej, w listopadzie 2021 r. Rada zatwierdziła częściowe zawieszenie umowy o ułatwieniach wizowych między UE a Białorusią w odniesieniu do urzędników reżimu białoruskiego, a także zmodyfikowała ramy sankcyjne, obejmując nimi osoby

³⁹ J.J. Węc, *op.cit.*, s. 22-23.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 23-24; Dz. U. UE L 2016, nr 251: *Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/1624 z dnia 14 września 2016 r. w sprawie Europejskiej Straży Granicznej i Przybrzeżnej oraz zmieniające rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/399 i uchylające rozporządzenie (WE) nr 863/2007 Parlamentu Europejskiego i Rady, rozporządzenie Rady (WE) nr 2007/2004 i decyzję Rady 2005/267/WE*, s. 10-32.

⁴¹ *Reforma polityki azylowej UE* [23 VI 2022], <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eu-migration-policy/eu-asylum-reform/> (1 VIII 2022).

⁴² J.J. Węc, *op.cit.*, s. 24-28.

⁴³ *Posiedzenie Rady Europejskiej (24 i 25 czerwca 2021 r.) – Konkluzje* [25 VI 2021], s. 3, <https://www.consilium.europa.eu/media/50839/2425-06-21-euco-conclusions-pl.pdf> (1 VIII 2022); *Stosunki UE-Białoruś...*

fizyczne i podmioty zaangażowane w organizację sytuacji kryzysowej na granicach zewnętrznych UE. Uzgodniono także piąty pakiet sankcji wobec Białorusi. Zaproponowano również przyjęcie środków, które by zapobiegały i ograniczały działalność przewoźników zajmujących się handlem ludźmi lub ich przemytem do UE oraz ułatwiających tego typu czynności. Ponadto Bruksela podjęła kroki dyplomatyczne w celu nawiązania kontaktu z krajami pochodzenia i tranzytu migrantów (w ich wyniku doszło m.in. do zawieszenia przez władze Iraku lotów do Mińska i zamknięcia białoruskich placówek dyplomatycznych w Bagdadzie i Irbilu oraz usprawnienia powrotów obywateli krajów trzecich z Białorusi, a także ograniczenia możliwości korzystania przez migrantów z lotów pośrednich, np. przez Turcję⁴⁴).

Z kolei w ramach środków operacyjnych Litwa i Łotwa skorzystały z pomocy i wsparcia unijnych agencji w rozwiązaniu kryzysu migracyjnego. W szczególności, Europejski Urząd Wsparcia w dziedzinie Azylu oddelegował do nich ponad 82 ekspertów ds. azylu, Frontex – ponad 111 funkcjonariuszy straży granicznej, Europol (Agencja ds. Współpracy Organów Ścigania) – 2 funkcjonariuszy. Ich zadania obejmowały m.in.: pomoc podczas rozpatrywania wniosków azylowych, zarządzanie przyjmowaniem oraz tłumaczenia ustne, przeprowadzanie kontroli granicznej i działań wywiadowczych, przeprowadzanie operacji powrotowych⁴⁵. Jeżeli chodzi o trzeci kraj dotknięty kryzysem migracyjnym, czyli Polskę, to władze tego kraju nie zdecydowały się na skorzystanie ze wsparcia agencji UE. Premier Polski Mateusz Morawiecki uzasadnił tę decyzję słowami:

Mamy 15 tys. strażników granicznych, a Frontex posiada do 1200 funkcjonariuszy straży granicznej i przybrzeżnej dla wszystkich zewnętrznych [granic – przyp. O.T.] Unii Europejskiej. Oprócz straży granicznej, mamy też 15 tys. żołnierzy. Nasza granica jest więc dość szczelna. I chronimy Europę przed kolejnym kryzysem migracyjnym⁴⁶.

⁴⁴ M. Kompała, *Irak rozpocznie repatriację swoich obywateli z Białorusi. W Dubaju zakazują podróży do Mińska* [15 XI 2021], <https://www.euractiv.pl/section/migracje/news/uchodzcypolityka-migracyjna-migracje-polska-unia-europejska-zjednoczone-emiraty-arabskie-dubaj-turcja-bialorus-irak/> (1 VIII 2022); *Stosunki UE-Białoruś...*, *op.cit.* (1 VIII 2022); *Wniosek. Decyzja Rady w sprawie tymczasowych środków nadzwyczajnych na rzecz Łotwy, Litwy i Polski*, COM(2021) 752 final, 2021/0401 (CNS), Bruksela, dnia 1.12.2021 r., s. 3; *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów dotyczący sprawozdania w sprawie migracji i azylu*, COM(2021) 590 final, Bruksela, dnia 29.9.2021 r., s. 12-13.

⁴⁵ *Wniosek...*, s. 2-3.

⁴⁶ *Morawiecki: Chronimy Europę przed nowym kryzysem migracyjnym* [28 XI 2021], <https://www.dw.com/pl/morawiecki-chronimy-europe-przed-nowym-kryzysem-migracyjnym/a-59961308> (1 VIII 2022).

Unia Europejska zastosowała również szereg środków o charakterze humanitarnym. W listopadzie 2021 r. UE przekazała 700 tys. EUR na pomoc humanitarną dla osób potrzebujących, przebywających na granicy białoruskiej. Z nich 200 tys. EUR przekazano Międzynarodowej Federacji Stowarzyszeń Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężycu⁴⁷. Ponadto, oprócz 360 mln EUR przewidzianych w ramach Instrumentu Wsparcia Finansowego na rzecz Zarządzania Granicami i Polityki Wizowej dla Litwy, Łotwy oraz Polski na okres 2021-2027, udostępnione zostały dodatkowe środki w wysokości 200 mln EUR na lata 2021-2022. W odróżnieniu od Łotwy i Polski, Litwa w połowie lipca 2021 r. skorzystała również z Unijnego Mechanizmu Ochrony Ludności (będącego dobrowolną pulą zasobów zgłoszonych przez państwa UE do natychmiastowego udostępniania w ramach organizacji lub poza jej granicami⁴⁸), w ramach którego 18 państw UE i Norwegia udzieliły jej wsparcia w postaci namiotów, łóżek, grzejników oraz innych przedmiotów niezbędnych do zaspokojenia potrzeb migrantów, znajdujących się na terytorium Litwy⁴⁹.

Ostatnia grupa działań podjętych przez Brukselę w odpowiedzi na kryzys migracyjny na granicy z Białorusią miała charakter prawny. W dniu 1 XII 2021 r. Komisja Europejska przedstawiła propozycję tymczasowych środków nadzwyczajnych na rzecz Łotwy, Litwy oraz Polski. Stwierdzono, iż będą one obowiązywały przez sześć miesięcy i będą dotyczyły obywateli państw trzecich zatrzymanych lub znalezionych w pobliżu granicy z Białorusią w wyniku nielegalnego przedostania się na terytorium państw UE lub po stawieniu się na przejściach granicznych. Ponadto zaproponowano nadzwyczajną procedurę zarządzania migracją i azylem na granicach zewnętrznych opartą na następujących zasadach: 1) prowadzenie przez państwa członkowskie rejestracji wniosków azylowych oraz zaoferowanie możliwości skutecznego składania takich wniosków wyłącznie w określonych punktach rejestracji znajdujących się w pobliżu granicy, w tym na wyznaczonych do tego celu przejściach granicznych; 2) wydłużenie okresu rejestracji wniosków o azyl do czterech tygodni (zgodnie z obowiązującą procedurą azylową termin ten wynosi 3-6 dni lub 10 dni w sytuacji masowego napływu migrantów); 3) możliwość przeprowadzania przyspieszonej procedury granicznej (czyli rozpatrywania wniosków o azyl i ewentualnych odwołań na granicy) trwającej do szesnastu tygodni; 4) stosowanie uproszczonych i szybszych procedur

⁴⁷ *Stosunki UE-Białoruś...*

⁴⁸ Unijny Mechanizm Ochrony Ludności zapewnia koordynację na szczeblu UE pomocy i wsparcia w przypadku klęski żywiołowej i katastrofy spowodowanej przez człowieka. Został ustanowiony w 2001 r. Obejmuje m.in. europejski korpus medyczny oraz Centrum Koordynacji Reagowania Kryzysowego. Był aktywowany w reakcji na Covid-19. Por. *Unijna ochrona ludności* [29 IV 2022], <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/civil-protection/#mechanism> (2 VIII 2022).

⁴⁹ *Stosunki UE-Białoruś...; Wniosek...*, s. 2; *Komunikat Komisji...*, s. 12.

krajowych w zakresie powrotu osób, których wnioszek o udzielenie azylu został odrzucony. W propozycji podkreślona została również możliwość skorzystania przez Litwę, Łotwę i Polskę ze wsparcia unijnych agencji (EASGiP, Europejskiego Urzędu Wsparcia w dziedzinie Azylu – obecnie Agencji UE ds. Azylu, Europlu) i potrzeba współpracy poprzez udostępnianie danych i statystyk za pośrednictwem unijnej sieci ds. reagowania w obszarze migracji i na wypadek kryzysu migracyjnego⁵⁰. Obecnie procedura ustawodawcza obejmująca powyższą propozycję Komisji znajduje się na etapie przygotowania opinii przez Parlament Europejski, która jest wymagana do przyjęcia decyzji przez Radę⁵¹.

Zakończenie

W wyniku zwiększenia napływu migrantów na terytorium Unii Europejskiej w latach 2015–2016 zapoczątkowana została szeroko zakrojona reforma wspólnej polityki imigracyjnej, kontroli granic zewnętrznych oraz azylowej. Kryzys migracyjny ukazał bowiem państwom UE niedoskonałości dotychczasowych ram współpracy w zakresie zarządzania granicami zewnętrznymi, w związku z czym były one bardziej skłonne do osiągnięcia konsensusu w sprawie reformy tego obszaru. Ostatecznie w jej ramach rozszerzono kompetencje Frontexu, przekształcając go w Europejską Agencję Straży Granicznej i Przybrzeżnej, a także rozpoczęto modyfikację procedur azylowych. W tym też procesie możemy dostrzec oddziaływanie mechanizmu *spill-over*. Jednak wzrost napięcia migracyjnego na granicy z Białorusią, do którego doszło latem 2021 r., unaoczniał nowe słabości mechanizmów UE, które negatywnie wpływają na jej politykę imigracyjną i azylową. Po pierwsze, kryzys został spowodowany działaniami reżimu A. Łukaszenki, wykorzystującego nacisk migracyjny do osiągnięcia celów politycznych. Reakcja UE na tę sytuację była dość opóźniona, bowiem dopiero w listopadzie 2021 r. podjęte zostały środki o charakterze sankcyjnym. Należałoby zatem opracować instrumenty odpowiedzi Unii na podobne działania hybrydowe ze strony państw trzecich (np. Turcji), które mogłyby być wdrożone natychmiast oraz uwzględniałyby udział w inicjowaniu kryzysu innych krajów lub podmiotów. Po drugie, kryzys na granicy z Białorusią ujawnił duże znaczenie współpracy z krajami pochodzenia i tranzytu migrantów. Obecnie trwają prace na rzecz wdrożenia planów działania względem priorytetowych państw pochodzenia i tranzytu m.in.: Afganistanu,

⁵⁰ *Wniosek...*, s. 1-13; *Azyl i powroty: Komisja proponuje tymczasowe środki prawne i praktyczne kroki w obliczu sytuacji nadzwyczajnej na zewnętrznej granicy UE z Białorusią* [1 XII 2021], https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/ip_21_6447 (3 VIII 2022).

⁵¹ *2021/0401(CNS). Provisional emergency measures for the benefit of Latvia, Lithuania and Poland*, [https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?reference=2021/0401\(CNS\)&l=en](https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?reference=2021/0401(CNS)&l=en) (3 VIII 2022).

Bośni i Hercegowiny, Iraku, Tunezji, Nigru, Nigerii⁵². Uregulowania wymaga jednak kwestia zapewnienia ich skutecznej realizacji, która uwzględniałaby możliwość destabilizacji sytuacji wewnętrznej w powyższych krajach. Ponadto podobne plany należałoby opracować w odniesieniu do innych państw pochodzenia migrantów. Po trzecie, długie procedury ustawodawcze Unii Europejskiej uniemożliwiają szybkie przyjęcie odpowiednich aktów prawnych, o czym świadczy chociażby fakt, iż do tej pory procedura dotycząca propozycji legislacyjnej Komisji z 1 XII 2021 r. nie została sfinalizowana. Po czwarte, Polska nie skorzystała ze wsparcia unijnych agencji, decydując się na samodzielne uregulowanie sytuacji na granicy z Białorusią. Związane to było z niechęcią angażowania EASGiP czy Europejskiego Urzędu Wsparcia w dziedzinie Azylu (obecnie Agencji UE ds. Azylu) oraz obawami dotyczącymi ich ingerencji w krajowe procedury imigracyjne i azylowe, a także narzucania rozwiązań niezgodnych z interesami Polski (w tym wywierania nacisku politycznego w innych obszarach). Z jednej strony świadczy to o braku solidarności państw członkowskich UE w rozwiązywaniu kryzysów na jej granicach zewnętrznych (podobna sytuacja miała miejsce w latach 2015-2016, kiedy to szereg państw członkowskich UE sprzeciwiło się kwotowemu systemowi relokacji migrantów, w tym również Węgry, które postanowiły zażegnać kryzys w oparciu o własne siły⁵³). Natomiast z drugiej strony stwarza to ryzyko naruszenia przez polskie służby zasad i standardów polityki imigracyjnej oraz azylowej UE (w szczególności Straż Graniczna RP jest oskarżana o dokonywanie tzw. push-backów, czyli zawracanie imigrantów do granicy państwowej⁵⁴), a także braku kontroli odpowiedniego postępowania zgodnie z nadzwyczajnymi środkami zaproponowanymi przez Komisję 1 XII 2021 r. (w przypadku ich zatwierdzenia przez Radę).

Na podstawie powyższego można stwierdzić, iż kryzys migracyjny na granicy polsko-białoruskiej ujawnił problemy i słabości systemu zarządzania przez Unię Europejską napływem migrantów na terytorium państw członkowskich, które w dalszym ciągu wymagają podjęcia odpowiednich działań w celu ich rozwiązania. Obecnie UE nadal nie posiada wystarczających narzędzi, by szybko reagować na działania państw trzecich instrumentalnie wykorzystujących migrantów. Hipoteza badawcza postawiona we wstępie została zatem potwierdzona. Można więc spodziewać się dalszego oddziaływania mechanizmu *spill-over* na rozwój polityki imigracyjnej i azylowej oraz przeniesienia na poziom unijny nowych obszarów współpracy. Jednak, biorąc pod uwagę stanowisko Polski (a także Węgier) wobec

⁵² Rada ds. Wymiaru Sprawiedliwości i Spraw Wewnętrznych, 7–8 października 2021 [26 X 2021], <https://www.consilium.europa.eu/pl/meetings/jha/2021/10/07-08/> (3 VIII 2022).

⁵³ J.J. Węc, *op.cit.*, s. 20–21.

⁵⁴ Sąd potwierdza: wypychanie do granicy sprzeczne z prawem, „Rzeczpospolita”, 16 IX 2022, <https://www.rp.pl/cudzoziemcy/art37070381-sad-potwierdza-wypychanie-do-granicy-sprzeczne-z-prawem> (28 X 2022).

uregulowania kryzysu migracyjnego, może również dojść do sytuacji określonej przez Philippe'a Schmittera jako *encapsulation* (tj. zamknięcie integracji). Ma ona miejsce wówczas, gdy celem państw jest utrzymanie *status quo*, wprowadzając jedynie kosmetyczne modyfikacje⁵⁵. Mogą one bowiem uznać, iż samodzielne reagowanie na tego typu kryzysy jest bardziej skuteczne i zgodne z ich interesami narodowymi, aniżeli przekazywanie kolejnych kompetencji w dziedzinie polityki imigracyjnej i azylowej na rzecz unijnych instytucji ponadnarodowych.

Ponadto zarysowane w artykule zewnętrzne działania Unii Europejskiej podjęte w reakcji na kryzys migracyjny na granicy polsko-białoruskiej charakteryzują ją jako potęgę cywilną, która opiera się na instrumentach polityczno-dyplomatycznych (w tym wprowadzeniu środków restrykcyjnych wobec reżimu A. Łukaszenki) oraz humanitarnych. Jednakże oceniając ich skuteczność, można stwierdzić, iż mamy do czynienia z nieefektywną potęgą cywilną (określenie wprowadzone przez Anę Juncos w odniesieniu do oceny polityki UE wobec Bośni i Hercegowiny w latach 1991-1995⁵⁶) lub częściowo efektywną potęgą cywilną. Nie doszło bowiem do zmiany polityki prowadzonej przez A. Łukaszenkę. Ponadto na granicy polsko-białoruskiej wciąż mają miejsce przypadki nielegalnego jej przekraczania przez cudzoziemców pochodzących z Iraku, Egiptu, Turcji, Afganistanu, Syrii oraz Sudanu⁵⁷. Udało się wszakże nawiązać kontakt z krajami pochodzenia i tranzytu imigrantów, jak również zapewnić pomoc humanitarną dla osób potrzebujących, przebywających na granicy unijno-białoruskiej, w tym przekazując określone środki Międzynarodowej Federacji Stowarzyszeń Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężycy.

Abstract

Olesia Tkachuk

Importance of the migration crisis on the Polish-Belarusian border for the immigration and asylum policy of the European Union

The aim of the article is to analyze the causes and origins of the migration crisis on the Polish-Belarusian border and the actions of the EU aimed at solving it, as well as to determine the significance of the crisis for the EU immigration and asylum policy. The main research hypothesis is the assumption that the migration crisis on the Polish-Belarusian border has shown the problems and weaknesses of

⁵⁵ J. Czapotowicz, *op.cit.*, s. 51-52.

⁵⁶ A. Juncos, *op.cit.*, s. 94-96.

⁵⁷ K. Szwed, *Sytuacja na polsko-białoruskiej granicy* [28 X 2022], <https://www.strazgraniczna.pl/pl/aktualnosci/10852,Sytuacja-na-polsko-bialoruskiej-granicy.html> (29 X 2022).

the EU in the development of immigration and asylum policy, the most important of which is the lack of instruments to quickly respond to the actions of third countries instrumentally using migrants.

Key words: European Union, Poland, Belarus, migration crisis, immigration policy, asylum policy, migrants

References

- 2021/0401(CNS). *Provisional emergency measures for the benefit of Latvia, Lithuania and Poland*, [https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?reference=2021/0401\(CNS\)&l=en](https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?reference=2021/0401(CNS)&l=en).
- Azyl i powroty: Komisja proponuje tymczasowe środki prawne i praktyczne kroki w obliczu sytuacji nadzwyczajnej na zewnętrznej granicy UE z Białorusią* [1 XII 2021], https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/ip_21_6447.
- Białkowski, R., Rebelińska, A., Kowalczyk, K. & Małecki, M., *Stan wyjątkowy na granicy z Białorusią. Jest decyzja prezydenta* [2 IX 2021], <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C939900%2Cstan-wyjatkowy-na-granicy-z-bialorusia-jest-decyzja-prezydenta.html>.
- Białoruski dziennikarz: „Operacja Służa” ma wywołać kryzys w krajach, które wspierają białoruską opozycję*, „Dziennik Gazeta Prawna”, 26 VIII 2021, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/swiat/artykuly/8232090,operacja-sluaza-bialorus-dziennikarz-panstwa-wspierajace-bialoruska-opozycje.html>.
- Białoruś: UE przyjmuje nową serię sankcji w związku z represjami wewnętrznymi* [7 VI 2022], <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2022/06/03/belarus-eu-adopts-new-round-of-restrictive-measures-over-internal-repression/>.
- Bieliaszyn, W., *Litwa murem odgradza się od Białorusi* [12 VII 2021], <https://wyborcza.pl/7,75399,27321320,litwa-murem-odgradza-sie-od-bialorusi.html>.
- Czaputowicz, J., *Teorie integracji europejskiej*, Warszawa 2018.
- Duchêne, F., *Europe's Role in World Peace*, [in:] *Europe Tomorrow: Sixteen Europeans Look Ahead*, ed. R.J. Mayene, London 1972.
- Dz. U. 1991, nr 119, poz. 515: *Konwencja dotycząca statusu uchodźców, sporządzona w Genewie dnia 28 lipca 1951 r.*
- Dz. U. UE C 2012, nr 326: *Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana).*
- Dz. U. UE L 2009, nr 155: *Dyrektywa Rady 2009/50/WE z dnia 25 maja 2009 r. w sprawie warunków wjazdu i pobytu obywateli państw trzecich w celu podjęcia pracy w zawodzie wymagającym wysokich kwalifikacji.*

- Dz. U. UE L 2010, nr 132: *Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 439/2010 z dnia 19 maja 2010 r. w sprawie utworzenia Europejskiego Urzędu Wsparcia w dziedzinie Azylu.*
- Dz. U. UE L 2013, nr 180: *Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 604/2013 z dnia 26 czerwca 2013 r. w sprawie ustanowienia kryteriów i mechanizmów ustalania państwa członkowskiego odpowiedzialnego za rozpatrzenie wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej złożonego w jednym z państw członkowskich przez obywatela państwa trzeciego lub bezpaństwowca (wersja przekształcona).*
- Dz. U. UE L 2014, nr 94: *Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/36/UE z dnia 26 lutego 2014 r. w sprawie warunków wjazdu i pobytu obywateli państw trzecich w celu zatrudnienia w charakterze pracownika sezonowego.*
- Dz. U. UE L 2016, nr 251: *Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/1624 z dnia 14 września 2016 r. w sprawie Europejskiej Straży Granicznej i Przybrzeżnej oraz zmieniające rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/399 i uchylające rozporządzenie (WE) nr 863/2007 Parlamentu Europejskiego i Rady, rozporządzenie Rady (WE) nr 2007/2004 i decyzję Rady 2005/267/WE.*
- Fehler, W., *Poprawa bezpieczeństwa UE przez zarządzanie granicami*, [in:] *Polityka Unii Europejskiej w zakresie bezpieczeństwa wewnętrznego. Uwarunkowania, realizacja, wyzwania w drugiej dekadzie XXI wieku*, eds. W. Fehler, K.P. Marczuk, Warszawa 2015.
- Janczys, W., *Stan wyjątkowy na Łotwie i nadzwyczajny na Litwie* [11 VIII 2021], <https://www.dw.com/pl/stan-wyjatkowy-na-lotwie-i-nadzwyczajny-na-litwie/a-58834008>.
- Juncos, A., *The EU's post-Conflict Intervention in Bosnia and Herzegovina: (re)Integrating the Balkans and/or (re)Inventing the EU?*, „Southeast European Politics” 2005, vol. 6, no. 2.
- Kompała, M., *Irak rozpocznie repatriację swoich obywateli z Białorusi. W Dubaju zakazują podróży do Mińska* [15 XI 2021], <https://www.euractiv.pl/section/migracje/news/uchodzcy-polityka-migracyjna-migracje-polska-unia-europejska-zjednoczone-emiraty-arabskie-dubaj-turcja-bialorus-irak/>.
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów dotyczący sprawozdania w sprawie migracji i azylu*, COM(2021) 590 final, Bruksela, dnia 29.9.2021 r.
- Lesiewicz, E., *Strefa Schengen w dobie kryzysu migracyjnego*, „Przegląd Polityczny” 2016, nr 4.
- Litwa wprowadza stan wyjątkowy przy granicy z Białorusią. Nowe przepisy mają obowiązywać miesiąc* [9 XI 2021], <https://www.wprost.pl/polityka/10541407/kryzys-na-granicy-litwa-wprowadza-stan-wyjatkowy.html>.

- Morawiecki: *Chronimy Europę przed nowym kryzysem migracyjnym* [28 XI 2021], <https://www.dw.com/pl/morawiecki-chronimy-europe-przed-nowym-kryzysem-migracyjnym/a-59961308>.
- Podraza, A., *Promocja demokracji a bezpieczeństwo europejskie: skuteczność i dylematy polityki wschodniej Unii Europejskiej w XXI w.*, „Politeja” 2016, vol. 41, nr 2.
- Parzymies, S., *Unia Europejska jako uczestnik stosunków międzynarodowych*, [in:] *Dyplomacja czy siła? Unia Europejska w stosunkach międzynarodowych*, ed. S. Parzymies, Warszawa 2009.
- Posiedzenie Rady Europejskiej (24 i 25 czerwca 2021 r.) – Konkluzje* [25 VI 2021], <https://www.consilium.europa.eu/media/50839/2425-06-21-euco-conclusions-pl.pdf>.
- Rada ds. Wymiaru Sprawiedliwości i Spraw Wewnętrznych, 7–8 października 2021* [26 X 2021], <https://www.consilium.europa.eu/pl/meetings/jha/2021/10/07-08/>.
- Reforma polityki azylowej UE* [23 VI 2022], <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eu-migration-policy/eu-asylum-reform/>.
- Sąd potwierdza: wypychanie do granicy sprzeczne z prawem*, „Rzeczpospolita”, 16 IX 2022, <https://www.rp.pl/cudzoziemcy/art37070381-sad-potwierdza-wypychanie-do-granicy-sprzeczne-z-prawem>.
- Stosunki UE-Białoruś* [29 VI 2022], <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eastern-partnership/belarus/>.
- Szczepańska, E., *Nielegalne przekroczenia granicy z Białorusią w 2021 r.* [12 I 2022], <https://www.strazgraniczna.pl/pl/aktualnosci/9689,Nielegalne-przekroczenia-granicy-z-Bialorusia-w-2021-r.html>.
- Szefowa MSZ Estonii: *Łukaszenko mówił Merkel, że chce zniesienia sankcji*, „Rzeczpospolita”, 17 XI 2021, <https://www.rp.pl/dyplomacja/art19110871-szefowa-msz-estonii-lukaszenko-mowil-merkel-ze-chce-zniesienia-sankcji>.
- Szwed, K., *Sytuacja na polsko-białoruskiej granicy* [28 X 2022], <https://www.strazgraniczna.pl/pl/aktualnosci/10852,Sytuacja-na-polsko-bialoruskiej-granicy.html>.
- Śliwa, Z. & Olech, A.K., *Wyzwania w kontekście migracji i kryzys na granicy polsko-białoruskiej*, „Wiedza Obronna” 2022, t. 278, nr 1.
- Tendera-Waszczyk, H., *Kryzys migracyjny zagrożeniem dla realizacji projektu zjednoczonej Europy*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2016, nr 3.
- Thebault, R. & Dixon, R., *Why Are So Many Migrants Coming to One of Europe’s Smallest Countries? Blame Belarus*, *Officials Say*, „The Washington Post”, 1 VIII 2021, <https://web.archive.org/web/20210823001314/https://www.washingtonpost.com/world/2021/08/01/lithuania-belarus-migrants/>.
- Tkachuk, O., *Reakcja Unii Europejskiej na sytuację na Białorusi po wyborach prezydenckich w 2020 r.*, [in:] *Skhidna polityka Yevropeiskoho Soiuzu: zdobutky, vyklyky ta perspektyvy*, eds. Y. Turchyn, T. Astramowych-Leik, O. Horbach, Lviv-Olsztyn 2021.

- Tkachuk, O., *Successes and Failures in the Implementation of the Eastern Partnership Objectives in a Changing Security Environment*, [in:] *Eastern Partnership. The Role and Significance in the Process of Transformation of the Countries of Eastern Europe and the South Caucasus*, ed. P. Bajor, Kraków 2021.
- UE zamyka przestrzeń powietrzną i lotniska przed białoruskimi przewoźnikami [4 VI 2021], <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2021/06/04/eu-bans-belarusian-carriers-from-its-airspace-and-airports/>.
- Unijna ochrona ludności [29 IV 2022], <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/civil-protection/#mechanism>.
- Unijna polityka migracyjna [25 III 2022], <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eu-migration-policy/>.
- Unijne sankcje wobec Białorusi [7 VI 2022], <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/sanctions/restrictive-measures-against-belarus/>.
- Wawrzusiszyn, A., *Kryzys migracyjny na granicy polsko-białoruskiej i jego wpływ na bezpieczeństwo Polski*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2022, vol. 33, nr 2.
- Węc, J.J., *Reforma polityki imigracyjnej, kontroli granic zewnętrznych oraz polityki azylowej Unii Europejskiej w dobie kryzysu migracyjnego (2015-2016)*, „Przeгляд Zachodni” 2017, nr 2.
- Wniosek. Decyzja Rady w sprawie tymczasowych środków nadzwyczajnych na rzecz Łotwy, Litwy i Polski, COM(2021) 752 final, 2021/0401 (CNS), Bruksela, dnia 1.12.2021 r.
- Zakończenie budowy fizycznej części zapory na granicy polsko-białoruskiej – wydarzenie z udziałem kierownictwa MSWiA [30 VI 2022], <https://www.gov.pl/web/mswia/zakonczenie-budowy-fizycznej-czesci-zapory-na-granicy-polsko-bialoruskiej--wydarzenie-z-udzialem-kierownictwa-mswia>.

Olesia Tkachuk – dr politologii, asystent w Katedrze Studiów nad Procesami Integracyjnymi w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. ORCID: 0000-0003-1196-7359

Krzysztof Jurek

Działalność organizacji pozarządowych w kontekście kryzysu na granicy polsko-białoruskiej (2021-2022)

Abstrakt

Organizacja pozarządowe w obliczu kryzysów pełnią kluczową rolę, a ich działalność pozwala na ratowanie życia i zdrowia ludzi, łagodzenie cierpienia oraz troskę o zachowanie ich godności i praw. W ramach niniejszego opracowania wskazano na prawne uwarunkowania niesienia pomocy humanitarnej, a także opisano działania podjęte przez wybrane organizacje pozarządowe w kontekście kryzysu na granicy polsko-białoruskiej w latach 2021-2022. Przedstawione organizacje oferowały wsparcie materialne, prawne czy informacyjne, czyli te formy pomocy, które najczęściej pojawiają się w obliczu kryzysów np. wojennych. Kryzys na granicy polsko-białoruskiej ma jednak swoją specyfikę. Działania organizacji oraz organów państwa nie były sprzężone, co w dużej mierze wynikało z odmiennej interpretacji, także prawnej, zaistniałej sytuacji.

Słowa kluczowe: kryzys na granicy polsko-białoruskiej, organizacje pozarządowe, pomoc humanitarna

Wstęp

Kryzys na granicy strefy Schengen z Białorusią w latach 2021-2022 miał charakter odgórnie sterowanej prowokacji przygotowanej i realizowanej przez władze reżimu Aleksandra Łukaszenki, przy aprobacie i wsparciu prezydenta Rosji Władimira Putina¹. Akcja przerzutu migrantów była odpowiedzią na sankcje nałożone przez Unię Europejską w związku z wyborami prezydenckimi, które odbyły się na Białorusi w roku 2020. Wygrał je Łukaszenko, choć bezstronni obserwatorzy

¹ J. Bornio, *Crisis on the Polish-Belarusian Border. What Strategy for Warsaw?*, „Eurasia Daily Monitor” 2021, vol. 172, nr 18.

i krajowa opozycja zwracali uwagę na liczne fałszerstwa podczas ich przeprowadzania. Proces wyborczy nie spełniał standardów międzynarodowych, oczekiwanych od państwa należącego do Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Ponadto odnotowano wiele naruszeń praw człowieka oraz użycie siły wobec uczestników pokojowych demonstracji antyrządowych. Unia Europejska zaczęła nakładać na Białoruś szereg sankcji. Początkowo dotyczyły one zamrażania aktywów wybranych osób i podmiotów, najczęściej powiązanych z oligarchami, następnie wprowadzono m.in. zakaz lotów białoruskich przewoźników nad przestrzenią unijną, czy sankcje uderzające w gospodarkę, jak choćby zakaz importu produktów naftowych.

W odpowiedzi na sankcje Unii Europejskiej z terytorium Białorusi na Litwę, Łotwę i do Polski zaczęli się przedostawać migranci², wśród których dominowali przybysze z Afganistanu, Iraku, Iranu, Libii, Pakistanu i Syrii. Akcja przetrzutu migrantów na Białoruś, a następnie na zewnętrzne granice strefy Schengen, miała charakter zorganizowany. Początkowo szlak migracyjny prowadził przez Turcję lub przez Bałkany. Z czasem jednak zaczęły dominować lotnicze podróże migracyjne do Mińska³. Są dowody, że firma Centrkurort, powiązana z reżimem Łukaszenki, współpracowała z irackimi biurami podróży. Migrantom obiecywano łatwe przedostanie się do krajów Europy Zachodniej, wspierano ich także finansowo oferując przelot, opłaty wizowe, czy transfer do granicy⁴. Wraz z napływem migrantów na Białoruś zaczęła gwałtownie wzrastać liczba prób nielegalnego przekraczania polskiej granicy państwowej.

Przybysze znaleźli się w tragicznej sytuacji. Po przewiezieniu przez białoruskie służby w pobliże granicy zachęcano ich do agresywnych zachowań względem polskich służb: funkcjonariuszy Straży Granicznej, policjantów i żołnierzy. Białorusini celowo kierowali migrantów w miejsca, gdzie przekroczenie granicy

² W mediach i dyskusjach publicznych używano zamiennie pojęć „migrant” i „uchodźca”. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że wśród przybyszów byli zarówno uchodźcy, czyli osoby opuszczające miejsce zamieszkania wbrew swojej woli (kwestia dyskusyjną pozostaje stopień przymusu), jak i migranci ekonomiczni, którzy opuścili swój kraj z nadzieją na szybszy rozwój, lepszą karierę, większe dochody albo stabilizację w kraju docelowym. Zob. K. Bachmann, *Kryzys polsko-białoruski i kwestia migracji. Międzynarodowy kontekst i możliwe sposoby zarządzania* [21 XI 2021], https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2021/11/K.Bachman_Kryzys..polsko-bialoruski.i.kwestia.migracji.pdf (28 VII 2022).

³ A. Halemba, *Ethnographic Snapshot: „Europe in the Woods: Reflections on the Situation at the Polish-Belarusian Border”*, „Ethnologia Europaea” 2022, vol. 1, nr 52, s. 1-13. Autor zwraca uwagę, że źródeł sytuacji na granicy polsko-białoruskiej można doszukiwać się nie tylko w konfliktach i ubóstwie na Bliskim Wschodzie, w Afryce Północnej i Azji, ale także w sytuacji politycznej w Europie Wschodniej i Środkowej, jak również w UE i na świecie w ogóle. Sytuacja na granicy polsko-białoruskiej jest częścią złożonego łańcucha wydarzeń, znacznie szerszego w czasie i przestrzeni niż to, co możemy zobaczyć w lasach wzdłuż granicy.

⁴ A. Wawrzusiszyn, *Kryzys migracyjny na granicy polsko-białoruskiej i jego wpływ na bezpieczeństwo Polski*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2022, vol. 33, nr 2, s. 45-65.

było niedozwolone. Przybysze byli zastraszeni, stosowano wobec nich przemoc fizyczną i psychiczną. Pozbawienie dostępu do wody, jedzenia, czy schronienia potęgowało poczucie beznadziejności wśród przybyszów, a jednocześnie stanowiło realne zagrożenie dla ich zdrowia i życia. Polskie władze od początku kryzysu przyjęły stanowczą politykę wobec migrantów, której zasadniczym celem było całkowite uniemożliwienie im przedostania się w głąb terytorium naszego kraju oraz wejście w procedury ubiegania się o ochronę międzynarodową. Straż Graniczna przekazywała mediom przede wszystkim komunikaty o próbach nielegalnego przekroczenia granicy przez grupy cudzoziemców. Od wielu osób starających się o ochronę międzynarodową nie przyjmowano wniosków. W związku z tym nie wiadomo, jaką część grup migranckich stanowili uchodźcy.

W myśl tzw. *ustawy wywózkowej*, osoba zatrzymana w Polsce, po nielegalnym przekroczeniu granicy zewnętrznej Unii Europejskiej, była zobowiązana niezwłocznie opuścić terytorium RP. Co ciekawe, orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej wprost zakazuje tzw. *pushbacków* (wypchnięć), czyli odstawiania migrantów na granicę bez przeprowadzenia wobec nich formalnego postępowania powrotowego⁵. Wypchnięcia czy wywózki uniemożliwiają osobom migrującym szlakiem przez Białoruś korzystanie z gwarantowanego w *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka* prawa do azylu. Art. 14 *Deklaracji* stanowi: *w razie prześladowania, każda osoba jest uprawniona do ubiegania się o azyl i korzystania z niego w innych krajach*. Z kolei art. 18 *Karty praw podstawowych Unii Europejskiej* gwarantuje prawo do azylu z poszanowaniem zasad Konwencji genewskiej dotyczącej statusu uchodźców oraz zgodnie z Traktatami. *Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej* stanowi, że polityką Unii jest przyznanie ochrony każdemu obywatelowi państwa trzeciego jej wymagającemu⁶. Ocena wydarzeń na granicy polsko-białoruskiej pod kątem prawnych podstaw udzielania ochrony międzynarodowej nie jest jednak jednoznaczna. Ekspertki, m.in. Paweł Olbrycht, zauważają, że jeżeli dany migrant znajduje się na terytorium Białorusi, gdzie przybył bezpośrednio z terytorium, na którym groziło mu niebezpieczeństwo, wniosek o udzielenie ochrony międzynarodowej powinien przedłożyć stronie białoruskiej. Zdaniem Olbrychta działania państwa polskiego, w tym wykorzystanie możliwości prawnych, pozwoliły skutecznie przeciwdziałać potencjalnym zagrożeniom bezpieczeństwa wynikającym z nieudokumentowanej migracji przez granicę z Białorusią⁷.

⁵ O. Filipec, *Multilevel Analysis of the 2021 Poland-Belarus Border Crisis in the Context of Hybrid Threats*, „Central European Journal of Politics” 2022, nr 1.

⁶ M. Górczyńska, J. Białas, D. Witko, *Analiza prawna sytuacji na polsko-białoruskiej granicy. Stan na dzień: 9 września 2021 r.* [9 IX 2021], https://www.hfhr.pl/wp-content/uploads/2021/09/Analiza-prawna-sytuacji-na-polsko-bialoruskiej-granicy_9.09.2021.pdf (2 VIII 2022).

⁷ P. Olbrycht, *Bezpieczeństwo Rzeczypospolitej Polskiej w kontekście sytuacji na granicy polsko-białoruskiej w okresie sierpień-grudzień 2021 r. Możliwości prawne i podjęte działania*, „Polityka i Społeczeństwo” 2022, vol. 2, nr 20, s. 142-154.

Jak wskazuje Andrzej Wawrzuś, w efekcie działań służb obu państw migranci utknęli w strefie przygranicznej jednego i drugiego kraju jako zakładnicy rozgrywki politycznej między reżimem Aleksandra Łukaszenki a Polską i Unią Europejską. Cudzoziemcy znaleźli się w potrzasku, z jednej strony zostali odgródzeni kordonem białoruskiej Straży Granicznej, która uniemożliwiła powrót w głąb Białorusi. Z kolei po stronie polskiej wjazd do naszego kraju uniemożliwiali funkcjonariusze polskiej Straży Granicznej. Maim Rust słusznie zauważa, że kryzys migracyjny jest jednym z ważniejszych narzędzi białoruskich władz w „komunikacji” z Unią Europejską. Wśród wielu celów takiej polityki, dwa wydają się szczególnie ważne. Po pierwsze, kryzys ma na celu destabilizację regionu i wymuszanie dialogu z Zachodem, po drugie, jest okazją do zmniejszenia zainteresowania sytuacją wewnątrz Białorusi⁸. Zdzisław Śliwa oraz Aleksander Ksawery Olech wskazują, że kryzys migracyjny może być elementem niemilitarnego, agresywnego oddziaływania na inne państwa poniżej progu wojny. Kryzys na granicy polsko-białoruskiej służył do destabilizacji sytuacji wewnętrznej w Polsce oraz na Litwie, a pośrednio w Unii Europejskiej⁹.

Kryzys na granicy polsko-białoruskiej należy rozpatrywać z wielu perspektyw. Niewątpliwie mieliśmy do czynienia z dramatem osób, które zostały wykorzystane do celów politycznych przez reżim Łukaszenki. Nie należy jednak zapominać o kwestii bezpieczeństwa wewnętrznego Polski. Zdaniem polskiego rządu Białoruś wykorzystywała (i nadal to robi) problem migrantów do atakowania Polski i promowania wpływów rosyjskich. Stanowisko to jednoznacznie potwierdza Unia Europejska. Jak słusznie zauważa Weronika Jakubczak zjawiska takie jak: dynamiczna sytuacja w Afganistanie po wycofaniu się wojsk amerykańskich i ich sojuszników, działania rządu Rosji oraz Białorusi, a także trwające już wiele lat problemy w takich krajach jak Pakistan, Iran, Irak czy kraje afrykańskie, wskazują na istnienie dużego prawdopodobieństwa, że sytuacja z niekontrolowaną migracją nasili się¹⁰. Warto podkreślić, że Straż Graniczna dokumentowała dziesiątki przypadków, nie tylko prób nielegalnego przekraczania granicy, ale także niszczenia przez migrantów infrastruktury granicznej czy mienia (np. samochodów). Ponadto dochodziło do licznych, fizycznych ataków na funkcjonariuszy Straży Granicznej (np. rzucanie w nich kamieniami, drewnianymi kłodami). O agresywności migrantów świadczy fakt, że niektórzy funkcjonariusze wymagali hospitalizacji.

⁸ M. Rust, *Kryzys na granicy: czy zmiana „białoruskiej agendy” zagraża białoruskim siłom demokratycznym?*, [w:] *Granica dyktatora. Polska i Białoruś wobec kryzysu granicznego*, red. J.M. Nowakowski, J. Olędzka, M. Rust, Warszawa 2021, s. 5-15.

⁹ Z. Śliwa, A.K. Olech, *Wyzwania w kontekście migracji i kryzys na granicy polsko-białoruskiej*, „Wiedza Obronna” 2022, nr 278, s. 87-104.

¹⁰ W. Jakubczak, *Kryzys migracyjny na wschodniej granicy UE. Rola Europolu we współpracy w bezpieczeństwie wewnętrznym*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 2021, nr 70, s. 230.

Zgodnie z definicją Arthura S. Rebera kryzys powoduje zakłócenie normalnego biegu zdarzeń w życiu jednostki, wymaga od niej ponownej oceny sposobów myślenia i działania¹¹. Kryzys może wiązać się z poważnym zagrożeniem dla podstawowych struktur państwowych oraz wartości i norm danego systemu, stąd też elity rządzące podejmują decyzje, które mają zapobiec jego negatywnym skutkom. Receptą na kryzys jest również współdziałanie sektorów publicznego i pozarządowego¹². Jak wskazuje Anna Łoś-Tomiak,

organizacje pozarządowe, będąc blisko ludzi, działając bezpośrednio w środowisku, prawidłowo rozpoznając rynek, często dysponując właściwymi środkami i metodami likwidacji zaistniałych problemów oraz opierając swoje funkcjonowanie na własnych decyzjach, mogą skuteczniej i szybciej dotrzeć do potrzebujących grup odbiorców i lepiej rozpoznać, a potem zlikwidować, bądź ograniczyć problem, efektywniej zabezpieczyć społeczeństwo¹³.

Z kolei Leon Szot podkreśla, że

działalność organizacji humanitarnych charakteryzuje różnorodne podejście do sytuacji kryzysowych, dzięki czemu budują one zaufanie społeczne do siebie oraz przyczyniają się do rozwoju relacji międzyludzkich w czasach szczególnie trudnych¹⁴.

Obecnie zakres działań humanitarnych, oferowany przez organizacje pozarządowe, nie skupia się wyłącznie na pomocy rzeczowej¹⁵.

W ramach niniejszego opracowania wskazano na prawne uwarunkowania niesienia pomocy humanitarnej, a także opisano działalność wybranych organizacji pozarządowych w obliczu kryzysu na granicy polsko-białoruskiej w latach 2021-2022.

¹¹ J. Walas-Trębacz, J. Ziarko, *Podstawy zarządzania kryzysowego. Zarządzanie kryzysowe w przedsiębiorstwie*, Kraków 2011, s. 20.

¹² E.P. Schwartz, *Humanitarian NGOs as Instruments, Partners, Advocates and Critics in the Governance of International Humanitarian Response: Complementary or Conflicting Roles?*, „Asia Pacific Journal of Public Administration” 2016, vol. 38, nr 1, s. 43-59.

¹³ A. Łoś-Tomiak, *Spółeczeństwo obywatelskie – kryzys idei, czy recepta na kryzys?*, „Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Zielonej Górze” 2015, nr 2, s. 97-109.

¹⁴ L. Szot, *Działalność Caritas Internationalis na przykładzie wybranych konfliktów i katastrof naturalnych w latach 2007-2019 w ujęciu socjologicznym*, [w:] *Z pomocą potrzebującym. 30-lecie Caritas Polska*, red. U. Bejma, M. Iżycki, L. Szot, Pelpin 2020, s. 269.

¹⁵ C. Egger, D. Schopper, *Organizations Involved in Humanitarian Action: Introducing a New Dataset*, „International Studies Quarterly” 2022, vol. 2, nr 66.

Prawne uwarunkowania niesienia pomocy humanitarnej przez organizacje pozarządowe

Prawo do pomocy humanitarnej można wywieść z podstawowych praw człowieka, podobnie jak prawo do życia, prawo do własności, prawo do opieki zdrowotnej czy prawo schronienia. Prawa te gwarantują m.in. *Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych* oraz *Międzynarodowy pakt praw społecznych, gospodarczych i kulturalnych*. Informacje dotyczące pomocy humanitarnej zawarte są również w *Europejskiej konwencji praw człowieka* czy *Konwencji o prawach dziecka*.

Jednym z podstawowych dokumentów określających ramy udzielania pomocy humanitarnej w Unii Europejskiej jest Wspólne oświadczenie Rady i przedstawicieli rządów państw członkowskich zebranych w Radzie, Parlamencie Europejskim i Komisji Europejskiej (2008/C 25/01). Zakłada ono m.in., że: *pomoc humanitarna jest jednym z najważniejszych przejawów powszechnej solidarności międzyludzkiej i obowiązkiem moralnym*. W oświadczeniu zawarto również stwierdzenie, że

podstawowymi warunkami wstępnymi dostarczania pomocy humanitarnej są: „przestrzeń humanitarna” konieczna do zapewnienia dostępu do ludności znajdującej się w trudnej sytuacji i bezpieczeństwo pracowników organizacji humanitarnych; zasadniczym warunkiem z punktu widzenia Unii Europejskiej (UE) i jej partnerów w zakresie pomocy humanitarnej jest możliwość uzyskania pomocy, w tym ochrona ludności dotkniętej sytuacją kryzysową, w oparciu o poszanowanie zasad neutralności, bezstronności, humanitaryzmu i niezależności działań związanych z pomocą humanitarną — zasad, zapisanych w prawie międzynarodowym, w szczególności w międzynarodowym prawie humanitarnym.

W kontekście omawianej problematyki kluczowa jest część oświadczenia zakładająca, że

organizacje pozarządowe odgrywają zasadniczą rolę w działaniach humanitarnych, jako że dostarczają one większość międzynarodowej pomocy humanitarnej z uwagi na swoją obecność w terenie i elastyczność, często mając wysoki stopień specjalizacji. Są one również bezpośrednim wyrazem aktywnej postawy obywatelskiej w służbie sprawy humanitarnej.

Z uwagi na napiętą sytuację na granicy polsko-białoruskiej prezydent Polski mocą rozporządzenia wprowadził stan wyjątkowy, co w praktyce uniemożliwiało lub znacząco utrudniało niesienie pomocy przybyszom przez organizacje pozarządowe. Jak wskazuje Artur Gruszczak, przepisy ustawy o stanie wyjątkowym oraz znowelizowanej ustawy o cudzoziemcach legalizują odstępienie

od stosowania kardynalnych zasad prawa międzynarodowego humanitarnego, w szczególności konwencji genewskiej dotyczącej statusu uchodźców¹⁶. Ponadto wprowadzono ograniczenia w zakresie wolności mediów, na terenie przygranicznym nie mogli przebywać aktywiści czy osoby świadczące pomoc medyczną i humanitarną. Konieczność niesienia pomocy, polegającej często na ratowaniu zdrowia i życia, w wielu wypadkach spadła na mieszkańców oraz inne osoby mające prawo do przebywania w strefie objętej stanem wyjątkowym¹⁷.

Jak wskazuje Patrycja Grzybek, pozarządowe organizacje humanitarne mają prawo oferować pomoc humanitarną, także na terenach objętych stanem wyjątkowym. Co ważne, nie ma znaczenia, co jest przyczyną kryzysu humanitarnego (klęski żywiołowe czy umyślne działanie człowieka). Polskie władze nie mogą jednak arbitralnie odmawiać organizacjom humanitarnym dostępu do osób dotkniętych kryzysem. Brak udzielenia pomocy humanitarnej czy też utrudnianie jej udzielenia przez inne podmioty, w tym w szczególności przez wszelkie komponenty Międzynarodowego Ruchu Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężyca, wiąże się z odpowiedzialnością kraju¹⁸.

Działalność wybranych organizacji pozarządowych¹⁹

Polski Czerwony Krzyż (PCK) jest organizacją zrzeszoną w największym ogólnosięciowym ruchu humanitarnym obejmującym Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża (MKCK), Międzynarodową Federację Stowarzyszeń Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężyca (Federacja) oraz stowarzyszenia krajowe Czerwonego Krzyża (CK) lub Czerwonego Półksiężyca (CP). PCK działa na podstawie ustawy o Polskim Czerwonym Krzyżu. Zgodnie ze statutem, misją PCK jest zapobieganie ludzkim cierpieniom i łagodzenie ich skutków oraz ochrona ludzkiej godności, bez jakiegokolwiek dyskryminacji na tle narodowości, rasy, płci, przekonań religijnych lub politycznych.

Od sierpnia 2021 r. PCK podjęło działania pomocowe na rzecz uchodźców na granicy polsko-białoruskiej. Działania te obejmowały kilka obszarów. Po pierwsze, była to pomoc rzeczowa tzw. pakiety pomocowe. Imigrantom i uchodźcom

¹⁶ A. Gruszcza, *Frontex a sprawa polska*, „Komenatrz KBN” 2021, nr 13, s. 3.

¹⁷ K. Czarnota, M. Górczyńska, *Raport Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka z monitoringu sytuacji na polsko-białoruskiej granicy*, Warszawa 2022, s. 48-53.

¹⁸ P. Grzybek, *Czy organizacje humanitarne, np. Polski Czerwony Krzyż, mają prawo działać w strefie stanu wyjątkowego?*, [w:] *Poza Prawem. Prawna ocena działań państwa polskiego w reakcji na kryzys humanitarny na granicy polsko-białoruskiej*, red. W. Klaus, Warszawa 2022, s. 22-24.

¹⁹ Dane na temat działalności organizacji wymienionych w niniejszym opracowaniu pochodzą przede wszystkim z ich stron internetowych, materiałów prasowych oraz oficjalnych raportów.

przekazywane były ubrania (kurtki, swetry, czapki itd.) obuwiu, woda, jedzenie wysokoenergetyczne czy środki higieniczne²⁰.

Dodatkowo PCK, w efekcie współpracy z Wielką Orkiestrą Świątecznej Pomocy, utworzył punkt pomocy humanitarnej w Michałowie. Jego celem było wsparcie medyków (m.in. przekazywane były medyczne materiały zużywalne, jedzenie, woda itp.) i organizacji pozarządowych udzielających pomocy osobom przekraczającym polsko-białoruską granicę. Ratownicy PCK mieli dyżury ratownicze, które podejmowały działania pomocowe w sytuacji odnalezienia grup migrantów np. w lesie.

Innym obszarem działalności PCK, także w obliczu kryzysu, było poszukiwanie zaginionych osób i rodzin. Organizacje pomagające uchodźcom w poszukiwaniu swoich bliskich mogły zgłaszać się do oddziałów PCK lub bezpośrednio do Krajowego Biura Informacji i Poszukiwań w Warszawie, aby otrzymać informacje i wsparcie w poszukiwaniu zaginionych.

Należy podkreślić, że PCK pełni rolę pomocniczą wobec rządu, co według Statutu Międzynarodowego Ruchu CK i CP oznacza specyficzne i wyróżniające się partnerstwo, pociągające za sobą wzajemną odpowiedzialność i korzyści, oparte na prawie międzynarodowym i krajowym, w którym krajowe władze publiczne i stowarzyszenie krajowe uzgadniają obszary, w których stowarzyszenie krajowe uzupełnia lub zastępuje publiczne usługi humanitarne. Zgodnie z ustawą o Polskim Czerwonym Krzyżu, PCK ma możliwość udzielania pomocy wszelkim osobom w potrzebie w miarę swoich możliwości ludzkich, materialnych i finansowych.

Caritas Polska jest największą organizacją pozarządową działającą na polu charytatywnym. Caritas jest duszpasterską instytucją Kościoła katolickiego. Misją organizacji jest niesienie profesjonalnej, wielowymiarowej pomocy osobom wykluczonym, ubogim, idącym przez życie z różnego rodzaju deficytami. Caritas Polska jest członkiem Caritas Internationalis z siedzibą w Watykanie i zrzeszenia regionalnego – Caritas Europa (46 państw członkowskich) z sekretariatem w Brukseli. Caritas współpracuje z watykańską Dykasterią ds. Integralnego Rozwoju Człowieka, zgromadzeniami zakonnymi, administracją państwową i samorządową, organizacjami społecznymi i wyznaniowymi oraz szeroko rozumianym otoczeniem społecznym²¹.

Podobnie jak PCK, Caritas niósł pomoc migrantom na granicy polsko-białoruskiej już od sierpnia 2021 r. Zgodnie ze strukturą organizacji i założeniami jej funkcjonowania Caritas Polska niósł pomoc we współpracy z Caritas diecezjalnymi i przygranicznymi parafiami. Pomoc ta miała przede wszystkim wymiar

²⁰ *Polski Czerwony Krzyż (PCK)*, <https://pck.pl/o-nas/> (28 VII 2022).

²¹ M. Iżycki, *Słowo wprowadzające*, [w:] *Z pomocą potrzebującym...*, s. 13-15.

rzeczowy oraz finansowy. Caritas ofiarował potrzebującym, zarówno na granicy, jak i w ośrodkach dla cudzoziemców, tzw. *helps packi*, wodę mineralną, batony energetyczne, ogrzewacze do rąk, koce i artykuły higieniczne. Ponadto Caritas przekazywał komplety wyprawek szkolnych dla dzieci mieszkających w ośrodkach dla cudzoziemców.

Fundacja Ocalenie jest organizacją, która zgodnie ze swoją misją pomaga uchodźcom i uchodźczyniom, imigrantom i imigrantkom, repatriantom i repatriantkom, którzy chcą zamieszkać w Polsce²². Fundacja monitorowała i podejmowała stosowne działania od początku kryzysu na granicy polsko-białoruskiej (były one współfinansowane przez Islandię, Liechtenstein i Norwegię z Funduszy EOG w ramach Programu Aktywni Obywatele – Fundusz Regionalny). Celem obecności Fundacji na granicy polsko-białoruskiej było niesienie uchodźcom pomocy humanitarnej, ale także wsparcie prawne osób (m.in. udzielanie informacji oraz wsparcie w zakresie złożenia wniosku o ochronę międzynarodową), które przekraczając granicę, doświadczały przemocy państwowej ze strony służb polskich i białoruskich. Ponadto wolontariusze dostarczali potrzebującym jedzenie oraz dobra materialne: suche i ciepłe ubrania na zmianę, buty, śpiwory, ogrzewacze do ciała i *powerbanki*. Przybyszom oferowano pierwszą pomoc przedmedyczną oraz zapewniano wsparcie w poszukiwaniu bliskich. Fundacja, choć nie ma narzędzi do prowadzenia poszukiwań, to jej wolontariusze informowali migrantów, co mogą w takiej sytuacji zrobić, do kogo się zwrócić o pomoc.

Centrum Pomocy Prawnej im. Haliny Nieć jest pozarządową organizacją pożytku publicznego działającą na rzecz ochrony praw człowieka, świadcząc bezpłatną pomoc prawną osobom z grup zagrożonych wykluczeniem społecznym i dyskryminacją, w tym osobom ubogim, ofiarom przemocy domowej, cudzoziemcom czy uchodźcom. Centrum jest członkiem Zespołu do Spraw Zwalczania i Zapobiegania Handlowi Ludźmi, będącym opiniodawczo-doradczym organem Prezesa Rady Ministrów oraz członkiem Wojewódzkiego Zespołu do Spraw Przeciwdziałania Handlowi Ludźmi²³.

W trakcie trwania kryzysu na granicy polsko-białoruskiej centrum świadczyło bezpłatną pomoc prawną uchodźcom i cudzoziemcom ubiegającym się o ochronę międzynarodową w Polsce. Centrum jest organizacją typu *watchdog*, co oznacza, że zajmuje się monitorowaniem i upublicznianiem działań podejmowanych przez instytucje publiczne lub inne instytucje czy też osoby mające wpływ na sferę publiczną w celu wykrycia nieprawidłowości w ich działaniach.

²² Fundacja Ocalenie, <https://ocalenie.org.pl/o-nas> (28 VII 2022).

²³ Centrum Pomocy Prawnej im. Haliny Nieć, <https://www.pomocprawna.org/o-nas> (28 VII 2022).

W trakcie trwania kryzysu na granicy polsko-białoruskiej dokumentowano przypadki łamania praw człowieka.

Nomada to organizacja pozarządowa działająca na rzecz praw człowieka, przede wszystkim wśród środowisk migranckich, mniejszości etnicznych i religijnych oraz grup wykluczonych²⁴. Działania organizacji są skoncentrowane na niesieniu szeroko rozumianej pomocy humanitarnej. Jednocześnie Nomada, podobnie jak Centrum Pomocy Prawnej im. Haliny Nieć, jest organizacją *watchdog*. Pracownicy i wolontariusze dokumentowali i relacjonowali wydarzenia mające miejsce na granicy polsko-białoruskiej.

Helsińska Fundacja Praw Człowieka to organizacja pozarządowa zajmująca się prawami człowieka. Celem Fundacji jest m.in. wzmacnianie w społeczeństwie poszanowania dla godności i praw człowieka, czy działanie na rzecz ochrony praw człowieka²⁵. Fundacja podjęła działania interwencyjne w sprawach uchodźców i migrantów na granicy polsko-białoruskiej (projekt finansowany jest przez Islandię, Liechtenstein i Norwegię z Funduszy EOG w ramach Programu Aktywni Obywatele – Fundusz Regionalny). Jego celem było zapewnienie wsparcia prawnego dla osób poszukujących schronienia w Polsce. Realizatorzy projektu zwracają uwagę, że prawo do poszukiwania ochrony międzynarodowej jest prawem człowieka, a sytuacja, która miała miejsce na granicy polsko-białoruskiej uniemożliwiała korzystanie z niego.

Stowarzyszenie Homo Faber, podobnie jak Helsińska Fundacja Praw Człowieka, jest organizacją pozarządową działającą w obszarze praw człowieka. Stowarzyszenie podczas trwania kryzysu organizowało wsparcie rzeczowe dla przybyszów: jedzenie, picie, ciepłe ubrania. Ponadto udzielano im wsparcia prawnego, które było kierowane zarówno do osób na granicy, jak i tych, które przebywały w otwartych i zamkniętych ośrodkach dla cudzoziemców. Ważnym obszarem były także działania edukacyjne wśród mieszkańców strefy przygranicznej w zakresie możliwości i sposobów udzielania wsparcia cudzoziemcom. Jako organizacja typu *watchdog*, Stowarzyszenie Homo Faber monitorowało przypadki łamania praw człowieka na granicy, ale jednocześnie starało się dotrzeć z tymi informacjami do władz, polityków, przedstawicieli organizacji międzynarodowych i mediów.

Stowarzyszenie Informacji Prawnej jest organizacją, której zasadniczym celem jest podejmowanie działań na rzecz przestrzegania praw człowieka i przeciw-

²⁴ *Nomada Stowarzyszenie na Rzecz Integracji Społeczeństwa Wielokulturowego*, <https://nomada.info.pl/o-nas> (28 VII 2022).

²⁵ *Statut Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka* [25 III 2015], <https://www.hfhr.pl/fundacja/statut/> (28 VII 2022).

działanie nierównemu traktowaniu²⁶. Od początku kryzysu stowarzyszenie było zaangażowane m.in. w działania na rzecz poszanowania praw człowieka oraz zapewnienie wsparcia humanitarnego pozwalającego na przeżycie osobom, które utknęły na granicy. W ramach prowadzonych działań monitorowano sytuację na wschodnim pograniczu Polski, udzielano wsparcia prawnego, a także szkolono prawników i aktywistów niosących pomoc potrzebującym.

Stowarzyszenie składało skargi na Polskę i jej władze do sądów krajowych i międzynarodowych. We współpracy z Helsińską Fundacją Praw Człowieka, Stowarzyszenie reprezentowało cudzoziemców przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka. Ponadto organizacja podjęła działania z obszaru litygacji strategicznej, mając na celu przeciwdziałanie nielegalnym *push-backom*²⁷.

Polska Akcja Humanitarna (PAH) jest organizacją pozarządową, a także organizacją pożytku publicznego, której celem jest udzielanie pomocy humanitarnej, ochrona ludności cywilnej oraz szeroko rozumiana pomoc osobom dotkniętym skutkami klęsk żywiołowych i konfliktów zbrojnych. Ponadto organizacja zajmuje się edukowaniem społeczeństwa²⁸. W związku z sytuacją na granicy polsko-białoruskiej PAH prowadziła zbiórki pieniężne na pomoc dla migrantów. Zebrane środki wykorzystywano na zakup żywności, ubrań, koców, śpiworów, termosów i środków opatrunkowych oraz prowadzenia bazy pomocowej PAH w gminie Michałowo. Polska Akcja Humanitarna otworzyła w Białymstoku centrum logistyczne, którego celem jest zaopatrywanie aktywistów niosących pomoc na polsko-białoruskiej granicy.

Grupa Granica. Niektóre – wskazane powyżej organizacje – są częścią projektu Grupy Granica (GG). To wyjątkowa, oddolna inicjatywa – ruch społeczny zrzeszający 14 organizacji pozarządowych, działających na rzecz praw człowieka oraz wsparcia uchodźców i migrantów w Polsce. Tworzą go: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej, Stowarzyszenie Homo Faber, Polskie Forum Migracyjne, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Salam Lab, Dom Otwarty, Centrum Pomocy Prawnej im. Haliny Nieć, Chlebem i Solą, uchodźcy.info, RATS Agency, Kuchnia Konfliktu, Strefa WolnoSłowa, Nomada oraz niezależni aktywiści.

Ruch powstał jako wyraz sprzeciwu wobec rządzących i ich działań wobec uchodźców na polsko-białoruskim pograniczu. GG pomaga migrantom przymusowym, którzy znaleźli się na terytorium Polski oraz monitoruje przypadki łamania praw człowieka. Ponadto GG wspierała migrantów poprzez przekazywanie

²⁶ Stowarzyszenie Informacji Prawnej, <https://interwencjaprawna.pl/o-nas/o-sip/> (28 VII 2022).

²⁷ SIP w działaniu. Raport z działalności Stowarzyszenia Interwencji Prawnej w 2021 roku [15 VI 2022], <https://interwencjaprawna.pl/przedstawiamy-raport-sip-w-dzialaniu-za-rok-2021/> (21 VII 2022).

²⁸ Polska Akcja Humanitarna, <https://www.pah.org.pl/o-nas/kim-jestesmy/> (28 VII 2022).

jedzenia, picia, ciepłej odzieży i leków. Formą pomocy było także wezwanie karetki pogotowia do potrzebujących czy przekazywanie przybyszom informacji o obecnej sytuacji prawnej w Polsce. Z uwagi na stan wyjątkowy organizacje pozarządowe nie mogły realizować w pełni zadań, dla których zostały powołane. Wsparcie przybierało zatem inne, pośrednie formy. Obejmowało ono prowadzenie monitoringu sytuacji na pograniczu, nagłaśnianie tych naruszeń i informowanie opinii publicznej, podejmowanie prób odnalezienia osób, które zaginęły na pograniczu, współpracę z medykami w zakresie szkoleń z udzielania pierwszej pomocy, a także współpracę z tłumaczami pomagającymi zdalnie albo na miejscu²⁹.

Warto także zwrócić uwagę na wsparcie kierowane do mieszkańców strefy przygranicznej, dla których wydarzenia na granicy i związane z nimi wprowadzenie stanu wyjątkowego oraz obecność wielu służb mundurowych stały się źródłem stresu i poczucia niepewności. Wolontariusze i aktywiści GG odwiedzali mieszkańców, wsłuchując się w ich głosy, a jednocześnie edukując mieszkańców w zakresie zjawiska migracji czy uchodźstwa. Szczegółowe cele spotkań dotyczyły: dostarczania rzetelnych informacji o sytuacji na granicy, a także o udokumentowanych naruszeniach praw człowieka oraz praw migrantów i uchodźców, rozdawania ulotek o tym, że pomaganie jest legalne, przekazywania wiedzy o tym, jak skutecznie pomagać, jak postępować z osobami w stanie hipotermii, przekazywanie numeru telefonu, pod który można dzwonić w przypadku spotkania osób poszukujących ochrony oraz w celu uzyskania dodatkowych informacji, dyskusja o tym, co się dzieje w obszarze przygranicznym oraz jakie są odczucia i emocje mieszkańców i mieszanek tego regionu wobec wydarzeń na pograniczu³⁰. Okazuje się, że działania pomocowe i interwencyjne byłyby znacznie utrudnione lub wręcz niemożliwe, gdyby nie współpraca z mieszkańcami społeczności lokalnych.

Zakończenie

W niniejszym artykule wskazano prawne uwarunkowania niesienia pomocy humanitarnej. Opisano także działalność wybranych organizacji pozarządowych w obliczu kryzysu na granicy polsko-białoruskiej w latach 2021-2022: Polskiego Czerwonego Krzyża, Caritas Polska, Centrum Pomocy Prawnej im. Haliny Nieć, organizacji Nomada, Stowarzyszenia Homo Faber, Stowarzyszenia Informacji Prawnej oraz Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka. Ponadto zwrócono uwagę na

²⁹ *Grupa Granica*, <https://www.grupagranica.pl/#co-robimy> (28 VII 2022).

³⁰ *Kryzys humanitarny na pograniczu polsko-białoruskim. Raport Grupy Granica* [1 XII 2021], <https://www.grupagranica.pl/files/Raport-GG-Kryzys-humanitarny-napograniczu-polsko-bialoruskim.pdf> (1 VIII 2022).

działalność ruchu Grupa Granica. W ramach opracowania wskazano na działalność tylko niektórych organizacji. Wybór ten nie był podyktowany tym, że są one najważniejsze, czy ich pomoc była najwyraźniej dostrzegalna. Chodziło raczej o pokazanie w miarę szerokiego wachlarza dostarczanych form wsparcia. Należy wyraźnie podkreślić, że w pomoc migrantom było i jest zaangażowanych kilkanaście organizacji pozarządowych.

Organizacje pozarządowe, w przypadku kryzysów, m.in. takich jak na granicy polsko-białoruskiej, pełnią kluczową rolę, a ich działalność pozwala na ratowanie życia i zdrowia ludzi, łagodzenie cierpienia oraz troskę o zachowanie ich godności i praw. Wspecjalizowane organizacje, które działają blisko potrzebujących, często lepiej niż struktury państwowe znają ich potrzeby i oczekiwania. Stąd też dostarczana pomoc jest bardziej efektywna³¹.

Opisane organizacje oferowały wsparcie materialne, prawne, czy informacyjne, czyli te formy pomocy, które najczęściej pojawiają się w obliczu kryzysów np. wojennych. Kryzys na granicy polsko-białoruskiej ma jednak swoją specyfikę. Działania organizacji oraz organów państwa nie były sprzężone, co w dużej mierze wynikało z odmiennej interpretacji, także prawnej, zaistniałej sytuacji. Migranci, którzy zostali zatrzymani przez polskie służby, byli wypychani na granicę białoruską. Z kolei służby białoruskie, najczęściej siłą, zwracały migrantów na terytorium Polski. Z powodu braku możliwości wnioskowania o ochronę międzynarodową, byli oni zmuszeni koczować w lesie. Jak wskazano w artykule, wydarzenia na granicy polsko-białoruskiej mogą być różnie oceniane i komentowane. Przykładowo niektóre media i organizacje pozarządowe zwracały uwagę na prawa migrantów, podnosiły m.in. kwestię ich ochrony międzynarodowej. Pomijały jednak fakt, świadomie lub nie, że z perspektywy rządzących kluczowe jest zapewnienie bezpieczeństwa wewnętrznego kraju. Sytuacja przybyszów była dramatyczna, bowiem stali się oni zakładnikami reżimu Łukaszenki. Kolejną kwestią pozostaje ocena postaw wybranych grup migrantów, np. ich agresywne zachowanie wobec polskich funkcjonariuszy. Nie można zapominać, że wschodnia granica Polski jest zewnętrzną granicą strefy Schengen. Stanowisko rządu w wielu punktach było zbieżne ze stanowiskiem Unii Europejskiej.

Organizacje pozarządowe zwracały uwagę na problem głodu, wyziębienia czy chorób wśród migrantów. Stały się niejako głosem tych, którzy byli bezradni. Wyrazem tego była m.in. petycja skierowana do premiera Polski, wzywająca go do rozwiązania sytuacji na polsko-białoruskiej granicy³². Warto podkreślić, że w odpowiedzi na kryzys, Litwa i Polska podjęły decyzje o budowie murów na granicy

³¹ P. Ryfman, *Non-Governmental Organizations: An Indispensable Player of Humanitarian Aid*, „International Review of the Red Cross” 2007, vol. 89, nr 865, s. 21-45.

³² *Organizacje apelują do premiera w sprawie sytuacji na granicy* [24 VIII 2021], <https://publicystyka.ngo.pl/organizacje-apeluja-do-premiera-w-sprawie-sytuacji-na-granicy> (1 VIII 2022).

z Białorusią. Ponadto zaostrzono przepisy dotyczące nielegalnego przekraczania granicy państwowej oraz wzmocniły obsadę służb na terenach graniczących z Białorusią³³. Tymczasem organizacje pozarządowe zwracają uwagę, że „zapora” nie wstrzyma migracji ludzi, a przyjęta polityka migracyjna powinna opierać się na respektowaniu praw człowieka oraz ochronie życia i zdrowia³⁴.

Abstract

Krzysztof Jurek

Non-governmental organisations’ activities in the context of the Polish-Belarusian border crisis (2021-2022)

Non-governmental organisations, in the face of crises, play a key role, and their activities result in saving people’s lives and health, alleviating suffering and caring for their dignity and rights. This study identifies the legal conditions for the provision of humanitarian aid, and describes the actions taken by selected NGOs in the context of the Polish-Belarusian border crisis (2021-2022). Non-governmental organisations have offered material, legal or informational support (forms of aid that most often occur in the face of crises such as war). However, the crisis on the Polish-Belarusian border has its own specificity. The activities of the organisations and the state authorities were not linked, which was largely due to a different interpretation, including legal, of the situation.

Keywords: Poland-Belarus border crisis, non-governmental organizations, humanitarian aid

References

- Bornio, J., *Crisis on the Polish-Belarusian Border—What Strategy for Warsaw?*, „Eurasia Daily Monitor” 2021, vol. 172, nr 18.
Centrum Pomocy Prawnej im. Haliny Nieć, <https://www.pomocprawna.org/o-nas>.

³³ M. Rust, *op.cit.*, s. 5.

³⁴ Ponadto organizacje pozarządowe zwracały uwagę na nieodwracalne skutki takich rozwiązań w aspekcie przyrodniczym. Według ekspertów mur może doprowadzić do przerwania łączności pomiędzy siedliskami leśnymi Białorusi i Ukrainy z lasami centralnej i zachodniej Polski i uniemożliwi migrację zwierząt. Eksperci podkreślali także, że mur może zagrażać utrzymaniu statusu Puszczy Białowieskiej jako obiektu światowego dziedzictwa UNESCO.

- Czarnota, K. & Górczyńska, M., *Raport Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka z monitoringu sytuacji na polsko-białoruskiej granicy*, Warszawa 2022.
- Egger, C. & Schopper, D., *Organizations Involved in Humanitarian Action: Introducing a New Dataset*, „International Studies Quarterly” 2022, vol. 2, nr 66.
- Filipec, O., *Multilevel Analysis of the 2021 Poland-Belarus Border Crisis in the Context of Hybrid Threats*, „Central European Journal of Politics” 2022, no. 1.
- Fundacja Ocalenie*, <https://ocalenie.org.pl/o-nas>.
- Górczyńska, M., Białas, J. & Witko, D., *Analiza prawna sytuacji na polsko-białoruskiej granicy. Stan na dzień: 9 września 2021 r. [9 IX 2021]*, https://www.hfhr.pl/wp-content/uploads/2021/09/Analiza-prawna-sytuacji-na-polsko-bialoruskiej-granicy_9.09.2021.pdf.
- Grupa Granica*, <https://www.grupagranica.pl/#co-robimy>.
- Grzybek, P., *Czy organizacje humanitarne, np. Polski Czerwony Krzyż, mają prawo działać w strefie stanu wyjątkowego?*, [in:] *Poza Prawem. Prawna ocena działań państwa polskiego w reakcji na kryzys humanitarny na granicy polsko-białoruskiej*, ed. W. Klaus, Warszawa 2022.
- Gruszczak, A., *Frontex a sprawa polska*, „Komenatrz KBN” 2021, nr 13.
- Halemba, A., *Ethnographic Snapshot: „Europe in the Woods: Reflections on the Situation at the Polish-Belarusian Border”*, „Ethnologia Europaea” 2022, vol. 1, nr 52.
- Iżycki, M., *Słowo wprowadzające*, [in:] *Z pomocą potrzebującym. 30-lecie Caritas Polska*, eds. U. Bejma, M. Iżycki, L. Szot, Pelpin 2020.
- Jakubczak, W., *Kryzys migracyjny na wschodniej granicy UE – rola Europolu w współpracy w bezpieczeństwie wewnętrznym*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 2021, nr 70.
- Kryzys humanitarny na pograniczu polsko-białoruskim. Raport Grupy Granica [1 XII 2021]*, <https://www.grupagranica.pl/files/Raport-GG-Kryzys-humanitarny-napograniczu-polsko-bialoruskim.pdf>.
- Łoś-Tomiak, A., *Spółczesność obywatelskie – kryzys idei, czy recepta na kryzys?*, „Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Zielonej Górze” 2015, nr 2.
- Nomada Stowarzyszenie na Rzecz Integracji Społeczeństwa Wielokulturowego*, <https://nomada.info.pl/o-nas>.
- Olbrycht, P., *Bezpieczeństwo Rzeczypospolitej Polskiej w kontekście sytuacji na granicy polsko-białoruskiej w okresie sierpień-grudzień 2021 r. Możliwości prawne i podjęte działania*, „Polityka i Społeczeństwo” 2022, vol. 2, nr 20.
- Organizacje apelują do premiera w sprawie sytuacji na granicy [24 VIII 2021]*, <https://publicystyka.ngo.pl/organizacje-apeluja-do-premiera-w-sprawie-sytuacji-na-granicy>.
- Polska Akcja Humanitarna*, <https://www.pah.org.pl/o-nas/kim-jestesmy/>.
- Polski Czerwony Krzyż (PCK)*, <https://pck.pl/o-nas/>.

- Rust, M., *Kryzys na granicy: czy zmiana „białoruskiej agendy” zagraża białoruskim siłom demokratycznym?*, [in:] *Granica dyktatora. Polska i Białoruś wobec kryzysu granicznego*, eds. J.M. Nowakowski, J. Olędzka, M. Rust, Warszawa 2021.
- Ryfman, P., *Non-Governmental Organizations: An Indispensable Player of Humanitarian Aid*, „International Review of the Red Cross” 2007, vol. 89, nr 865.
- SIP w działaniu, Raport z działalności Stowarzyszenia Interwencji Prawnej w 2021 roku* [15 VI 2022], <https://interwencjaprawna.pl/przedstawiamy-raport-sip-w-dzialaniu-za-rok-2021/>.
- Statut Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka* [25 III 2015], <https://www.hfhr.pl/fundacja/statut/>.
- Stowarzyszenie Informacji Prawnej*, <https://interwencjaprawna.pl/o-nas/o-sip/>.
- Śliwa, Z. & Olech, A.K., *Wyzwania w kontekście migracji i kryzys na granicy polsko-białoruskiej*, „Wiedza Obronna” 2022, nr 278.
- Schwartz, E.P., *Humanitarian NGOs as Instruments, Partners, Advocates and Critics in the Governance of International Humanitarian Response: Complementary or Conflicting Roles?*, „Asia Pacific Journal of Public Administration” 2016, vol. 38, nr 1.
- Szot, L., *Działalność Caritas Internationalis na przykładzie wybranych konfliktów i katastrof naturalnych w latach 2007-2019 w ujęciu socjologicznym*, [in:] *Z pomocą potrzebującym. 30-lecie Caritas Polska*, eds. U. Bejma, M. Iżycki, L. Szot, Pelpin 2020.
- Walas-Trębacz, J. & Ziarko, J., *Podstawy zarządzania kryzysowego. Zarządzanie kryzysowe w przedsiębiorstwie*, Kraków 2011.
- Wawrzusiszyn, A., *Kryzys migracyjny na granicy polsko-białoruskiej i jego wpływ na bezpieczeństwo Polski*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2022, vol. 33, nr 2.

Krzysztof Jurek – dr socjologii, adiunkt w Katedrze Socjologii Kultury, Religii i Partycypacji Społecznej w Instytucie Nauk Socjologicznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. ORCID: 0000-0003-2641-0510

Mateusz Kamionka

Krewny, który stał się wrogiem. Rewizja stosunków ukraińsko-białoruskich w latach 2020-2022

Abstrakt

Ukrainę i Białoruś łączyła wspólna historia, podobna kultura, język i obecnie granica. Mogło się wydawać, że kraje te trudno podzielić i nawet mimo rządów autorytarnych Aleksandra Łukaszenki przyjazne stosunki będą trwać latami. Jednak zbrojna agresja Federacji Rosyjskiej na Ukrainę w lutym 2022 r., w tym atak z terytorium Białorusi, jednoznacznie zniszczył – wydawało się – głęboką współpracę budowaną ponad 30 lat. W artykule autor postara się odpowiedzieć, jak doszło do tego ogromnego zwrotu w stosunkach bilateralnych i czy możliwe są odwrotne działania w przyszłości.

Słowa kluczowe: Białoruś, Ukraina, obszar postsowiecki, międzynarodowe stosunki bilateralne

Wstęp

Relacje ukraińsko-białoruskie od początku odzyskania niepodległości przez te oba postsowieckie kraje niezaprzeczalnie można podzielić na wiele okresów. Na początku niezależności w 1991 r. można było mieć złudzenie, że to właśnie Białoruś pod przywództwem Stanisława Szuszkiewicza, a nie Ukraina pod kierownictwem byłego sekretarza KC Komunistycznej Partii Ukrainy Leonida Krawczuka, będzie liderem przemian w regionie. Oba kraje niewątpliwie szukały swojej drogi i swojej tożsamości, zarówno pod kątem politycznym, jak i przede wszystkim kulturowym i również był to okres, w którym musiały się opowiedzieć co do swojej przyszłości. Przejęcie władzy w Białorusi przez byłego kierownika kołchozu Aleksandra Łukaszenko i w Ukrainie przez byłego kierownika fabryki Leonida Kucznię, skierowały tor rozwoju obu krajów na totalitarny w pierwszym

przypadku i oligarchiczny w drugim. Mimo jednak już widocznego rozwoju różnych priorytetów, kraje te pozostawały w względnej przyjaźni, co jest potwierdzeniem słów Hansa Morgenthaua, że *cele polityki zagranicznej muszą być definiowane na warunkach interesu narodowego*¹, w tym przypadku w duchu współpracy międzysąsiedzkiej. Warto też podkreślić, że Ukrainy i Białorusi nie dzielą żadne konflikty terytorialne, zarówno historyczne jak i współczesne, co jest ewenementem w tej części Europy.

Zakończenie okresu sprawowania władzy przez Borysa Jelcyna, którego to Rosja była jednocześnie słaba, ale też stosunkowo demokratyczna, otworzyło drogę do budowania systemu totalitarnego, który przyjął sobie za cel odbudowanie „Wielkiej Rosji” w jej jak nie carskich, to przynajmniej sowieckich granicach. Moskiewski reżim coraz bardziej wpływał, zarówno na Mińsk, jak i Kijów, i niewątpliwie był głównym katalizatorem rozwoju bilateralnych stosunków między oboma państwami. Warto też podkreślić stosunek do siebie zwykłych mieszkańców Ukrainy i Białorusi oraz rodzin, często podzielonych granicą. W końcu decydującym czynnikiem wpływającym na relacje między tymi państwami były ogromne protesty po sfałszowanych wyborach prezydenckich na Białorusi w 2020 r. oraz poszczególne fazy agresji Rosji na Ukrainę, którą pośrednio lub bezpośrednio Mińsk wspiera już od 2014 r. Jednak do roku 2014 nic nie wskazywało, że stosunki bilateralne mogą zmienić się w latach 2020-2022 tak dramatycznie. Stepan Wasylyszyn w swojej rozprawie doktorskiej wydanej w 2019 r. pt. *Stosunki ukraińsko-białoruskie w latach 1991-2014* zauważa pewne tendencje mogące powodować w przyszłości różne problemy w stosunkach dwustronnych, jak np. ówczesne stopniowe zbliżenie Białorusi z Rosją. Szczególnie w zakończeniu autor podkreślił rolę konfliktu rosyjsko-ukraińskiego, ale z drugiej jednak strony zauważał też ogromne powiązania ekonomiczne łączące oba państwa². Jednak czynniki, zarówno wewnętrzne, jak i zewnętrzne, spowodowały, że bliskie stosunki między sąsiadami uległy znacznemu pogorszeniu, a miejsce „brata” Ukrainy, zajmowane do tej pory przez Białoruś, przejęła Polska. Warto postawić taką właśnie tezę, że to zachodni sąsiad Ukrainy cieszy się aktualnie największą sympatią wśród ukraińskiego społeczeństwa. Pytanie badawcze nasuwa się wręcz samo, dlaczego tak się stało i kiedy. W pracy, analizując źródła, szczególnie obcojęzyczne, ukraińskie i białoruskie oraz wyniki badań opinii publicznej, autor postara się odpowiedzieć na to pytanie i ustosunkować się do stawianej tezy.

¹ H. Morgenthau, *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace*, New York 1954, s. 528.

² С. Васи́лишин, *Українсько-білоруські відносини (1991–2014 рр.)*, https://shron1.chtyvo.org.ua/Vasylyshyn_Stepan/Ukrainsko-biloruski_vidnosyny_19912014_rr.pdf? (2 VIII 2022).

Cisza przed burzą. Lata 2014-2020

Istotnym elementem zmian w środowisku międzynarodowym, warunkującym rozwój reżimów jako elementu praktyki politycznej, było narastanie współzależności międzynarodowych i umacnianie więzi między państwami. Głoszony jest nawet pogląd, że reżimy były reakcją na zagęszczanie transgranicznych interakcji między państwami³ – jaka np. wytworzyła się między analizowanymi państwami po upadku ZSRR. Z drugiej jednak strony nowe podmioty międzynarodowe musiały wyznaczyć nowy interes narodowy, który według członków Instytutu Brookingsa rozumiany jest jako „zespół ogólnych i stałych celów, na rzecz których działają”⁴. Obejmują one potrzebę jedności mieszkańców, mającą na celu ochronę przed agresją, podnoszenie stopy życiowej i tworzenie stabilności międzynarodowej w swoim regionie.

W artykule analizowany będzie okres bezpośrednio po wydarzeniach, jakie miały miejsce na kijowskim Majdanie na przełomie 2013/2014 r. Jednak aby zrozumieć wcześniejsze relacje bilateralne, o których wspomniano we wstępie, warto zapoznać się z pracami takich autorów jak Yuriy Pavlovych⁵ czy Stepan Vasylyshyn⁶. Po Rewolucji Godności, zarówno Ukraińcom, jak i Białorusinom, zależało na utrzymaniu partnerskich relacji. Należy przybliżyć pewną prawidłowość związaną z tymi ważnymi wydarzeniami, które odbyły się na przełomie 2013/2014 r. w Ukrainie. Rewolucje na obszarze postradzieckim są zawsze jednym z największych zagrożeń dla panujących tam reżimów autorytarnych (świadczy o tym np. natychmiastowa reakcja państw Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (OUBZ) w czasie protestów w Kazachstanie na początku 2022 r., ale też w czasie protestów na Białorusi w latach 2020-2021, o czym jeszcze będzie mowa), tym bardziej, jeśli wygrywają w nich siły prozachodnie, jak to miało miejsce nad Dnieprem. Dlatego też Łukaszenko już od samego początku relacji z nową władzą w Kijowie zachowywał pewną rezerwę, obawiał się – zresztą słusznie – że podobne wydarzenia mogą mieć miejsce na ulicach białoruskich miast. Nie upatrywał jednak w liderach „Majdanu” wrogów, jak robili to przywódcy Rosji. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że Mińsk i Moskwę od podpisania umowy o utworzeniu sojuszu 8 XII 1998 r. łączyła ścisłe relacje w ramach tzw. „Państwa

³ K. Wolf, M. Zürn, „*International Regimes*” und *Theorien der Internationalen Politik*, „*Politische Vierteljahresschrift*” 1986, nr 2, s. 205.

⁴ G. De Huszar, *Brookings Institution, The Major Problems of United States Foreign Policy, 1950-1951*, Washington 1950, „*The Annals of the American Academy of Political and Social Science*”, May 1951, vol. 275, no. 1.

⁵ Ю. Павлович, *Українсько-білоруські відносини у візії української суспільно-політичної думки (1991–2010)*, „Емінак” 2016, vol. 3, no. 3.

⁶ С. Василюшин, *Українсько-білоруські відносини (1991–2014 pp.)*, 2019, https://chtyvo.org.ua/authors/Vasylyshyn_Stepan/Ukrainsko-biloruski_vidnosny_19912014_rr/ (2 VIII 2022).

Związkowego Rosji i Białorusi”⁷. Państwo Związkowe Rosji i Białorusi jest jedną z kilku organizacji integracyjnych na obszarze byłego ZSRR, obok Wspólnoty Niepodległych Państw, Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej, OUBZ oraz Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej. Do wszystkich tych organizacji należy m.in. Białoruś i Rosja, które obok Kazachstanu są uznawane za głównych inicjatorów integracji na obszarze postradzieckim⁸. O zachowaniu w pewnym sensie neutralności wobec sąsiadów świadczą nie tylko wizyty białoruskiego przywódcy w Ukrainie w latach 2017⁹ i 2019¹⁰, ale też trzy wizyty „majdanowego” prezydenta Poroszenki w Białorusi odpowiednio w 2014¹¹, 2015¹² i 2018¹³ r. Ostatnia jego wizyta 25-26 X 2018 r. w Homlu przeszła pod hasłem zacieśnienia stosunków ekonomicznych. To właśnie wtedy odbyło się pierwsze forum regionów Ukrainy i Białorusi, na którym zawarto ponad 130 umów dwustronnych. Były to umowy dotyczące readmisji osób, współpracy w sprawach zagranicznych, w sporcie, współpracy regionalnej itp. Wartość nowych umów między Mińskiem a Kijowem szacowana była na 100 mln USD. Właśnie w roku 2018 obroty handlu między oboma krajami sięgnęły 4,5 mld USD, a w samym wydarzeniu wzięło udział ponad 250 firm ukraińskich¹⁴.

W okresie tym jednak nie obeszło się od skandali dyplomatycznych, jak ten z 21 X 2016 r., kiedy to na wniosek SBU zawrócono cywilny rejsowy samolot białoruskich linii Belavia lecący z Kijowa do Mińska. Na pokładzie znajdował się ukraiński dziennikarz (blogger) ormiańskiego pochodzenia Armen Martirosyan, który po 2014 r. przeniósł się z Kijowa do Moskwy i otwarcie propagował prorosyjską ideologię. Po przesłuchaniu został jednak zwolniony i następnym samolotem wrócił do Mińska, gdzie czekała na niego przesiadka do Moskwy. Dzień po incydencie do białoruskiego MSZ został wezwany tymczasowy ambasador

⁷ *Союзное Государство*, <http://council.gov.ru/services/reference/9928/> (2 VIII 2022).

⁸ *Международные организации*, https://belrus.ru/info/mezhdunarodnye_organizatsii/ (2 VIII 2022).

⁹ *Lukashenko to Visit Ukraine* [18 VII 2017], <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/112-ua-lukashenko-visit-ukraine.html> (2 VIII 2022).

¹⁰ *Volodymyr Zelenskyi Met with Alexander Lukashenko at the Second Forum of the Regions of Ukraine and Belarus in Zhytomyr* [4 X 2019], <https://www.president.gov.ua/en/news/volodymyr-zelenskij-zustrivsia-z-oleksandrom-lukashenkom-u-r-57601> (2 VIII 2022).

¹¹ *Ukraine Keen on Further Dialogue with EU, Eurasian Troika – Poroshenko* [26 VIII 2014], <https://en.interfax.com.ua/news/general/220033.html> (2 VIII 2022).

¹² C. Miller, *What’s at Stake as Putin, Poroshenko Meet in Minsk to Talk Peace* [11 II 2015], <https://mashable.com/archive/putin-poroshenko-ukraine-peace-talks> (2 VIII 2022).

¹³ *1st Forum of Regions of Ukraine and Belarus in Gomel* [26 X 2018], <https://president.gov.by/en/events/1st-forum-of-regions-of-ukraine-and-belarus-in-gomel-19764> (2 VIII 2022).

¹⁴ *Україна та Білорусь уклали двосторонні угоди на \$100 мільйонів – що відомо* [27 X 2018], <https://web.archive.org/web/20181027143308/https://www.5.ua/ekonomika/ukrainata-bilorus-pidpysaly-blyzko-130-dvostoronnikh-uhod-shcho-vidomo-180118.html> (2 VIII 2022).

Ukrainy na Białorusi. Wręczono mu notę protestacyjną i żądanie „oficjalnych przeprosin i zwrotu wszystkich kosztów i wydatków finansowych spowodowanych działaniami strony ukraińskiej”. Później sekretarz prasowy białoruskiego MSZ Dmitrij Mironczik zauważył, że jeśli nie będzie odpowiedniej reakcji ze strony Ukrainy, Białorusini będą zmuszeni skorzystać z dodatkowych środków. Po pewnym czasie skandal między krajami ucichł¹⁵.

Jeszcze większym problemem na linii Kijów-Mińsk była działalność białoruskich opozycjonistów w Ukrainie. Zarówno w czasie Rewolucji Godności, kiedy to jedną z pierwszych ofiar był białoruski opozycjonista, który uciekł przed prześladowaniami politycznymi do Ukrainy właśnie z Białorusi – Michaił Żyżniewski¹⁶, jak i w czasie późniejszej operacji antyterrorystycznej na wschodzie. Mowa tu o oddziale „Pogoń” czyli jednostce wojskowej utworzonej z ochotników z Białorusi, która brała udział w konflikcie zbrojnym w Donbasie po stronie Ukrainy przeciwko agresji Federacji Rosyjskiej. Oddział nie walczył jako jedna jednostka bojowa, lecz jego członkowie walczyli w małych grupach w ramach różnych jednostek ukraińskich. Organizacja powstała w lipcu 2014 r., a obóz szkoleniowy znajdował się na Wołyniu. Oddział ogłosił zaprzestanie działalności wojskowej we wrześniu 2016 r., a jego byli członkowie utworzyli stowarzyszenie „Pogoń”, które zajmowało się przede wszystkim wszechstronną pomocą białoruskim ochotnikom walczącym w innych jednostkach na froncie. Część weteranów jednostki utworzyło w 2015 r. grupę taktyczną „Białoruś”¹⁷, która następnie w 2022 r. przekształciła się w Pułk Kastusia Kalinouskiego, o czym jeszcze będzie mowa w następnym rozdziale. Obywatelom Białorusi, którzy uczestniczyli w walkach przeciwko terrorystom na wschodzie, służby bezpieczeństwa Białorusi jeszcze w lipcu 2014 r. groziły więzieniem¹⁸. Okres stosunkowo poprawnych relacji zakończył się 17 VIII 2020 r., kiedy to minister spraw zagranicznych Ukrainy Dmytro Kuleba zdecydował się wezwać ambasadora Ukrainy w Białorusi na konsultacje do Kijowa¹⁹. Gest ten był polityczną manifestacją mającą na celu pokazanie braku

¹⁵ М. Яковенко, *Умер Армен Мартиросян, из-за которого СБУ возвращала самолет из Беларуси* [5 I 2020], <https://vesti.ua/strana/umer-armen-martirosyan-iz-za-kotorogo-sbu-vozvrashhala-samolet-iz-belarusi> (2 VIII 2022).

¹⁶ *Pogrzeb Białorusina zabitego na Majdanie*, <https://wydarzenia.interia.pl/raporty/raport-zamieszki-na-ukrainie/aktualnosci/news-pogrzeb-bialorusina-zabitego-na-majdanie,nId,10-96957> (2 VIII 2022).

¹⁷ *У рядах ДУК „Правий сектор” створюють білоруський підрозділ*, <https://web.archive.org/web/20171005051100/http://ua.korrespondent.net/ukraine/3548927-u-riadakh-duk-pravyi-sektor-stvoruiuit-biloruski-pidrozdil> (2 VIII 2022).

¹⁸ *МВД: Белорусов, которые едут воевать в Украину, ждет уголовная ответственность*, <https://web.archive.org/web/20210507185541/http://news.tut.by/society/406164.html> (2 VIII 2022).

¹⁹ *Заява міністра закордонних справ України Дмитра Кулеби щодо виклику посла України у Білорусі на консультації до Києва* [17 VIII 2020], <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mini->

aprobaty dla dalszych poczynań Mińska, szczególnie wobec ówczesnego kryzysu związanego z nieprzekazaniem oskarżonych przez Kijów „Wagnerowców” w ręce ukraińskiego wymiaru sprawiedliwości²⁰.

Okres między 2014 a 2020 r. w relacjach bilateralnych można nazwać poprawnym na poziomie ekonomicznym i społecznym, z drugiej jednak strony coraz bardziej wychodziły na jaw konflikty, w które zaangażowane były służby specjalne obu państw oraz kwestia opozycjonistów białoruskich, którzy znaleźli schronienie w Ukrainie. Ponadto coraz większe uzależnienie Mińska od Moskwy jednoznacznie oddalało wizję jakiegokolwiek współpracy w razie konfliktu między Rosją i Ukrainą, który – jak się okazało – zbliżał się nieuchronnie.

Protesty na Białorusi 2020-2021 jako punkt zwrotny stosunków bilateralnych

Protesty na Białorusi zaczęły się jeszcze w maju 2020 r., kiedy to reżim Łukaszenki zaczął aresztować opozycyjnych kandydatów, którzy chcieli wystartować w wyborach prezydenckich. Po tym, jak Centralna Komisja Wyborcza zarejestrowała kandydaturę Switłany Cichanouskiej i została ona jedyną kandydatką opozycji, na jej wiecach wyborczych w różnych białoruskich miastach zaczęły gromadzić się tysiące osób²¹. W dniu wyborów 9 VIII 2020 r., po opublikowaniu pierwszych oficjalnych sondaży *exit polls*, które świadczyły o rzekomo jednoznacznym zwycięstwie Łukaszenki w pierwszej turze i znacznie różniących się od tych które posiadała opozycja, masowe protesty od razu objęły wiele regionów. Poza Mińskiem ludzie masowo wyszli na ulice w Baranowiczach, Brześciu, Bobrujsku, Witebsku, Grodnie, Żłobinie, Mohylewie, Pińsku i innych miastach kraju. Ich głównym celem było uczciwe podliczenie głosów i zmuszenie do rezygnacji Łukaszenki, pełniącego funkcję prezydenta od 1994 r. Rząd zaczął tłumić pokojowe protesty za pomocą gumowych kul, gazu łzawiącego i armatek wodnych; w odpowiedzi doszło do starć z siłami bezpieczeństwa. Na kilka dni Internet był w kraju prawie całkowicie zablokowany. Zatrzymano kilka tysięcy osób. Po trzech dniach konfrontacji władze zaprzestały tłumienia protestu, ale zatrzymania trwały nadal.

stra-zakordonnih-sprav-ukrayini-dmitra-kulebi-shchodo-vikliku-posla-ukrayini-u-bilorusina-konsultaciyi-do-kiyeva?fbclid=IwAR26J8qPmH1jsAM9HT2ng1w0zeVzXgSZmhPI91a-XMwSFNeTE5shVPJIQpTg (2 VIII 2022).

²⁰ „Wagnerowcy” na Białorusi: kto przygotował ten scenariusz – Moskwa czy Mińsk? [1 VIII 2022], <https://studium.uw.edu.pl/wagnerowcy-na-bialorusi-kto-przygotowal-ten-scenariusz-moskwa-czy-minsk/> (2 VIII 2022).

²¹ А. Шершень, Світлана Тихановська, лідерка білоруської опозиції, <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3199617-svitlana-tihanovska-liderka-biloruskoj-opozicii.html> (2 VIII 2022).

Warto podkreślić, że kandydatka opozycji w wyborach 2020 r. opuściła Białoruś pod presją władz już parę dni po głosowaniu²². Niemal natychmiast po rozpoczęciu protestów na Białorusi Łukaszenka mówił o zagrożeniu pochodzącym z zagranicy. Obwinał także „siły zewnętrzne” za organizację masowych akcji w całym kraju przeciwko fałszowaniu wyborów. Łukaszenko wymienił Ukrainę jako jeden z krajów, który rzekomo w tym uczestniczy:

Wojska NATO grzechotają u naszych bram. Na zachodnich granicach naszego kraju budowana jest siła militarna. Litwa, Łotwa, Polska i niestety nasza rodzima Ukraina i ich przywódcy nakazują nam przeprowadzenie nowych wyborów. Jeśli tylko pójdziemy ich śladem, zginiemy jako państwo²³.

Władze Ukrainy odrzuciły te oskarżenia, stawiając pod znakiem zapytania poparcie jakim cieszy się Łukaszenko w kraju. Kancelaria prezydenta Zeleńskiego odpowiedziała:

Jeśli nie ma się zaufania wśród własnego narodu, a świat widzi, że go nie ma prawie w ogóle, to tego deficytu nie można wypełnić niesprawiedliwymi oskarżeniami pod adresem Przywódców innego państwa²⁴.

Po siłowym rozgromieniu protestów przez służby mundurowe Białorusi, jeszcze przez ponad rok sytuacja w kraju nie była stabilna. Oczywiście nie tylko protesty wpłynęły na pogorszenie stosunków sąsiedzkich obu państw. W tle rozgrywał się konflikt między ich służbami wywiadowczymi. 24 III 2020 r. państwowy kanał „Białoruś 1” pokazał film, w którym poinformowano widzów, że w szeregach białoruskiej milicji działał szpieg – ppłk MSW Stanisław Łuponosow, który – jak twierdzono – przekazał tajne informacje opozycyjnej organizacji By-Pol, zrzeszającej byłych pracowników białoruskich struktur siłowych, a następnie uciekł na Ukrainę. Wcześniej natomiast ukraiński kontrwywiad zatrzymał podejrzanego o szpiegostwo obywatela Białorusi. Według służby prasowej SBU zatrzymany działał w celu organizowania prowokacji i stwarzania pretekstów do oskarżenia Ukrainy o dostarczanie broni w celu destabilizacji sytuacji na Białorusi, które rzekomo mają miejsce²⁵. Również 23 III przed wyjściem na jaw powyższych informacji, pod ambasadą Ukrainy w Mińsku zwolennicy Aleksandra Łukaszenki

²² *Литва видала Тіхановській візу на рік і надала житло – Лінкявічюс Джерело*, <https://censor.net/ua/n3213104> (2 VIII 2022).

²³ *Л. Стек, Лукашенко проти України: які загрози приховує білоруська криза*, <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii-lukashenko-ukraine/30801342.html> (2 VIII 2022).

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Л. Ржеутська, В. Дорохов, „Родич, який став ворогом”. Чому сваряться Україна і Білорусь?*, <https://www.dw.com/uk/rodych-yakyi-stav-vorohom-chomu-svariatsia-ukraina-i-bilorus/a-57022047> (2 VIII 2022).

skandowali hasła: „Ręce precz od Białorusi”, „Majdan nie przejdzie” i „Zełeński jest wrogiem narodu ukraińskiego”²⁶. Wiadomo, że tego typu akcje na Białorusi nie odbywają się bez „błogosławieństwa” władz i miały one na celu stworzyć odpowiedni grunt na jednoznaczną zmianę polityki wobec Kijowa. Po aresztowaniu 23 V 2021 r. Romana Protasevycha, założyciela opozycyjnego kanału telegramów NEXTA, który został uprowadzony z pokładu cywilnego samolotu Ryanair, lecącego z Aten do Wilna, w Kijowie odbyły się liczne manifestacje mające na celu przekonanie władz Ukrainy do pomocy opozycjonście²⁷. Relacje na linii Mińsk-Kijów już wtedy były praktycznie wrogie, więc wypełnienie prośby obrońców praw człowieka o zakończeniu kontaktów ekonomicznych, pod kątem politycznym nie wpłynęłyby na nic, a jednoznacznie pogorszyłyby gospodarkę walczącego na wschodzie kraju.

Mimo że oficjalnie władze w Kijowie starały się nie doprowadzać do kontaktów z Cichanouską, to jednak ona sama, w wywiadzie dla Radia Swoboda w lipcu 2021 r., przekazała, że odbyła nieformalne spotkanie z prezydentem Zełeńskim na Litwie i kontaktuje się z ukraińskim MSZ²⁸. Przywódczyni białoruskiej opozycji na emigracji jest też jednoznaczną zwolenniczką powrotu Krymu w granice Ukrainy²⁹, co nie jest aż tak często wyrażane nawet wśród demokratycznej opozycji w Białorusi i Rosji. Gest ten jest jednak ważny biorąc pod uwagę przyszłość relacji białorusko-ukraińskich, kiedy to właśnie hipotetycznie Cichanouska zostanie prezydentem, a temat przyszłości Krymu stanie się aktualny. Reasumując, Kijów zrozumiał, jaką ścieżkę wybrał dla siebie Mińsk. Łukaszenko prosząc Moskwę o pomoc w tłumieniu protestów nie tylko jednoznacznie opowiedział się na arenie międzynarodowej po stronie Rosji, ale też uzależnił się od niej politycznie i ekonomicznie. Ukraina natomiast zrozumiała, że w perspektywie nie będzie już szans na odbudowanie przyjaznych relacji między kiedyś bratnimi narodami. Pacyfikacja protestów miała przesłanie „antymajdanowe”, co było sprzeczne z „mitem założycielskim” nowego państwa. Ponadto Kijów stawał w perspektywie coraz bardziej na liderkę białoruskiej opozycji, która za swoją siedzibę obrała Wilno, mimo że oficjalnie Ukraina starała się nie prowokować Łukaszenki, aby jak najdłużej zagwarantować sobie stosunkową neutralność Mińska.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Українські правозахисники та білоруські активісти закликають Україну припинити економічні відносини з Білоруссю*, <https://zmina.info/news/ukrayinski-pravozahysnyky-ta-biloruski-aktyvisty-zaklykayut-ukrayinu-prypnyty-ekonomichni-vidnosyny-z-bilorusyu/> (2 VIII 2022).

²⁸ *Тихановська заявила про зустріч із Зеленським у Литві*, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-tyhanovska-zelensky-zustrich/31351982.html> (2 VIII 2022).

²⁹ *Тихановська заявила, що Крим – український, і готова повторити це в Києві*, <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3219718-tihanovska-zaavila-so-krim-ukrainskij-i-gotova-povtoriti-ce-v-kievi.html> (2 VIII 2022).

Agresja Rosji na Ukrainę w 2022 r.

Od pierwszego dnia do tzw. „specjalnej operacji wojskowej”, czyli ataku na Ukrainę na obszarze całej rosyjskiej linii granicznej, dołączyła również Białoruś. To właśnie na jej terytorium odbywały się wspólne manewry wojsk Białorusi i Rosji, a następnie wojska rosyjskie uczestniczyły w agresji. Jeszcze na początku lutego 2022 r. Łukaszenko wątpił w rozpoczęcie walk na innych terytoriach Ukrainy, poza oczywiście Donbasem, oraz twierdził, że w razie wojny Rosji z Ukrainą trwałaby ona „trzy-cztery dni”³⁰. Niekoniecznie mógł kłamać. Władza rosyjska, co było powszechnie wiadome, nie przepadała za białoruskim dyktatorem, a raczej traktowała go jako zło konieczne, wykorzystując jego słabą pozycję na arenie międzynarodowej. Natomiast wiara, że wojna będzie trwała parę dni, była na tyle powszechną, że prawdopodobnie właśnie to stało za ogromną klęską wojsk rosyjskich w pierwszej fazie konfliktu z Ukrainą na przełomie lutego i marca 2022 r. Świadczą o tym m.in. mundury galowe znalezione w zniszczonych transportach opancerzonych na Czernihowszczyźnie w pierwszych dniach konfliktu³¹, jakie miały prawdopodobnie być wykorzystane w czasie „parady zwycięstwa” w Kijowie.

Dnia 27 II odbyła się rozmowa telefoniczna prezydenta Ukrainy z Łukaszenką, po której Zeleński zapewniał, że „(...) była [ona] bardzo merytoryczna”. Ponadto dodał: „Nie chcę, żeby z Białorusi na Ukrainę latały rakiety, samoloty i śmigłowce. Nie chcę, aby wojska z Białorusi poszły na Ukrainę. I zapewnił mnie o tym”³². Jeszcze tego samego dnia według władz Ukrainy, z terytorium Białorusi wystrzelono rakiety, które uderzyły w żytomierskie lotnisko. Symbolicznym symbolem „zerwania” stosunków między oba krajami był list Szefa Państwowej Straży Granicznej Ukrainy Siergieja Deyneko, do jego białoruskiego odpowiednika Anatolya Lappo, w którym to ukraiński generał napisał: „Republika Białoruś wraz z Federacją Rosyjską prowadzi wojnę z Ukrainą, lekceważąc przepisy prawa międzynarodowego, elementarne normy moralności człowieka i wartości życia. Wygramy!” Podpisał swój apel „z pogardą”, dodając, że pracownicy białoruskiego oddziału straży granicznej „nie mają prawa nazywać siebie strażą graniczną”. Podsumował: „Wygramy! Cholerne bękarty! Z Pogardą!”. Następnie ukraińscy pogranicznicy wręczyli 30 srebrników (jak w historii biblijnej) ambasadorowi

³⁰ Лукашенко висловився про війну з Україною: тривала б „максимум 3-4 дні”, <https://www.unian.ua/world/lukashenko-vislovivsya-pro-vynnu-z-ukrajinoyu-trivala-b-maksimum-3-4-dni-novini-svitu-11695108.html> (2 VIII 2022).

³¹ Na podstawie rozmowy telefonicznej przeprowadzonej przez autora artykułu 14 III 2022 r. z członkami obrony terytorialnej miasta Niżyn.

³² Білорусь у війні проти України: все, що треба знати, <https://rayon.in.ua/news/491699-bilorus-u-viyni-proti-ukraini-vse-shcho-treba-znati-onovlyuetsya> (2 VIII 2022).

Białorusi w Kijowie, który uciekał na terytorium Mołdawii, aby ten je przekazał szefowi białoruskich strażników granicznych³³.

Dnia 28 II natomiast sformował się pierwszy międzynarodowy korpus składający się z cudzoziemców, który zasilił obronę terytorialną – była to kompania (rota) białoruska³⁴. Z kolei 9 III utworzono batalion z białoruskich ochotników, który miał bronić Kijowa, przyjął on imię Konstantego Kalinowskiego, bohatera Powstania Styczniowego z 1863 r.³⁵. Już w połowie maja batalion rozrósł się do rozmiarów pułku³⁶. Prezydent Białorusi tak w marcu zareagował na utworzenie białoruskiego batalionu: „Wszędzie krzyczą: *Nie wojnie, nie wojnie!* i tworzą bataliony obłąkanych obywateli”³⁷. Jeden z żołnierzy białoruskiego oddziału Wiktor Savych zdaje sobie sprawę, że według prawodawstwa swojej ojczyzny popełnia przestępstwo. Jak sam twierdzi w wywiadzie

(...) przeszkodą jest ustawodawstwo Republiki Białoruś, które wyraźnie zabrania tego rodzaju działalności (udział w formacjach ochotniczych można uznać za udział w prywatnej kampanii wojskowej „Glavkom”). Ale żaden z tych Białorusinów nie uważa režimu Łukaszenki za słuszny, więc możemy powiedzieć, że nie ma przeszkód (...)”³⁸.

Władze Białorusi zresztą zdają sobie sprawę z problemów jakie będą generować owi żołnierze w przyszłości w razie zwycięstwa Ukrainy, lub chociaż częściowych sukcesów na froncie. Jak dodaje Białorusin z oddziału Kalinowskiego:

ale nawet jeśli po wojnie nie będziemy mogli od razu wejść i wyzwolić Białorusi, to i tak nadejdzie odpowiedni moment w najbliższej przyszłości. Jesteśmy gotowi fizycznie i psychicznie. W porównaniu z wojskiem białoruskim nasze wykszolenie

³³ V. Riabykh, *Thirty Pieces of Silver for Betrayal for the Chairman of the State Border Committee of Belarus Anatoly Lappo*, https://en.defence-ua.com/events/thirty_pieces_of_silver_for_betrayal_for_the_chairman_of_the_state_border_committee_of_belarus_anatoly_lappo_video-2321.html (2 VIII 2022).

³⁴ *При теробороні „Азова” створено білоруську роту – Гончаренко*, <https://interfax.com.ua/news/general/804771.html> (2 VIII 2022).

³⁵ В. Орлова, *Білоруси створили батальйон для оборони Києва*, <https://www.unian.ua/war/bilorusi-stvorili-batalyon-dlya-oboroni-kiyeva-video-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11736958.html> (2 VIII 2022).

³⁶ *Полк Кастуся Калиновского!*, https://www.youtube.com/watch?v=l0XcLwUp98o&ab_channel=BelWarriors (2 VIII 2022).

³⁷ *Лукашэнка адрэгаваў на ўтварэньне ва Ўкраіне беларускага батальёну імя Кастуся Каліноўскага*, <https://web.archive.org/web/20220319231213/https://www.svaboda.org/a/31-753976.html> (2 VIII 2022).

³⁸ М. Глуховський, *Білорус, який воює за Україну: Після цієї війни ми скинемо Лукашенка*, <https://glavcom.ua/interviews/bilorus-yakiy-voyuje-za-ukrajini-pislya-cijeji-viyni-mi-skinemo-lukashenka-841943.html> (2 VIII 2022).

będzie znacznie wyższe. Poczekamy więc i z radością zakończymy proces, który rozpoczął się w 2020 r.³⁹.

Łukaszenko jednak od samego początku zachował pozornie neutralny charakter swojej polityki wobec konfliktu w Ukrainie. Z jednej strony dał zielone światło na wykorzystanie swojej infrastruktury dla uderzenia wojsk rosyjskich na Ukrainie, zarówno lądowych, jak i lotniczych, z drugiej jednak nie zdecydował się na oficjalny udział swoich wojsk. Decyzja ta może być wielowektorowa. Na pewno wojska białoruskie nie były przygotowane do działań ofensywnych, a raczej przygotowane do działań defensywnych na swoich terytoriach. Ponadto zarówno sam Łukaszenko, jak i jego wojskowi, nie wierzyli w siłę mobilizacji swoich wojsk do ataku na Ukrainę. Od samego początku konfliktu społeczeństwo białoruskie było przeciwne udziałowi swoich wojsk w konflikcie, a ponadto już od pierwszego tygodnia zaczęły się sabotaże nastawione na sparaliżowanie linii logistycznych rosyjskich wojsk, co pokazało, że już nawet wtedy Łukaszenko nie mógł liczyć na całkowitą wierność swoich obywateli. Chyba jednak największy wpływ na jego decyzję miał szok, jaki wywołało zatrzymanie wojsk rosyjskich pod Kijowem i innych częściach kraju. Łukaszenko, prawdopodobnie jak władza rosyjska, był przekonany, że „bezproblemowe” zajęcie uważanych do tej pory za „przyjazne” tereny Ukrainy (obwody sumski, czernihowski, charkowski) to będzie tylko formalność, a nie przeszkoda w drodze do zajęcia stolicy. Lecz już na początku marca okazało się, że rosyjska „wojna błyskawiczna” nie powiodła się i to też z pewnością wpłynęło na decyzję Łukaszenki o niezaangażowaniu się militarnie w konflikt. Jednak prezydent Białorusi wciąż stara się wspierać Rosję, ponieważ aktualnie to właśnie dzięki Federacji Rosyjskiej wciąż piastuje swoje stanowisko i 3 VII 2022 r. potwierdził swoje stanowisko mówiąc:

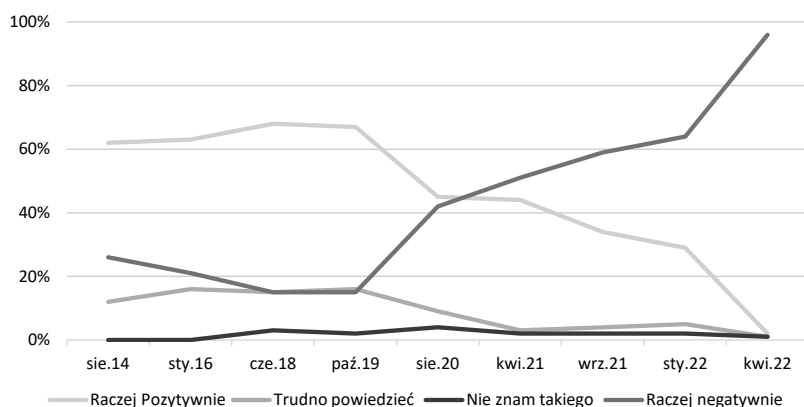
Jesteśmy jedynym krajem, który wspiera Rosję w tej walce. A ile jest tam krajów? Prawie pięćdziesięciu, którzy faktycznie walczą z Rosją w Ukrainie. Coś nie jest zrównoważone. A w ogóle ci, którzy nam wyrzucają, czy nie wiedzieliście, że mamy najbliższy związek z Federacją Rosyjską? Z państwem, z którym budujemy jedno, potężne, niezależne państwo – Państwo Związkowe. Gdzie w unii są dwa niepodległe narody... I co, oni nie wiedzieli, że w unii Białorusi i Rosji mamy jedną grupę sił zbrojnych stworzoną dawno temu? Praktycznie jedna armia. Wiedzieliście przecież to wszystko. Dlaczego więc nas dzisiaj karcicie? Byliśmy i będziemy razem z braterską Rosją. Nasz udział w „operacji specjalnej” był przeze mnie już dawno określony⁴⁰.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Церемония возложения цветов и венков в мемориальном комплексе „Курган Славы”*, <https://president.gov.by/ru/events/ceremoniya-vozlozheniya-cvetov-i-venkov-v-memorialnom-komplekse-kurgan-slavy> (2 VIII 2022).

Od przyjaciela do wroga – stosunek Ukraińców do Białorusinów

Stosunki białorusko-ukraińskie od początku lat 90. XX w. były przyjazne i nawet po przejściu władzy przez Łukaszenkę nie zauważano widocznych zmian. Sytuacja zmieniła się jednak gruntownie w 2014 r. po zwycięstwie prozachodnich sił w Ukrainie. Według wyników badań ukraińskiego centrum Ranking przeprowadzonych pod koniec kwietnia 2022 r. „ciepły” stosunek do Białorusinów ma tylko 22% ankietowanych. Wynik ten jest ogromną zmianą w stosunku nawet do badań przeprowadzonych w 2021 r. przez tę samą organizację, gdzie pozytywny stosunek do obywateli sąsiedniego kraju miało 67% badanych. Dla porównania można przytoczyć jeszcze wyniki badań z maja 2018 r., gdzie „ciepłe” relacje wybierało 73% osób. Również warto wymienić ilość odpowiedzi o „neutralny” charakter stosunków, które przez rok zwiększyły się z 27% do 42%, ale to jednak wybór odpowiedzi o „chłodnych” relacjach może przerażać, gdyż zwiększył się przez rok z 4%, aż do 33%⁴¹. W tych samych badaniach pokazano też stosunek ankietowanych do przywódcy Białorusi Aleksandra Łukaszenki, do którego „bardzo negatywnie” lub „negatywnie” odnosi się aż 96% badanych, „pozytywnie” lub „bardzo pozytywnie” – 3% (rysunek 1)⁴².

Źródło: Дев'яте загальнонаціональне опитування: соціально-економічні проблеми під час війни [26 IV 2022], https://ratinggroup.ua/research/ukraine/devyatyty_obschenacionalnyy_opros_socialno-ekonomicheskie_problemy_vo_vremya_voyny_26_aprelya_2022.html (2 VIII 2022).

⁴¹ Десяте загальнонаціональне опитування: ідеологічні маркери війни [27 IV 2022], https://ratinggroup.ua/research/ukraine/desyatyty_obschenacionalnyy_opros_ideologicheskie_markey_voyny_27_aprelya_2022.html (2 VIII 2022).

⁴² В. Романенко, Рівень симпатій українців до Путіна й Лукашенка наблизився до нуля – соціологія, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/29/7342925/> (2 VIII 2022).

Warto też na koniec dołączyć wyniki badań białoruskiego badacza Andreja Wardomackiego, według którego tylko ok. 11% białoruskich respondentów pozytywnie ocenia potencjalny udział armii białoruskiej w wojnie z Ukrainą, a 85-86% jest temu jednoznacznie przeciw. Z drugiej jednak strony – według Wardomackiego – w stosunku Białorusinów do rozmieszczenia wojsk rosyjskich w kraju istnieje „klasyczny rozłam opinii publicznej”. Liczba tych, którzy popierają obecność armii rosyjskiej na Białorusi i sprzeciwiają się jej jest w przybliżeniu taka sama, mieszcząca się w przedziale 40-45%⁴³.

Powyższe wyniki pokazują, że mieszkańcy Białorusi są zakładnikami swojego reżimu politycznego. Z drugiej jednak strony wyraźnie odczuwają powiązanie historyczne i mentalne z Federacją Rosyjską, co powoduje pewny brak jednoznacznej pozycji politycznej wobec konfliktu w Ukrainie. Zamrożenie konfliktu u ich południowych sąsiadów może powodować, że Białorusini uznają, że chęć walki o „europejskie wartości” automatycznie powoduje chaos i konflikt w ich ojczyźnie. Z drugiej strony pomoc Rosji w konflikcie, jaką aktualnie dostarcza Mińsk może poróżnić dwa kraje w perspektywie historycznej. Warto też podkreślić, że nie zawsze do mediów przebija się działalność diaspory białoruskiej, która również jest stosunkowo ważna, jak np. zebranie ponad 100 tys. PLN (w skarbonce na portalu zrzutka.pl o nazwie: „Białorusini w Polsce kupują Bayraktara dla Ukrainy!”) w ramach zbiórki publicznej na „polskiego” drona bojowego, którą zapoczątkował redaktor Sławomir Sierakowski⁴⁴.

Zakończenie

Jak zauważa Alla Leukavets – Białorusinka, która od dawna mieszka na Zachodzie, *Białorusinów nie można utożsamiać z reżimem Łukaszenki, a zwykli Białorusini powinni być traktowani na równi z Ukraincami w walce z rosyjską agresją militarną na Ukrainie*⁴⁵. Jednak nie widać większych antyrządowych wystąpień w Białorusi w okresie już prawie półrocznej wojny w Ukrainie. Świadczyć to może tylko o zobojętnieniu społeczeństwa białoruskiego i podporządkowaniu się reżimowi Łukaszenki. Stosunki między Kijowem i Mińskiem są aktualnie wrogie. Rosja wykorzystuje Białoruś jako zaplecze do prowadzenia wojny i dostarcza agresorowi amunicji, a ponadto przez ciągłe zagrożenie ofensywą na północy Ukraina trzyma tam swoje wojska, które są niezbędne na wschodzie i południu.

⁴³ Андрэй Вардамацкі: *Вайна ва Украіне пераструктуруе геапалітычныя арыентацыі беларусаў*, <https://belsat.eu/news/26-04-2022-andrej-vardamatski-vajna-va-ukraine-perastrukturue-geapalitychnyya-aryentatsyi-belarusau/> (2 VIII 2022).

⁴⁴ *Bayraktar dla Ukrainy*, <https://zrzutka.pl/bayraktar> (2 VIII 2022).

⁴⁵ A. Leukavets, *The Role of Belarus in the Ukrainian Crisis*, <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/role-belarus-ukrainian-crisis> (2 VIII 2022).

Sytuacja jednak diametralnie zmieni się po zamrożeniu konfliktu lub zwycięstwie Ukrainy. Dla przywódcy Białorusi będzie to sytuacja wymagająca całkowitej zmiany polityki wobec Ukrainy. Nie będzie mógł liczyć prawdopodobnie nie tylko na ułatwienia wizowe dla swoich obywateli, ale może też nastąpić całkowite zawieszenie kontaktów politycznych i ekonomicznych. Również pomoc szeroko pojętego „Zachodu” przy przyszłej odbudowie Ukrainy może wybitnie zaburzyć poziom rozwoju i powodować niezadowolenia społeczne, które mogą przełożyć się na kolejne próby obalenia władzy. Również dalszy los doświadczonych weteranów białoruskich oddziałów frontowych może być problematyczny dla mińskiego reżimu. Wszystkie te czynniki pokazują, że przyszłe bilateralne stosunki między Białorusią i Ukrainą mogą być możliwe tylko przy zmianie reżimów politycznych rządzących w obu krajach, odpowiednio na taki, jaki kurs by obrały – czy Mińsk prozachodni, czy też Kijów prowschodni – jednak na dzień dzisiejszy poprawne stosunki są niemożliwe. Ponadto na przyszłe relacje Kijów-Mińsk może wpłynąć emigracja białoruska w Litwie i Polsce, ponieważ to właśnie te dwa państwa obecnie goszczą największą ilość politycznych opozycjonistów, którzy po zmianie władzy na Białorusi mogą mieć istotny wpływ na budowanie nowych relacji bilateralnych.

Abstract

Mateusz Kamionka

A relative who has become an enemy.

Revision of Ukrainian-Belarusian relations in 2020-2022

Ukraine and Belarus were linked by a common history, similar culture, language and border. It seemed that these countries were difficult to divide, and despite Alexander Lukashenko's authoritarian rule, friendly relations would last for years. However, the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine in February 2022, including the attack from the territory of Belarus, clearly destroyed – it seemed – the deep cooperation that had been built for over 30 years. In the article, the author will try to answer how this huge shift in bilateral relations took place, and whether the opposite actions are possible in the future.

Keywords: Belarus, Ukraine, post-Soviet area, international bilateral relations

References

- 1st Forum of Regions of Ukraine and Belarus in Gomel* [26 X 2018], <https://president.gov.by/en/events/1st-forum-of-regions-of-ukraine-and-belarus-in-gomel-19764>.
- Bayraktar dla Ukrainy*, <https://zrzutka.pl/bayraktar>.
- Bilorus' u viyni proty Ukrayiny: vse, shcho treba znaty*, <https://rayon.in.ua/news-/491699-bilorus-u-viyni-proti-ukraini-vse-shcho-treba-znati-onovlyuetsya>.
- De Huszar, G., *Brooking Institution, The. Major Problems of United States Foreign Policy, 1950-1951, Washington 1950*, „The Annals of the American Academy of Political and Social Science” [May] 1951, vol. 275, no. 1.
- Desyate zahal'nonatsional'ne opytuvannya: ideolohichni markery viyny* [27 IV 2022], https://ratinggroup.ua/research/ukraine/desyatty_obschenacionalnyy_opros_ideologicheskije_markery_voyny_27_aprelya_2022.html.
- Hlukhovs'kyi, M., *Bilorus, yakyy voyuye za Ukrayinu: Pislya tsiyeyi viyny my sky-nemo Lukashenka*, <https://glavcom.ua/interviews/bilorus-yakiy-voyuje-zaukrajini-pislya-cijeji-viyni-mi-skinemo-lukashenka-841943.html>.
- Leukavets, A., *The Role of Belarus in the Ukrainian Crisis*, <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/role-belarus-ukrainian-crisis>.
- Lukashenko to Visit Ukraine* [18 VII 2017], <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/112-ua-lukashenko-visit-ukraine.html>.
- Lukashenko vyslovyvsya pro viynu z Ukrayinoyu: tryvala b „maksimum 3-4 dni”*, <https://www.unian.ua/world/lukashenko-vislovivsyia-pro-viynu-z-ukrajinyu-trivala-b-maksimum-3-4-dni-novini-svitu-11695108.html>.
- Lukašenka adreahavaŭ na ūtvareńnie va Ŭkrainie bielaruskaha batal'jonu imia Kastusia Kalinoŭskaha*, <https://web.archive.org/web/20220319231213/https://www.svaboda.org/a/31753976.html>.
- Lytva vydala Tikhanovs'kiy vizu na rik i nadala zhytlo*, <https://censor.net/ua/n3213104>.
- Mezhdunarodnyye organizatsii*, https://belrus.ru/info/mezhdunarodnye_organizatsii/.
- Miller, C., *What's at Stake as Putin, Poroshenko Meet in Minsk to Talk Peace* [11 II 2015], <https://mashable.com/archive/putin-poroshenko-ukraine-peace-talks> (2 VIII 2022).
- Morgenthau, H., *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace*, New York 1954.
- MVD: Belorusov, kotoryye yedut voyevat' v Ukrainu, zhdet ugolovnaya otvetstvennost'*, <https://web.archive.org/web/20210507185541/http://news.tut.by/society/406164.html>.
- Orlova, V., *Bilorusy stvorily batal'yon dlya oborony Kyyeva*, <https://www.unian.ua/war/bilorusi-stvorili-batalyon-dlya-oboroni-kiyeva-video-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11736958.html>.

- Pavlovych, Y., *Ukrayins'ko-bilorus'ki vidnosyny u viziyi ukrayins'koyi suspil'no-politychnoyi dumky (1991-2010)*, „Eminak” 2016, vol. 3, no. 3.
- Pogrzeb Białorusina zabitego na Majdanie*, <https://wydarzenia.interia.pl/raporty/raport-zamieszki-na-ukrainie/aktualnosci/news-pogrzeb-bialorusina-zabitego-na-majdanie,nId,1096957>.
- Polk Kastusya Kalinovskogo!*, https://www.youtube.com/watch?v=l0XcLwUp98o-&ab_channel=BelWarriors.
- Pry teroboroni „Azova” stvoreno bilorus'ku rotu – Honcharenko*, <https://interfax.com.ua/news/general/804771.html>.
- Riabykh, V., *Thirty Pieces of Silver for Betrayal for the Chairman of the State Border Committee of Belarus Anatoly Lappo*, https://en.defence-ua.com/events/thirty_pieces_of_silver_for_betrayal_for_the_chairman_of_the_state_border_committee_of_belarus_anatoly_lappo_video-2321.html.
- Romanenko, V., *Riven' sympatij ukrayintsiv do Putina y Lukashenka nablyzyvsya do nulya – sotsiolohiya*, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/29/7342925/>.
- Rzheuts'ka, L. & Dorokhov, V., „*Rodych, yakyy stav vorohom*”. *Chomu svaryat'sya Ukrajina i Bilorus'?*, <https://www.dw.com/uk/rodych-yakyy-stav-vorohom-chomu-svariatsia-ukraina-i-bilorus/a-57022047>.
- Shershen', A., *Svitlana Tykhanov's'ka, liderka bilorus'koyi opozytsiyi*, <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3199617-svitlana-tihanovska-liderka-biloruskoi-opozicii.html>.
- Soyuznoye Gosudarstvo*, <http://council.gov.ru/services/reference/9928/>.
- Stek, L., *Lukashenko proty Ukrainy: yaki zahrozy prykhovuye bilorus'ka kryza*, <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii-lukashenko-ukraine/3080-1342.html>.
- Tseremoniya vozlozheniya tsvetov i venkov v memorial'nom komplekse „Kurgan Slavy”*, <https://president.gov.by/ru/events/ceremoniya-vozlozheniya-cvetov-i-venkov-v-memorialnom-komplekse-kurgan-slavy>.
- Tykhanov's'ka zayavyla pro zustrich iz Zelens'kym u Lytvi*, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-tyhanovska-zelensky-zustrich/31351982.html>.
- Tykhanov's'ka zayavyla, shcho Krym – ukrayins'kyy, i hotova povtoryty tse v Kyjevi*, <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3219718-tihanovska-zaavilaso-krim-ukrainskij-i-gotova-povtoriti-ce-v-kevi.html>.
- Ukraine keen on further dialogue with EU, Eurasian Troika – Poroshenko* [26 VIII 2014], <https://en.interfax.com.ua/news/general/220033.html>.
- Ukrayina ta Bilorus' uklaly dvostoronni uhody na \$100 mil'yoniv – shcho vidomo* [27 X 2018], <https://web.archive.org/web/20181027143308/https://www.5.ua/ekonomika/ukraina-ta-bilorus-pidpysaly-blyzko-130-dvostoronnikh-uhodshcho-vidomo-180118.html>.
- Ukrayins'ki pravozakhysnyky ta bilorus'ki aktyvisty zaklykayut' Ukrainu pryprynty ekonomichni vidnosyny z Biorussyu*, <https://zmina.info/news/ukrayinski>

- pravozahysnyky-ta-biloruski-aktyvisty-zaklykayut-ukrayinu-prypynyty-ekonomichni-vidnosyny-z-bilorusyu/.
- U ryadakh DUK „Pravyi sektor” stvoryuyut’ bilorus’kyy pidrozdil, <https://web.archive.org/web/20171005051100/http://ua.korrespondent.net/ukraine/3548-927-u-riadakh-duk-pravyi-sektor-stvoruiuit-biloruski-pidrozdil>.
- Vardamacki, A., *Vajna va Ukrainie pierastrukuruje hieapalityčnyja aryjentacyi bielarusaŭ*, <https://belsat.eu/news/26-04-2022-andrej-vardamatski-vajna-va-ukraine-perastrukturue-geapalitychnyya-aryentatsyi-belarusau/> (2 VIII 2022).
- Vasylyshyn, S., *Ukrayins’ko-bilorus’ki vidnosyny (1991–2014 rr.)*, 2019, https://chtyvo.org.ua/authors/Vasylyshyn_Stepan/Ukrainsko-biloruski_vidnosyny_19912014_rr/.
- Volodymyr Zelenskyy Met with Alexander Lukashenko at the Second Forum of the Regions of Ukraine and Belarus in Zhytomyr [4 X 2019], <https://www.president.gov.ua/en/news/volodimir-zelenskij-zustrivsyia-z-oleksandrom-lukashenkou-r-57601>.
- „Wagnerowcy” na Białorusi: kto przygotował ten scenariusz – Moskwa czy Mińsk? [1 VIII 2020], <https://studium.uw.edu.pl/wagnerowcy-na-bialorusi-kto-przygotowal-ten-scenariusz-moskwa-czy-minsk/>.
- Wolf, K. & Zürn, M., *„International Regimes” und Theorien der Internationalen Politik*, „Politische Vierteljahresschrift” 1986, nr 2.
- Yakovenko, M., *Umer Armen Martirosyan, iz-za kotorogo SBU vozvrashchala samolet iz Belarusi* [5 I 2020], <https://vesti.ua/strana/umer-armen-martirosyan-iz-za-kotorogo-sbu-vozvrashhala-samolet-iz-belarusi>.
- Zayava ministra zakordonnykh sprav Ukrayiny Dmytra Kuleby shchodo vyklyku posla Ukrayiny u Biorusii na konsul’tatsiyi do Kyieva [17 VIII 2020], <https://mfa.gov.ua/news/zayava-ministra-zakordonnih-sprav-ukrayini-dmitra-kulebi-shchodo-vikliku-posla-ukrayini-u-biorusii-na-konsultaciyi-do-kyieva?fbclid=IwAR26J8qPmH1jsAM9HT2ng1w0zeVzXgSZmhPl91aXMwSFNeTE5shVPJ-IQpTg>.

Mateusz Kamionka – dr politologii, docent w Katedrze Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego Państwowego Uniwersytetu w Sumach.
ORCID: 0000-0002-7316-145X

Marcin Adamczyk

Chińska perspektywa kryzysu na wschodniej granicy Unii Europejskiej (2021-2022)

Abstrakt

Kryzys na wschodniej granicy Unii Europejskiej był w roku 2021 prawdopodobnie jednym z potencjalnie kluczowych zagrożeń dla bezpieczeństwa w Europie Środkowo-Wschodniej. W obliczu pogarszającej się sytuacji na granicy polsko-białoruskiej, w Polsce względnie popularna stała się koncepcja zaangażowania w roli mediatora Chińskiej Republiki Ludowej – o czym świadczyły liczne artykuły na czołowych portalach internetowych (jak Money.pl, Onet.pl czy Rp.pl) oraz wzrost zainteresowania tym tematem w mediach społecznościowych (zaobserwowane przez autora w szczególności w dyskusjach na portalu Twitter). U jej podstaw leżało przekonanie, iż oba państwa stanowią istotne miejsce w chińskiej polityce gospodarczej – ze szczególnym uwzględnieniem ich roli tranzytowej w ramach Nowego Jedwabnego Szlaku. Niniejszy artykuł ma być próbą odpowiedzi, na ile owa koncepcja mogła się urzeczywistnić oraz ile tak naprawdę Mińsk i Warszawa znaczą dla Chin?

Słowa kluczowe: Chiny, Polska, Białoruś, Rosja, Unia Europejska, 16+1, granica polsko-białoruska, współpraca gospodarcza, Nowy Jedwabny Szlak

Kryzys na granicy polsko-białoruskiej jawił się niewątpliwie w drugiej połowie roku 2021 jako jedno z najpoważniejszych zagrożeń dla bezpieczeństwa i stabilności Europy Środkowo-Wschodniej. Zaledwie kilka miesięcy później został jednak niemal całkowicie przyćmiony przez rosyjską agresję na Ukrainę – dziś z dużą dozą pewności założyć można, iż owa sekwencja zdarzeń nie była zupełnie przypadkowa. Jak podkreślają bowiem eksperci, prezydent Republiki Białoruś Aleksander Łukaszenka bynajmniej nie mógł działać samodzielnie i bez porozumienia z prezydentem Federacji Rosyjskiej Władimirem Putinem, a same

wypadki na granicy wypełniają znamiona typowo rosyjskich działań pozoracyjnych – tzw. *maskirowki*¹. Ergo zasadna wydaje się zatem percepcja kryzysu na wschodniej granicy Unii Europejskiej (UE) jako swoistego wstępu do lutowej agresji na Ukrainę. Mając świadomość stosunku rządu Prawa i Sprawiedliwości do emigrantów z Bliskiego Wschodu i tego jak kryzysy uchodźcze rezonują w mediach europejskich czy amerykańskich, Moskwa mogła bez większego wysiłku sprokurować sytuację, w której Polska zostałaby zdyskredytowana w oczach Zachodu. Tym samym Polska i Litwa jako państwa prawdopodobnie najbardziej krytyczne wobec rosyjskiego imperializmu spośród wszystkich członków UE czy Sojuszu Północnoatlantyckiego (NATO) straciłyby w przededniu wojny na Ukrainie zdolność do mobilizacji państw zachodnich przeciwko agresywnej polityce Rosji. Utrudnione byłoby nie tyle stworzenie silnej koalicji *ad hoc* na rzecz zapewnienia dostaw sprzętu i uzbrojenia dla naszego wschodniego sąsiada, lecz nawet nałożenie efektywnych sankcji na Federację Rosyjską. Niemniej względnie rozważna postawa strony polskiej i litewskiej² ograniczyła ryzyko eskalacji i realizacji scenariusza, w którym światowe media obieły obrazy rannych lub być może nawet zabitych z premedytacją emigrantów/uchodźców. *Ipsa facto* kryzys z biegiem czasu zaczął wygasać i wkrótce został w dużej mierze właśnie przyćmiony przez wojnę na Ukrainie, która z oczywistych względów ogniskuje zainteresowanie znacznej części społeczności międzynarodowej *sensu largo*. Jednakowoż warto przypomnieć, iż jednym z postulowanych w polskim dyskursie sposobów na uspokojenie sytuacji na wschodniej granicy UE było zwrócenie uwagi na rozwój wypadków czy wręcz wciągnięcie do konfliktu jako potencjalnego mediatora Chińskiej Republiki Ludowej (ChRL). Z tego też względu w niniejszym artykule autor zamierza przybliżyć powody, dla których Pekin miałby być potencjalnie zainteresowany rozwojem wypadków na granicy Polski z Białorusią – analizując ich miejsce w polityce gospodarczej Pekinu – oraz jednocześnie nakreślić postawę Chin wobec przedmiotowego kryzysu. Tym samym możliwa stanie się odpowiedź na pytanie o to, w jakim stopniu w oficjalnym dyskursie polityczno-medialnym³

¹ A. Szabaciuk, *Kryzys na granicy polsko-białoruskiej w kontekście rosnących napięć w Europie Wschodniej (część 1)*, „Komentarze IES” 2021, vol. 167, nr 470, s. 2.

² Niewątpliwie przyjęta przez polski rząd strategia zarządzania kryzysem nie była pozbawiona pewnych istotnych słabości – czego przykładem jest niejako całkowite oddanie kontroli nad kreowaniem narracji dla mediów światowych w ręce Mińska w efekcie zastosowania całkowitej blokady medialnej strefy przygranicznej związanej z wprowadzeniem stanu wyjątkowego. Zob. *Wniosek o stan wyjątkowy przy granicy z Białorusią* [31 VIII 2021], <https://www.gov.pl/web/sluzby-specjalne/Stan-wyjatkowy-przy-granicy-z-bialorusia> (14 VII 2022); *Bezpieczeństwo Polski na pierwszym miejscu – stan wyjątkowy przy granicy z Białorusią* [3 IX 2021], <https://www.gov.pl/web/sluzby-specjalne/Stan-wyjatkowy-przy-granicy-z-bialorusia> (14 VII 2022).

³ Warto mieć na uwadze, iż w związku ze specyficzną sytuacją chińskiego rynku medialnego w postaci całkowitej dominacji i kontroli Komunistycznej Partii Chin nad tamtejszą telewizją, radiem i prasą pełnią one w gruncie rzeczy specyficzną, acz istotną rolę w ramach polityki

w Chinach kryzys na wschodniej granicy UE był obecny oraz dlaczego Państwo Środka nie było bynajmniej skłonne odegrać istotnej roli w jego rozwiązaniu? W ramach przeprowadzonych badań zostanie wykorzystany pierwotny materiał badawczy w formie artykułów opublikowanych w anglojęzycznej prasie chińskiej (zamieszczonych na portalach internetowych gazet „Global Times”, „China Daily” oraz „People’s Daily” – skierowanych do odbiorców zagranicznych) oraz wtórny materiał badawczy w postaci opracowań naukowych i analiz – w tym własnych i uprzednio przeprowadzonych badań.

Na początku niniejszych rozważań warto zastanowić się nad pozycją Europy Środkowo-Wschodniej (EŚiW) w polityce ChRL na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat. Należy podkreślić, iż od początku drugiej dekady XXI w. Pekin zwiększył swoje zainteresowanie regionem – oprócz funkcjonujących już od pewnego czasu kontaktów polityczno-gospodarczych z czołowymi państwami byłego ZSRR (Rosją⁴, Ukrainą⁵ i Białorusią), Chińczycy zainicjowali w 2012 r. działalność tzw. „formatu 16/17+1”⁶. Owa platforma wielostronnej współpracy handlowo-inwestycyjnej miała w założeniach przynieść wymierne korzyści, zarówno Chinom, jak i niewielkim państwom środkowo- i wschodnioeuropejskim. Albowiem w chińskiej narracji relacje gospodarcze z ChRL każdorazowo oparte są na zasadzie *win-win*⁷, a korzyści o sumie niezerowej to kluczowy ich wyróżnik na tle państw Zachodu – mających zdaniem Chińczyków wykorzystywać biedniejsze regiony peryferyjne⁸. Należy podkreślić, iż z perspektywy Pekinu

zagranicznej Pekinu. Zob. M. Adamczyk, K. Baraniuk, *Media i organizacje kulturalne jako wybrane sposoby chińskiego oddziaływania międzynarodowego*, „Wschodnioznawstwo” 2017, s. 272-277; M. Durmaj, *System medialny w Chinach*, „Media Biznes Kultura” 2022, vol. 12, nr 1, s. 158-168.

⁴ Zob. więcej: M. Kaczmarek, *Russia-China Relations in the Post-Crisis International Order*, Abingdon – Nowy Jork 2015; M. Lubina, *Niedźwiedź w cieniu smoka. Rosja-Chiny 1991-2014*, Kraków 2014; idem, *Russia and China. A Political Marriage of Convenience – Stable and Successful*, Opladen 2017.

⁵ Zob. więcej: J. Jakóbowski, K. Nieczydor, *Poniżej radarów wielkiej polityki – współpraca chińsko-ukraińska*, „Komentarze OSW” 2021, nr 395, s. 1-7; D.W. Kuzniecow, *China and the Ukrainian Crisis: From 'Neutrality' to 'Support' for Russia*, „China Report” 2016, vol. 52, iss. 2, s. 92-111.

⁶ Do 2019 r. w skład grupy wchodziła Polska, Czechy, Słowacja, Węgry, Litwa, Łotwa, Estonia, Bułgaria, Rumunia, Słowenia, Chorwacja, Serbia, Bośnia i Hercegowina, Albania, Macedonia i Czarnogóra oraz Chiny. W 2019 r. do formatu przystąpiła Grecja, zaś w 2021 r. wystąpiła zeń Litwa: Ł. Kobiński, *Spotkanie 17+1. Trudna przyszłość formatu* [5 III 2021], <https://warsawinstitute.org/pl/spotkanie-171-trudna-przyszlosc-formatu/> (19 VII 2022); M. Stefan, *Litwa opuszcza chińską inicjatywę 17+1?*, https://ukladsil.pl/litwa_chiny/ (19 VII 2022).

⁷ M. Bąk, *Inicjatywa „16+1” z perspektywy krajów Europy Środkowej i Wschodniej*, „Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie” 2018, t. 47, nr 2, s. 28 i n.

⁸ Zob. więcej: W. Zhang, *Win-Win Cooperation is Genuine Wisdom* [17 VII 2019], <https://www.chinadaily.com.cn/a/201907/17/WS5d2e742fa3105895c2e7dd4a.html> (19 VII 2022); J. Ross, *The Basis of China's 'Win-Win' Foreign Policy* [30 III 2015], <http://www.china.org.cn/>

zdecydowana większość spośród państw „szesnastki” czy też „siedemnastki” stanowiła ówczesnie interesujący obiekt penetracji gospodarczej – głównie z powodu ich związków z Unią Europejską oraz relatywnej zamożności na tle chociażby pozostałych państw regionu. Chiny w pierwszym rządzie chciały widzieć w nowych państwach unijnych swego rodzaju lobbystów na rzecz zintensyfikowania współpracy gospodarczej⁹ czy obszar, na którym firmy zza Wielkiego Muru mogłyby się niejako uczyć operowania w trudnych europejskich warunkach. Ponadto dla Pekinu dostęp do rynków UE stanowił przede wszystkim szansę na zwiększenie peregrynacji własnych towarów, ale również dostęp do dobrej jakości żywności czy nowoczesnych technologii. Z punktu widzenia państw EŚiW relacje gospodarcze z Państwem Środka jawiły się zaś w dużej mierze jako potencjalne źródło kapitału oraz szansa na zwiększenie własnego eksportu, a częściowo również jako kolejny wektor w ich dotychczasowej polityce balansowania pomiędzy Rosją, UE i Stanami Zjednoczonymi¹⁰. Niemniej koniec końców narracja Pekinu nie okazała się zbyt przekonująca dla decydentów w większości spośród państw regionu, zaś proponowana oferta względnie mało atrakcyjna. Zadłużeniowy model inwestycji infrastrukturalnych o chińskiej proveniencji sprawdził się co prawda w państwach pozbawionych dostępu do taniego kapitału, niemniej w państwach należących do UE wciąż bezkonkurencyjnym źródłem finansowania tychże pozostają fundusze unijne. Warto zaznaczyć, iż propozycja Pekinu opiera się na dwóch filarach obejmujących preferencyjne finansowanie oraz wykonawstwo. Chiny oferują państwom rozwijającym się niskooprocentowane pożyczki (znacznie poniżej 10% w skali roku) o długim terminie spłaty i z możliwością ich kilkuletniego odroczenia. Tym samym dostęp do kapitału zza Wielkiego Muru jest równocześnie tani i łatwy – Pekin bowiem w przeciwieństwie do państw zachodnich nie obwarowuje swojej propozycji żądaniem reform w duchu demokratycznym i wolnorynkowym. Ergo ChRL uzyskuje w państwach będących kredytobiorcami szerokie wpływy oraz potencjał do dalszego rozszerzania obecności gospodarczej i politycznej. Co do zasady wykonawstwo jest jednak w większości zlecane firmom z Chin (częstokroć korzystającym z własnej siły roboczej oraz

opinion/2015-03/30/content_35194074.htm (19 VII 2022); X. Chen, *Win-Win Cooperation: Formation, Development and Characteristics* [17 XI 2017], https://www.ciis.org.cn/english/ESEARCHPROJECTS/Articles/202007/t20200715_3604.html (19 VII 2022).

⁹ W wywiadzie prasowym ambasador Chin w Rzeczypospolitej Polskiej bez ogródek stwierdził, iż (...) oczekuje się też [w Pekinie – autor], że Polska będzie promować ideę wyniesienia współpracy Chin z Europą Środkowo-Wschodnią na nowy poziom, aby mogła ona nadal przynosić nowe owoce. Zob.: L. Sun, *Ambasador Chin w Polsce: Zmierzymy się z wyzwaniem* [6 VII 2022], <https://www.rp.pl/publicystyka/art36657541-ambasador-chin-w-polsce-zmierzymy-sie-z-wyzwaniami> (19 VII 2022).

¹⁰ M. Kaczmarek, J. Jakóbcowski, *Chiny – Europa Środkowo-Wschodnia: „16+1” widziane z Pekinu*, „Komentarze OSW” 2015, nr 166, s. 2-5; M. Adamczyk, *Smok nad Dnieprem. Chiny w relacjach z Białorusią i Ukrainą po 2010 roku*, Sobótka 2018, s. 10.

poddostawców) – co może mieć negatywne i długotrwałe skutki dla ich stabilności gospodarczej¹¹.

Jednakowoż jak już wcześniej sygnalizowano, w 11/12 państwach EŚiW należących do UE i jednocześnie współpracujących z Chinami w ramach formatu 16/17+1 zadłużeniowy model inwestycyjny jawił się jako mało konkurencyjny na tle finansowania z funduszy unijnych. Jedynym wyjątkiem były tu Węgry, które, w dużej mierze z powodów wewnętrznych, zdecydowały się na nawiązanie ograniczonej współpracy inwestycyjnej z Chinami – co zresztą nie uszło uwadze Komisji Europejskiej, gdyż okoliczności wyłonienia chińsko-węgierskiego konsorcjum mającego zmodernizować węgierski odcinek linii kolejowej Budapeszt-Belgrad były mocno podejrzane¹². *Notabene* pomimo iż przez Chińczyków jako nieformalny lider regionu postrzegana jest Polska – głównie ze względu na największą populację i PKB ze wszystkich państw EŚiW – to najsilniej o bliskie relacje z Pekinem zabiegają właśnie Węgrzy – co jednocześnie znajduje odbicie w realnych efektach współpracy¹³. *Ergo* z biegiem czasu szereg państw europejskich uczestniczących w formacie 16/17+1 było coraz bardziej rozczarowanych efektami gospodarczych relacji z ChRL. Z zapowiadanych owocnych kontaktów niewiele bowiem wyszło – choć w 2020 r. Pekin z dumą ogłosił, iż wolumen wymiany handlowej pomiędzy „siedemnastką” a Chinami po raz pierwszy w historii przekroczył 100 mld USD¹⁴. Z drugiej strony stanowiło to zaledwie ok. 2% całości chińskich obrotów handlowych z roku poprzedniego¹⁵. Warto zaznaczyć, iż z powyższej kwoty na Polskę przypadało blisko 24 mld USD – niemniej deficyt RP w handlu z ChRL okazał się w efekcie znaczny i wyniósł przeszło 19,9 mld USD. Nie bez powodu bowiem Warszawa i państwa sąsiednie narzekają na bariery w handlu z Chinami – szczególnie na rynku spożywczym – oraz znikome efekty licznych porozumień handlowych¹⁶. Siłą rzeczy kolejne chińskie enuncjacje odnośnie rychłego i skokowego zwiększenia wolumenu wymiany handlowej

¹¹ M. Adamczyk, *Smok nad Dnieprem...*, s. 10-11; P. Rutkowska, M. Adamczyk, *The Chinese People's Republic Investment Engagement in Belarus and Ukraine after 2010*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2018, vol. 16, nr 1, s. 70-71; J. Jakóbowski, M. Kaczmarzski, *Nietrafiona oferta Pekinu: „16+1” a chińska polityka wobec Unii Europejskiej*, „Komentarze OSW” 2017, nr 250, s. 2 i n.

¹² J. Jakóbowski, M. Kaczmarzski, *op.cit.*, s. 5; R. Czubiński, *Węgry: Chińskie kredyty na modernizację magistrali. Umowa utajniona* [21 V 2020], <https://www.rynek-kolejowy.pl/mobile/wegry-chinskie-kredyty-na-modernizacje-magistrali-umowa-utajniona-96834.html> (19 VII 2022).

¹³ M. Bąk, *op.cit.*, s. 37; M. Kaczmarzski, J. Jakóbowski, *op.cit.*, s. 5-6; M. Przychodniak, *Inicjatywa 16+1 i wyzwania dla współpracy Chin z Europą Środkowo-Wschodnią*, „Biuletyn PISM” 2017, vol. 1563, nr 121, s. 1-2.

¹⁴ Ł. Kobierski, *op.cit.*

¹⁵ *China Trade Balance, Exports and Imports by Country and Region 2019*, <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/CHN/Year/2019/TradeFlow/EXPIMP> (19 VII 2022).

¹⁶ M. Przychodniak, *Szczyt 17+1...*, s. 1; M. Lasoń, *op.cit.*, s. 48. Warto zaznaczyć, iż podczas jednego tylko szczytu „siedemnastki” w 2021 r. podpisano ich blisko 60, choć w dużej mierze były to umowy dwustronne. Ł. Kobierski, *op.cit.*

są traktowane w stolicach regionu raczej jako zapowiedź dalszej realizacji partykularnego interesu Pekinu niż jakościowej zmiany w relacjach pomiędzy państwami grupy¹⁷. Z punktu widzenia polskich władz szczególnie irytujące są właśnie wspomniane bariery stawiane przed polskim eksportem produktów rolnych i spożywczych – pomimo podpisania przed paroma laty stosownych porozumień oraz szumnych zapowiedzi¹⁸ – jak i relatywnie niske inwestycje Chińczyków nad Wisłą. Spośród przeszło 2,25 bln USD chińskich inwestycji po 2005 r. na świecie do naszego kraju trafiło zaledwie 2,81 mld USD – blisko dwukrotnie mniej niż na Węgry i nawet dziewięciokrotnie mniej niż do Serbii¹⁹. Dla porównania, w tym samym przedziale czasowym do Polski napłynęły bezpośrednie inwestycje zagraniczne (BIZ) o łącznej wartości ok. 240 mld USD²⁰. Dość powiedzieć, iż w przeciągu ostatnich 5 lat w naszym kraju kilkakrotnie więcej niż Chińczycy zainwestowały firmy z Korei Południowej czy Japonii²¹.

W tym miejscu należy podkreślić, iż Chiny pod pewnymi względami odmiennie postrzegają kluczowe poradzieckie państwa Europy Wschodniej – Ukrainę, Białoruś czy Rosję. Ich rola jako destynacji inwestycyjnych czy rynków zbytu dla towarów zza Wielkiego Muru niewiele się różni od tej, jaką z chińskiej perspektywy miały pełnić państwa „szesnastki” – z zastrzeżeniem, iż produkowane na Białorusi czy Rosji towary miały raczej trafiać na pozostałe rynki wschodnie (poradzieckie) niż na rynek unijny. Kluczowe w tym kontekście jest członkostwo obu państw w Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej (EUG) – wraz z Kazachstanem, Armenią oraz Kirgistanem²². Jakkolwiek od lat 90. XX w. Mińsk, Kijów czy

¹⁷ Ł. Kobierski, *op.cit.*; M. Przychodniak, *Szczyt 17+1: kryzys we współpracy Chin z Europą Środkową*, „Komentarz PISM” 2021, nr 13, s. 1-2.

¹⁸ M. Habowski, *Elementy zmiany i kontynuacji w polityce Rzeczypospolitej Polskiej wobec Chińskiej Republiki Ludowej po 2015 r.*, „Dyplomacja i Bezpieczeństwo” 2016, vol. 4, nr 1, s. 181 i n.; M. Lasoń, *Miejsce Chińskiej Republiki Ludowej w polityce zagranicznej Polski w drugiej dekadzie XXI w.*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2018, nr 2, s. 37-50.

¹⁹ M. Przychodniak, *Szczyt 17+1...*, s. 1; M. Bąk, *op.cit.*, s. 34-35; *China Global Investment Tracker*, <https://www.aei.org/china-global-investment-tracker/> (21 VII 2022).

²⁰ *Foreign Direct Investment, Net Inflows (BoP, Current US\$) – Poland*, https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?end=2020&locations=PL&most_recent_year_desc=false&start=2005 (21 VII 2022).

²¹ M. Adamczyk, P. Pietkun, *List intencyjny oraz negocjacje w praktyce relacji gospodarczych z Republiką Korei na tle trzydziestolecia nawiązania stosunków polsko-koreańskich*, [w:] *Europa Środkowa i Wschodnia. Dekady wolności – czas przemian. Tom 3: Społeczno-gospodarcze aspekty przemian w Europie Środkowej i Wschodniej przed i po 1989 roku*, red. M. Adamczyk, M. Siekierka, M. Lubicz Miszewski, Poznań 2021, s. 234; A. Czerniak, K. Blauth, *Co przyniosły inwestycje zagraniczne. Wpływ na gospodarkę Polski w ostatnim ćwierćwieczu*, Warszawa 2017, s. 8 i n.

²² P. Rutkowska, M. Adamczyk, *op.cit.*, s. 78; J. Jakóbowski, K. Kłysiński, *Partnerstwo niestrategiczne. Stosunki białorusko-chińskie*, „Prace OSW” 2021, nr 81, s. 5, 12. Więcej nt. EUG zob.: E. Gostomski, T. Michałowski, *Euroazjatycka unia gospodarcza – próba ożywienia instytucjonalnej integracji gospodarczej na obszarze dawnego ZSRR*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego” 2015, nr 41, t. 1, s. 81-92;

Moskwa miały również stanowić źródło względnie nowoczesnego uzbrojenia czy sprzętu wojskowego – od silników lotniczych i okrętowych poczynając na okrętach klasy lotniskowców kończąc – oraz technologii do ich dalszej produkcji za Wielkim Murem²³. Warto podkreślić, iż w ramach wspomnianej trójki zachodzi również swoista specjalizacja jeżeli chodzi o peregrynowane za Wielki Mur dobra cywilne – Ukraina dostarcza Chinom w głównej mierze żywność czy rudy metali, Białoruś nawozy sztuczne, zaś Rosja surowce energetyczne²⁴. Z punktu widzenia chińskich decydentów współpraca z państwami poradzieckimi ma jeszcze jedną niezaprzeczną zaletę w postaci podatnych na korupcję i jednocześnie relatywnie stabilnych elit władzy, z którymi można zawierać długoterminowe porozumienia gospodarcze czy polityczne – szczególnie w przypadku Białorusi i Rosji, gdzie rządy od przeszło dwóch dekad spoczywają w rękach ludzi wywodzących się z jednego środowiska i gdzie wpływy Zachodu są marginalne. Warto zaznaczyć, iż początek intensywnych relacji na linii Mińsk-Pekin datuje się na okolice roku 2005 – przynajmniej pięć lat wcześniej niż Chińczycy zaangażowali się gospodarczo i politycznie w państwach Europy Środkowej położonych na zachód od Bugu²⁵. Przyczyny takowego stanu rzeczy były w gruncie rzeczy prozaiczne – państwa słabo rozwinięte posiadały znacznie niższe oczekiwania względem chińskiej penetracji ekonomicznej, a co za tym idzie cena nawiązania współpracy była niewygórowana. Nie bez znaczenia był również fakt, iż w państwach pozbawionych łatwego i nieobwarowanego żądaniami reform dostępu do kapitału wysłannicy z Pekinu byli witani z otwartymi rękoma, zaś chińskie korporacje miały szerokie pole manewru i mogły operować w dużo mniej restrykcyjnym czy konkurencyjnym środowisku gospodarczym niż miałyoby to miejsce w państwach rozwiniętych – czego najlepszym przykładem są relacje Chin z państwami afrykańskimi²⁶.

A. Michalik, *Unia Euroazjatycka – realną szansą dla integracji gospodarczej w regionie?*, „Studia Ekonomiczne” 2015, nr 228, s. 37-48.

²³ Zob. więcej: M. Adamczyk, *Smok nad Dnieprem...*, s. 43-45, 67-69; idem, *Współpraca wojskowa kluczowym elementem relacji między Federacją Rosyjską a Chińską Republiką Ludową*, [w:] *Oblicza współczesnego terroryzmu*, red. G. Libor, b.m.w. 2016, s. 173-192; M. Adamczyk, P. Rutkowska, *Arms Trade in the Current Military Relations between the People's Republic of China and Ukraine, and Its Role in Development of the Chinese Military Potential*, „Historia i Polityka” 2019, vol. 35, nr 28, s. 71-85.

²⁴ M. Adamczyk, *Smok nad Dnieprem...*, s. 40-41, 55-57; G. Gavrillo, D.A. Dashkevich, Q. Peiyu, *Economic Cooperation between Republic of China and Republic of Belarus in the Context of Implementing the One Belt, One Road Foreign Economic Strategy*, „Studia Periegetica” 2019, vol. 25, nr 1, s. 14-15, 24.

²⁵ M. Adamczyk, *Smok nad Dnieprem...*, s. 24-25.

²⁶ Na temat chińskiego zaangażowania w Afryce zob. E. Ambukita, *Chińskie inwestycje w Afryce – szanse czy zagrożenie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Finanse. Rynki Finansowe. Ubezpieczenia” 2015, nr 74, t. 2, s. 669-679; Ł. Firmanty, *Afryka we współczesnej polityce Chińskiej Republiki Ludowej*, Toruń 2013; D. Kopiński, *Ekspansja gospodarcza Chin w Afryce – szansa na rozwój czy początek neokolonizacji?*, [w:] *Afryka na progu XXI wieku*.

Należy podkreślić, iż prezydent Aleksander Łukaszenka gościł w Chinach od początku swoich rządów blisko dziesięciokrotnie – podczas kolejnych wizyt sygnowano liczne porozumienia mające w zamyśle przyczynić się do wzrostu wolumenu dwustronnej wymiany handlowej i chińskich inwestycji nad Dnieprem. Pekin miał po 2005 r. zainwestować kilka miliardów w rozbudowę infrastruktury drogowej i kolejowej na Białorusi, modernizację mińskiego lotniska, przemysł lekki czy sieci przesyłowe – jednak sztandarowymi projektami Chińczyków miał być stołeczny park przemysłowy „Wielki Kamień” oraz montownia samochodów marki Geely²⁷. Efekty okazały się jednak dalekie od oczekiwanych – należy zacząć od tego, iż w 2019 r. ChRL była dopiero na 9. miejscu wśród odbiorców białoruskiego eksportu (nieomal 2% wolumenu), ale już na 2. miejscu pośród państw peregrynujących swoje dobra nad Dniepr (blisko 10% wolumenu). Siłą rzeczy Mińsk zanotował deficyt handlowy w relacjach z Chinami w wysokości przeszło 3 mld USD²⁸. Chińskie inwestycje, pomimo hucznych zapowiedzi, okazały się rachityczne – udział BIZ zza Wielkiego Muru miał póki co nie przekroczyć 3% łącznej wartości wszystkich inwestycji zagranicznych na Białorusi – zaś szeroko udzielane przez Pekin kredyty inwestycyjne okazują się trudne do spłacenia dla niewydolnego gospodarczo państwa białoruskiego²⁹. Sztandarowy projekt „Wielkiego Kamienia” funkcjonuje natomiast w ograniczonym zakresie, a łączne inwestycje na jego terenie ledwo przekroczyły 1 mld USD – z czego bezpośrednio z Chin pochodziło niecałe 700 mln USD. Warto zaznaczyć, iż chiński zadłużeniowy model inwestycyjny, choć pozwala na realizację spektakularnych projektów w relatywnie krótkim czasie, to jednak z racji swojej specyfiki przyczynia się do szybkiego wzrostu zadłużenia zagranicznego – w przypadku Mińska już nawet 20% zagranicznego długu publicznego przypada na Chiny. Ponadto inwestycje podług modelu o chińskiej proveniencji w ograniczonym tylko stopniu pobudzają lokalną gospodarkę, albowiem większość prac budowlanych jest wykonywana

Polityka. Kwestie społeczne i gospodarcze, red. D. Kopiński, A. Żukowski, Warszawa 2009, s. 221-232.

²⁷ G. Gavrillo, D.A. Dashkevich, Q. Peiyu, *op.cit.*, s. 17 i n.; M. Adamczyk, *Smok nad Dnieprem...*, s. 26-28; P. Rutkowska, M. Adamczyk, *op.cit.*, s. 73-73; S. Kharchuk, *What Is Drawing Xi's China and Lukashenko's Belarus Closer?*, „Polish Political Science Yearbook” 2021, vol. 50, nr 3, s. 69 i n. Zob. więcej nt. projektu „Wielki Kamień”: L. Zhigao, M. Dunford, L. Weidong, *Coupling National Geo-Political Economic Strategies and the Belt and Road Initiative: The China-Belarus Great Stone Industrial Park*, „Political Geography” 2021, nr 84, s. 1-13.

²⁸ J. Jakóbski, K. Klysiński, *op.cit.*, s. 18 i n.; G. Gavrillo, D.A. Dashkevich, Q. Peiyu, *op.cit.*, s. 17; A.M. Dyner, *Znaczenie współpracy z Chinami dla Białorusi*, „Biuletyn PISM” 2018, vol. 1679, nr 106, s. 1-2; *Belarus Trade Balance, Exports and Imports by Country and Region 2019*, <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/BLR/Year/2019/TradeFlow/EXPIMP> (23 VII 2022); *Ekspansja Chin na Białorusi: dlaczego Mińsk się jej nie boi?* [11 IX 2019], <https://studium.uw.edu.pl/ekspansja-chin-na-bialorusi-dlaczego-minsk-sie-jej-nie-boi/> (24 VII 2022).

²⁹ J. Jakóbski, K. Klysiński, *op.cit.*, s. 5-6; A.M. Dyner, *op.cit.*, s. 1-2.

przez firmy i pracowników z Państwa Środka oraz z wykorzystaniem chińskich materiałów budowlanych³⁰. Jednocześnie wbrew utartej opinii korporacje zza Wielkiego Muru nie są bynajmniej obojętne na wszelakiego rodzaju naciski czy tym bardziej sankcje Zachodu – czego najlepszym przykładem jest wycofanie się chińskich banków z finansowania kompleksu wydobywczo-produkcyjnego potasu na Białorusi³¹.

Na podstawie powyższych enuncjacji można się pokusić o konstatację, iż zainteresowanie Polską ze strony Pekinu jest w dużej mierze ograniczone – nasz kraj bowiem nie jest w stanie zapewnić Chinom zbyt wielu cennych surowców (poza rudą miedzi), płodów rolnych czy zaawansowanych technologii. Co prawda Chińczycy starają się oddziaływać na nastroje w polskim społeczeństwie i kształtować je stosownie do swoich potrzeb³², niemniej na drodze staje im w pierwszym rzędzie niezrozumienie uwarunkowań historycznych i percepcji otoczenia międzynarodowego – ze szczególnym uwzględnieniem pozycji Rosji i Stanów Zjednoczonych. Stąd chociażby brak zrozumienia dla immanentnego dla polskiej polityki zagranicznej *bandwagoningu* względem USA – z oczywistych względów zjawisko to pogłębia się wraz ze wzrostem agresywnych tendencji w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej. Koniec końców Polska w oczach decydentów z Państwa Środka stanowi mało znaczącą destynację eksportową i inwestycyjną oraz względnie istotny punkt tranzytowy na drodze do Europy Zachodniej. To właśnie ów potencjał związany z infrastrukturą transportową w ramach Nowego Jedwabnego Szlaku miał swego czasu zostać potencjalnie wykorzystany przez polski rząd jako swoisty lewar w relacjach z Białorusią³³ – przez Polskę przechodzi bowiem nawet 90% chińskich towarów dostarczanych do Europy drogą lądową. Niemniej pomimo hucznych zapowiedzi zwiększenia przepustowości

³⁰ J. Jakóbcowski, K. Kłyśiński, *op.cit.*, s. 6, 21 i n.; M. Adamczyk, *Smok nad Dnieprem...*, s. 39; P. Rutkowska, M. Adamczyk, *op.cit.*, s. 70-71, 77; *Ekspansja Chin na Białorusi...*

³¹ I. Trusewicz, *Chiny opuszczają Łukaszenkę. Wielkich pieniędzy nie będzie* [2 IX 2021], <https://www.rp.pl/biznes/art18878161-chiny-opuszczaja-lukaszenke-wielkich-pieniedzy-nie-bedzie> (25 VII 2022); R. Szoszyn, *Zachód odstrasza przyjaciół Mińska. Chiny odwracają się od Łukaszenki* [3 IX 2021], <https://www.rp.pl/polityka/art18880531-zachod-odstrasza-przyjaciol-minska-chiny-odwracaja-sie-od-lukaszenki> (25 VII 2022).

³² Głównie za pośrednictwem mediów czy instytucji kulturalnych (Instytutów Konfucjusza) lub współpracowników służb specjalnych – niemniej zasięg takowego oddziaływania zdaniem autora jest w istocie dużo mniejszy niż w innych państwach. Zob. M. Adamczyk, K. Baraniuk, *Media i organizacje kulturalne...*, s. 269 i n. Zob. szerzej: M. Adamczyk, K. Baraniuk, *Wywiad Chińskiej Republiki Ludowej – zarys struktur i metod działalności*, „*Studia Orientalne*” 2017, vol. 12, nr 2, s. 34-58.

³³ P. Szczotka, *Kryzys na granicy polsko-białoruskiej. Czy Chiny mogą pomóc z niego wyjść?* [6 XII 2021], <https://warsawinstitute.org/pl/kryzys-na-granicy-polsko-bialoruskiej-czy-chiny-moga-pomoc-z-niego-wyjsc/> (23 VII 2022); *Jak rozwiązać kryzys na granicy? „Chiny mogą zakulisowo wywierać presję”* [11 XI 2021], <https://next.gazeta.pl/next/7,151003,27790213,jak-rozwiazac-kryzys-na-granicy-polsko-bialoruskiej-chiny.html> (23 VII 2022).

szlaków kolejowych z Chin do Europy wciąż tą drogą dostarczanych jest zaledwie 10% wolumenu chińskiego eksportu³⁴. Siłą rzeczy zamknięcie odpowiedzialnego za odprawy większości pociągów z Państwa Środka terminalu w Małaszewiczach³⁵ byłoby zapewne przeciwnie skuteczne – Warszawa odniosłaby bowiem z tego tytułu zapewne wymierne straty gospodarcze³⁶ i być może częściowo polityczne – a przede wszystkim nie miałyby to większego wpływu na działania chińskich władz³⁷. Nie byłby to jednak efekt jakiegoś szczególnego faworyzowania przez tamtejszych decydentów administracji prezydenta Łukaszenki, gdyż, jak już wcześniej wykazano – wbrew pozorom i długoletnim zapowiedziom – Republika Białoruś również nie odgrywa w polityce gospodarczej Chin istotnej roli.

Warto podkreślić, iż stosunek ChRL wobec kryzysu na wschodniej granicy UE od początku cechowała daleko posunięta dezynwoltura – doskonale zresztą widoczna w tamtejszych mediach internetowych, które wyjątkowo skąpo go relacjonowały i w zasadzie unikały stanowczej krytyki pod adresem Warszawy czy Mińska. Należy przypomnieć, iż anglojęzyczne media pełnią w Chinach rolę

³⁴ M. Lasoń, *op.cit.*, s. 43.; *Jak rozwiązać kryzys na granicy...*; Y. Yin, D. Zhang, *Belarus Ready to Offer Alternative to Lithuanian Products to China: Ambassador* [16 XII 2021], <https://www.globaltimes.cn/page/202112/1241669.shtml> (21 VII 2022); K. Izdebska-Białka, *Jak rozwiązać kryzys na granicy? „Chiny mogą zakulisowo wywierać presję”* [10 XI 2022], <https://www.money.pl/gospodarka/jest-sposob-na-lukaszenke-bezprecedensowe-sytuacje-wymagaja-bezprecedensowych-reakcji-6703308264586112a.html> (21 VII 2022).

³⁵ To właśnie przez terminal w Małaszewiczach – gdzie spotyka się linia szerokotorowa wiodąca ze wschodu i normalnotorowa charakterystyczna dla europejskiej sieci kolejowej – dostarczana jest znacząca większość ładunków z Chin do Europy. Jest to bowiem w zasadzie jedyny tego rodzaju terminal na polsko-białoruskiej granicy. Warto zaznaczyć, iż w przeciągu całego 2018 r. liczba obsłużonych tam pociągów sięgnęła poziomu nawet 2,2 tys. składów, zaś 98% przechodzących przez terminal ładunków – o wartości nawet 1,8 mld EUR w 2019 r. – stanowiły te pochodzące zza Wielkiego Muru. Zob. E.J. Szymańska, M. Wielechowski, *The New Silk Road Importance for Polish-Chinese Trade Relations*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Logistyki” 2019, vol. 3, nr 4, s. 105 i n.; T. Jarmołowicz, *Polska kolej a Nowy Jedwabny Szlak*, „Refleksje” 2018, nr 18, s. 118 i n.; A. Jakubowski et al., *Poland as a Hub of the Silk Road Economic Belt: Is the Narrative of Opportunity Supported by Developments on the Ground?*, „Asia Europe Journal” 2020, nr 18, s. 380 i n.

³⁶ P. Szczotka, *op.cit.*; K. Izdebska-Białka, *op.cit.*

³⁷ P. Szczotka, *op.cit.*. Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż za Wielkim Murem nie lekceważono całkowicie zapowiedzi o ewentualnym zamknięciu granicy z Białorusią przez Polskę – stąd w ChRL rozważano znacznie szersze niż dotychczas wykorzystanie tras kolejowych przez Turcję, Ukrainę czy Rosję (ale z wyłączeniem Polski i Białorusi). Zob. S. Whelan, *China-Europe Rail Freight Rising, But Border Tension Sparks New Routes* [22 XI 2021], <https://theloadstar.com/china-europe-rail-freight-rising-but-border-tension-sparks-new-routes/> (21 VII 2022); Y. Yin, D. Zhang, *Companies Skittish about Rail Link Between Poland, Belarus* [16 XII 2021], <https://www.globaltimes.cn/page/202111/1239127.shtml> (21 VII 2022); *China Launches Freight Train to Germany Bypassing Belarus* [4 I 2022], <https://belsat.eu/en/news/04-01-2022-china-launches-freight-train-to-germany-bypassing-belarus/> (21 VII 2022).

dość specyficzną, służąc rządzącej tym państwem niepodzielnie KPCh za jedno z narzędzi polityki zagranicznej, celem oddziaływania na zagraniczną opinię publiczną. Sprzyja temu zarazem ich szczególne miejsce w ramach chińskiego systemu politycznego – rynek prasowy podlega bowiem w całości kontroli Głównego Urzędu Prasy i Publikacji (GAPP), zaś dyrektor agencji prasowej *Xinhua* (pol. „Nowe Chiny”) każdorazowo zasiada w chińskim rządzie w randzie ministra – oraz rozbudowany system cenzury – zarówno tej rządowej, prowadzonej w wykonaniu GAPP, jak i autocenzury będącej powszechnym zjawiskiem wśród chińskich dziennikarzy i redaktorów³⁸. Ergo dyskurs medialny za Wielkim Murem uznać należy za w pełni odzwierciedlający punkt widzenia decydentów z Pekinu i zarazem świadomie realizujący postawione przez administrację rządową cele polityki zagranicznej Państwa Środka.

W tym miejscu warto wskazać, iż publikacje anglojęzycznej prasy chińskiej nt. sytuacji na granicy polsko-białoruskiej podzielić można na dwie kategorie. Pierwszą są względnie neutralne relacje – będące częstokroć przedrukami z publikacji innych portali, zawierającymi liczne cytaty wypowiedzi wysokiej rangi przedstawicieli państw czy organizacji międzynarodowych. Dla przykładu pod koniec lipca 2021 r. „Global Times” w przedruku artykułu agencji prasowej Reuters cytował zapowiedź ministra spraw wewnętrznych RFN Horsta Seehofera odnośnie potrzeby zwiększenia kontroli nad granicą niemiecko-polską w związku ze zwiększonym napływem migrantów *via* Białoruś. Co ciekawe, redakcja zwróciła również uwagę na pozytywny stosunek szefa niemieckiego MSW względem zapowiadanych przez polski rząd planów budowy muru na wschodniej granicy unijnej³⁹. Artykuł z sierpnia – będący przedrukiem depeszy Agencji France-Press – był natomiast zapisem sporu pomiędzy wysokim komisarzem Narodów Zjednoczonych do spraw uchodźców, a polskim rządem odnośnie statusu migrantów na granicy z Białorusią. Warto zaznaczyć, iż zostały w nim przytoczone również racje Warszawy – łącznie z określeniem kryzysu jako „ataku hybrydowego” czy też „szantażu” ze strony Mińska⁴⁰. W ostrzejszym tonie był natomiast sformułowany artykuł z grudnia tego samego roku zamieszczony na stronie dziennika „People’s Daily” i będący kolejnym przedrukiem – tym razem z publikacji chińskiej agencji *Xinhua* – opatrzonym stosownym materiałem fotograficznym wykonanym w obozach dla migrantów znajdujących się po białoruskiej stronie

³⁸ Zob. więcej: M. Adamczyk, K. Baraniuk, *Media i organizacje kulturalne...*, s. 272 i n.; M. Adamczyk, *Media we współczesnym państwie totalitarnym na przykładzie Chińskiej Republiki Ludowej*, [w:] *Media XXI wieku. Studia Interdyscyplinarne*, red. A. Momot, A. Drabina, Wrocław 2016, s. 17 i n.

³⁹ *Germany to Strengthen Controls on Polish Border* [25 X 2021], <https://www.globaltimes.cn/page/202110/1237229.shtml> (21 VII 2022).

⁴⁰ *Poland Urged to Take in Migrants Amid Belarus Row* [25 VIII 2021], <https://www.globaltimes.cn/page/202108/1232417.shtml> (21 VII 2022).

granicy. Niemniej także i on w zasadzie był cytatem lub omówieniem wypowiedzi Komisarz Praw Człowieka Rady Europy Dunji Mijatović po jej wizycie w Polsce⁴¹.

Drugi rodzaj publikacji stanowią natomiast krótkie komentarze odnośnie kryzysu w ramach szerszych propagandowych wywodów o antyamerykańskim czy antyzachodnim rysie – gdzie przedstawiano go jako bezpośredni efekt imperialistycznej polityki USA, UE, Francji czy Wielkiej Brytanii i jednocześnie przejaw kryzysu w łonie świata zachodniego. Ich szczególnie nagromadzenie było widoczne pod koniec roku 2021 i niewątpliwie miało związek z zastraszającym się sporem na linii Pekin-Wilno⁴², wpisującym się rzecz jasna w szerszy kontekst globalnej rywalizacji amerykańsko-chińskiej. I tak w listopadzie „China Daily” donosił o pogarszającej się sytuacji na granicy polsko-białoruskiej, podkreślając przy tym, iż stanowiła ona odzwierciedlenie szerszego kryzysu w ramach Unii i jednocześnie efekt tarć na linii Bruksela-Warszawa⁴³. W grudniu natomiast szerszy atak przypuszczono właśnie na Stany Zjednoczone, które w kolejnych artykułach zamieszczonych w „Global Times” i „People’s Daily” były obwiniane m.in. o spowodowanie po 2001 r. wojen, które łącznie objęły swoim zasięgiem nawet 40% państw na świecie i kosztowały życie ponad 800 tys. ludzi oraz zmusiły do emigracji dalsze ponad 38 mln. O skali absurdu chińskiej propagandy najlepiej świadczy przypisywanie USA odpowiedzialności za Arabską Wiosnę – ze szczególnym uwzględnieniem konfliktu w Syrii – i powstanie tzw. Państwa Islamskiego na syryjsko-irackim pograniczu. W tym kontekście kryzys na wschodniej granicy UE jest przedstawiany właśnie jako bezpośredni efekt kolejnych wojen toczonych przez Amerykę i co za tym idzie przez nią sprowokowany. Z oczywistych względów o jakimkolwiek udziale Rosji w wojnie w Syrii czy w sprokurowaniu kryzysu uchodźczego mowy nie ma⁴⁴. Podobna w tonie, lecz wymierzona w państwa Unii Europejskiej, była również grudniowa publikacja agencji Xinhua – za przyczynę kryzysu podając agresję Zachodu na Libię czy Afganistan. Należy podkreślić, iż pośrednio artykuł ten – poprzez ukazanie rzekomej brutalności i rosnącej liczby ofiar wśród migrantów – był wymierzony również w Polskę⁴⁵. Kolejny, wart

⁴¹ W. Zhong, *Human Rights Situation on Poland-Belarus Border „Alarming”: Senior Official* [21 XII 2021], <http://en.people.cn/n3/2021/1121/c90000-9922225.html> (21 VII 2022).

⁴² Zob. V. Beniušis, *Jak Litwa znalazła się na celowniku Chin?* [16 IX 2021], <https://przegladbaltycki.pl/17706,jak-litwa-znalazla-sie-na-celowniku-chin.html> (21 VII 2022).

⁴³ S. Chen, *Poland-Belarus Situation Reflects Wider EU Crisis* [18 XI 2021], <https://global.china-daily.com.cn/a/202111/18/WS6195a4b9a310cdd39bc75f85.html> (21 VII 2022).

⁴⁴ W. Zhong, J. Liang, *Cries for Survival, Justice – Overseas Human Rights Survey (Part I)* [13 XII 2021], <http://en.people.cn/n3/2021/1213/c90000-9931790.html> (21 VII 2022); P. Xin, *Uncle Sam Spreading Self-Righteous Democracy is ‘Weapon of Mass Destruction’ in Targeted Countries* [27 XII 2021], <https://www.globaltimes.cn/page/202111/1240034.shtml>, (21 VII 2022).

⁴⁵ J. Lu, H. Lin, J. Li, *Xinhua Headlines: Amid Worsening Refugee Crisis on Poland-Belarus Border, Calls Grow for Prompt, Responsible Solution* [18 XII 2021], http://www.news.cn/english/2021-11/18/c_13110318431.htm (21 VII 2022).

odnotowania, atak chińskiego „Global Times” na Francję, Wielką Brytanię i rzecz jasna Stany Zjednoczone miał tym razem miejsce w czerwcu przy okazji Światowego Dnia Uchodźcy. Zachód po raz kolejny jest w nim oskarżany o prowokowanie wojen – pod płaszczykiem niesienia wolności i demokracji – powodujących ostatecznie globalną katastrofę humanitarną. Państwa NATO zostały w nim oskarżone m.in. o doprowadzenie do wybuchu wojny rosyjsko-ukraińskiej w wyniku dążenia do okrążenia Rosji i co za tym idzie obniżenia jej poziomu bezpieczeństwa. Artykuł ilustruje zdjęcie z polsko-białoruskiej granicy, co niewątpliwie ma zasugerować czytelnikowi związek pomiędzy owym kryzysem, a polityką mocarstw Zachodu⁴⁶. Warto zaznaczyć, iż artykuły krytyczne względem nich mogą być również łączone z innego rodzaju enuncjacjami propagandowymi, mającymi na celu podkreślić wyważone stanowisko Chin czy też w odpowiednio pozytywnym świetle przedstawić ich zaangażowanie w pomoc państwom rozwijającym się⁴⁷.

Rekapitułując, Pekin nie stronił zatem od instrumentalnego wykorzystania kryzysu celem obniżenia globalnego zaufania do państw Zachodu (a w szczególności Stanów Zjednoczonych) oraz jako okazji do kreowania wizerunku odpowiedzialnego członka społeczności międzynarodowej. Nie zmienia to jednak faktu, iż wydarzenia na wschodniej granicy UE *per se* były w Chinach traktowane z dużą dezynwolturą – co znalazło odzwierciedlenie w nielicznych i wyważonych w tonie publikacjach w anglojęzycznych mediach chińskich oraz jeszcze bardziej skąpych wypowiedziach przedstawicieli MSZ Chin⁴⁸. Powodem tego swoistego *désintéressement* Pekinu jest z jednej strony ograniczona rola jaką Białoruś i Polska odgrywają w polityce gospodarczej Chin – *ergo* reperkusje związane z jego potencjalną eskalacją nie były specjalnie dojmujące dla państwa chińskiego. Siłą rzeczy Chińczycy nie mieli większych podstaw do podjęcia się roli mediatora w sporze pomiędzy Polską a Białorusią – szczególnie, że przedmiotowy kryzys sprokrowany został w oczywisty sposób przez Rosję, a chińska narracja zrzucająca odium za jego rozpętanie na rzekomo sprowokowane przez Zachód wojny na Bliskim Wschodzie była zadziwiająco spójna z propagandą białoruską i rosyjską⁴⁹. Niewątpliwie jakiegokolwiek zaangażowanie ze strony Chin mogłoby zostać odczytane w Moskwie jako naruszenie rosyjskich interesów czy wręcz strefy wpływów. Niemniej ze wspomnianych wcześniej powodów w postaci

⁴⁶ *Global Refugee Figure Surpasses 100 Million Mark, Over Half Directly Caused by US-Waged Wars* [26 VI 2022], <https://www.globaltimes.cn/page/202206/1269055.shtml> (21 VII 2022).

⁴⁷ Zob. m.in.: *Global Refugee Figure Surpasses...*; J. Lu, H. Lin, J. Li, *op.cit.*

⁴⁸ S. Kharchuk, *China's „Strategic Silence” on the Poland-Belarus Border Crisis* [22 XII 2021], <https://chinaobservers.eu/chinas-strategic-silence-on-the-poland-belarus-border-crisis/> (21 VII 2022); *Foreign Ministry Spokesperson Zhao Lijian's Regular Press Conference on November 16, 2021* [16 XII 2021], https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/2511_665403/202111/t20211116_10448981.html (21 VII 2022).

⁴⁹ A. Szabaciuk, *Kryzys na granicy polsko-białoruskiej w percepcji władz Federacji Rosyjskiej i Białorusi*, „Komentarze IEŚ” 2021, vol. 144, nr 447, s. 1-2.

ograniczonych związków gospodarczych z Warszawą i Mińskiem, Pekin nie miał istotnych motywów do podjęcia jakichkolwiek działań mogących naruszyć jego bliskie, a wręcz *quasi*-sojusznicze relacje z Rosją⁵⁰. Brak zainteresowania Chińczyków zaangażowaniem na rzecz rozwiązania kryzysu na wschodniej granicy UE wynikał również z faktu, iż u samych jego założeń leżało rosyjsko-białoruskie dążenie do osłabienia wewnętrznej jedności w ramach NATO i UE, jak i szerzej wizerunku tychże organizacji i ich państw członkowskich na świecie. Należy podkreślić, iż dążenie owo jest natomiast w pełni zbieżne z długofalowymi celami polityki chińskiej w obliczu zbliżającego się zwania hegemonicznego Państwa Środka z USA – co zresztą znalazło odzwierciedlenie w cytowanych na łamach niniejszej publikacji enuncjacjach chińskiej prasy⁵¹.

Abstract

Marcin Adamczyk

China's perspective on the crisis on the European Union's eastern border (2021-2022)

The crisis on the European Union's eastern border was probably one of the possible key security threats in Central and Eastern Europe in 2021. In the face of the deteriorating situation on the Polish-Belarusian border, the idea of engaging the People's Republic of China as a mediator became relatively popular in Poland – as evidenced by numerous articles on leading Internet portals (such as Money.pl, Onet.pl or Rp.pl) and the increased interest in this topic in social media (observed by the author in discussions on Twitter in particular). At its core was the belief that the two countries represent an important place in China's economic policy – with a particular emphasis on their transit role within the New Silk Road. This article is intended as an attempt to answer to what extent this concept may have come to fruition, and how much do Minsk and Warsaw really mean to China?

Keywords: China, Poland, Belarus, Russia, European Union, 16+1, Polish-Belarusian border, economic cooperation, New Silk Road

⁵⁰ J. Jakóbowski, K. Kłysiński, *op.cit.*, s. 14.

⁵¹ Zob. więcej: M. Adamczyk, *Dwadzieścia lat minęło... I co dalej? O kluczowych wyzwaniach w ramach współczesnych stosunków Chiny–NATO*, [w:] *Transformacja Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego a uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne tego procesu*, red. M. Kulczycki, M. Musioł, Toruń 2020, s. 181-208.

References

- Adamczyk, M. & Baraniuk, K., *Media i organizacje kulturalne jako wybrane sposoby chińskiego oddziaływania międzynarodowego*, „Wschodnioznawstwo” 2017.
- Adamczyk, M. & Baraniuk, K., *Wywiad Chińskiej Republiki Ludowej – zarys struktur i metod działalności*, „Studia Orientalne” 2017, vol. 12, nr 2.
- Adamczyk, M., *Dwadzieścia lat minęło... I co dalej? O kluczowych wyzwaniach w ramach współczesnych stosunków Chiny–NATO*, [in:] *Transformacja Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego a uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne tego procesu*, eds. M. Kulczycki, M. Musioł, Toruń 2020.
- Adamczyk, M., *Media we współczesnym państwie totalitarnym na przykładzie Chińskiej Republiki Ludowej*, [in:] *Media XXI wieku. Studia Interdyscyplinarne*, eds. A. Momot, A. Drabina, Wrocław 2016.
- Adamczyk, M. & Pietkun, P., *List intencyjny oraz negocjacje w praktyce relacji gospodarczych z Republiką Korei na tle trzydziestolecia nawiązania stosunków polsko-koreańskich*, [in:] *Europa Środkowa i Wschodnia. Dekady wolności – czas przemian. Tom 3: Społeczno-gospodarcze aspekty przemian w Europie Środkowej i Wschodniej przed i po 1989 roku*, eds. M. Adamczyk, M. Siekierka, M. Lubicz Miszewski, Poznań 2021.
- Adamczyk, M. & Rutkowska, P., *Arms Trade in the Current Military Relations between the People’s Republic of China and Ukraine, and Its Role in Development of the Chinese Military Potential*, „Historia i Polityka” 2019, vol. 35, nr 28.
- Adamczyk, M., *Smok nad Dnieprem. Chiny w relacjach z Białorusią i Ukrainą po 2010 roku*, Sobótka 2018.
- Adamczyk, M., *Współpraca wojskowa kluczowym elementem relacji między Federacją Rosyjską a Chińską Republiką Ludową*, [in:] *Oblicza współczesnego terroryzmu*, red. G. Libor, b.m.w. 2016.
- Ambukita, E., *Chińskie inwestycje w Afryce – szanse czy zagrożenie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Finanse. Rynki Finansowe. Ubezpieczenia” 2015, nr 74, t. 2.
- Bąk, M., *Inicjatywa „16+1” z perspektywy krajów Europy Środkowej i Wschodniej*, „Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie” 2018, t. 47, nr 2.
- Belarus Trade Balance, Exports and Imports by Country and Region 2019*, <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/BLR/Year/2019/TradeFlow/EXPIMP>.
- Beniušis, V., *Jak Litwa znalazła się na celowniku Chin?* [16 IX 2021], <https://przegladbaltycki.pl/17706,jak-litwa-znalazla-sie-na-celowniku-chin.html>.
- Bezpieczeństwo Polski na pierwszym miejscu – stan wyjątkowy przy granicy z Białorusią* [3 IX 2021], <https://www.gov.pl/web/sluzby-specjalne/Stan-wyjatkowy-przy-granicy-z-bialorusia>.

- Chen, S., *Poland-Belarus Situation Reflects Wider EU Crisis* [18 XI 2021], <https://global.chinadaily.com.cn/a/202111/18/WS6195a4b9a310cdd39bc75f85.html>.
- Chen, X., *Win-Win Cooperation: Formation, Development and Characteristics* [17 XI 2017], https://www.ciis.org.cn/english/ESEARCHPROJECTS/Articles/202007/t20200715_3604.html.
- China Global Investment Tracker*, <https://www.aei.org/china-global-investment-tracker/>.
- China Launches Freight Train to Germany Bypassing Belarus* [4 I 2022], <https://belsat.eu/en/news/04-01-2022-china-launches-freight-train-to-germany-bypassing-belarus/>.
- China Trade Balance, Exports and Imports by Country and Region 2019*, <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/CHN/Year/2019/TradeFlow/EXPIMP>.
- Czerniak, A. & Blauth, K., *Co przyniosły inwestycje zagraniczne. Wpływ na gospodarkę Polski w ostatnim ćwierćwieczu*, Warszawa 2017.
- Czubiński, R., *Węgry: Chińskie kredyty na modernizację magistrali. Umowa utajniona* [21 V 2020], <https://www.rynek-kolejowy.pl/mobile/wegry-chinskie-kredyty-na-modernizacje-magistrali-umowa-utajniona-96834.html>.
- Durmaj, M., *System medialny w Chinach*, „Media Biznes Kultura” 2022, vol. 12, nr 1.
- Dyner, A.M., *Znaczenie współpracy z Chinami dla Białorusi*, „Biuletyn PISM” 2018, vol. 1679, nr 106.
- Ekspancja Chin na Białorusi: dlaczego Mińsk się jej nie boi?* [11 IX 2019], <https://studium.uw.edu.pl/ekspansja-chin-na-bialorusi-dlaczego-minsk-sie-jej-nie-boi/>.
- Firmanty, Ł., *Afryka we współczesnej polityce Chińskiej Republiki Ludowej*, Toruń 2013.
- Foreign Direct Investment, Net Inflows (BoP, Current US\$) – Poland*, https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?end=2020&locations=PL&most_recent_year_desc=false&start=2005.
- Foreign Ministry Spokesperson Zhao Lijian’s Regular Press Conference on November 16, 2021* [16 XII 2021], https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/2511_665403/202111/t20211116_10448981.html.
- Gavrillko, G., Dashkevich, D.A. & Peiyu, Q., *Economic Cooperation between Republic of China and Republic of Belarus in the Context of Implementing the One Belt, One Road Foreign Economic Strategy*, „Studia Periegetica” 2019, vol. 25, nr 1.
- Germany to Strengthen Controls on Polish Border* [25 X 2021], <https://www.globaltimes.cn/page/202110/1237229.shtml>.
- Global Refugee Figure Surpasses 100 Million Mark, Over Half Directly Caused by US-Waged Wars* [26 VI 2022], <https://www.globaltimes.cn/page/202206/1269055.shtml> (21 VII 2022).

- Gostomski, E. & Michałowski, T., *Euroazjatycka unia gospodarcza – próba ożywienia instytucjonalnej integracji gospodarczej na obszarze dawnego ZSRR*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego” 2015, nr 41, t. 1.
- Habowski, M., *Elementy zmiany i kontynuacji w polityce Rzeczypospolitej Polskiej wobec Chińskiej Republiki Ludowej po 2015 r.*, „Dyplomacja i Bezpieczeństwo” 2016, vol. 4, nr 1.
- Izdebska-Białka, K., *Jak rozwiązać kryzys na granicy? „Chiny mogą zakulisowo wywierać presję”* [10 XI 2022], <https://www.money.pl/gospodarka/jest-sposob-na-lukaszenke-bezprecedensowe-sytuacje-wymagaja-bezprecedensowych-reakcji-6703308264586112a.html>.
- Jak rozwiązać kryzys na granicy? „Chiny mogą zakulisowo wywierać presję”* [11 XI 2021], <https://next.gazeta.pl/next/7,151003,27790213,jak-rozwiazac-kryzys-na-granicy-polsko-bialoruskiej-chiny.html>.
- Jakóbowski, J. & Kaczmarek, M., *Nietrafiona oferta Pekinu: „16+1” a chińska polityka wobec Unii Europejskiej*, „Komentarze OSW” 2017, nr 250.
- Jakóbowski, J. & Kłysiński, K., *Partnerstwo niestrategiczne. Stosunki białorusko-chińskie*, „Prace OSW” 2021, nr 81.
- Jakóbowski, J. & Niecypor, K., *Poniżej radarów wielkiej polityki – współpraca chińsko-ukraińska*, „Komentarze OSW” 2021, nr 395.
- Jakubowski, A., Komornicki, T., Kowalczyk, K. & Mischuk, A., *Poland as a Hub of the Silk Road Economic Belt: Is the Narrative of Opportunity Supported by Developments on the Ground?*, „Asia Europe Journal” 2020, nr 18.
- Jarmołowicz, T., *Polska kolej a Nowy Jedwabny Szlak*, „Refleksje” 2018, nr 18.
- Kaczmarek, M. & Jakóbowski, J., *Chiny – Europa Środkowo-Wschodnia: „16+1” widziane z Pekinu*, „Komentarze OSW” 2015, nr 166.
- Kaczmarek, M., *Russia-China Relations in the Post-Crisis International Order*, Abingdon – Nowy Jork 2015.
- Kharchuk, S., *China’s „Strategic Silence” on the Poland-Belarus Border Crisis* [22 XII 2021], <https://chinaobservers.eu/chinas-strategic-silence-on-the-poland-belarus-border-crisis/> (21 VII 2022).
- Kharchuk, S., *What Is Drawing Xi’s China and Lukashenko’s Belarus Closer?*, „Polish Political Science Yearbook” 2021, nr 3 (50).
- Kobierski, Ł., *Spotkanie 17+1. Trudna przyszłość formatu* [5 III 2021], <https://warsawinstitute.org/pl/spotkanie-171-trudna-przyszlosc-formatu/> (19 VII 2022).
- Kopiński, D., *Ekspansja gospodarcza Chin w Afryce – szansa na rozwój czy początek neokolonizacji?*, [in:] *Afryka na progu XXI wieku Polityka. Kwestie społeczne i gospodarcze*, eds. D. Kopiński, A. Żukowski, Warszawa 2009.
- Kuzniecowa, D.W., *China and the Ukrainian Crisis: From ‘Neutrality’ to ‘Support’ for Russia*, „China Report” 2016, vol. 52, iss. 2.

- Lasoń, M., *Miejsce Chińskiej Republiki Ludowej w polityce zagranicznej Polski w drugiej dekadzie XXI w.*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2018, nr 2.
- Lu, J., Lin, H. & Li, J., *Xinhua Headlines: Amid Worsening Refugee Crisis on Poland-Belarus Border, Calls Grow for Prompt, Responsible Solution* [18 XII 2021], http://www.news.cn/english/2021-11/18/c_1310318431.htm.
- Lubina, M., *Niedźwiedź w cieniu smoka. Rosja-Chiny 1991-2014*, Kraków 2014.
- Lubina, M., *Russia and China. A Political Marriage of Convenience – Stable and Successful*, Opladen 2017.
- Michalik, A., *Unia Euroazjatycka – realną szansą dla integracji gospodarczej w regionie?*, „Studia Ekonomiczne” 2015, nr 228.
- Poland Urged to Take in Migrants Amid Belarus Row* [25 VIII 2021], <https://www.globaltimes.cn/page/202108/1232417.shtml> (21 VII 2022).
- Przychodniak, M., *Szczyt 17+1: kryzys we współpracy Chin z Europą Środkową*, „Komentarz PISM” 2021, nr 13.
- Przychodniak, M., *Inicjatywa 16+1 i wyzwania dla współpracy Chin z Europą Środkowo-Wschodnią*, „Biuletyn PISM” 2017, vol. 1563, nr 121.
- Ross, J., *The Basis of China’s ‘Win-Win’ Foreign Policy* [30 III 2015], http://www.china.org.cn/opinion/2015-03/30/content_35194074.htm (19 VII 2022).
- Rutkowska, P. & Adamczyk, M., *The Chinese People’s Republic Investment Engagement in Belarus and Ukraine after 2010*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2018, vol. 16, nr 1.
- Stefan, M., *Litwa opuszcza chińską inicjatywę 17+1?*, https://ukladsil.pl/litwa_chiny/.
- Sun, L., *Ambasador Chin w Polsce: Zmierzymy się z wyzwaniami* [6 VII 2022], <https://www.rp.pl/publicystyka/art36657541-ambasador-chin-w-polsce-zmierzymy-sie-z-wyzwaniami>.
- Szabaciuk, A., *Kryzys na granicy polsko-białoruskiej w kontekście rosnących napięć w Europie Wschodniej (część 1)*, „Komentarze IEŚ” 2021, nr 470 (167).
- Szabaciuk, A., *Kryzys na granicy polsko-białoruskiej w percepcji władz Federacji Rosyjskiej i Białorusi*, „Komentarze” IEŚ 2021, nr 447 (144).
- Szczotka, P., *Kryzys na granicy polsko-białoruskiej. Czy Chiny mogą pomóc z niego wyjść?* [6 XII 2021], <https://warsawinstitute.org/pl/kryzys-na-granicy-polsko-bialoruskiej-czy-chiny-moga-pomoc-z-niego-wyjsc/>.
- Szoszyn, R., *Zachód odstrasza przyjaciół Mińska. Chiny odwracają się od Łukaszenki* [3 IX 2021], <https://www.rp.pl/polityka/art18880531-zachod-odstrasza-przyjaciol-minska-chiny-odwracaja-sie-od-lukaszenki>.
- Szymańska, E.J. & Wielechowski, M., *The New Silk Road Importance for Polish-Chinese Trade Relations*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Logistyki” 2019, vol. 3, nr 4.
- Trusewicz, I., *Chiny opuszczają Łukaszenkę. Wielkich pieniędzy nie będzie* [2 IX 2021], <https://www.rp.pl/biznes/art18878161-chiny-opuszczaja-lukaszenke-wielkich-pieniedzy-nie-bedzie>.

- Whelan, S., *China-Europe Rail Freight Rising, But Border Tension Sparks New Routes* [22 XI 2021], <https://theloadstar.com/china-europe-rail-freight-rising-but-border-tension-sparks-new-routes/>.
- Wniosek o stan wyjątkowy przy granicy z Białorusią [31 VIII 2021], <https://www.gov.pl/web/sluzby-specjalne/Stan-wyjatkowy-przy-granicy-z-bialorusia>.
- Xin, P., *Uncle Sam Spreading Self-Righteous Democracy is 'Weapon of Mass Destruction' in Targeted Countries* [27 XII 2021], <https://www.globaltimes.cn/page/202111/1240034.shtml>.
- Yin, Y. & Zhang, D., *Belarus Ready to Offer Alternative to Lithuanian Products to China: Ambassador* [16 XII 2021], <https://www.globaltimes.cn/page/202112/1241669.shtml>.
- Yin, Y. & Zhang, D., *Companies Skittish about Rail Link Between Poland, Belarus* [16 XII 2021], <https://www.globaltimes.cn/page/202111/1239127.shtml>.
- Zhang, W., *Win-Win Cooperation is Genuine Wisdom* [17 VII 2019], <https://www.chinadaily.com.cn/a/201907/17/WS5d2e742fa3105895c2e7dd4a.html>.
- Zhong, W., *Human Rights Situation on Poland-Belarus Border „Alarming”: Senior Official* [21 XII 2021], <http://en.people.cn/n3/2021/1121/c90000-9922225.html>.
- Zhong, W. & Liang, J., *Cries for Survival, Justice – Overseas Human Rights Survey (Part I)* [13 XII 2021], <http://en.people.cn/n3/2021/1213/c90000-9931790.html>.
- Zhigao, L., Dunford, M. & Weidong, L., *Coupling National Geo-Political Economic Strategies and the Belt and Road Initiative: The China-Belarus Great Stone Industrial Park*, „Political Geography” 2021, nr 84.

Marcin Adamczyk – dr politologii, wiceprezes Stowarzyszenia „Projekt Akademia” we Wrocławiu. ORCID: 0000-0002-3432-0358

**MNIEJSZOŚCI – IMIGRANCI
– BEZPIECZEŃSTWO
WE WSPÓŁCZESNYM ŚWIECIE**

Wprowadzenie

Analizując sytuację mniejszości narodowych i etnicznych oraz imigrantów nie sposób nie pochylić się nad kwestiami bezpieczeństwa, zarówno w kontekście historycznym, jak i najbardziej współczesnym. Niezwykła wprost dynamika procesów społeczno-politycznych i gospodarczych, zachodzących obecnie na naszym globie, generuje bowiem wiele wyzwań, m.in. w obszarze bezpieczeństwa, które to wyzwania niejednokrotnie łączą się ściśle z problematyką etniczną/narodowościową. Przed owymi wyzwaniami stają państwa i podmioty ponadpaństwowe (organizacje regionalne), na których obszarze istnieją skupiska mniejszości i/lub imigrantów, a jednocześnie kwestie etniczne niejednokrotnie stanowią przyczynę destabilizacji sytuacji. Przed wyzwaniami w obszarze bezpieczeństwa stają jednak również grupy społeczne, w tym mniejszości narodowe i etniczne oraz diaspory, jak również jednostki do nich należące, borykając się m.in. z problemem asymilacyjnej polityki państwa zamieszkania, mową nienawiści zakotwiczoną w istniejących stereotypach i uprzedzeniach, z zagrożeniem dla swojej kultury i tożsamości, z problemem gettoizacji, generującym szereg problemów dla bezpieczeństwa jednostki, społecznego, kulturowego czy zdrowotnego. Przedmiotem zainteresowania w niniejszym dziale, zatytułowanym *Mniejszości – imigranci – bezpieczeństwo we współczesnym świecie* jest właśnie analiza kwestii etnicznych w kontekście różnych sektorów bezpieczeństwa, zarówno z perspektywy państwa, jak i mniejszości etnicznych i imigrantów/diaspor.

Dział otwierają dwa teksty, w których wyzwania bezpieczeństwa imigrantów i mniejszości zostały zaprezentowane w kontekście wpływu nań procesów zachodzących w otaczającej ich rzeczywistości. W pierwszym pt. *In Search of Economic Security and Societal Security. The Experience of Economic Migrants from Transnistria and Gagauzia* Laura M. Herța oraz Mihaela Șerpi poruszają problem wpływu procesu migracji na bezpieczeństwo imigrantów, koncentrując się na bezpieczeństwie ekonomicznym i społecznym. Natomiast zagrożenia bezpieczeństwa kulturowego mniejszości w sytuacji intensywnych zmian społeczno-politycznych i gospodarczych stanowią przedmiot zainteresowania w drugim z artykułów pt. *Bezpieczeństwo kulturowe mniejszości tureckiej w Bułgarii na tle przemian*

społeczno-politycznych i gospodarczych w tym kraju, autorstwa Elżbiety Szyszlak. Na związki między procesami zachodzącymi wewnątrz społeczności imigrantów a bezpieczeństwem zwracają z kolei uwagę autorzy dwóch kolejnych tekstów: Violetta Gul-Rechlewicz, w artykule pt. *Radykalizm oraz ekstremizm wobec kwestii radykalizacji młodych muzułmanów w Holandii*, analizuje proces radykalizacji muzułmanów z holenderskich Delft, w kontekście problemów ekstremizmu i radykalizmu. Artykuł pt. *Sytuacja, rola i znaczenie imigrantów z byłych republik sowieckich w Izraelu – między tożsamością radziecką a żydowską* autorstwa Piotra Kosiorka dotyczy również zmian zachodzących w społeczności imigrantów, tym razem jednak z terenu byłego Związku Radzieckiego, którzy wyemigrowali do Izraela. Zmiany te są analizowane z perspektywy bezpieczeństwa kulturowego tegoż państwa. Kolejne trzy artykuły stanowią studia przypadków znaczenia polityki państwa dla sytuacji mniejszości narodowych/etnicznych, przy czym główny ciężar rozważań skupia się w nich na kwestiach bezpieczeństwa. W artykule Aysę Çiçek pt. *„Political Re-education Camps” in Xinjiang as a part of panopticon-like Society. Clashing Discourses of Western and Chinese Media* dokonano analizy jednego z najbardziej kontrowersyjnych i krytykowanych elementów polityki Chin wobec mniejszości ujgurskiej, stanowiącego doskonały przykład wykorzystywania opresyjnych narzędzi w polityce etnicznej, mianowicie tzw. obozów reedukacyjnych. Przybliżając to, stosunkowo szeroko opisywane zjawisko, starano się je uchwycić w kontekście dyskursu, jaki wywołuje w mediach. W kolejnym tekście autorstwa Pawła Popielińskiego i Andrzeja Łuczaka pt. *Polityka publiczna wobec Romów w Polsce na przykładzie województwa lubuskiego* poruszono problem polityki realizowanej wobec Romów na szczeblu ogólnokrajowym i lokalnym oraz wpływu tejże na ich sytuację. Dział kończy artykuł Tomasza Szyszłaka pt. *Korporacja subetnosem inspirowana. Kozacy rejestrowi w systemie bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej*. Jest to studium dotyczące problemu włączania przez państwo grup mniejszościowych do systemu bezpieczeństwa, a przedmiotem zainteresowania są w nim Kozacy w Rosji.

Celem działu było wieloaspektowe ujęcie relacji między bezpieczeństwem a sytuacją mniejszości narodowych/etnicznych i imigrantów, i jakkolwiek nie wyczerpano w nim całości problematyki, to jednak stanowi on z pewnością przyczynek do badań nad poruszoną tematyką. W tym miejscu chciałabym serdecznie podziękować Autorkom i Autorom za przyjęcie zaproszenia do publikacji.

dr hab. Elżbieta Szyszlak, prof. UW

Laura M. Herța, Mihaela Șerpi

In Search of Economic Security and Societal Security. The Experience of Economic Migrants from Transnistria and Gagauzia

Abstract

The main goal in this article is to explore the causes and nature of economic migration from the Republic of Moldova. The conceptual and analytical framework is based on the widening and deepening of meanings of security, as part of the transition from traditional, Cold War, state-centric understanding of security to the multisectorial approaches of security. Two relevant sectors of security are selected in this study, namely economic security and societal security, because they provide in-depth understanding of economic migration from Gagauzia and Transnistria. The methodology is based on interviews taken with migrant workers from the two regions and on interpretation and analysis of research findings. Before discussing the findings, we documented migration experiences of migrant workers who belong to different ethnic groups, tracing their pre-migration situations and post-migration life. Also, we documented how their economic aspirations and ethnic identity shaped their migration intentions and perceptions of different countries of destination.

Key words: economic migration, Gagauzia, Transnistria, economic security, societal security

Conceptual framework

The scholarly and academic field Security Studies underwent major conceptual revisiting and a diversification of approaches, due to the post-Cold War international order and new emerging global threats in the 1990s. Barry Buzan and his associates have analysed these transformations under the umbrella phrase

of „widening and deepening security”¹. The major shifts revealed the transition from a traditional (mainly Realist, state centric approach of security) to a non-traditional understanding and problematizing of security. The latter entailed that „insecurity should be understood first as the consequence of a wider range of threats (poverty, the environment, the global economy etc.) than that of military violence and second, contemplating a wider range of referents (individual, regions, and common humanity for example) than sovereign states”².

Barry Buzan and Lene Hansen emphasized the need to „deepen the referent object beyond the state” while also „widening the concept of security to include other sectors than the military”: in this framework, domestic and trans-border threats were assigned equal importance³. The widening and deepening of security meant an extension in various directions: downwards, from the security of states and nations to the security of groups, communities and individuals, upwards, from states and nations to the environment, sideways, by multiplying the sectors of security, from the prevailing military security to economic security, political security, environmental security, and societal security. Finally, the responsibility for providing security is in itself extended, since „is diffused in all directions from national states, including upwards to international institutions, downwards to regional or local government, and sideways to nongovernmental organizations, to public opinion and the press”⁴. Following all these shifts and debates, Barry Buzan, Ole Waever and Jaap de Wilde developed a new framework of analysis for security, by fragmenting the „whole” of security into different sectors⁵. Ole Waever argued that considering the existence of other objects of reference, beside the state, was needed in order for a multisectorial approach to be valid and comprehensive⁶.

Two sectors are of utmost importance for our study, namely economic and societal security, because the goal of this research is to investigate causes and specificities of economic migration from two regions within the Republic of Moldova, Transnistria and Gagauzia. Barry Buzan defines the two sectors as follows:

¹ *International Security*. Volume II: *The Transition to the Post-Cold War Security Agenda*, eds. B. Buzan, L. Hansen, London 2007. See also: *International Security*. Volume III: *Widening Security*, eds. B. Buzan, L. Hansen, London 2007.

² K. Booth, N. Wheeler, *Uncertainty*, [in:] *Security Studies. An Introduction*, ed. P.D. Williams, London-New York 2013, p. 151.

³ B. Buzan, L. Hansen, *The Evolution of International Security Studies*, Cambridge 2009, p. 188.

⁴ E. Rothschild, *What is security?*, [in:] *International Security*. Volume III...

⁵ B. Buzan, O. Waever, J. de Wilde, *Security: A New Framework for Analysis*, Boulder 1998.

⁶ O. Waever, *Europe: Stability and Responsibility*, [in:] *Internationales Umfeld, Sicherheitsinteressen und nationale Planung der Bundesrepublik. Teil C: Unterstützende Einzelanalysen. Band 5. II.A Europäische Sicherheitskultur. I II.B Optionen für kollektive Verteidigung im Kontext sicherheitspolitischer Entwicklungen Dritter*, Stiftung Wissenschaft und Politik, SWP-S, 383/5, Ebenhausen 1993, pp. 31-72.

[...] Economic security concerns access to the resources, finance and markets necessary to sustain acceptable levels of welfare and state power. Societal security concerns the sustainability, within acceptable conditions for evolution, of traditional patterns of language, culture and religious and national identity and customs [...].⁷

The International Committee of the Red Cross defines economic security in terms of

ability of individuals, households or communities to cover their essential needs sustainably and with dignity. This can vary according to an individual's physical needs, the environment and prevailing cultural standards. Food, basic shelter, clothing and hygiene qualify as essential needs, as does the related expenditure; the essential assets needed to earn a living, and the costs associated with health care and education also qualify.⁸

Regarding migration, some conceptual clarifications should be included before we discuss the two case-studies. According to the International Convention on Protection of Rights of all Labour Migrants and their Families, adopted by the United Nations General Assembly in 1990, the term *labour migrant* refers to a person who does not have the citizenship of the state he or she will be employed, is employed or was employed in for a paid activity⁹. In other words, *migrant workers* are persons engaged in remunerated activities in states of which they are not nationals¹⁰. According to the International Labour Organization (ILO), „labour migrants are the persons who have been permitted to engage in an economic activity in the country other than the country of origin”¹¹. An *economic migrant* is „a person who leaves their country of origin for purely economic reasons that are not in any way related to the refugee, in order to seek material improvements in their livelihood”, as defined by the United Nations High Commissioner for Refugees¹². While economic migration reflects a temporary activity

⁷ B. Buzan, *People, States, and Fear. An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Chapel Hill 1983, cited by: B. Buzan, O. Waeber, J. de Wilde, *op.cit.*, p. 8.

⁸ International Committee of the Red Cross, *What is Economic Security?*, 2015, <https://www.icrc.org/en/document/introduction-economic-security>.

⁹ B. Ghencea, I. Gudumac, *Labour Migration and Remittances in the Republic of Moldova*, March 2004, p. 8, http://pdc.ceu.hu/archive/00002327/01/Raport_Migration_Remittances_2.pdf.

¹⁰ International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, Article 2, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-rights-all-migrant-workers>.

¹¹ International Labour Organization, cited by: B. Ghencea, I. Gudumac, *op.cit.*, p. 8.

¹² United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), Department of International Protection (DIP), Protection Information Section (PIS), June 2016, <https://www.refworld.org/docid/42ce7d444.html>.

in another country, *emigration* refers to the act of permanently leaving one's home country in order to settle or to relocate in another country.

Our case-studies are indicative of economic and societal causes for migration, but they are also illustrative in what concerns the process of turning economic migration into emigration.

Searching for economic and societal security: case-studies and methodological approach

This section investigates the migration experiences of migrant workers from two regions of the Republic of Moldova: the Autonomous Territorial Unit of Gagauzia and the Transnistrian region. We documented migration experiences of migrant workers who belong to different ethnic groups, tracing their pre-migration situations and post-migration life. Also, we documented how their economic aspirations and ethnic identity shaped their migration intentions and perceptions of different countries of destination.

The Autonomous Territorial Unit of Gagauzia (hereafter ATU Gagauzia) and the Transnistrian region were selected for investigation for several reasons. First of all, ATU Gagauzia and the Transnistrian region represent two of the most impacted regions of mass migration of economically active workforce. According to the so-called Transnistrian Statistical Service, the population of the region declined by 30% in between 1998-2021. As a result, the economically active population of the Transnistrian region declined by nearly 96.3 thousand people in between 1996-2016. While the economically active population of the region had constantly declined, the proportion of economically inactive people had increased by nearly 29% in this period of time¹³. With regard to migration from Gagauzia, studies underline that the southern part of the country is the main sending region of economic migrants¹⁴. It is estimated that people who live in rural areas of Gagauzia have a 22.4% probability to emigrate for labour purposes¹⁵. Another study conducted by the Hamburg Institute of International Economics in 2004 revealed the magnitude of women's labour migration from Gagauz villages. It states that nearly 70% of women from Gagauz rural areas left the region in search of better-paid jobs in countries such as Turkey, Italy, and Spain. The vast

¹³ A. Ostvanaia, *Mapping Migration from Transnistria*, International Organization for Migration (IOM), Chisinau 2017, p. 25, <https://bit.ly/3AQa6MB>.

¹⁴ N. Vladicescu, M. Vremis, *Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe. Final Country Report: Moldova*. European Commission DG Employment, Social Affairs and Inclusion, 2021, p. 11.

¹⁵ International Labour Organization, *Migrant Workers: The Case of Moldova*, Geneva 2017, <https://bit.ly/3QUn0yN>, p. 19.

majority of them emigrated in the early 2000s as domestic workers¹⁶. Secondly, labour migration from separatist regions or territorial units with secessionist tendencies implies a larger spectrum of push and pull factors. The migration motivations of labour migrants from separatist regions or autonomous territorial units can also be structured around political determinants, geopolitical insecurities, inter-ethnic tensions, marginalization, and historical cultural ties. Thirdly, little research has been conducted on economic migration from the Transnistrian region and Gagauzia. As a result, the migration trajectories, intentions and experiences of economic migrants from these regions are under-researched.

The Transnistrian region is a separatist territory and a post-Soviet unrecognized state located on the left bank of the Dniester River. In the early 1990s, Transnistrian pro-Russian forces proclaimed the independence of the region and created the so-called Pridnestrovian Moldavian Republic. The first violent clashes between Moldova and the Transnistrian separatist forces escalated to an armed conflict which ended in 1992¹⁷. Since 1992, Moldova has had no control over its territorial units located on the left bank of the Dniester River. The Transnistrian region remains internationally isolated. As a result, people from this region do not have access to services and goods which individuals from recognized countries take for granted such as: international bank transfers or international clothing brands. The region has its own flag, emblem, anthem, legislation and currency. It has been controlled by an authoritarian regime and a business empire known as Sheriff. The Transnistrian region is populated primarily by Russian ethnics and Russian-speaking people, who tend to live in urban areas.

The Autonomous Territorial Unit of Gagauzia is located in the south of Moldova. Gagauzia proclaimed its independence from Moldova in 1990, but after several years of negotiations between Chisinau (the capital of Moldova) and Comrat (the capital of the unrecognized Gagauz Republic), it obtained a special judicial status with an increased level of autonomy¹⁸. Gagauzia is populated primarily by the Gagauz, a Turkic-speaking ethnic group and by individuals with Bulgarian origins, who share a similar language and traditions with Turkey and Bulgaria. It is important to emphasize that Gagauzia is also mainly populated by Russian-speaking people.

Considering that research questions concern individual migration experiences, one of the most important data sources of this study is the information collected through semi-structured interviews conducted with 10 individuals. It includes both men and women who had worked abroad at least once. All respondents

¹⁶ T. El-Cherkeh, E. Stirbu, S. Lazaroiu, D. Radu, *EU-Enlargement, Migration and Trafficking in Women: The Case of South Eastern Europe*, Hamburg Institute of International Economics 2004, p. 79, <https://bit.ly/3ThCLkX>.

¹⁷ Organization for Security and Co-Operation in Europe (OSCE), *Transdnistrian Conflict: Origins and Issues*, Vienna 1994, <https://www.osce.org/files/f/documents/4/3/42308.pdf>.

¹⁸ G.P. Herd, J.D. Moroney, *Security Dynamics in the Former Soviet Bloc*, London 2013, p. 141.

emigrated for labour purposes in between 1995-2010. This was a period when Moldova faced its biggest migratory waves. With regard to demographic characteristics, 5 respondents are from Gagauzia and others 5 have lived in the Transnistrian region. All participants are Russian-speaking individuals, who have at least two citizenships. The interviewed migrants belong to different ethnic groups: Gagauz, Russian, and Bulgarian. The interviewees were identified through the snowball technique. It should be noted that this study separately treated each case in order to emphasize different migration stories and mobility patterns.

The Impact of Soviet federalism

In order to have a better understanding of the phenomenon of labour migration from these two regions, we should take into account several events which occurred in Moldova after the collapse of the Soviet Union, but also to briefly analyse the nature of Soviet federalism.

Soviet ethno-federalism was meant to guarantee the control of the centre and foster counteraction against aspirations of the various ethnic groups. But, it also proved to be a corrosive factor. According to Cristoph Zürcher, „the equipping of the union republics with the prerequisites of statehood and the anchoring of their status as sovereign states in the Soviet constitution paved the way for the process of ‘sovereignization’ that began in 1988”¹⁹. Alongside with this attribute, other specificities of Soviet nationalism, especially the „unusual alliance between Russian nationalism and other nationalisms of other peoples of the USSR”²⁰ or the phenomenon coined by Ian Bremmer as „matryoshka nationalism”²¹, namely the existence of nations inside a larger nation which led to the following cumulative effect: the resurgence of Russian nationalism triggered the revitalization of other national movements and hence provided impetus for conflict. Referring to the Caucasus and to the analogy of the Russian painted doll *matryoshka*, René Does showed that „at the time the Soviet Union collapsed, the striving for greater sovereignty and even total independence was virulent in the autonomous formations lower in the federal hierarchy of the Soviet state as well”²². The ensuing situation was marked by a downward spiral of mistrust and rivalry.

¹⁹ C. Zürcher, *The Post-Soviet Wars. Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus*, New York-London 2007, p. 34.

²⁰ *Understanding Ethnic Conflict. The International Dimension*, eds. R.C. Taras, R. Ganguly, New York 2008, p. 119.

²¹ I. Bremmer, *Reasserting Soviet Nationalities Theory*, [in:] *Nations, Politics in the Soviet Successor States*, eds. I. Bremmer, R. Taras, Cambridge 1993, p. 22.

²² R. Does, *The Ethnic-Political Arrangement of the Peoples of the Caucasus*, [in:] *Exploring the Caucasus in the 21st Century. Essays on Culture, History and Politics in a Dynamic Context*, eds. F. Companjen, L. Marácz, L. Versteegh, Amsterdam 2010, p. 54.

Both the inhabitants of Gagauzia and the Transnistrian region lived in areas impacted by separatist movements and movements of resistance to the collapse of the Moldovan Soviet Socialist Republic. In 1990, both regions proclaimed their independence and started a process of identity transformation. In both cases, Moldova did not recognize the independence of Gagauzia and the Transnistrian region. The situation of individuals from the Transnistrian region was particularly difficult, as they lived in a conflict area disputed between Moldovan authorities and separatist forces, supported militarily and financially by the Kremlin. The Transnistrian armed conflict and the political instability in southern Moldova exacerbated many socio-economic issues: high rates of unemployment, high inflation, underemployment, salary delays, unattractive working conditions, and lack of employment alternatives both for skilled and unskilled workers. In these regions, the collapse of the Soviet Union did not necessarily generate an ideological shift from socialism and a centrally planned economy to democracy and capitalism. Also, the political turmoil and socio-economic crises had implications on migrants' expectations regarding the post-Soviet period. For many of them, the collapse of the Soviet Union is not associated with days of great hope for a better future, but rather with violent clashes, economic and political insecurity, endemic poverty, and uncertainty.

The Causes of Economic Migration

In the following sections, we emphasize the complexity of push factors behind labour migration from these two regions. In addition, we reveal the diversity of pull factors for a better understanding of what has compelled the respondents to perceive their host countries as places where their life-time aspirations could become a reality.

When talking about the key reasons for migration from their region, migrant workers highlighted the difficulty of their pre-migration situation during the first two decades after the dissolution of the USSR. The vast majority of them described their pre-migration life as „a daily battle for survival”. As respondents emphasized, in the early 1990s and 2000s, it was highly problematic to cover their basic needs. The early 2000s is remembered by them as a period characterized by economic instability, high rates of unemployment, extremely low salaries, and uncertainty about the future. Even though the interviewed migrants were in paid activities or at least had a source of income, they could not receive their salaries for long periods of time. One female respondent explained the following: „My husband did not receive salaries for a long period, he received only several food products: oil, sugar, sausage, and buckwheat. We could not pay our utilities or buy clothing for our children”. Furthermore, becoming parents for the first time

in the middle of an armed conflict and endemic poverty had been particularly challenging.

Another important aspect is that all participants stated that their decision to emigrate was highly motivated by economic problems and dissatisfaction with their pre-migration economic situation. This dissatisfaction was also caused by a feeling of professional nonfulfillment. More precisely, migrant workers consider that their potential could not be fully realized. In the late 1980s, our interviewees were young people with personal and professional aspirations. The outbreak of the Transnistrian armed conflict, the economic chaos, as well as the political and social turmoil led to a vicious circle of uncertainties. This harsh context determined many people to change their professional working field. In some cases, it meant that young qualified specialists turned to low-skilled or unskilled occupations. As a result, even though they possess a bachelor's degree and dreamed of working in their area of interest, they have worked as unskilled labourers in the informal economy for more than 20 years. One respondent, who worked as a history teacher in Gagauzia for two years, explained the following: „It was nonsense to devote so much energy and time for less than 20 euro per month. I liked being a teacher. I enjoyed it, but it was not worth the sacrifice. At that time, I had two new-born children and a long life ahead. I did not have enough time to wait for a better future”. Additionally, migrant workers emphasized that this radical change in their professional life was perceived as a fall in social status by those who surrounded them. Several respondents pointed to the fact that unskilled migrants are treated as inferior in host countries by local population and in the regions of origin by fellow nationals. This feeling of inferiority accompanied them throughout their lives abroad. This explains why during the discussion, respondents frequently told us: „We are like slaves”.

The root causes of migration from the Transnistrian region and Moldova are: poverty, lack of respect for human dignity and workers' rights. People are working really hard, but are not paid in accordance with their efforts and results.

Male, current destination: Russia

Economic Migration or Emigration?

The labour migration of the inhabitants of ATU Gagauzia and the Transnistrian region cannot be reduced to an 'economic reductionist approach', which is often applied in migration studies²³. The labour migration from these regions has

²³ P. Manolova, „*Going to the West is My Last Chance to Get a Normal Life*”: *Bulgarian Would-Be Migrants' Imaginings of Life in the UK*, „*Central and Eastern European Migration Review*” 2018, vol. 2, no. 8, p. 62.

not only emerged due to economic hardship. Economic migration is complex in nature and is influenced by a variety of processes, factors, and subjective dimensions: cultural, political, education, interpersonal relations, intimacy or sexuality, domestic violence, ethnic differences, and geopolitical tensions. All migrant workers have their own biographies and life stories beyond macro-level explanations, as Polina Manolova outlined in her research on the migration of Bulgarians to the United Kingdom²⁴. Furthermore, it is a phenomenon which embodies a plethora of motivations, contradictory feelings, aspirations, desires, and preoccupations. These range from feelings of security and belonging, liberation, and well-being to fears, disappointment, and distress.

Besides the importance of economic determinants, semi-structured interviews outlined other factors which have influenced respondents' decisions regarding migration such as: family relations, migration trajectories of their acquaintances and relatives, different narratives on labour migration, social expectations, knowledge of Russian language, and degrees of familiarity with the host countries.

The interviews revealed the importance of family relations in the decision-making processes concerning migration and countries of destination. Also, they showed that economic hardship has led to a process that restructures families and to long-lasting effects on individual and family wellbeing. This was particularly evident in the case of migrants who are married and have children. The discussion about family and children revealed that family separation has been a painful experience for both male and female migrants. Many of them have spent time with their family only during winter or summer holidays. This might explain why the general discussion about migration provoked straightforward answers such as: „Family means when spouses and children live together. Are we a family if we live apart? I live in Germany, my daughters in Copenhagen and my wife in Moldova. This is not a family”. Furthermore, according to the respondents, in the early 2000s, they communicated with children via telephone calls once every two weeks. As one female migrant woman said: „The discussion could last a few minutes, during which I could only hear how my daughter cried”. For many of them, internet access made them feel more present in children's lives. After long periods of separation, some respondents tried to find a common destination country for all family members. Such decisions have been often driven by their concern about the negative impact of separation on their family. Some of them felt a moral obligation to be close to their children, who might have experienced a sense of loss or abandonment. Therefore, they focused on countries which are perceived as immigration-friendly and which could offer well-paid jobs for their partner as well, education opportunities for children, and integration services for newly-arrived migrants.

²⁴ *Ibidem*.

I promised my children that we would live together. I have always wanted to build a relationship based on confidence. I did not want them to feel the high costs of this better life. I sent them gifts which could be found only in Spain. Some children can perceive this as compensation for our absence and when they grow up they are dissatisfied with their childhood and with their family.

Male, current destination country: Germany

I worked in several countries: Russia, Czech Republic, Italy, and the Netherlands. I worked together with my spouse only in two countries: Russia and the Netherlands. In Russia, we could find jobs for both of us, but then we decided to return to Moldova. We tried to live in Moldova for several years, but we struggled with financially difficult times. Then, my wife emigrated to Italy, while I moved to Czech Republic, where I worked in the construction industry. My parents took care of our children. It is difficult to think that a family can look like this. After several years of separation, we decided to choose a country where we could move with our children. Both of us agreed that Czech Republic is the most viable option.

Female, current destination country: Czech Republic

The vast majority of interviewed migrants did not live with their family in the destination country. In several cases, the spouses worked separately, in different host countries. As interviews revealed, this depended very much on how migrant men and women perceived different countries of destination. For example, Italy, Spain, and Turkey are considered as immigration-friendly countries particularly for female labour migrants. The expectation that certain countries are more suitable for migrant men than for women and vice versa has been formed during the first waves of massive outmigration from the Transnistrian region and ATU Gagauzia. As a result, migrant men and women followed the migration path of their female and male peers. According to migrant workers, the outmigration of their peers to certain destination countries created a feeling of security. Looking at the migration experiences of their acquaintances, friends and relatives, the respondents felt more secure about the success of their migration journey. Also, it should be noted that respondents relied on relatives and acquaintances to find job opportunities abroad and decent accommodation.

When I was young, I knew that women usually migrated to Italy, Israel, Turkey, and Spain. It is more complicated for men to find jobs in these countries. There are more jobs for women. Women from our country [Moldova] work as caregivers or housekeepers in Italy, Spain, and Israel. There is always a high demand for caregivers. In Turkey, women often work in trade or as domestic workers. Our women know that they can find jobs in market sales in Turkey, because many of them were engaged in bringing clothes from Turkey to Chisinau, Cahul or Comrat.

Female, current destination country: Turkey

If many people migrate to a certain country, it means that there is a high demand for workers, particularly for unskilled workers. Italians would not have worked as caregivers for their ageing population. That is why there is a constant demand for female unskilled workers from Eastern European countries.

Female, current destination: Italy

It is important to mention that gender is an important dimension of labour migration from Moldova considering the growing mobility of women for labour purposes. In the early 2000s, it was estimated that women represented 65% of the total number of Moldovan migrants²⁵. The prevalence of women among Moldovan migrants has persisted in the following years. Based on available border crossing data from 2018, 54% of the estimated number of Moldovan migrants were women. Moreover, the number of migrant women had exceeded the number of male migrants by 14% in 2018. Even though this topic is not specifically a primary analytical focus of this article, interviews conducted with migrant women outlined that their migration intentions were perceived with considerable reluctance by their husbands. Alexia Bloch, in her study on transnational mobility of post-Soviet women to Turkey, also outlined that Gagauz migrant women very often faced their reluctant husbands, who did not allow them to emigrate. Building on these empirical findings, she argued that Gagauz husbands want to see that women around them are dedicated housewives²⁶. This might be largely explained by the need of husbands to validate their role as heads of households, but also by the strain resulting from assuming more responsibilities. The feminisation of migration from these two regions generated a shift in traditional gender roles within households. Therefore, in the semi-permanent or permanent absence of women, men are responsible for their wife's role and duties. Another important factor in explaining husbands' attitudes toward women's migration is the perception that migration leads to higher autonomy and empowerment of their wives.

The way men experience wives' labour migration and their return to family is important to be considered because it can trigger a change in women's migration intentions. For example, the existing social pressure on men as providers within their households and additional responsibilities may contribute to family problems and tense relations. Thus, men might feel that their role as family providers is being undermined by female labour migration. In addition, the return of migrant women to their families might be problematic and disruptive both for

²⁵ T. El-Cherkeh et al., *EU-Enlargement, Migration and Trafficking in Women: The Case of South Eastern Europe*, Hamburg Institute of International Economics 2004, p. 79, <https://bit.ly/3ThCLkX>.

²⁶ A. Bloch, *Sex, Love, and Migration: Postsocialism, Modernity, and Intimacy from Istanbul to the Arctic*, Ithaca-New York 2017, pp. 87-88.

husbands and children. As R. Surtees²⁷ underlines in a report for IOM, children might not feel very comfortable in the presence of their returning parent. In this context, the autonomy and the sense of empowerment gained by migrant women as well as their intention to return or settle in the country of destination can be challenged.

It was difficult psychologically to migrate from my homeland. At that time, I could not see another solution. I decided to emigrate to Italy because I found a job there as a domestic worker. My husband stayed home and took care of our children and older relatives. Even though I sent money home, my husband and children did not feel my love. I felt that we became more distant. One of our children had been particularly angry because of my absence. When I returned, my husband insisted on permanent resettlement abroad. He said that my absence could lead to the breakdown of our marriage. Of course I could not migrate alone anymore. After one year, our entire family moved to Italy.

Female, current country of destination: Italy

The discussion with female respondents from Gagauzia and the Transnistrian region revealed that the labour migration of women has been perceived with suspicion in their communities, because „nobody actually knows what they are doing abroad”. In their communities, there is a tendency to think that women who go abroad alone might abandon their children and partners and engage in „immoral occupations”. Migrant women who lived in abusive environments were particularly perceived as untrustworthy by their husbands. These negative attitudes are much more pronounced in the case of women who emigrated to Italy and Turkey. The following interview excerpts shed light on people’s attitudes concerning female labour migration to Turkey and Italy.

Women emigrate because of economic difficulties. We want a better future for our children. Some people think that we live a „dolce vita” abroad. They think that we are looking for men, intimate adventures and love stories like in Turkish films. If a woman emigrates to Italy, people tend to think that she will end up marrying an old and rich man. There are situations when Moldovan women leave their husbands and marry Italian men, but these women are usually tired of their aggressive and alcoholic husbands.

Female, current destination: Italy

Women who live in rural areas and intend to emigrate very often hear about their „immoral intentions”. It is considered that women who go to Turkey can become victims of sexual exploitation. Also, people think that migrant women might leave

²⁷ R. Surtees, *Trafficking of Men – A Trend Less Considered: The Case of Belarus and Ukraine*, International Organization for Migration, Geneva 2008, p. 89.

their husbands, because Turkish men treat them differently. On the one hand, Turkish men are viewed as very conservative, because they are Muslim. On the other hand, Turkish movies show them from a different perspective: good-looking men who can treat a woman like a queen.

Female, current destination: Turkey

Migrants' perception of the host countries before departure is highly influenced by the narratives which are communicated to them by other migrants. Through these narratives, migrant workers imagine that living and working conditions in a certain country are better or worse than the ones experienced by them in Gagauzia or the Transnistrian region. Therefore, individuals emigrate with a particular point of view about their life abroad. According to respondents, they imagined their post-migration life as being both difficult and fulfilling. The difficulties consist in family separation, linguistic differences, lack of integration, the need to adapt to different types of jobs, while the fulfilment refers to economic gains. Furthermore, respondents imagined their lives abroad as being similar, to some extent, to the one in Gagauzia or the Transnistrian region. More precisely, one female respondent who currently works in Czech Republic imagined her life as being monotonous, working 6 or even 7 days per week. Nevertheless, she found a purpose in this monotony of work: the family's economic security.

I worked in a local factory in Moldova. In the 1990s, I did not receive my salary for longer periods. In the early 2000s, I received a very small salary. I remember how my children wanted to eat two ice-creams a day during the summer vacation, but I could not afford it. As a mother, it was heart-breaking. I did not expect miracles when I came to Czech Republic. I knew that I would have to work many hours, even 7 days per week. The difference is that here I see the results of my work. I am satisfied with my salary, and my children can enjoy many things. For example, I can ensure good education for my children and summer vacations in Turkey.

Another factor which has shaped their perception is the differences between migrant workers and individuals who remained in Gagauzia or the Transnistrian region. According to respondents, there is a strong belief in their regions that labour migrants can afford more goods and more favourable living conditions. Moreover, they observed how remittances sent by migrants from their communities improved the livelihoods of their families.

Those who emigrate and send money home can build a house and can buy a car for example. They do not think about basic needs. People who are abroad have the most beautiful houses in our village.

Female, current destination: Russia

Besides the above-mentioned information, the respondents' perception of different host countries has been shaped by intergenerational historical memories and foreign films. For instance, Germany has not been a preferred destination country by several respondents because of war-related memories. Moreover, Turkish and Russian cinematography represented an important source of information about migrants' work and life in Moscow or Istanbul. Some respondents reflected on their life and work in Turkey or Russia based on films which usually portray the life of migrants from small communities who move to metropolitan cities. These aspects are illustrated in the interview excerpts below:

I did not want to emigrate to Germany. I grew up with a certain reluctance to this country because of Nazi atrocities and the war they started against our countries.

Female, current country of destination: the Netherlands

I consider that Russia and Turkey have dynamic economies and labour markets. I always watch Turkish and Russian movies. These films show that there is always something to do. Life in Moscow or Istanbul is full of events, opportunities. There are a lot of migrants who go to these big cities.

Female, current country of destination: Turkey

The interviewed migrants mentioned the historical past of the Russian Federation and Turkey, referring particularly to their influence in the region, their economic power, and the long-term relationship between these two countries and their regions of origin. They described these countries as great powers („velikiye derzhavy”), which have large labour markets. In contrast, several respondents referred to Western EU countries and the United States of America as countries where people have „too many rights and too much freedom”.

The interviews revealed a correlation between the ethnic background and the chosen destination countries. More precisely, the interviews showed that Turkey and the Russian Federation represent prominent destinations for Gagauz and Russian ethnics. Moreover, the interviewed migrants mentioned that the vast majority of their acquaintances emigrated either temporarily or permanently to Russia or Turkey. It should be noted that all respondents are Russian-speaking individuals, who lived in communities largely formed by Russian ethnics. Russia and Turkey are perceived as familiar and close to their hearts (*rodnoe*). Even though they lived in Moldova, they were very familiar with Russian films and TV shows, socio-political events, certain traditions and holidays. For instance, migrant workers from the Transnistrian region are more familiar with the Russian political scene than with the Moldovan one. In this context, understandably, the interviewed migrants have experienced a sense of belonging to Russia and Turkey.

Nevertheless, the ethnic background cannot explain the entire complexity of mobility patterns. This was particularly evident in the case of migrants with Bul-

garian origins, for whom Bulgaria has not represented an important destination country. One respondent from Gagauzia, who has Bulgarian origins and Bulgarian citizenship, explained the following: „There is not much difference between Moldova or Bulgaria. Bulgaria also struggles with poverty and different economic issues”. Therefore, many ethnic Bulgarians from ATU Gagauzia found work in Western EU countries. As individuals who hold the nationality of Bulgaria, they can enjoy a large spectrum of rights and benefits which derive from EU legislation.

People from the Transnistrian region migrate to Russia, because it is easier to go there. We have Russian citizenship, the majority of us are Russians and, obviously, the language is not a barrier. We have similar traditions, lifestyle, and mentality. We feel at home in Russia. Only a few of us could obtain Romanian citizenship. That is why we migrated to the European Union, but generally, people from the region are not looking in the direction of the EU.

Male, current destination: the Netherlands

The interview excerpt above highlights that citizenship is also a deciding factor. According to interviewed migrants, those who can obtain EU citizenship tend to emigrate to Western Europe, where they have access to well-paid jobs and more adequate working and living conditions. Otherwise, without proper documents, they can find jobs in the informal economy, which is little regulated and exposes them to various risks: exploitative conditions, human rights abuses, retention of identity documents, and withholding of wages. Furthermore, the interviews revealed that Gagauz and Russian ethnics, who have been eligible for Romanian citizenship, applied for it. Nevertheless, obtaining Romanian or Bulgarian citizenship did not mean that they would emigrate for labour purposes to Western Europe. For some of them, EU citizenship gives them a sense of security, particularly in times of crisis. As one respondent stated, those who have EU citizenship could easily move around Europe after 24 II 2022, when Russia invaded Ukraine. Additionally, EU citizenship provides a variety of benefits for their children, who reflect on studying abroad.

I am Bulgarian, so I obtained Bulgarian citizenship. Even though I have Bulgarian citizenship, I decided to work in Russia for several years. It was much easier to find a job there because of my social network and the absence of language barriers. I worked there for several years, but then I moved to Germany for a higher salary.

Male, current destination: Germany

Even though I have lived in the Transnistrian region, I could obtain Romanian citizenship. It is difficult for me to understand Romanian language and the Western mentality, but it is always good to have EU citizenship. For example, if the war expands to our country, I will emigrate with my entire family somewhere in Europe.

Male, current destination: the Netherlands

Language has also played a major role. The importance of the Russian language has been highlighted by all respondents. The knowledge of Russian helped them to build social networks and to integrate into foreign communities. The interviews revealed that our interviewees depended on social networks, as they gained all sorts of information about work and life abroad through these informal channels. In the early 2000s, many of them migrated for the first time abroad. Therefore, thanks to their knowledge of Russian, they could emigrate without fear of the unknown. From another perspective, as Russian-speaking people, some of them have been discriminated against in certain host countries, as it is outlined in the interview excerpt below:

I worked one year in Poland, in a fish factory. Some workers treated us badly because we always spoke to them in Russian. Our supervisor organized a meeting and explained to them that we are not Russians. He said that we came from Moldova, but we speak Russian because we lived in the Soviet Union. Maybe they were afraid that we would take their jobs.

Female, current country of destination: the Netherlands

The interviews also showed that the ethnic background and linguistic similarities do not represent the only way to understand what determined migrant workers to choose certain host countries. Indeed, individuals from ATU Gagauzia and the Transnistrian region have been more prone to migrate to Russia or Turkey. Nevertheless, according to respondents, the migration patterns have changed since the Russian financial crisis (2014-2016). One male respondent stated: „I emigrated because I want to buy an apartment in Tiraspol, which is why I did not stay in Russia after 2014. I have friends who live there with their family. They do not think about returning home, so their salaries are enough for having a decent life in Russia. I do not want to move abroad permanently”.

The Russian financial crisis (2014-2016) changed respondents' migration intentions and plans. Many of them have worked only in the Russian Federation and their entire life abroad was strongly connected with this country. In 2014, due to the country's economic decline, several interviewed migrants started to look for jobs in EU countries. For some of them, this was a radical change, as they did not have social connections in EU countries and had not visited any EU country before 2014. Nevertheless, this radical change was motivated by economic needs and personal aspirations such as buying an apartment in their region of origin. As one male respondent emphasized, Russia turned into an unattractive destination for temporary migrants, because they could not fulfill their need to purchase valuables and real estate properties.

In 2003 I went to Russia in search of money and because I am from Transnistria, I have Russian citizenship. Almost everyone here has Russian citizenship, so it

is very easy for us to travel to Russia and work there. We have the same rights as people who live in Russia. In 2015, after the economic crisis in Russia, I was not satisfied with my salary and I wanted to work in the European Union. I decided to obtain Romanian citizenship. I also have Moldovan citizenship, but I wanted to work legally in Europe.

Male, current destination: Germany

Moreover, despite their familiarity with the Russian labour market and Russian culture, several respondents left Russia for better working and living conditions in EU member states. One male respondent who worked in the construction and forestry sectors in Russia mentioned that he faced difficulties particularly related to accommodation, as he usually lived in vans or on the worksite. Another respondent emphasized that she worked an excessive number of hours per week in order to have a decent salary. Additionally, some of them mentioned that free weekends were the exception, rather than the rule.

My brother-in-law, who is a truck driver, told me that working in Germany is very different. Germans have strict rules. For example, you cannot drive 18 hours. Obviously, in Germany he has adequate living conditions and a good salary. I also worked as a truck driver in Russia. I did not have such a high salary and such conditions. Our employer did not care about our health and needs. Sometimes, I had to drive 16 or even 18 hours to receive higher salaries. Even though I was familiar with everything in Russia, I decided to move to Germany. My mother tongue is Russian, and some of my classmates live there, but I do not regret this decision.

Male, current destination: Germany

Conclusion

The interviews with migrant workers from Gagauzia and the Transnistrian region revealed the complexity of factors behind labour migration. Their decision to emigrate was predominantly motivated by economic needs and financial responsibility for their dependent children and elderly parents. However, their migration journey has been influenced by a spectrum of factors such as: family relations, economic crises, predictability of life, migration stories, ethnicity, and citizenship. The above paragraphs highlight that our respondents emigrated in search of economic prosperity, dignity and respectability for their work, but also in search of a better future for their children. The poverty and uncertainty experienced in Gagauzia and the Transnistrian region determined them to perceive labour migration as a solution and necessity. After several years abroad, our respondents gained more control and a sense of security in their personal and family life.

Furthermore, the above sections underline that migrant workers tend to emigrate to those countries which are perceived or known as immigration-friendly. Considering that Gagauz and Russian ethnics share with Russia and Turkey a related/common language, traditions and culture, it is understandable why our respondents reflected first of all on migration to these specific host countries. The knowledge of Russian or Turkish as well as the access to Russian/Turkish cinematography, TV shows and social media platforms determined our respondents to have a greater degree of cultural familiarity with these countries in contrast with EU member states. It should be noted that this high degree of familiarity offered them a sense of security and trust in the success of their migration journey. Moreover, the existence of a large Gagauz/Bulgarian/Russian/Moldovan diaspora in their host country offered reassurance that their integration in the local labour market would be successful. Nevertheless, as the interviews outlined, labour migration of temporary migrant workers is more strongly influenced by economic determinants. This explains why after the 2014 Russian financial crisis, several participants who are Russian ethnics moved to Western EU member states, or why respondents with Bulgarian origins did not think of Bulgaria as a country of destination.

There are two main observations regarding economic migration from Gagauzia and Transnistria. First of all, many economic migrants are women. As previously mentioned, available border crossing data from 2018 indicate that 54% of the estimated number of Moldovan migrants were women. This leads to the feminisation of migration from the two regions, which also reveals dramatic changes and perceptions in their home communities and families (children miss their mothers, they are raised by their grandparents, women are suspected of searching for new husbands etc.). Secondly, given all the turmoil, disruption of everyday life, families torn apart, and sorrow brought about by economic migration, economic migrants feel that bringing their families in the host countries would provide a sense of normalcy and predictability in their future, hence turning economic migration into emigration.

Abstrakt

Laura M. Herța, Mihaela Șerpi

W poszukiwaniu bezpieczeństwa ekonomicznego i społecznego. Doświadczenia migrantów ekonomicznych z Naddniestrza i Gagauzji

Głównym celem niniejszego artykułu jest zbadanie przyczyn i charakteru migracji zarobkowej z Republiki Mołdawii. Ramy koncepcyjne i analityczne opierają się na poszerzaniu i pogłębianiu znaczenia terminu „bezpieczeństwo” w ramach

przejścia od tradycyjnego, zimnowojennego, państwocentrycznego rozumienia do podejścia wielosektorowego. W pracy wybrano dwa istotne sektory bezpieczeństwa, a mianowicie bezpieczeństwo ekonomiczne i bezpieczeństwo społeczne, ponieważ zapewniają one dogłębne zrozumienie migracji ekonomicznej z Gagauzji i Naddniestrza. Metodologia opiera się na wywiadach przeprowadzonych z pracownikami migrującymi z obu regionów oraz na interpretacji i analizie wyników badań. Przed omówieniem wyników zostały udokumentowane doświadczenia migracyjne pracowników migrujących należących do różnych grup etnicznych, przyglądając się ich sytuacji przed i po migracji. Ponadto zbadano również, w jaki sposób aspiracje ekonomiczne i tożsamość etniczna migrantów kształtowały ich intencje migracyjne i postrzeganie różnych krajów docelowych.

Słowa kluczowe: migracje ekonomiczne, Gagauzja, Naddniestrze, bezpieczeństwo ekonomiczne, bezpieczeństwo społeczne

References

- Bloch, A., *Sex, love, and migration: postsocialism, modernity, and intimacy from Istanbul to the Arctic*, Ithaca-New York 2017.
- Booth, K., & Wheeler, N., *Uncertainty*, [in:] *Security Studies. An Introduction*, ed. P.D. Williams, London-New York 2013.
- Bremmer, I., *Reasserting Soviet Nationalities Theory*, [in:] *Nations, Politics in the Soviet Successor States*, eds. I. Bremmer, R. Taras, Cambridge 1993.
- Buzan, B., *People, States, and Fear. An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Chapel Hill 1983.
- Buzan, B., Waever, O. & de Wilde, J., *Security: A New Framework for Analysis*, Boulder 1998.
- Buzan, B. & Hansen, L., *The Evolution of International Security Studies*, Cambridge 2009.
- Does, R., *The Ethnic-Political Arrangement of the Peoples of the Caucasus*, [in:] *Exploring the Caucasus in the 21st Century. Essays on Culture, History and Politics in a Dynamic Context*, eds. F. Companjen, L. Marącz, L. Versteegh, Amsterdam 2010.
- El-Cherkeh, T., Stirbu, E., Lazaroiu, S. & Radu, D., *EU-Enlargement, Migration and Trafficking in Women: The Case of South Eastern Europe*, Hamburg Institute of International Economics 2004, <https://bit.ly/3ThCLkX>.
- Ghencea, B. & Gudumac, I., *Labour Migration and Remittances in the Republic of Moldova*, March 2004, http://pdc.ceu.hu/archive/00002327/01/Raport_Migration_Remittances_2.pdf.

- Herd, G.P. & Moroney, J.D., *Security Dynamics in the Former Soviet Bloc*, London 2003.
- International Committee of the Red Cross, *What is Economic Security?*, 2015, <https://www.icrc.org/en/document/introduction-economic-security>.
- International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-rights-all-migrant-workers>.
- International Labour Organization, *Migrant Workers: The Case of Moldova*, Geneva 2017, <https://bit.ly/3QUn0yN>.
- International Security. Volume II: The Transition to the Post-Cold War Security Agenda*, eds. B. Buzan, L. Hansen, London 2007.
- International Security. Volume III: Widening Security*, eds. B. Buzan, L. Hansen, London 2007.
- Manolova, P., „Going to the West Is My Last Chance to Get a Normal Life”: Bulgarian Would-Be Migrants’ Imaginings of Life in the UK, „Central and Eastern European Migration Review” 2018, vol. 2, no. 8.
- Organization for Security and Co-Operation in Europe (OSCE), *Transnistrian conflict: origins and issues*, Vienna 1994, <https://www.osce.org/files/f/documents/4/3/42308.pdf>.
- Ostvanaia, A., *Mapping Migration from Transnistria*, International Organization for Migration (IOM), Chisinau 2017, <https://bit.ly/3AQa6MB>.
- Rothschild, E., *What is security?*, [in:] *International Security. Volume III: Widening Security*, eds. B. Buzan, L. Hansen, London 2007
- Surtees, R., *Trafficking of Men – A Trend Less Considered: The Case of Belarus and Ukraine*, International Organization for Migration, Geneva 2008, https://publications.iom.int/system/files/pdf/mrs_36.pdf.
- Understanding Ethnic Conflict. The International Dimension*, eds. R.C. Taras, R. Ganguly, New York 2008.
- United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), Department of International Protection (DIP), Protection Information Section (PIS), June 2016, <https://www.refworld.org/docid/42ce7d444.html>.
- Vladicescu, N. & Vremis, M., *Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe. Final Country Report: Moldova*, European Commission DG Employment, Social Affairs and Inclusion, 2021.
- Waever, O., *Europe: Stability and Responsibility*, [in:] *Internationales Umfeld, Sicherheitsinteressen und nationale Planung der Bundesrepublik. Teil C: Unterstützende Einzelanalysen. Band 5. II.A Europäische Sicherheitskultur. I II.B Optionen für kollektive Verteidigung im Kontext sicherheitspolitischer Entwicklungen Dritter*, Stiftung Wissenschaft und Politik, SWP-S, 383/5, Ebenhausen 1993.
- Zürcher, C., *The Post-Soviet Wars. Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus*, New York-London.

Laura M. Herța – dr stosunków międzynarodowych, wykładowca w Katedrze Stosunków Międzynarodowych i Studiów Niemieckich w Uniwersytecie Babeș-Bolyai w Klużu-Napoce. ORCID: 0000-0002-1101-9693

Mihaela Șerpi – lic. stosunków międzynarodowych, magistrant na Wydziale Studiów Europejskich w Uniwersytecie Babeș-Bolyai w Klużu-Napoce

Elżbieta Szyszlak

Bezpieczeństwo kulturowe mniejszości tureckiej w Bułgarii na tle przemian społeczno-politycznych i gospodarczych w tym kraju

Abstrakt

W artykule podjęto temat bezpieczeństwa kulturowego mniejszości etnicznych i narodowych analizując go na przykładzie mniejszości tureckiej w Bułgarii. Jest to najliczniejsza mniejszość w tym kraju, obecna w nim od kilku stuleci. Ponadto Turcy wraz z Pomakami i częścią Romów wchodzi w skład najliczniejszej mniejszości religijnej w Bułgarii – muzułmanów. Zachowanie przez nich tożsamości oraz ochrona i rozwój dziedzictwa kulturowego, czyli fundamentalnych elementów bezpieczeństwa kulturowego, uwarunkowane jest szeregiem determinantów o charakterze egzogennym i endogennym. Do jednych z najważniejszych należą m.in. polityka państwa zamieszkania i państwa macierzystego, czynniki demograficzne, charakter osiedlenia, czynniki ekonomiczne. Z kolei wśród wyzwań bezpieczeństwa kulturowego Turków w Bułgarii wyróżnić można m.in. zachowanie języka tureckiego, ochronę materialnego dziedzictwa kulturowego, możliwość międzypokoleniowego przekazu kulturowego. Głównym problemem badawczym jest umiejscowienie bezpieczeństwa kulturowego mniejszości tureckiej w szerszym kontekście przemian społeczno-politycznych i gospodarczych zachodzących w Bułgarii. W części teoretycznej zdefiniowano bezpieczeństwo kulturowe mniejszości etnicznych i narodowych, następnie – jako wybrane zagrożenia bezpieczeństwa kulturowego – przybliżono pojęcie ludobójstwa kulturowego oraz sekurytyzacji mniejszości etnicznych i narodowych. W kolejnej części ukazano politykę władz komunistycznych wobec mniejszości tureckiej, której negatywne skutki zauważalne są po dzień dzisiejszy. Następnie przybliżono zarys współczesnej sytuacji mniejszości tureckiej po 1989 r. w kontekście możliwości zachowania i rozwijania jej kultury oraz tożsamości kulturowej. Rozważania kończy szczegółowa analiza wybranych problemów bezpieczeństwa kulturowego społeczności tureckiej. Łączy je to, że w ewidentny sposób ograniczają możliwości

wykorzystywania przez Turków ich niewątpliwych atutów w zachowaniu bezpieczeństwa kulturowego – liczebności, koncentracji terytorialnej, silnego poczucia tożsamości, geograficznej bliskości Turcji. Przed mniejszością turecką pojawia się więc konieczność podjęcia działań wzmacniających owe atuty i niwelujących niekorzystny wpływ sytuacji społeczno-politycznej i gospodarczej na bezpieczeństwo kulturowe.

Słowa kluczowe: Bułgaria, mniejszości narodowe i etniczne, mniejszość turecka, bezpieczeństwo kulturowe, mniejszość turecka na Bałkanach

Wstęp

Historycy tureccy wielokrotnie wskazują na znaczenie Bałkanów dla rozwoju państwa osmańskiego. Ekspansja na Bałkany stała się stymulatorem przekształcenia państwa w imperium, a dążenia niepodległościowe bałkańskich narodów, skutkujące m.in. utratą terytoriów przez Turcję, były jedną z przyczyn upadku owego państwa. Niewątpliwie Bałkany odegrały kluczową rolę w państwie Osmanów i w procesie tworzenia powstałej na jego gruzach Republiki. Stąd wszak wywodziła się część elit politycznych, które zbudowały jej podwaliny¹. Pozostałością wielowiekowej obecności Porty Ottomańskiej w tej części Europy są wciąż liczne skupiska mniejszości tureckiej i innych mniejszości muzułmańskich. Tak jest też w Bułgarii, której ziemie bardzo długo pozostawały częścią państwa osmańskiego. Istniejąca tu mniejszość turecka należy do najliczniejszych w regionie, będąc jednocześnie największą mniejszością narodową w państwie bułgarskim. Jest także największą turecką mniejszością autochtoniczną w Unii Europejskiej. Stanowi to jedną z najważniejszych przyczyn istotnego znaczenia Bułgarii w polityce Turcji².

Niniejszy artykuł poświęcony został sytuacji Turków w Bułgarii analizowanej z perspektywy bezpieczeństwa kulturowego. Głównym problemem badawczym jest umiejscowienie bezpieczeństwa kulturowego mniejszości tureckiej w szerszym kontekście przemian społeczno-politycznych i gospodarczych zachodzących w Bułgarii po 1989 r. Punktem wyjścia rozważań uczyniono jednakże okres rządów partii komunistycznej, zwłaszcza zaś lata 80. XX w., które z jednej strony bezpośrednio poprzedzały okres transformacji ustrojowej w Bułgarii, z drugiej zaś prowadzono wówczas politykę niezwykle opresyjną wobec Turków, której skutki odczuwalne są do czasów współczesnych. Dla tak określonego problemu

¹ A.E. Öztürk, *The Ambivalent Nature of the Relations between Bulgaria and Turkey in the New Millennium*, [w:] *Kinship and Diasporas in Turkish Foreign Policy: Examples from Europe, the Middle East and Eastern Mediterranean*, red. M. Hatay, Z. Tziarras, Oslo 2019, s. 14.

² M. Dalkılıç, R. Bicer, *Etnik bariş bağlamında Bulgaristan Türklerinin Bulgarlarla sosyal ilişkileri*, „Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi” 2014, no. 69, s. 128.

postawiono następujące hipotezy badawcze: Pierwsza opiera się na założeniu, że polityka bułgarskich władz komunistycznych wobec mniejszości tureckiej, realizowana w latach 80. XX w., skutkowałą drastycznym wzrostem poziomu zagrożenia bezpieczeństwa kulturowego tej społeczności. Uderzała bowiem w podstawy owego bezpieczeństwa – czyli tożsamość kulturową jej członków oraz dziedzictwo kulturowe w sposób zorganizowany i kompleksowy. Kolejna hipoteza odnosi się już do okresu po 1989 r. Założono w niej, że w perspektywie bezpieczeństwa kulturowego mniejszości tureckiej skutki zmian, jakie nastąpiły w Bułgarii nie są jednoznacznie pozytywne, a kluczową rolę odgrywa tutaj charakter bułgarskiej transformacji, która jak dotąd nie spełniła w pełni pokładanych w niej nadziei. W rezultacie pojawia się przypuszczenie, pełniące rolę trzeciej hipotezy, iż po roku 1989 mniejszość turecka nie może wykorzystać w pełni swych atutów w budowaniu bezpieczeństwa kulturowego. W procesie realizacji celu badawczego oraz weryfikacji sformułowanych wyżej hipotez postawiono następujące pytania badawcze: Czy polityka władz komunistycznych wobec Turków stanowiła zagrożenie dla ich tożsamości i dziedzictwa kulturowego oraz dla ich przetrwania jako skonsolidowanej grupy? Jakie uwarunkowania bezpieczeństwa kulturowego mniejszości tureckiej w Bułgarii zyskały na znaczeniu po roku 1989? Które z zagrożeń bezpieczeństwa kulturowego Turków ściśle wiążą się z przemianami społeczno-politycznymi i gospodarczymi w Bułgarii? Które z problemów tegoż bezpieczeństwa są istotne z perspektywy przyszłości Turków jako grupy etnicznej i kulturowej?

Ograniczona objętość artykułu pozwoliła jedynie na przedstawienie zarysu analizowanej problematyki. Niemniej pokuszono się także o nieco bardziej pogłębioną analizę kilku wybranych problemów, które jawią się jako szczególnie istotne w kontekście międzypokoleniowego przekazu kulturowego, czyli innymi słowy w perspektywie zachowania bezpieczeństwa kulturowego Turków w Bułgarii w przyszłości. W części teoretycznej zdefiniowano pojęcie bezpieczeństwa kulturowego mniejszości etnicznych i narodowych, jak również ludobójstwa kulturowego oraz sekurytyzacji mniejszości, jako przykłady zagrożeń bezpieczeństwa kulturowego mniejszości. Pierwsze jest przykładem skrajnego zagrożenia bezpieczeństwa kulturowego grupy mniejszościowej, realizowanego często przez kolonizatorów, lub w państwach niedemokratycznych, drugie to zagrożenie, które może wystąpić w państwach demokratycznych, i z którym mamy do czynienia także we współczesnej Europie. W kolejnej części ukazano politykę władz komunistycznych wobec społeczności tureckiej. Jej negatywne skutki dla tożsamości i kondycji dziedzictwa kulturowego Turków w Bułgarii zauważalne są po dzień dzisiejszy. Następnie przybliżono zarys współczesnej sytuacji mniejszości tureckiej po 1989 r. w kontekście możliwości zachowania i rozwijania jej kultury oraz tożsamości kulturowej. Rozważania kończy bardziej szczegółowa analiza wybranych problemów bezpieczeństwa kulturowego społeczności tureckiej. Tym co je

łączy to potencjalnie negatywny wpływ, jaki mogą mieć na możliwość między-pokoleniowego przekazu kulturowego, a co za tym idzie, na możliwość zachowania bezpieczeństwa kulturowego mniejszości tureckiej w przyszłości. W artykule bazowano na źródłach autorów tureckich i bułgarskich, zarówno na tekstach naukowych, jak i raportach.

Zagadnienia definicyjne

Kwestie wchodzące w zakres bezpieczeństwa kulturowego, tj. tożsamościowe oraz związane z dziedzictwem kulturowym towarzyszą człowiekowi od zarania dziejów. Jednak rozwój badań nad bezpieczeństwem kulturowym nastąpił dopiero w ostatnich dekadach XX w. Było to wynikiem dostrzeżenia wpływu kwestii społeczno-kulturowych na bezpieczeństwo oraz faktu, że jego podmiotem nie musi być tylko i wyłącznie państwo, lecz także jednostki i grupy społeczne³, w tym mniejszości etniczne i narodowe⁴. Dla tych ostatnich jednym z najważniejszych sektorów bezpieczeństwa jest bezpieczeństwo kulturowe.

Elementami określającymi istotę bezpieczeństwa kulturowego⁵ są dążenie do ochrony tożsamości i dziedzictwa kulturowego państwa lub danej grupy społecznej (np. narodu, mniejszości etnicznej) oraz możliwość ich rozwoju. Warunkiem koniecznym dla owego rozwoju jest otwarcie na inne kultury, lecz ze świadomością zagrożeń, związanych z nieograniczonym i bezkrytycznym sięganiem po obce wzorce kulturowe. Analizując problem z perspektywy mniejszości etnicznych i narodowych warto zauważyć, że ich kultura oraz poczucie tożsamości permanentnie funkcjonują w warunkach konfrontacji z dziedzictwem i tożsamością większości i ich dominacji. W skrajnych zaś przypadkach w warunkach zagrożenia ze strony tychże. Bezpieczeństwa kulturowego mniejszości nie należy przy tym zawęzać do obrony przed asymilacją, której skutkiem jest m.in. odrzucenie kultury macierzystej oraz przyjęcie większościowej identyfikacji kulturowej. Równie ważna jest możliwość czerpania z kultury większości, w sposób, który będzie się przyczyniał do rozwoju kultury mniejszości. Potwierdzają to przypadki sepa-

³ Do pionierów takiego podejścia do bezpieczeństwa zalicza się badaczy reprezentujących szkoły kopenhaską, walijską i paryską.

⁴ Ze względu na bogatą literaturę dotyczącą mniejszości etnicznych i narodowych w artykule zrezygnowano z definiowania tych pojęć.

⁵ Istnieje wiele definicji bezpieczeństwa kulturowego, zob. np. J. Czaja, *Kulturowy wymiar bezpieczeństwa*, Kraków 2013, s. 80-83; M. Bodziany, *Bezpieczeństwo kulturowe Polski w „cieniu” zagrożień XXI w.*, „Wschodnioznawstwo” 2017, s. 247-251; L. Han, *Chinese Cultural Security in the Information Communication Era*, s. 1-2; <https://isdpeu/content/uploads/publications/2014-lin-han-chinese-cultural-security-information-communication-era.pdf> (10 VII 2022); D. Jach, *Wybrane zagadnienia z zakresu bezpieczeństwa kulturowego*, „Wiedza Obronna” 2018; nr 1-2, s. 132-136; A.W. Ziętek, *Bezpieczeństwo kulturowe w Europie*, Lublin 2013, s. 76-78.

racji grup etnicznych m.in. w formie izolacji, gettoizacji czy też hermetyzacji. Jej wynikiem jest często niebezpieczeństwo zepchnięcia kultury mniejszości na margines i spadek jej atrakcyjności oraz, w dłuższej perspektywie, brak kompetencji kulturowych członków mniejszości do poruszania się w kulturze większościowej.

Bezpieczeństwo kulturowe mniejszości etnicznych i narodowych można więc określić jako *stan, w którym mogą one utrwać swą tożsamość i odrębność etniczną, pielęgnować i rozwijać swoje dziedzictwo kulturowe, a jednocześnie czerpać z dorobku kulturowego innych grup etnicznych, w tym grupy większościowej w państwie zamieszkania, nie tylko bez uszczerbku dla swojej kultury, ale w efekcie ją wzbogacając*⁶. Na realizację tak określonych celów wpływa szereg czynników, zarówno o charakterze egzogennym, jak i endogennym. Mogą to być np. procesy modernizacji, zmiany ekonomiczne, zmiany w środowisku naturalnym czy procesy demograficzne. Do najistotniejszych należy bez wątpienia polityka państwa zamieszkania. Skrajnym przykładem polityki zagrażającej bezpieczeństwu kulturowemu mniejszości jest polityka ludobójstwa kulturowego (cultural genocide). Jest to pojęcie wprowadzone przez Rafała Lemkina, dla którego definicja ludobójstwa nie zawężała się jedynie do fizycznej destrukcji grupy, tak jak to uczyniono w Konwencji z 1948 r. Wielką wagę przywiązywał on także do destrukcji grupy poprzez destrukcję jej kultury, w tym m.in. niszczenie kulturowego dziedzictwa materialnego, zakaz używania języka narodowego, nawet prywatnie, przymusowe i systematyczne wypędzanie jednostek reprezentujących kulturę danej grupy i przymusowe przekazywanie dzieci do innej grupy⁷. Ostatecznie zrezygnowano jednak z tak szerokiego ujęcia kwestii ludobójstwa i koncepcja ta po wojnie została zarzucona⁸. Obecnie przeżywa pewien renesans, zwłaszcza w badaniach nad sytuacją ludów tubylczych, choć powraca się do niej także np. przy analizie obecnej sytuacji Ujgurów w Chinach⁹. Ludobójstwo kulturowe definiuje się współcześnie jako ideę i działania służące jej wprowadzeniu w życie, zmierzającą do likwidacji danej grupy poprzez zniszczenie jej cech specyficznych i totalną destrukcję jej kultury, w rezultacie czego tożsamość członków tejże wspólnoty zanika i przestaje ona funkcjonować jako odrębna kulturowo grupa¹⁰.

⁶ E. Szyszlak, *Cultural Security of Minorities under Threat. The situation of the Uyghurs in the People's Republic of China*, „Scientific Journal of the Military University of Land Forces” 2021, vol. 53, nr 4, s. 720.

⁷ H. Schreiber, *Cultural genocide – ludobójstwo kulturowe – kulturobójstwo: niedokończony czy odrzucony projekt prawa międzynarodowego?*, [w:] *Kultura w stosunkach międzynarodowych*. T. 1: *Zwrot kulturowy*, red. H. Schreiber, G. Michałowska, Warszawa 2013, s. 262.

⁸ E. Novic, *The Concept of Cultural Genocide. An International Law Perspective*, New York – Oxford 2016, s. 4.

⁹ Zob. np. C. Finnegan, *The Uyghur Minority in China: A Case Study of Cultural Genocide, Minority Rights and Insufficiency of The International Legal Framework in Preventing State – Imposed Extinction*, „Laws” 2020, vol. 9, nr 1, s. 1-20.

¹⁰ E. Novic, *op.cit.*, s. 4-5.

Ludobójstwo kulturowe stanowi ekstremalny przykład zagrożenia bezpieczeństwa kulturowego mniejszości etnicznych i narodowych ze strony państwa. Innym przykładem zagrożenia tegoż bezpieczeństwa jest proces sekurytyzacji grupy mniejszościowej. Sekurytyzacja mniejszości etnicznych i narodowych polega na przedstawieniu ich przez aktora sekurytyzującego w „akcie mowy”¹¹ jako źródła egzystencjalnego zagrożenia dla określonego obiektu, przy czym katalog owych obiektów może być bardzo szeroki (np. przetrwanie państwa, kultura i tożsamość narodowa narodu tytularnego, bezpieczeństwo i życie „zwykłych” obywateli). Postuluje się wprowadzenie nadzwyczajnych rozwiązań, mających na celu zapobieżenie temu zagrożeniu. Działania zmierzające do ludobójstwa kulturowego mogą stanowić właśnie taki „nadzwyczajny środek” i etap końcowy procesu sekurytyzacji mniejszości, uznanych wcześniej w akcie mowy za zagrożenie. Warto również nadmienić, iż aktorem sekurytyzującym nie musi być rząd, lecz mogą być nim także inne podmioty, np. opozycyjne partie polityczne, politycy, lobbyści, stowarzyszenia obywateli itd., domagający się wprowadzenia nadzwyczajnych środków. Pełnienie przez nich tej roli jest możliwe przede wszystkim dzięki rozwojowi technologicznemu we współczesnym świecie. Korzystając z rozmaitych możliwości komunikacji mogą bowiem kierować swój przekaz do szerokiej rzeszy współobywateli domagając się nadzwyczajnych rozwiązań¹². Zdaniem części badaczy rzeczywiste wprowadzenie owych rozwiązań nie jest konieczne dla zaistnienia procesu sekurytyzacji, zdaniem części jest to jej konieczny końcowy etap. Może on przybrać różne formy, od bardzo drastycznych, jak np. wspomniane już ludobójstwo kulturowe, po nieco mniej drastyczne, jak np. separacja grupy czy ograniczenie jej niektórych praw.

Sytuacja mniejszości tureckiej w Bułgarii w latach 1945-1989 w kontekście bezpieczeństwa kulturowego

Geneza mniejszości tureckiej na ziemiach bułgarskich związana jest z ich podbojem przez państwo osmańskie. Stanowiły one zaplecze strategiczne i rolnicze dla Konstantynopola, dlatego też władzom tureckim zależało na ich zasiedleniu przez ludność pochodzącą z Imperium. W rezultacie przez cały okres panowania osmańskiego na terytorium dzisiejszej Bułgarii napływała ludność z państwa

¹¹ Ów akt mowy może przyjmować różne formy.

¹² Przykładem może być działalność niemieckiej PEGID-y (niem. Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes, pol. Patriotyczni Europejczycy przeciw Islamizacji Zachodu), stowarzyszenia, działającego na rzecz walki z rzekomą islamizacją Niemiec i państw europejskich.

Osmanów, głównie z Anatolii i z Azji Mniejszej. Przybysze byli albo Turkami, albo szybko ulegali turkizacji¹³. W tej emigracji należy także upatrywać genezy pojawienia się na ziemiach bułgarskich ludności muzułmańskiej. Obok przybyszów z Imperium jej szeregi zasilali słowiańscy konwertyci. Słowian, którzy przechodząc na islam zachowali język bułgarski nazywano Pomakami¹⁴. Sytuacja Bułgarów pod panowaniem osmańskim kształtowała się niekorzystnie. Z jednej strony nie mieli możliwości rozwijania życia narodowego, z drugiej zaś ziemie bułgarskie, stanowiąc przez kilka wieków integralną część państwa osmańskiego, pozostawały na uboczu zmian kulturowo-gospodarczych zachodzących w ówczesnej Europie¹⁵. Okres ten jest oceniany przez Bułgarów jednoznacznie negatywnie¹⁶. Wraz z odzyskaniem niepodległości przez Bułgarię posiadający dotąd dominującą pozycję Turcy stali się mniejszością. Część z nich zdecydowała się wówczas na emigrację. Migracji ludności tureckiej sprzyjały kolejne konflikty, mające miejsce na Bałkanach, nie ustała ona także w międzywojniu.

Przejęcie władzy przez partię komunistyczną wiązało się z fundamentalnymi zmianami społeczno-politycznymi i gospodarczymi. W pierwszym okresie rządów bułgarscy komuniści prowadzili wobec Turków stosunkowo liberalną politykę, m.in. pozwalając na funkcjonowanie tureckiego szkolnictwa. Oficjalnie niemal do końca lat 50. XX w. utrzymywano tureckie szkoły i wspierano edukację w ojczystym języku. W języku tureckim ukazywała się prasa, nadawano audycje radiowe, a nawet wystawiano w nim sztuki w teatrach¹⁷. Zadano sobie trud, aby przekazy propagandowe kierowane były do Turków w ich ojczystym języku¹⁸. Władze starały się w ten sposób włączyć mniejszość turecką w budowę nowego ustroju i w związane z tym procesy modernizacji. Natomiast kolejne fale emigracji mniejszości tureckiej do Turcji, na które władze zezwalały lub je inicjowały, miały m.in. na celu pozbycie się tych, którzy nie akceptowali polityki władz¹⁹. Jednak stosunkowo szybko zaczął być zauważalny odwrót od tej polityki. Po objęciu

¹³ S. Czarnecki, *Ewolucja polityki etnicznej Bułgarii na przykładzie mniejszości tureckiej w latach 1989-2020*, „Prace Instytutu Europy Środkowej” 2021, nr 8, s. 16.

¹⁴ G. Athanasopoulos, *Minority Rights as a State Security Issue – Case Study: Turkish Minority in Bulgaria* [8 XII 2021], s. 195, <https://www.fomoso.org/mosopedia/recherchen/minority-rights-as-a-state-security-issue-case-study-turkish-minority-in-bulgaria/> (10 VII 2022).

¹⁵ Zob. szerzej: E. Szyszlak, *Dylematy tożsamościowe Bułgarii i Rumunii*, „Wschodnioznawstwo” 2017, s. 134-135.

¹⁶ T. Kamusella, *Bulgaria's Denial of its Ottoman Past and Turkish Identity* [24 III 2019], <https://neweasterneurope.eu/2019/03/24/bulgarias-denial-of-its-ottoman-past-and-turkish-identity/> (20 VI 2022).

¹⁷ R. Vassilev, *Restoring the Ethno-Linguistic Rights of Bulgaria's Turkish Minority*, „Ethnopolitics” 2010, vol. 9, nr 3, s. 298.

¹⁸ H. Alptekin et al., *Bulgaristan Türklerinin kültürel, ekonomik ve siyasi sorunları, talepleri, çözüm önerileri*, SETA/RAPOR, İstanbul 2020, s. 36-38.

¹⁹ S. Czarnecki, *op.cit.*, s. 19.

władzy przez Todora Żiwkova, celem stało się stworzenie „jednego socjalistycznego narodu bułgarskiego”, co musiało uderzyć w mniejszości, w tym turecką²⁰. Zaczęto ograniczać prawa kulturalne mniejszości tureckiej, w tym likwidować tureckie szkoły. Na pogorszenie sytuacji Turków, tradycyjnie utrzymujących się z rolnictwa, wpłynęło także przeprowadzenie przymusowej kolektywizacji. Była ona jedną z przyczyn kolejnych fal ich emigracji do Turcji²¹. Jednocześnie komuniści prowadzili działania mające na celu ateizację obywateli. W przypadku mniejszości tureckiej było to szczególnie istotne, gdyż islam stanowił bardzo ważny element jej tożsamości. Tymczasem jednym z najważniejszych celów polityki władz w tym czasie stało się właśnie osłabienie wśród Turków wpływów religii muzułmańskiej²². Podkreślano przy tym negatywną rolę islamu w historii narodu bułgarskiego. Według władz był on jednym z narzędzi opresji Osmanów, po odzyskaniu niepodległości przez Bułgarów miał stanowić element wpływów Stambułu na ziemiach bułgarskich, zaś w Bułgarii pod rządami komunistów miał być przeszkodą w zjednoczeniu Bułgarów i Turków „w jeden socjalistyczny naród”²³. Wpływ na politykę wobec mniejszości tureckiej miał także rozwój relacji między Bułgarią a Turcją. Państwa te znalazły się w dwóch przeciwstawnych blokach militarnych – Turcja obrała zdecydowanie prozachodni kurs, zaś Bułgaria stała się jednym z najbardziej proradzieckich państw bloku socjalistycznego²⁴. Odpowiedzią Turków, podobnie jak innych mniejszości muzułmańskich na Bałkanach, na prowadzoną wobec nich w państwach regionu politykę asymilacji były – według Y. Konstantinowa i A. Simica – strach i obawy, wysoki przyrost naturalny oraz kulturowa i społeczna hermetyzacja, włącznie z endogamią²⁵.

W socjalistycznej Bułgarii w oficjalnych statystykach Turcy się nie pojawiali. Niemniej władze prowadziły tajne statystyki, na bieżąco monitorując liczebność mniejszości tureckiej. W rzeczywistości stały one zresztą na stanowisku, że tak naprawdę nie ma Turków, jedynie osoby, które, jak najbardziej błędnie, za takich

²⁰ B.T. Uysal, *Bulgaria and European Union: Minorities's Situation in Bulgaria During the Integration Process for The European Union*, „Karadeniz Arařtirmalari” 2013, nr 36, s. 3.

²¹ *Ibidem*; A. Parzymies, *Muzułmanie w Bułgarii*, [w:] *Muzułmanie w Europie*, red. A. Parzymies, Warszawa 2003, s. 60-61.

²² A. Zhelyazkova, M. Kosseva, M. Hajdinjak, *Bulgaria*, [w:] *Addressing Tolerance and Diversity Discourses in Europe. A Comparative Overview of 16 European Countries*, red. R. Zapata-Barbero, A. Triandafyllidou, Barcelona 2012, s. 301.

²³ T. Szyszlak, *Religia w bułgarsko-tureckim konflikcie etnicznym. Historia czy współczesność?*, [w:] *Konflikty etniczne w Europie oraz w jej bezpośrednim otoczeniu po 1989 roku. Uwarunkowania – stan obecny – wyzwania dla polityki bezpieczeństwa*, red. R. Zenderowski, K. Cebul, B. Koziański, Warszawa 2016, s. 164.

²⁴ Zob. szerzej: J. Wódka, *Mniejszość turecka w Bułgarii a stosunki turecko-bułgarskie w okresie zimnej wojny*, „Dzieje Najnowsze” 2009, vol. XLI, nr 2.

²⁵ Y. Konstantinov, A. Simic, *Bulgaria: The Quest for Security*, „Anthropology of East Europe Review” 2001, vol. 179, no. 2, s. 23.

się uważają²⁶. To przekonanie znalazło odzwierciedlenie w polityce „odrodzenia narodowego” i „rebułgaryzacji” ludności tureckiej, którą władze bułgarskie zaczęły realizować na początku lat 80. XX w.²⁷. Wprowadzenie tej polityki w życie poprzedziły badania antropologiczne prowadzone przez instytucje naukowe w regionach zamieszkiwanych przez ludność turecką. Ich celem było dostarczenie dowodów na bułgarskie pochodzenie mniejszości tureckiej. Posuwano się nawet do ekshumacji grobów w celu badania czaszek, aby w ten sposób potwierdzić, że wszyscy obywatele Bułgarii są „czysto bułgarskiej rasy”²⁸. W czerwcu 1984 r. rozpoczęto zaś właściwe działania wynaradawiające, których celem było całkowite unicestwienie odrębnej tureckiej tożsamości etnicznej i religijnej²⁹. Podjęto więc działania zmierzające do językowej i kulturowej asymilacji Turków, jak również walkę z islamem, jako jednym z fundamentów ich odrębności. Mniejszość turecką pozbawiono możliwości podejmowania jakichkolwiek form aktywności narodowej, realizowania potrzeb religijnych, kultywowania tradycji, uniemożliwiono edukację w języku tureckim, zakazano także używania tego języka, w tym publikacji tureckich. Niszczono zarówno dziedzictwo niematerialne, jak i wszelkie materialne ślady obecności tureckiej i muzułmańskiej na ziemiach bułgarskich. Turkom odmówiono także prawa do używania swoich imion i nazwisk zamieniając je na bułgarskie. Opornych, którzy nie godzili się na taką zmianę spotykały brutalne represje³⁰. Określenia „Turek” i „turecki” zniknęły z dyskursu publicznego i z przestrzeni publicznej. Zamiast tego mówiono o „bułgarskich muzułmańskich obywatelach” i o Bułgarach „z przywróconymi (bułgarskimi) nazwiskami”. Zmieniono nawet podręczniki szkolne tak, aby nie pojawiały się w nich określenia „Turek” i „turecki”³¹. Niszczono wszelkie oryginalne dokumenty zawierające tureckie nazwiska, takie jak akty urodzeń, zgonów, własności, dokumentację lekarską³².

Społeczność turecka zareagowała na te wyjątkowo opresyjne działania władz wycofaniem się i samoizolacją³³. Jednak w 1989 r., ośmielona rozwojem sytuacji

²⁶ M. Boneva, *Ethnic Identities in the Making: The Case of Bulgaria*, „Cultural Survival Quarterly Magazine” [June] 1995, <https://www.culturalsurvival.org/publications/cultural-survival-quarterly/ethnic-identities-making-case-bulgaria> (12 VII 2022).

²⁷ Wcześniej akcję „bułgaryzacji” przeprowadzono wobec Pomaków i muzułmańskich Romów/Cyganów. Miała ona na celu nie tylko „przywrócenie im” bułgarskiej tożsamości, lecz również osłabienie wśród nich tureckich wpływów. J. Balkowski, *Kwestia romska w Bułgarii*, [w:] *Kwestia romska w polityce państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. T. Szyszlak, Wrocław 2011, s. 98-99.

²⁸ M. Żmigrodzki, *Przeobrażenia polityczno-ustrojowe i Sąd Konstytucyjny w Bułgarii*, Lublin 1997, s. 91.

²⁹ A. Zhelyazkova, M. Kosseva, M. Hajdinjak, *op.cit.*, s. 301.

³⁰ M. Żmigrodzki, *op.cit.*, s. 92; S. Czarnecki, *op.cit.*, s. 22-23.

³¹ M. Boneva, *op.cit.*

³² *Bułgaria: przepraszamy, że wygnaliśmy Turków* [11 I 2012], <https://www.wprost.pl/swiat/28-7661/bulgaria-przepraszamy-ze-wygnalismy-turkow.html> (2 VIII 2022).

³³ A. Zhelyazkova, M. Kosseva, M. Hajdinjak, *op.cit.*, s. 301.

międzynarodowej, jak i w samej Bułgarii, podczas licznych demonstracji zaczęła się upominać o swoje prawa. Z czasem pojawiły się także postulaty umożliwienia emigracji do Turcji, na którą rząd zezwolił, żądając od południowo-wschodniego sąsiada otwarcia granicy dla imigrantów. Formalnie były to „wyjazdy turystyczne”, dlatego też emigracja ta przeszła do historii pod nazwą „wielka wycieczka”³⁴. Do granicy kierowały się tysiące ludzi, którzy wcześniej wyprzedali za bezcen dorobek swojego życia, czasem dobrowolnie, czasem zmuszeni do opuszczenia swoich domów. Szacuje się, że do zamknięcia granicy w ten sposób opuściło Bułgarię 360-370 tys. osób, choć pojawiają się również opinie, że mogło być ich nawet 400 tys., lub nieco ponad 460 tys. Obok Turków emigrowali także Pomacy i Romowie³⁵. Wydarzenia z 1989 r. część badaczy nazywa czystką etniczną³⁶. Tak też oficjalnie określił je bułgarski parlament w 2012 r.³⁷

Wpływ procesu transformacji na bezpieczeństwo kulturowe mniejszości tureckiej

Po 1989 r. w Bułgarii rozpoczął się proces transformacji społeczno-politycznej i gospodarczej. Obok pozytywnych zmian, takich jak demokratyzacja, czy na arenie międzynarodowej akcesja do Unii Europejskiej i NATO, przyniósł on także zmiany niekorzystne dla obywateli. Do takich należały m.in. wzrost bezrobocia i ubożenie całych grup ludności, gwałtowny wzrost emigracji czy pogłębienie się różnic w rozwoju poszczególnych regionów Bułgarii. Obserwowane zmiany dotyczyły także mniejszości etniczne i narodowe, zarówno jako „zwykłych obywateli”, jak i jako obywateli mających, ze względu na swoją kulturowo-etniczną odmiennność, „specyficzne potrzeby”. Warto także zauważyć, że kiedy Bułgaria wchodziła w bardzo trudny okres transformacji w sąsiadującej z nią Jugosławii miał miejsce rozpad państwa, cechujący się gwałtownością i brutalnością towarzyszących mu konfliktów. Budziło to uzasadnione obawy władz w Sofii, którym sprzyjała niejednorodna struktura etniczna i wyznaniowa bułgarskiego społeczeństwa. Bułgaria nie była bowiem państwem jednolitym etnicznie i wyznaniowo. Wśród mniejszości etnicznych i narodowych dominowali Turcy, stanowiąc ponad 8% mieszkańców, zaś w strukturze wyznaniowej, najliczniejszą po Kościele Prawosławnym wspólnotą byli muzułmanie. Mimo że na przestrzeni lat liczebność poszczególnych mniejszości i grup religijnych ulegała korekcie to zasadnicze tendencje nie uległy zmianie³⁸.

³⁴ Oficjalnie bowiem wyjeżdżali na wycieczkę do Turcji.

³⁵ S. Czarnecki, *op.cit.*, s. 24; *Bułgaria: przepraszamy...*

³⁶ B.T. Uysal, *op.cit.*, s. 4.

³⁷ *Bułgaria: przepraszamy...*

³⁸ Zob. szerzej T. Szyszlak, *The Ethnic Policy of Bulgaria*, [w:] *Ethnic Policy in Contemporary East Central European Countries*, red. H. Chałupczak, R. Zenderowski, W. Baluk, Lublin 2015, s. 139-147.

W postkomunistycznej Bułgarii zdecydowano się na model regulacji stosunków międzyetnicznych, wykluczający przemoc wobec mniejszości. Ich prawa były uznawane, ale do pewnych granic i w ramach jednego społeczeństwa. Wszelkie dążenia do uzyskania autonomii terytorialnej i secesji ze strony jakiegokolwiek grupy traktowane były jako zabronione i nielegalne³⁹. Zgodnie z przyjętą w 1990 r. ustawą o nadawaniu nazwisk obywatelom Bułgarii Turcy, Pomacy i Romowie zyskali w ciągu trzech lat od jej wejścia w życie możliwość powrotu do swoich pierwotnych imion i nazwisk oraz zmianę imion i nazwisk dzieci urodzonych po przymusowej zmianie nazwisk. W ciągu pierwszego roku od przyjęcia ustawy na powrót do niesłowiańskiego nazwiska zdecydowało się ok. 600 tys. osób⁴⁰. Notowano także liczne powroty Turków, którzy wyemigrowali podczas „wielkiej wycieczki”. Na początku lat 90. XX w. na powrót do Bułgarii zdecydowało się blisko 155 tys. z nich⁴¹.

W ustawie zasadniczej znalazł się zapis przyznający obywatelom, dla których język bułgarski nie jest językiem macierzystym, prawo do nauki swojego języka i do posługiwania się nim (art. 36, ust. 2)⁴², czego skutkiem było m.in. przywrócenie nauki języka tureckiego w szkołach. We wrześniu 1992 r. Bułgaria ratyfikowała Europejską Konwencję Praw Człowieka⁴³, zaś w 1997 r. Konwencję Ramową o ochronie mniejszości narodowych⁴⁴. Organizacja Ruch na Rzecz Praw i Wolności (Движение за права и свободи – DPS), przekształcona została w partię polityczną, nieoficjalnie uznawaną za reprezentującą mniejszość turecką. Już w pierwszych demokratycznych wyborach DPS uzyskał wynik pozwalający mu wejść do parlamentu i od początku przemian demokratycznych w Bułgarii, aż po czasy współczesne, należy do najbardziej stabilnych ugrupowań na bułgarskiej scenie politycznej na poziomie lokalnym i krajowym, ma również swoich przedstawicieli w Parlamencie Europejskim. Z perspektywy mniejszości tureckiej ważne są także regulacje odnoszące się do wolności religijnych. Te zawarte są przede wszystkim w Konstytucji oraz ustawie o wyznaniach, która została uchwalona 29 XII 2002 r. Tym co charakterystyczne dla rozwiązań bułgarskich to separacja Kościoła od państwa przy podkreślaniu szczególnej i tradycyjnej roli Bułgarskiego Kościoła Prawosławnego w historii, kulturze i rozwoju duchowym państwa i narodu bułgarskiego⁴⁵. Nowelizacja ustawy o wyznaniach z 21 XII 2018 r. wprowadza rozwiązania korzystne dla bułgarskich muzułmanów, a dotyczące

³⁹ G. Athanasopoulos, *op.cit.*, s. 186.

⁴⁰ R. Vassilev, *op.cit.*, s. 306-307.

⁴¹ *Bułgaria: przepraszamy...*

⁴² *Konstytucja Bułgarii*, Warszawa 2012.

⁴³ M.E. Yilmaz, S. Demir, Z. Kalfa, *Discrimination Issue Toward the Turkish Minority in Bulgaria in the Post-1989 Era*, „TESA Akademik Drgisi. Journal of TESAM Academy” [June] 2021, s. 410.

⁴⁴ T. Szyszlak, *The Ethnic Policy...*, s. 154.

⁴⁵ Idem, *Religia w bułgarsko-tureckim...*, s. 165-167.

zwiększenia finansowania rządowego dla dwóch największych grup religijnych, tj. Bułgarskiego Kościoła Prawosławnego i właśnie społeczności muzułmańskiej⁴⁶.

Mimo wielu pozytywnych zmian, jakie nastąpiły w sytuacji Turków po 1989 r. pojawiło się również szereg problemów istotnych z perspektywy bezpieczeństwa, w tym kulturowego, tej mniejszości. Warto zauważyć, że żywo w pamięci była opresyjna polityka rządu Todora Żiwkova wobec ludności tureckiej i nie wybrzmiała jeszcze antyturecka propaganda władz komunistycznych. Decyzja podjęta 29 XII 1989 r. na zdominowanym już przez reformatorów Nadzwyczajnym Plenum Komitetu Centralnego Bułgarskiej Partii Komunistycznej o odrzuceniu „procesu odrodzenia narodowego” spowodowała ogólnokrajowe protesty, organizowane przez oddolne grupy same siebie nazywające „bułgarskimi patriotami”. Demonstracje stanowiły ciąg dalszy, znanego z przeszłości, procesu sekurytyzacji mniejszości tureckiej, który swe apogeum osiągnął właśnie w polityce „odrodzenia narodowego” i „re-bułgaryzacji” Turków. Podczas protestów artykułowano obawy przed tureckim separatyzmem. Nadawanie, a w zasadzie przywracanie w kolejnych miesiącach mniejszości tureckiej praw religijnych, edukacyjnych i językowych wywoływało dalsze protesty. Doszło wówczas do powstania Komitetu Obrony Interesów Narodowych. Składał się on z byłych komunistów i osób w przeszłości zaangażowanych w „proces odrodzeniowy”, protestujących przeciw „uprzywilejowaniu” mniejszości tureckiej⁴⁷. Z kolei efektem licznych powrotów Turków były często konflikty. Wyjeżdżając bowiem w 1989 r. byli częstokroć pozbawiani dokumentów poświadczających ich własność, co uniemożliwiało im odzyskanie majątku, a w ich domach niejednokrotnie mieszkał już ktoś inny. Z kolei pozostałością wspomnianych wyżej obaw przed wybuchem konfliktu etnicznego w Bułgarii jest jeden z zapisów konstytucji bułgarskiej z 1991 r., zawarty w art. 11 ust. 4 o zakazie tworzenia partii politycznych w oparciu o kryteria etniczne, wyznaniowe i rasowe. Budzi on kontrowersje nie tylko w Bułgarii, ale także poza nią. Nie ma zgody co do tego, na ile jego przyjęcie zapobiegło konfliktom etnicznym w tym państwie i dzięki niemu Bułgaria nie podzieliła losu byłej Jugosławii, na ile zaś jest wyrazem dyskryminacji obywateli należących do mniejszości⁴⁸. Wspomniany zapis o zakazie tworzenia partii wyznaniowych czy etnicznych, uniemożliwia mniejszościom posiadanie oficjalnej reprezentacji partyjnej i utrudnia partycypację mniejszości w życiu politycznym. Brak natomiast zapisów, które włączałyby mniejszości narodowe, w tym najliczniejszą mniejszość turecką, w procesy decyzyjne. Warto także podkreślić, że Bułgaria należy

⁴⁶ *Advisory Committee on the Framework Convention For the Protection of National Minorities Fourth Opinion on Bulgaria – adopted on 26 May 2020*, s. 27.

⁴⁷ R. Vassilev, *op.cit.*, s. 8-13.

⁴⁸ M. Hajdinjak, *Thou Shalt Not Take the Names Ethnic or Minority, And I Will Bless Thee: Political Participation of Minorities in Bulgaria*, [w:] *Political Parties and Minority Participation*, red. F. Bieber, Skopje 2008, s. 102.

do państw, w których nie przyjęto jak dotąd ustawy o prawach osób należących do mniejszości narodowych. Brak o nich także wzmianki w ustawie zasadniczej, choć w Konstytucji znalazły się zapisy pośrednio odnoszące się do mniejszości, m.in. zakaz dyskryminacji, prawo do rozwijania własnej kultury zgodnie ze swoją przynależnością etniczną (art. 54, ust. 1) czy prawo do zrzeszania się (art. 44, ust. 1)⁴⁹. Ponadto Bułgaria nie ratyfikowała, jakże ważnej dla możliwości kultywowania języków mniejszościowych, Europejskiej karty języków regionalnych i/lub mniejszościowych.

Istotny z perspektywy możliwości zachowania i rozwoju dziedzictwa kulturowego mniejszości tureckiej jest problem negatywnych stereotypów na jej temat i skrajnie negatywnej oceny okresu panowania Turcji na ziemiach bułgarskich. Warto zwrócić uwagę, że bułgarska tożsamość kształtowała się w opozycji do tureckiej a jednym z mitologemów i traumatycznych doświadczeń wydarzeń, o których kultywowanie pamięci ma spajać naród bułgarski, jest okres panowania osmańskiego. Również współcześnie mniejszość turecka jest stale konfrontowana ze skrajnie negatywnym obrazem rządów osmańskich i negatywnym stereotypem Turka oraz wciąż traktowana jest jako element obcy w bułgarskim społeczeństwie⁵⁰. Sprzyja to procesowi sekurytyzacji mniejszości tureckiej, zwłaszcza, że narodowość turecka i religia muzułmańska łączą mniejszość turecką z Turcją, która przez Bułgarów postrzegana jest jako zagrożenie. Sekurytyzacji sprzyjają także wszelkie próby separatyzmów w Europie, rodzące obawy co do integralności terytorialnej Bułgarii⁵¹ oraz tendencje demograficzne obserwowane wśród mniejszości – romskiej i tureckiej, które notują wyższy przyrost naturalny niż etniczni Bułgarzy⁵². W procesie sekurytyzacji mniejszość turecka, islam i muzułmanie przedstawiane są jako zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego Bułgarii. Owo zagrożenie ma wynikać przede wszystkim z wysokiego przyrostu naturalnego wśród wyznawców islamu i wśród Turków, z niebezpieczeństwa rozwoju radykalnego islamu oraz z rzekomego braku lojalności wobec państwa bułgarskiego muzułmanów i ludności tureckiej⁵³. Jest to szczególnie obecne w retoryce ugrupowań skrajnych i populistycznych, takich jak np. Ataka.

Według spisu ludności z 2011 r. Bułgaria jest państwem, w którym jest wprawdzie znaczna liczba mniejszości etnicznych i narodowych, jednak ich liczebność jest z reguły niewielka. Na tym tle wyróżniają się dwie – turecka, która liczy obecnie nieco ponad 850 tys. osób i romska. Jest także liczna społeczność Pomaków, uważanych jednak przez Bułgarów jedynie za mniejszość wyznaniową. Należy przy tym zauważyć kilka kwestii. Po pierwsze, w literaturze przedmiotu

⁴⁹ *Konstytucja...*

⁵⁰ Zob. szerzej np. T. Kamusella, *op.cit.*

⁵¹ G. Athanasopoulos, *op.cit.*, s. 179.

⁵² Y. Konstantinov, A. Simic, *op.cit.*, s. 30.

⁵³ *Advisory Committee...*, s. 21.

częstokroć poddaje się w wątpliwość wiarygodność danych uzyskanych w spisach powszechnych i nie ma zgodności, co do liczebności tych mniejszości. Jeśli chodzi o Turków szacunki dotyczące ich liczby wahają się od 700 tys. do 1,5 mln⁵⁴. W przypadku Romów – od 450 tys. do 1 mln. Podobnie jeśli chodzi o grupę muzułmanów posługujących się językiem bułgarskim, tj. Pomaków. Ich liczebność określa się na od 100 tys. do ponad 250 tys.⁵⁵. Po drugie, Romowie nie są grupą jednorodną pod względem religijnym, a 1/3 z nich to wyznawcy islamu, którzy posługują się językiem tureckim i uważają za Turków⁵⁶. Również pewien procent Pomaków skłania się ku tureckiej identyfikacji. Niemniej mniejszość turecka podchodzi do jednych i drugich z dystansem, nie utożsamiając ich jako członków swojej społeczności. Po trzecie, wymienione grupy mniejszościowe znacznie się różnią od bułgarskiej większości pod względem kulturowym. Cechuje je duży dystans kulturowy w stosunku do większości, czego właściwie nie obserwuje się w przypadku innych mniejszości⁵⁷. Po czwarte, Turków wyróżnia także na tle innych mniejszości fakt, że są jedyną skoncentrowaną terytorialnie mniejszością⁵⁸. Warto na koniec zauważyć, że językiem tureckim posługują się także w Bułgarii chrześcijańscy Gagauzi, którzy jednak stosunkowo łatwo integrują się i asymilują z bułgarską większością⁵⁹.

Wybrane problemy bezpieczeństwa kulturowego mniejszości tureckiej we współczesnej Bułgarii

Migracje. Migracje stanowią jedno z najważniejszych wyzwań bezpieczeństwa mniejszości etnicznych i narodowych, zarówno w przypadku kiedy migrują członkowie mniejszości, jak i kiedy doświadczają napływu imigrantów na swoje tereny zamieszkania. Do ich negatywnych z perspektywy bezpieczeństwa kulturowego skutków zaliczyć można m.in. zmniejszenie liczebności mniejszości, wyludnianie się lub zmiany struktury etnicznej obszarów tradycyjnie zamieszkiwanych przez mniejszość, niekorzystne zmiany w strukturze wiekowej społeczności mniejszościowej, utrata elit czy dewastacja dziedzictwa kulturowego mniejszości pozostawionego na opuszczanych terenach. W rezultacie zmniejszają się możliwości ochrony dziedzictwa kulturowego danej mniejszości, a jego rozwój staje się wręcz niemożliwy. Wynikiem migracji może być także zagrożenie identyfikacji kulturowej osób należących do mniejszości, które, czy to migrując, czy to

⁵⁴ M. Boneva, *op.cit.*; M.E. Yilmaz, S. Demir, Z. Kalfa, *op.cit.*, s. 412.

⁵⁵ T. Szyszlak, *The Ethnic Policy...*, s. 163.

⁵⁶ Choć w środowisku nieromskim określaną się także często jako Bułgarzy.

⁵⁷ Y. Konstantinov, A. Simic, *op.cit.*, s. 24.

⁵⁸ T. Szyszlak, *The Ethnic Policy...*, s. 140.

⁵⁹ M. Boneva, *op.cit.*

doświadczając napływu na swoje tereny zamieszkania członków społeczeństwa większościowego, są szczególnie narażone na asymilację. W tej sytuacji zagrożone staje się więc przetrwanie danej mniejszości jako odrębnej kulturowo grupy. Migracje mogą być ograniczone do obszarów zamieszkania mniejszości i być problemem ściśle związanym z daną grupą etniczną, mogą być także jednak problemem całego społeczeństwa, związanym z sytuacją w danym państwie.

Emigracja stanowiła trwały element rzeczywistości mniejszości tureckiej w Bułgarii od momentu odzyskania przez ten kraj suwerenności, przyczyniając się do spadku jej liczebności. Turcy kierowali się wówczas przede wszystkim do swojej duchowej ojczyzny. Skupiając się już na okresie powojennym warto zwrócić uwagę, że w latach 1945-1989 migracje mniejszości tureckiej wyraźnie różniły się od migracji większości społeczeństwa. Po pierwsze, w czasie kiedy Bułgarzy pozbawieni byli możliwości emigracji za granicę, ściśle kontrolowana przez władze komunistyczne emigracja Turków z Bułgarii była traktowana jako jeden z instrumentów polityki etnicznej oraz polityki Sofii wobec Turcji. Na przykład latem 1950 r. władze Bułgarii oskarżając Ankarę o wzbudzanie antybułgarskich nastrojów w społeczności tureckiej zażądały od Turcji przyjęcia w ciągu trzech miesięcy 250 tys. Turków zamieszkujących w północno-wschodniej części Bułgarii. Prawdziwym celem było pozbycie się ich z żyznych terenów, przeznaczonych do szybkiej kolektywizacji, a z drugiej strony była to odpowiedź na przyjęcie wówczas przez Turcję zdecydowanie prozachodniego kursu. Ostatecznie w kilku falach w latach 1950-1951 z Bułgarii do Turcji wyemigrowało ok. 155 tys. Turków⁶⁰. Po drugie, w okresie rządów komunistycznych miał miejsce dynamiczny rozwój wewnętrznych migracji, lecz miały one wówczas charakter jednokierunkowy – ze wsi do miast i terenów uprzemysłowionych. O skali tych migracji świadczy fakt, że o ile u początków ery socjalizmu – w 1950 r., ok. 80% ludności Bułgarii zamieszkiwała tereny wiejskie, 30 lat później było to już ok. 30%. Tymczasem Turcy charakteryzowali się niskim poziomem mobilności i dość niechętnie opuszczali tradycyjne obszary zasiedlenia w poszukiwaniu pracy, czy lepszych warunków życia⁶¹.

Po 1989 r. jednym z najpoważniejszych problemów w Bułgarii stał się spadek liczby ludności. Praktycznie każdy kolejny spis ludności obrazuje, jak drastycznie zmniejsza się liczba bułgarskich obywateli, a jednym z powodów depopulacji⁶² jest bardzo wysoki wskaźnik emigracji. Nie inaczej jest w przypadku mniejszości tureckiej. Przemiany gospodarcze, które miały miejsce w latach 90. XX w. mocno uderzyły w Turków. Realizowana wówczas przez rząd polityka gospodarcza, problemy ze zwrotem ziemi, koncentracja mniejszości tureckiej na

⁶⁰ J. Wódka, *op.cit.*, s. 42-43.

⁶¹ Y. Konstantinov, A. Simic, *op.cit.*, s. 25-27.

⁶² Obok migracji wśród przyczyn depopulacji wymienia się proces starzenia się społeczeństwa, wysoką śmiertelność oraz niski przyrost naturalny.

terenach wiejskich i peryferyjnych itp., sprzyjały gwałtownemu wzrostowi bezrobocia wśród ludności tureckiej, jej zubożeniu oraz postępującemu procesowi marginalizacji Turków, którzy w rezultacie zdecydowali się na emigrację. Szacuje się, że w jej wyniku Bułgarię opuściło ok. 120 tys. Turków⁶³. Również obecnie Turcy postrzegają emigrację jako jeden ze sposobów rozwiązania swoich problemów ekonomicznych. Jest to szczególnie widoczne wśród osób młodych. Poza tym tendencja ta jest powszechniejsza wśród osób należących do mniejszości tureckiej, niż u młodych Bułgarów. Współcześnie jednak Turcy niekoniecznie emigrują do Turcji, korzystając z możliwości jakie pojawiły się po wejściu Bułgarii do Unii Europejskiej⁶⁴. W przypadku migracji wewnętrznych wciąż są widoczne różnice między etnicznymi Bułgarami a muzułmanami, w tym Turkami, jeśli chodzi o poziom mobilności związany z zarobkowaniem. O ile ci pierwsi wykazują się dużym poziomem mobilności w poszukiwaniu zatrudnienia, o tyle ci drudzy preferują pracę niedaleko swojego „tradycyjnego” miejsca osiedlenia. Brak mobilności Turków wynika m.in. z obaw przed asymilacją i rozplynięciem się w społeczeństwie większościowym.

Warto na koniec zauważyć, że zarówno w przypadku migracji za granicę, jak i wewnętrznych, charakterystyczne dla Turków jest to, że nie są one przypadkowe, lecz mają charakter rodzinny lub zbiorowy (we własnej społeczności), a ich kierunek wyznaczają dobrze rozwinięte sieci pokrewieństwa⁶⁵. Można więc powiedzieć, że jest to element strategii mniejszości tureckiej na rzecz zachowania bezpieczeństwa kulturowego. Faktem pozostaje jednak, że emigracja stanowi jedno z najpoważniejszych zagrożeń bezpieczeństwa kulturowego ludności tureckiej. Przyczynia się do wyludniania się terenów tradycyjnie zamieszkiwanych przez Turków, ewentualnie zmian w ich strukturze etnicznej, zmniejszenia liczebności mniejszości tureckiej, ogranicza możliwości zachowania i należytego pielęgnowania tureckiego dziedzictwa kulturowego, w tym języka.

Dysproporcje w rozwoju regionalnym Bułgarii i w dostępie do edukacji. Jak już wspomniano do cech charakterystycznych mniejszości tureckiej należy jej wysoki stopień skoncentrowania terytorialnego. Z perspektywy bezpieczeństwa kulturowego koncentracja terytorialna mniejszości jest zjawiskiem pozytywnym, bez wątplenia bowiem spowalnia procesy asymilacyjne, mniejszościom łatwiej jest zachować identyfikację kulturową, chronić i rozwijać dziedzictwo kulturowe, zwłaszcza, kiedy są to obszary tradycyjnie przez nie zamieszkiwane. Ponadto jest to bardzo istotny czynnik z perspektywy poczucia bezpieczeństwa osób należą-

⁶³ H. Alptekin et al., *op.cit.*, s. 76-77; E. Szyszlak, *The Turkish Minority in Bulgarian-Turkish Relations. Knotty Issues*, „IEŚ Policy Paper” 2022 (w druku).

⁶⁴ Ch. Imdorf et al., *Regional and Ethnic Disparities of School-to-Work Transitions in Bulgaria*, „Education Sciences” 2022, vol. 12, nr 4, s. 6.

⁶⁵ Y. Konstantinov, A. Simic, *op.cit.*, s. 25-27.

cych do mniejszości. Niemniej sytuacja ulega zmianie, kiedy owa koncentracja terytorialna ma miejsce w regionach niedoinwestowanych, o słabym potencjale gospodarczym, cechujących się niskim poziomem wzrostu gospodarczego. Sprzyja to występowaniu niekorzystnych z perspektywy bezpieczeństwa kulturowego mniejszości zjawisk, jak np. emigracja, wysoki poziom ubóstwa, a niski wykształcenia. Nie inaczej jest w przypadku Bułgarii. Wprawdzie zgodnie z art. 20 Konstytucji państwo bułgarskie „tworzy warunki dla zrównoważonego rozwoju poszczególnych regionów kraju”⁶⁶, w praktyce jednak dla Bułgarii charakterystyczne są znaczne dysproporcje w rozwoju regionalnym. Bułgaria jest również krajem o dużych dysproporcjach w poziomie wykształcenia i dostępie do edukacji.

Jak zauważają Y. Konstantinow i A. Simic, w Bułgarii mniejszości muzułmańskie w dużo większym stopniu niż większość dążą do bliskości mieszkaniowej rodziny, homogeniczności, solidarności sąsiedzkiej. Poczucia bezpieczeństwa zdają się szukać w swoich etnicznych enklawach, w silnej i samowystarczalnej strukturze społecznej, którą starają się podtrzymywać. Peryferie, które zamieszkują, „dają poczucie bezpieczeństwa i schronienia”, nawet jeśli niekiedy tylko iluzoryczne. Pod koniec ostatniej dekady ubiegłego wieku szacowano, że ok. 80% Turków zamieszkuje właśnie we własnych enklawach⁶⁷. Ponadto, jak już wspomniano, cechuje ich wysoki poziom koncentracji regionalnej. Zamieszkują przede wszystkim tereny na południu, przy granicy z Turcją, oraz na północnym wschodzie. Największa ich liczba znajduje się w obwodach kyrdzalijskim, razgardzkim, sili-streńskim, szumeńskim i tyrgowisztyńskim⁶⁸. Zamieszkiwane przez nich w sposób zwarty regiony cechuje słaby potencjał ekonomiczny i społeczny oraz niski poziom urbanizacji. Turcy zamieszkują głównie obszary wiejskie. Według danych ze spisu powszechnego przeprowadzonego w 2011 r. ponad 62% z nich mieszkało wówczas na wsi⁶⁹. Przed akcesją Bułgarii do Unii Europejskiej bezrobocie wśród Turków było wysokie⁷⁰. Sytuacja uległa poprawie dzięki uczestnictwu w gabinetach rządowych DPS, po akcesji Bułgarii do UE oraz wskutek inwestycji tureckich. Firmy tureckie inwestują bowiem przede wszystkim na obszarach z dużą koncentracją ludności tureckiej, gdzie jednocześnie jest wysoki poziom bezrobocia⁷¹. Wciąż jednak w regionach skoncentrowania mniejszości tureckiej wskaźniki bezrobocia i ubóstwa są wyższe niż w innych częściach kraju⁷², ograniczony jest tu dostęp do ofert pracy, do infrastruktury, do służby zdrowia, do placówek kulturalnych itp. Jak już wspomniano, sprzyja to także emigracji Turków. Warto

⁶⁶ *Konstytucja...*

⁶⁷ Y. Konstantinow, A. Simic, *op.cit.*, s. 24, 27, 31.

⁶⁸ T. Szyszlak, *The Ethnic Policy...*, s. 144-145.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 155-156.

⁷⁰ M.E. Yilmaz, S. Demir, Z. Kalfa, *op.cit.*, s. 419.

⁷¹ H. Alptekin et al., s. 76-79.

⁷² M.E. Yilmaz, S. Demir, Z. Kalfa, *op.cit.*, s. 420.

także zauważyć, że mniejszość turecką charakteryzuje niższy poziom wykształcenia niż etnicznych Bułgarów⁷³. Do najważniejszych przyczyn utrzymywania się tej tendencji zalicza się właśnie rozmieszczenie geograficzne Turków w regionach mniej rozwiniętych gospodarczo, o niskim poziomie urbanizacji, gdzie infrastruktura edukacyjna jest gorszej jakości i gdzie gorszy jest dostęp do placówek oświatowych, jak również niższy, w porównaniu z etnicznymi Bułgarami, status społeczno-ekonomiczny Turków⁷⁴. Fakt, że tereny zamieszkiwane przez mniejszość turecką należą do gorzej rozwiniętych stanowi więc istotne zagrożenie dla jej bezpieczeństwa kulturowego. Dysproporcje w rozwoju regionalnym przekładają się na dysproporcje w poziomie wykształcenia między ludnością turecką a Bułgarami, Turcy mają ograniczone możliwości partycypacji w życiu kulturalnym, jak również rozwoju własnej aktywności na polu kultury. W sposób niekorzystny przekłada się to na szanse rozwoju dziedzictwa kulturowego, zainteresowanie nim ze strony członków mniejszości, jak również możliwość odtwarzania i rozwoju elit narodowych.

Zagrożenia dla funkcjonalności i nauki języka tureckiego. Język jest integralną częścią dziedzictwa kulturowego mniejszości narodowych. Podstawowym narzędziem ochrony danego języka jest możliwość posługiwania się nim w życiu publicznym i prywatnym oraz edukacja w nim. Ograniczenia na tym polu skutkują również zagrożeniem dla procesu przekazywania dorobku kulturowego kolejnym pokoleniom, procesu, którego zakłócenie należy do najpoważniejszych wyzwań dla bezpieczeństwa kulturowego mniejszości. Zachowanie języka zapobiega erozji kulturowej, jest również istotnym elementem zachowania łączności z ojczyzną duchową.

Nie inaczej jest w przypadku mniejszości tureckiej w Bułgarii. Problem używania języka tureckiego w najbardziej widocznym stopniu zauważalny jest w obszarze szkolnictwa, choć oczywiście nie ogranicza się jedynie do edukacji. W Bułgarii po 1989 r. przywrócono możliwość nauki języka mniejszości w szkołach jako przedmiotu wybieralnego. Początkowo zainteresowanie nim ze strony uczniów było duże. W pierwszej połowie lat 90. XX w. liczba uczących się tego języka w szkołach wynosiła nawet ponad 114 tys., ale już w roku 1998 języka tureckiego uczyło się jako ojczystego ponad 40 tys. uczniów, w 2012 r. było to 9268 uczniów, zaś w 2020 r. zaledwie 4016⁷⁵. Na przestrzeni lat widoczny jest więc w Bułgarii dramatyczny spadek liczby dzieci uczących się w szkole języka tureckiego.

Przyczyn tej sytuacji jest wiele. Są to rozwiązania przyjmowane na poziomie konkretnych placówek szkolnych, zniechęcające dzieci do nauki języka tureckiego,

⁷³ C. Trentini, *Ethnic Patterns of Returns to Education in Bulgaria: Do Minorities Have an Incentive to Invest in Education?*, „Discussion Paper Series” [July] 2011, no. 1, s. 2-3.

⁷⁴ Ch. Imdorf et al., *op.cit.*, s. 6.

⁷⁵ H. Alptekin et al., *op.cit.*, s. 17, 22; *Advisory Committee...*, s. 39-41.

np. pora zajęć, ograniczanie dzieciom uczącym się tureckiego oferty nauki języków obcych⁷⁶. Dyrektorzy argumentują brak zajęć brakiem nauczycieli języka tureckiego⁷⁷, choć równocześnie absolwenci wydziałów kształcących tychże nauczycieli mają problem ze znalezieniem pracy. Rodzi to obawy, że w przyszłości będzie brakowało nauczycieli języka tureckiego⁷⁸. Inną przyczyną jest fakt, iż język turecki nie jest dziś potrzebny młodym Turkom, którzy chcą mieć porównywalne z etnicznymi Bułgarami szanse na zdobycie wykształcenia i na rynku pracy, czy to w samej Bułgarii, czy to w innych państwach Unii Europejskiej⁷⁹. Spadek liczby dzieci uczących się tego języka w szkole jest tym bardziej niepokojący, jeśli weźmie się pod uwagę dysproporcje między liczbą osób, które zadeklarowały narodowość turecką podczas ostatniego spisu ludności a liczbą dzieci uczących się języka tureckiego w szkole⁸⁰. Skutkuje to systematycznym spadkiem poziomu znajomości języka tureckiego wśród mniejszości tureckiej⁸¹. Optymizmem napawa fakt, że język turecki jest dla bułgarskich Turków językiem żywym, używanym w sferze prywatnej, czemu sprzyjają m.in. kompaktowy charakter osiedlenia, powszechny dostęp do tureckich produkcji rozrywkowych oraz możliwość nauki języka tureckiego poza systemem edukacji. Ponadto uniwersytety tureckie adresują swoją ofertę edukacyjną do bułgarskich Turków, m.in. w języku tureckim, choć niejednokrotnie pewna część zajęć odbywa się w języku angielskim⁸².

W publicznych radiu i telewizji nadawane są regularnie krótkie audycje w języku tureckim, uznawane za istotne narzędzie wzmacniania tożsamości mniejszości, ale także jej integracji ze społeczeństwem bułgarskim⁸³. Natomiast brakuje w bułgarskim prawodawstwie rozwiązań systemowych i legislacyjnych umożliwiających posługiwanie się w kontaktach z władzami administracyjnymi językami mniejszościowymi, w tym tureckim⁸⁴. Tymczasem – jak zauważono w raporcie dotyczącym implementacji przez Bułgarię postanowień Konwencji ramowej – jednym z fundamentalnych warunków niezbędnych dla zachowania języka mniejszościowego, zarówno jako narzędzia komunikacji, jak i jako elementu tożsamości jest to, aby język ten był w pełni funkcjonalny we wszystkich obszarach życia codziennego, w tym w administracji i środowisku lokalnym. Brak

⁷⁶ Zob. szerzej: M.E. Yilmaz, S. Demir, Z. Kalfa, *op.cit.*, s. 421; H. Alptekin et al., *op.cit.*, s. 25.

⁷⁷ H. Alptekin et al., *op.cit.*, s. 25.

⁷⁸ E. Mutlu, S. Kavanoz, *Mother Tongue Education of Turkish Minority in Bulgaria*, „Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. The Journal of International Social Research” 2010, vol. 3, nr 14, s. 381-382.

⁷⁹ H. Alptekin et al., *op.cit.*, s. 42-43.

⁸⁰ *Advisory Committee...*, s. 39-41.

⁸¹ H. Alptekin et al., *op.cit.*, s. 19-21.

⁸² *Anadolu Üniversitesi AÖF Bulgaristan Koordinatörü Fahrie Murad İle Mülakat* [28 VIII 2018], https://www.kircaalihaber.com/?pid=3&id_news=21556 (18 VII 2022).

⁸³ *Advisory Committee...*, s. 6, 29.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 31.

takich możliwości zagraża użyteczności języka mniejszościowego⁸⁵. Nie ma także możliwości wprowadzania tradycyjnych nazw ulic, miejscowości, obiektów topograficznych w języku mniejszości. Niektóre gminy podejmują nawet działania na rzecz zastąpienia lokalnych toponimów pochodzących z języka tureckiego ich bułgarskimi odpowiednikami, proponując często neologizmy⁸⁶. Tymczasem tego typu nazwy są świadectwem długoletniej obecności mniejszości na danym terenie, jej związków z owym obszarem, jak również elementem dziedzictwa kulturowego mniejszości i jej tożsamości.

Problem obecności języka tureckiego w edukacji oraz w przestrzeni publicznej jest jednym z najbardziej istotnych z perspektywy bezpieczeństwa kulturowego bułgarskich Turków. Można tutaj wskazywać m.in. na deficyt pożądaných rozwiązań prawnych, procedury administracyjne, dyskryminację, niedostateczną motywację tureckich uczniów i rodziców⁸⁷. Jednak istotą problemu jest to, że we współczesnej Bułgarii język turecki nie jest językiem funkcjonalnym oraz, że staje się językiem marginalnym, nie używa się go oficjalnie w zasadzie w żadnej dziedzinie życia. W rezultacie staje się coraz mniej atrakcyjny dla młodych Turków⁸⁸.

Zakończenie

Wśród licznych uwarunkowań bezpieczeństwa kulturowego mniejszości etnicznych i narodowych do szczególnie istotnych zaliczyć można te związane z sytuacją polityczną, gospodarczą oraz społeczną w państwie ich zamieszkania. Procesy zachodzące w otaczającej mniejszości rzeczywistości wpływają na możliwość rozwijania przez nie aktywności narodowej, ochrony i rozwoju dziedzictwa kulturowego oraz na przebieg procesów integracyjnych i asymilacyjnych wśród osób należących do mniejszości.

Sytuacja mniejszości tureckiej w Bułgarii pod rządami komunistycznymi wprawdzie ewoluowała i różniła się w poszczególnych okresach, jednak z całą pewnością można stwierdzić, iż miała niekorzystny wpływ na bezpieczeństwo kulturowe Turków. Szczególnie destrukcyjna była polityka władz wobec ludności tureckiej. Uderzała bowiem w tożsamość Turków i możliwość zachowania oraz rozwoju ich dziedzictwa kulturowego. Nawet w początkowym okresie względnej tolerancji wobec tureckiej kultury, podejmowano działania na niwie polityki wyznaniowej, gospodarczej czy też w relacjach z Turcją, które negatywnie wpływały

⁸⁵ *Ibidem*, s. 32.

⁸⁶ Przykładem jest tu decyzja władz gminy Stara Zagora z 2018 r. o zastąpieniu ponad 800 lokalnych toponimów, pochodzących z języków tureckiego lub arabskiego na ich bułgarskie odpowiedniki. *Ibidem*, s. 34.

⁸⁷ H. Alptekin et al., *op.cit.*, s. 32.

⁸⁸ E. Mutlu, S. Kavanoz, *op.cit.*, s. 383.

na bezpieczeństwo Turków, w tym kulturowe. Natomiast polityka realizowana wobec ludności tureckiej w latach 80. XX w. jest skrajnym przykładem zagrożenia, jakie stwarza dla mniejszości narodowych polityka państwa zamieszkania. Dyskryminacja, bezwzględna przymusowa asymilacja, wysiedlenie, bo tzw. „wielka wycieczka” bez wątpienia nim była, to metody stosowane przez władze bułgarskie. Celem było całkowite wykorzenienie tureckiej kultury i identyfikacji, pozbanienie Turków ich kulturowego rdzenia, zniszczenie wartości, które określały ich przynależność etniczną i kulturową. Dążono do całkowitej destrukcji tureckiej tożsamości, posuwając się do zniszczenia nazwy grupy, co ma wymiar symboliczny. Po 1989 r. w Bułgarii rozpoczęła się transformacja ustrojowa. Z perspektywy sytuacji mniejszości tureckiej zapoczątkowane wówczas zmiany można oceniać jako częściowo pozytywne, gdyż ich celem było m.in. „naprawienie” rezultatów polityki etnicznej okresu T. Żiwkowa. Jednakże z drugiej strony nie udało się zahamować występujących wcześniej niepokojących tendencji w rozwoju sytuacji mniejszości tureckiej, pojawiły się również nowe zagrożenia. Emigracja Turków za granicę, wcześniej wymuszana przez władze, teraz wynika przede wszystkim z przyczyn ekonomicznych, sekurytyzacja mniejszości tureckiej i muzułmańskiej, dysproporcje w rozwoju regionalnym i w dostępie do edukacji oraz do rynku pracy, stopniowe ograniczenie funkcjonalności języka tureckiego nie tylko negatywnie wpływają na możliwość zachowania przez Turków bezpieczeństwa kulturowego obecnie, ale także w przyszłości, gdyż zmniejszają możliwość międzypokoleniowego przekazu kulturowego. Co jednak równie istotne, tendencje te i procesy w ewidentny sposób ograniczają możliwości wykorzystywania przez Turków ich niewątpliwych atutów w zachowaniu bezpieczeństwa kulturowego – liczebności, koncentracji terytorialnej, silnego poczucia tożsamości, geograficznej bliskości Turcji. Przed mniejszością turecką pojawia się więc konieczność podjęcia działań wzmacniających owe atuty i niwelujących niekorzystny wpływ sytuacji polityczno-społecznej i gospodarczej na bezpieczeństwo kulturowe.

Abstract

Elżbieta Szyszlak

Cultural security of the Turkish minority in Bulgaria against the background of socio-political and economic changes in the country

The article addresses the cultural security of ethnic and national minorities by analysing the example of the Turkish minority in Bulgaria. It is the most significant minority in the country, present there for several centuries. Moreover, the

Turks, alongside the Pomaks and some Roma, constitute part of Bulgaria's most considerable religious minority – the Muslims. The preservation of their identity and the protection and development of their cultural heritage, i.e. the fundamental elements of cultural security, are conditioned by many exogenous and endogenous determinants. The most important ones include the policies of the state of residence and the home state, demographic factors, the nature of the settlement, and economic factors, among others. On the other hand, one can distinguish the preservation of the Turkish language, the protection of material cultural heritage, and the possibility of intergenerational cultural transmission among the challenges of cultural security for Turks in Bulgaria. The main research problem is to situate the cultural security of the Turkish minority in the broader context of the socio-political and economic changes occurring in Bulgaria. In the theoretical part, the cultural security of ethnic and national minorities is defined, and then the concept of cultural genocide and securitization of ethnic and national minorities were introduced as selected threats to cultural security. The next part presents the policy of the communist authorities towards the Turkish minority, the negative consequences of which are still noticeable today. It is followed by the outlined contemporary situation of the Turkish minority after 1989 in the context of the possibility of preserving and developing its culture and cultural identity. The considerations conclude with a detailed analysis of selected problems of cultural security of the Turkish community, which limit the opportunities for the Turks to use their undoubted advantages in maintaining their cultural security – the number of people, territorial concentration, a strong sense of identity, geographical proximity to Turkey. Therefore, the Turkish minority faces the necessity to take measures to strengthen these assets and eliminate the factors adversely affecting its cultural security level.

Keywords: Bulgaria, national and ethnic minorities, Turkish minority, cultural security, Turkish minority in the Balkans

References

- Alptekin, H., Lika, I., Dağdelen, M.D. & Erdoğan, V., *Bulgaristan Türklerinin kültürel, ekonomik ve siyasi sorunları, talepleri, çözüm önerileri*, SETA/RAPOR, Istanbul 2020.
- Athanasopoulos, G., *Minority Rights as a State Security Issue – Case Study: Turkish Minority in Bulgaria*, <https://www.fomoso.org/mosopedia/recherchen/minority-rights-as-a-state-security-issue-case-study-turkish-minority-in-bulgaria/>.
- Balkowski, J., *Kwestia romska w Bułgarii*, [in:] *Kwestia romska w polityce państw Europy Środkowej i Wschodniej*, ed. T. Szyszlak, Wrocław 2011.

- Bodziany, M., *Bezpieczeństwo kulturowe Polski w „cieniu” zagrożeń XXI w.*, „Wschodnioznawstwo” 2017.
- Boneva, M., *Ethnic Identities in the Making: The Case of Bulgaria*, „Cultural Survival Quarterly Magazine” [June] 1995, <https://www.culturalsurvival.org/publications/cultural-survival-quarterly/ethnic-identities-making-case-bulgaria>.
- Bulgaria: przepraszamy, że wygnaliśmy Turków*, 11 I 2012, <https://www.wprost.pl/swiat/287661/bulgaria-przepraszamy-ze-wygnalismy-turkow.html>.
- Czaja, J., *Kulturowy wymiar bezpieczeństwa*, Kraków 2013.
- Czarnecki, S., *Ewolucja polityki etnicznej Bułgarii na przykładzie mniejszości tureckiej w latach 1989–2020*, „Prace Instytutu Europy Środkowej” 2021, no. 8.
- Dalkılıç, M. & Bicer, R., *Etnik bariş bağlamında Bulgaristan Türklerinin Bulgarlarla sosyal ilişkileri*, „Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi” 2014, no. 69.
- Finnegan, C., *The Uyghur Minority in China: A Case Study of Cultural Genocide, Minority Rights and Insufficiency of The International Legal Framework in Preventing State – Imposed Extinction*, „Laws” 2020, vol. 9, no. 1.
- Han, L., *Chinese Cultural Security in the Information Communication Era*, 2014, <https://isdpc.eu/content/uploads/publications/2014-lin-han-chinese-cultural-security-information-communication-era.pdf>.
- Hajdinjak, M., *Thou Shalt Not Take the Names Ethnic or Minority, And I Will Bless Thee: Political Participation of Minorities in Bulgaria*, [in:] *Political Parties and Minority Participation*, ed. F. Bieber, Skopje 2008.
- Imdorf, Ch., Ilieva-Trichkova, P., Stoilova, R., Boyadjieva, P. & Gerganov, A., *Regional and Ethnic Disparities of School-to-Work Transitions in Bulgaria*, „Education Sciences” 2022, vol. 12, no. 4.
- Jach, D., *Wybrane zagadnienia z zakresu bezpieczeństwa kulturowego*, „Wiedza Obronna” 2018, nr 1-2.
- Kamusella, T., *Bulgaria’s Denial of its Ottoman Past and Turkish identity* [24 III 2019], <https://neweasterneurope.eu/2019/03/24/bulgarias-denial-of-its-ottoman-past-and-turkish-identity/>.
- Konstantinov, Y. & Simic, A., *Bulgaria: The Quest for Security*, „Anthropology of East Europe Review” 2001, vol. 179, no. 2.
- Konstytucja Republiki Bułgarii*, Warszawa 2012.
- Mutlu, E. & Kavanoz, S., *Mother Tongue Education of Turkish Minority in Bulgaria*, „Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. The Journal of International Social Research” 2010, vol. 3, no. 14.
- Novic, E., *The Concept of Cultural Genocide. An International Law Perspective*, New York – Oxford 2016.
- Öztürk, A.E., *The Ambivalent Nature of the Relations between Bulgaria and Turkey in the New Millennium*, [in:] *Kinship and Diasporas in Turkish Foreign Policy: Examples from Europe, the Middle East and Eastern Mediterranean*, eds. M. Hatay, Z. Tziarras, Oslo 2019.

- Parzymies, A., *Muzułmanie w Bułgarii*, [in:] *Muzułmanie w Europie*, ed. A. Parzymiers, Warszawa 2003.
- Schreiber, H., *Cultural genocide – ludobójstwo kulturowe – kulturobójstwo: niedokończony czy odrzucony projekt prawa międzynarodowego?*, [in:] *Kultura w stosunkach międzynarodowych*. T. 1: *Zwrot kulturowy*, eds. H. Schreiber, G. Michałowska, Warszawa 2013.
- Szyszlak, E., *Cultural Security of Minorities under Threat. The Situation of the Uyghurs in the People's Republic of China*, „Scientific Journal of the Military University of Land Forces” 2021, vol. 53, no 4.
- Szyszlak, E., *Dylematy tożsamościowe Bułgarii i Rumunii*, „Wschodnioznawstwo” 2017.
- Szyszlak, E., *The Turkish Minority in Bulgarian-Turkish Relations. Knotty Issues*, „IEŚ Policy Paper” 2022 (in print).
- Szyszlak, T., *Religia w bułgarsko-tureckim konflikcie etnicznym. Historia czy współczesność?*, [in:] *Konflikty etniczne w Europie oraz w jej bezpośrednim otoczeniu po 1989 roku. Uwarunkowania – stan obecny – wyzwania dla polityki bezpieczeństwa*, eds. R. Zenderowski, K. Cebul, B. Koziński, Warszawa 2016.
- Szyszlak, T., *The Ethnic Policy of Bulgaria*, [in:] *Ethnic Policy in Contemporary East Central European Countries*, eds. H. Chałupczak, R. Zenderowski, W. Baluk, Lublin 2015.
- Uysal, B.T., *Bulgaria and European Union: Minorities's Situation in Bulgaria During the Integration Process for The European Union*, „Karadeniz Araştırmaları” [KİŞ] 2013, Sayı 36.
- Wódka, J., *Mniejszość turecka w Bułgarii a stosunki turecko-bułgarskie w okresie zimnej wojny*, „Dzieje Najnowsze” 2009, vol. XLI, nr 2.
- Yilmaz, M.E., Demir, S. & Kalfa, Z., *Discrimination Issue Toward the Turkish Minority in Bulgaria in the Post-1989 Era*, „TESA Akademik Drgisi. Journal of TESAM Academy”, June 2021.
- Zhelyazkova, A., Kosseva, M. & Hajdinjak, M., *Bulgaria*, [in:] *Addressing Tolerance and Diversity Discourses in Europe. A Comparative Overview of 16 European Countries*, eds. R. Zapata-Barrero, A. Triandafyllidou, Barcelona 2012.
- Ziętek, A.W., *Bezpieczeństwo kulturowe w Europie*, Lublin 2013.

Elżbieta Szyszlak – dr hab. politologii, prof. w Zakładzie Badań Wschodnich w Instytucie Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego. ORCID: 0000-0002-9152-4699

Violetta Gul-Rechlewicz

Radykalizm oraz ekstremizm wobec kwestii radykalizacji młodych muzułmanów w Holandii

Abstrakt

Radykalizm oraz ekstremizm, to pojęcia, które w kształtowaniu polityki bezpieczeństwa państwa pozostają ze sobą w ścisłym związku. Przywoływane są zarówno w obszarze polityk krajowych, jak i lokalnych. Wydaje się konieczne odniesienie się do sfery definicyjnej wymienionych pojęć, które nierzadko są nadużywane oraz swobodnie interpretowane. Mimo że w większości państw nie ma prawnej definicji radykalizmu i/lub ekstremizmu, istnieje za to wiele programów rządowych odnoszących się do przeciwdziałania tym zjawiskom, ponieważ obydwa powiązane są z określoną formą przemocy, tj. z terroryzmem. Wyniki analiz terminologicznych i pojęciowych definicji ekstremizmu i radykalizmu wskazują na konsekwentne poszukiwania przez badaczy wspólnego mianownika interpretacyjnego, który pozwoliłby na skonkretyzowanie wyżej wymienionych zjawisk w ujęciu szeroko rozumianych nauk społecznych (w tym nauk o bezpieczeństwie).

Artykuł ma na celu wskazanie braku transparentności w zakresie definicji zjawisk/procesów w obszarze konceptualizacji zagadnień związanych z radykalizmem i ekstremizmem oraz próbę ich uporządkowania. Kontekstem rozważań są wydarzenia związane z radykalizacją grupy młodych muzułmanów z Delft (Holandia), której członkowie przechodząc proces radykalizacji zostali zwerbowani do Syrii.

Słowa kluczowe: radykalizm, ekstremizm, terroryzm, muzułmanie, Niderlandy, Delft, Syria

Wstęp

Przez minione dziesięciolecia naukowcy wypracowali wiele definicji odnośnie do radykalizmu oraz ekstremizmu, wśród których nadal brakuje powszechnie akceptowanej definicji prawnej¹. Znaczenie obydwu pojęć ewoluowało w niejednolity sposób, w zależności od zmian społecznych i politycznych, które miały miejsce w różnych miejscach na świecie, odzwierciedlając tym samym konstelacje władzy politycznej w różnych cywilizacjach oraz epokach. Porównanie wydarzeń mających miejsce w Europie Zachodniej pokazuje te zależności, wskazując na związek władzy politycznej z historią społeczną. Historycznie bowiem radykalizm jest przede wszystkim związany z XIX-wiecznym ruchem na rzecz praw obywatelskich, podczas gdy ekstremizm jest bardziej nowoczesną koncepcją, która rozwinęła się dopiero w XX w. w kontekście zjawiska totalitaryzmu². W Niemczech np. radykalizm jako termin funkcjonuje co najmniej od XVIII w., zaś ekstremizm ma bardziej współczesne konotacje. Pojawił się bowiem w 1942 r. w słowniku „Duden” (niem. „extremismus”)³, a w 1974 r. został użyty przez niemiecki wywiad wewnętrzny (Verfassungsschutz)⁴. Pod koniec lat 70. XX w. po raz pierwszy terminem „ekstremizm” posłużył się naukowiec, politolog i historyk Manfred Funke⁵. Za jego przykładem w latach 80. XX w. poszli inni niemieccy badacze. Dla większości operujących tym terminem oznaczał on fundamentalną sprzeczność wobec podstawowych wartości zawartych w Konstytucji Republiki Federalnej Niemiec. W praktyce miało to odniesienie (np. w latach 50. XX w.) do wyroków Federalnego Trybunału Konstytucyjnego Niemiec, a konkretnie do orzeczeń przeciwko Sozialistische Reichspartei Deutschlands, spadkobiercy narodowych socjalistów. Niemiecka debata polityczna z „ekstremizmem” w tle, mocno zdominowała po II wojnie światowej debatę społeczno-polityczną i w pewnym sensie opóźniła bardziej neutralną konceptualizację tego terminu w naukach społecznych w Niemczech. Współcześnie ekstremizm jest definiowany w tym kraju rozdzielnie w odniesieniu do radykalizmu, jako *wszelkie działania skierowane przeciwko podstawowym wolnościom systemu demokratycznego*⁶. Federalny Urząd Ochrony Konstytucji (Bundesamt für Verfassungsschutz) wyraźnie wskazuje, że jego celem nie jest *zwalczanie organizacji i partii radykalnych, a ekstremistycznych, które dopuszczają aktywną walkę z demokratycznymi*

¹ A. Bötticher, *Radicalism and Extremism – Conceptualisation and Differentiation of two Controversial Terms in the German Debate*, Leiden 2017, s. 340.

² *Ibidem*.

³ *Extremismus*, <https://www.duden.de/rechtschreibung/Extremismus> (12 IX 2022).

⁴ *Verfassungsschutzbericht 1974*, Bonn 1975.

⁵ *Extremismus im demokratischen Rechtsstaat – Ausgewählte Texte und Materialien zur aktuellen Diskussion*, red. M. Funke, Bonn 1978.

⁶ R. Stöss, *Rechtsextremismus im vereinten Deutschland*, Berlin 2000, s. 13.

instytucjami państwa niemieckiego. Według BfW radykalne organizacje i partie znajdują się poza obszarem jego zainteresowania, dopóki respektują podstawowe zasady i wolności demokratycznego ładu RFN⁷.

W świecie anglosaskim dyskusja na temat ekstremizmu sięga I wojny światowej⁸. Jednak sam termin został użyty dużo wcześniej, bo w 1546 r., przez biskupa Stephena Gardinera, który swoich wrogów określał mianem ekstremistów⁹. Znanne jest również inne źródło pochodzenia tego pojęcia, wskazywane przez Josepha Worcestera, tj. słownik Williama Safire'a z 1846 r.¹⁰. Pomimo braku jednoznaczności, co do genezy terminu ekstremizm, w krajach anglosaskich przyjmuje się powszechnie, że do jego spopularyzowania przyczynił się amerykański senator Daniel Webster. Webster posłużył się nim w 1850 r. do opisanego brutalnego zachowania uczestników debaty dotyczącej kwestii (anty-)niewolnictwa, która miała miejsce podczas amerykańskiej wojny domowej¹¹. Można przyjąć, że odrodzenie terminu „ekstremizm” nastąpiło mniej więcej sto lat później. Zastosowali go podczas prowadzonych wówczas debat, m.in. John L. Carpenter, Edgar Metzler, Walter B. Mead, Seymour M. Lipset oraz Earl Raab¹². W latach 60. XX w. termin doczekał się opracowania empirycznego, które miało na celu jego lepszą konceptualizację. O przełomie jednak można mówić dopiero w latach 90. XX w., kiedy Manus Midlarsky stworzył przełomowe ramy teoretyczne oparte na podstawach ideologii, narracji oraz myślenia grupowego (ang. group-think). Midlarsky starał się wyjaśnić, dlaczego i w jaki sposób jednostki i grupy ludzi stają się brutalne oraz jakie czynniki prowadzą do przemocy politycznej¹³.

Jak wskazano uprzednio, radykalizm jest terminem starszym niż ekstremizm. Na przestrzeni ponad dwustu lat ulegał zmianom znaczeniowym. Pierwotnie używany był w medycynie, następnie (pod koniec 1790 r.) do opisu postawy politycznej. Koncepcja ta rozprzestrzeniła się od czasu Chwalebnej Rewolucji w Anglii (Glorious Revolution, 1688 r.), poprzez Oświecenie w XVIII-wiecznej Francji, docierając do Niemiec w XIX w. Pod względem treści stała się wyznacznikiem

⁷ Glossar, *Was ist der Unterschied zwischen radikal und extremistisch?*, http://www.verfassungsschutz.de/de/Glossar_FAQ/FAQ/ (12 IX 2022).

⁸ R.G. Pradhan, *Extremism in India*, „The New Statesman” 1914, vol. II, no. 46.

⁹ W. Safire, *What's an Extremist?*, „The New York Times”, 14 I 1996, <http://www.nytimes.com/1996/01/14/magazine/on-language-whats-an-extremist.html> (12 IX 2022).

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² J.L. Carpenter, *Extremism U.S.A. The Facts behind Americas Radical Political Movements*, Phoenix 1964; E. Metzler, *Let's Talk about Extremism*, Scottsdale 1968; W.B. Mead, *Extremism and Cognition. Styles of Irresponsibility in American Society*, Dubuque 1971; S.M. Lipset, E. Raab, *The Politics of Unreason. Right Wing Extremism in America 1790-1970*, New York 1970.

¹³ M. Midlarsky, *Origins of Political Extremism – Mass Violence in the Twentieth Century and Beyond*, Cambridge 2011.

oświeconych, od liberalnych do lewicowych zasad politycznych, sprzeciwiających się reakcyjnemu establishmentowi politycznemu. Radykalizm stał się doktryną polityczną inspirującą ruchy republikańskie i narodowe, oddane indywidualnej i zbiorowej wolności i emancypacji, skierowane przeciwko monarchicznemu i arystokratycznemu status quo po 1815 r. W tym czasie radykalizm był w większości antyklerykalny, antymonarchistyczny i zdecydowanie prodemokratyczny. Niektóre z jego żądań (jak prawo wyborcze kobiet) stały się głównymi ideami i zostały zrealizowane w większej części świata w XX w. Przeciwnicy polityczni często starali się przedstawiać radykalizm jako siłę rewolucyjną, głównie lewicową, a ostatnio religijną, siłę wywrotową. Historycznie jednak, zwłaszcza jeżeli to dotyczy partii politycznych realizujących swoje założenia, radykalizm jest ściśle powiązany z postępowym reformizmem, niż z utopijnym ekstremizmem, którego gloryfikację masowej przemocy radykałowie generalnie odrzucali.

Radykalizm oraz ekstremizm jako terminy nieostre i niejednoznacznie definiowane

Ekstremizm jest powszechnie uważany w nauce za zbiorowe określenie ruchów, które dążą do ujednoczenia społeczeństwa w myśl dogmatycznych zasad, zgodnie z którymi wszelką opozycję należy stłumić, a mniejszości podporządkować¹⁴. Dotyczy to grup i osób, które chcą osiągnąć swoje cele w sposób odbiegający od obowiązujących standardów, tj. niezgodny z zasadami i sposobami liberalnej demokracji, i/lub gdy te cele same w sobie są sprzeczne z zasadami liberalno-demokratycznego państwa konstytucyjnego. Cechy, które występują konkretnie i wyłącznie w grupach ekstremistycznych, to – według Rika Coolseeta i Davida Lowe’a – odrzucenie porządku prawnego oraz preferencja lub legitymizacja użycia ukrytej przemocy¹⁵. To również formy tworzenia znaczeń o świecie, w których są kluczowe relacje i które często skierowane są do mniejszości religijnych, etnicznych oraz seksualnych¹⁶. Te zaś są określane jako „grupa obca”¹⁷.

¹⁴ C. Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe*, New York 2007; A.P. Schmid, *Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review*, ICCT Research Paper 2013, vol. 1, no. 97, s. 22.

¹⁵ A.P. Schmid, *Violent and Non-Violent Extremism: Two Sides of the Same Coin?* Retrieved from *The Hague*, 2014, <http://www.icct.nl/download/file/ICCT-Schmid-Violent-Non-Violent-Extremism-May-2014.pdf> (12 IX 2022); S. Olsson, „True, Masculine Men Are Not Like Women!?: Salafism between Extremism and Democracy, „Religions” 2020, vol. 3, no. 11, s. 118.

¹⁶ R. Coolseet, *What drives Europeans to Syria, and to IS? Insights from the Belgian case*, Egmont Paper No. 75, March 2015; D. Lowe, *Prevent Strategies. The Problems Associated in Defining Extremism: The Case of the United Kingdom*, „Studies in Conflict & Terrorism” 2017, vol. 11, no. 40, s. 917-933.

¹⁷ J.M. Berger, *Extremism*, Cambridge 2018.

W wielu badaniach naukowych podkreślana jest obecność skrajnych lub ekstremistycznych ideologii w celu zdefiniowania, czym jest ekstremizm, a w niektórych przypadkach także w celu wyjaśnienia, dlaczego ludzie angażują się w ukrytą przemoc polityczną, mimo że związek przyczynowy między nimi jest trudny do ustalenia empirycznie. Od ekstremistycznych działań politycznych należy odróżnić przy tym polaryzację ideologiczną i idee ekstremistyczne, bowiem ta pierwsza nie jest wystarczającym ani koniecznym warunkiem dla istnienia tych drugich. Związek ich może być również odwrotny¹⁸. We współczesnym kontekście europejskim osoby i ruchy o nieliberalnych ideach i działaniach są często określane i postrzegane jako ekstremistyczne. Przy czym postawy ekstremistyczne warto odzielić od postaw radykalnych, bowiem te drugie odnoszą się do działań w ramach demokratycznych, gdy te pierwsze tego nie robią, a nawet się temu sprzeciwiają¹⁹.

Ekstremizm według Astrid Bötticher sprowadza się do definicji tzw. konsensusu²⁰, wyprowadzonej na podstawie dwóch odrębnych metodologii analitycznych opracowanych przez Reinharta Kosellecka (metoda analizy terminologicznej)²¹ i Giovanniego Sartoriego (metoda analizy koncepcyjnej)²², która wskazuje m.in., że:

Ekstremizm charakteryzuje stanowisko ideologiczne zajmowane przez te ruchy anty-establishmentowe, które rozumieją politykę jako walkę o supremację, a nie pokojową rywalizację między partiami o różnych interesach, poszukującymi powszechnego poparcia dla rozwoju dobra wspólnego. (...) Dzieli współobywateli i obcokrajowców na przyjaciół i wrogów, w których nie ma miejsca na różnorodność opinii i alternatywne style życia. Ekstremizm jest, ze względu na swój dogmatyzm, nietolerancyjny i niechętny do kompromisów. Ekstremiści, postrzegając politykę jako grę „zero-jedynkową”, mają tendencję – jeśli pozwalają na to okoliczności – do angażowania się w agresywną walkę, w tym akty przestępcze i masową przemoc w swojej fanatycznej woli zdobycia i utrzymania władzy politycznej. Tam, gdzie ekstremiści zdobywają władzę państwową, występuje tendencja do niszczenia różnorodności społecznej i dążenia do wszechstronnej homogenizacji społeczeństwa, opartej na ideologii często związanej z wiarą o cechach apokaliptycznych. (...) Ekstremiści gloryfikują przemoc jako mechanizm rozwiązywania konfliktów i sprzeciwiają się państwu konstytucyjnemu, demokracji opartej na większości, rządowi prawa i prawom człowieka dla wszystkich²³.

¹⁸ R. McNeil-Wilson i in., *Polarisation, Violent Extremism and Resilience in Europe today*, Glasgow 2019.

¹⁹ M. Vliek, M. de Koning, *Beleidsinstrumenten en Extremistische Wereldbeelden*, Een verkennend rapport, Nijmegen 2020, s. 36.

²⁰ A. Bötticher, *Radicalism...*, s. 340.

²¹ *Ibidem*, s. 62-109.

²² *Ibidem*, s. 118-168.

²³ A. Bötticher, *Towards Academic Consensus Definitions of Radicalism and Extremism*, „Perspectives on Terrorism” 2017, vol. 11, no. 4, s. 74.

Astrid Bötticher, na podstawie ustaleń wynikających z zastosowania dwóch metodologii (Kosellecka i Sartoriego), proponuje swoją definicję radykalizmu, która w sposób klarowny – jak się wydaje – opisuje tę koncepcję:

Radykalizm odnosi się do doktryny politycznej wyznawanej przez ruchy społeczno-polityczne sprzyjające wolności, zarówno indywidualnej, jak i zbiorowej, oraz emancypacji spod rządów autorytarnych reżimów i hierarchicznie ustrukturyzowanych społeczeństw. W tym sensie radykalizm, opowiadający się za gruntowną zmianą polityczną, stanowi formę wrogości wobec status quo i jego ustanowienia. Często jej początkowe środowisko znajduje się wśród synów i córek burżuazyjnej elity, młodych ludzi, którzy identyfikują się i dążą do poprawy warunków społecznych większej części ludności. (...) Radykalizm jako ideologiczny sposób myślenia jest bardzo krytyczny wobec istniejącego status quo, dążąc do restrukturyzacji i/lub obalenia przestarzałych struktur politycznych. Ich przeciwnicy często przedstawiają radykałów jako agresywnych; ale jest to tylko częściowo poprawne, ponieważ radykalizm jest historycznie bardziej kojarzony z postępowym reformizmem niż z utopijnym ekstremizmem, którego gloryfikację przemocy odrzuca. Radykalizm jest emancypacyjny i nie dąży do podporządkowania sobie ludzi i narzucenia konformizmu, jak robi to ekstremizm. Narracje radykalne zawierają utopijne elementy ideologiczne, ale nie gloryfikują odległej przeszłości. Choć nie chcą iść na kompromis ze swoimi ideałami, radykałowie są otwarci na racjonalne argumenty, co do sposobów osiągnięcia swoich celów. W przeciwieństwie do ekstremistów, radykałowie niekoniecznie są ekstremalni w doborze środków do osiągnięcia swoich celów. Ekstremiści odrzucają etykietkę ekstremistów, radykałowie zaś sami określają się jako radykałowie²⁴.

Własne stanowisko w odniesieniu do prezentowanych definicji radykalizmu, zarazem kluczowe dla globalnych przemian, przedstawia Komisja Europejska. Według niej radykalizm jest *zjawiskiem złożonym, w którym jednostki i grupy stają się nietolerancyjne w odniesieniu do podstawowych wartości demokratycznych, takich jak równość i różnorodność, przy rosnącej skłonności do używania siły do osiągania celów politycznych, które negują lub podważają demokrację*²⁵. Istotne – na co wskazuje Jacek Mazurczak – jest użycie przez tę instytucję określenia „zjawisko”, bowiem z punktu widzenia możliwej ewolucji postaw radykalnych bardziej adekwatnym byłoby użycie słowa „proces”²⁶, czyli sukcesywne działania, którymi kierują się jednostki lub grupy w celu zastosowania/stosowania przemocy politycznej i/lub ideologicznej. Warto przy tym dodać, że już w 2005 r. radykalizacja była traktowana przez Komisję Europejską jako jeden z etapów rekrutacji

²⁴ A. Bötticher, *Radikalism...*, s. 335-336.

²⁵ Komisja Europejska, 2002, https://ec.europa.eu/home-affairs/e-library/glossary/radicalisation_en (6 X 2022).

²⁶ J. Mazurczak, *Radykalizacja jako proces prowadzący do ekstremizmu i terroryzmu*, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” 2020, vol. 2, nr 21, s. 45-73.

do organizacji terrorystycznych²⁷, co nawiasem mówiąc zostało podkreślone przez Komisję w 2018 r. odnośnie do bezpieczeństwa całej Europy (nie tylko państw członkowskich)²⁸.

Szereg definicji opracowanych przez akademików²⁹ oraz podmioty odpowiedzialne za bezpieczeństwo państwa/regionu³⁰ posiada m.in. jedną charakterystyczną cechę przypisaną radykalizmowi, tj. stopniową zmienność przekonań. Te zaś w konsekwencji mogą (nie muszą) prowadzić do przemocy politycznej/ideologicznej, kończącej się aktami terroru.

Krótko podsumowując, zarówno radykalizm, jak i ekstremizm, odnoszą się do sił społecznych oraz politycznych, które występują na obrzeżach społeczeństw liberalno-demokratycznych. Można przyjąć, że pewne elementy obydwu zjawisk są ze sobą spójne, inne zaś stoją ze sobą w sprzeczności.

Zasadnicze różnice pomiędzy radykalizmem a ekstremizmem. Próba konceptualizacji

Próba zdefiniowania zasadniczo kwestionowanych i często (nad)używanych i niejasnych pojęć, takich jak radykalizm i ekstremizm, z perspektywy akademickiej, wydaje się konieczna. Zarówno radykalizm, jak i ekstremizm, znajdują się w pewnej odległości od środka umiarkowanych politycznie, mainstreamowych stanowisk w społeczeństwach demokratycznych. Centrystyczne stanowisko na polu politycznym może jednak również ulec zmianie, co utrudnia definiowanie skrajnych radykalistów i ekstremistów. To, co wyłania się z tej definicyjnej eksploracji – zdaniem Bötticher – to fakt, że radykalizm można sytuować na obrzeżach demokratycznego konsensusu, podczas gdy ekstremizm leży poza jego granicami (zob. tabela 1). Chociaż znaczenie tych dwóch kwestionowanych pojęć może czasami w pewnym stopniu się pokrywać, wydaje się, że nie należy jednak ich ze sobą utożsamiać. W konfrontacji z radykalizmem demokratyczne systemy polityczne wykazały bowiem zdolność do absorbowania radykalnych żądań w oparciu o rozsądne kompromisy, zaś w obliczu ekstremizmu systemy demokratyczne

²⁷ Komisja Europejska, 2005, *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie rekrutacji terrorystów: analiza czynników wpływających na gwałtowną radykalizację postaw*, COM(2005)313 final, <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52005DC0313&from=EN> (12 IX 2022).

²⁸ Komisja Europejska, 2018, *High-Level Commission Expert Group on Radicalisation* (HLCEGR), https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-security/20180613_final-report-radicalisation.pdf (12 IX 2022).

²⁹ Zob. więcej w: J. Mazurczak, *op.cit.*

³⁰ Np. Komisja Europejska, 2002, https://ec.europa.eu/home-affairs/e-library/glossary/radicalisation_en (12 IX 2022); *Terrorist Threat Assessment of the Netherlands* 44, April 2017, NCTV.

Tabela 1. Zasadnicze różnice pomiędzy radykalizmem a ekstremizmem.
Próba konceptualizacji według Astrid Bötticher

Radykalizm	Ekstremizm
Ruchy radykalne zwykle stosują przemoc polityczną w sposób pragmatyczny i wybiórczy	Ruchy ekstremistyczne uznają przemoc wobec swoich wrogów za legalną formę działań politycznych i mają tendencję do przyjmowania ekstremalnych form masowej przemocy wpisującej się w ich polityczne credo
Radykalizm narracyjnie zwrócony jest ku „światlanej” przyszłości dla wszystkich	Ekstremizm narracyjnie cechuje silny pierwiastek poligeniczny związany z wiarą w odbudowę tego, co zostało utracone
Radykalizm jest emancypacyjny i sam w sobie nie jest antydemokratyczny	Ekstremizm jest ze swej natury antydemokratyczny; dąży do zniesienia demokracji konstytucyjnej i rządów prawa
Demokracje mogą żyć z radykałami, ale nie z bezkompromisowymi, agresywnymi ekstremistycznymi bojownikami	Ruchów ekstremistycznych nie można zintegrować ze społeczeństwami liberalno-demokratycznymi ze względu na ich nietolerancję wobec ideologii innych niż ich własna
Radykalizm nie sprzeciwia się równym prawom człowieka; w przeszłości postępowi radykałowie usiłowali rozszerzyć prawa człowieka na osoby znajdujące się w niekorzystnej sytuacji	Ekstremiści otwarcie konfrontują się z pojęciem uniwersalnych praw człowieka i instytucji, które służą ich przestrzeganiu dla wszystkich
Radykałowie, opowiadając się za ścieżką działania, która znacznie różni się od kontynuacji status quo, nie dążą do zamykania otwartych społeczeństw i niszczenia różnorodności w społeczeństwie, tak jak robią to ekstremiści	Ekstremiści chcą zamknąć otwarty rynek pomysłów. W przeciwieństwie do radykalizmu, ekstremizm jest skrajny, zarówno pod względem celów, jak i wyboru środków do ich osiągnięcia
Radykalizm stoi w buntowniczym sprzeciwie wobec establishmentu	Ekstremizm jest skierowany nie tylko przeciwko establishmentowi, ale wszystkim tym, którzy nie przyjmują jego dogmatycznej recepty na przekształcenie społeczeństwa
Liczebnie słabi radykałowie mogą wycofać się ze społeczeństwa głównego nurtu w formę nieprzejednanego izolacjonizmu/kultury niszowej, współistniejącej ze społeczeństwami pluralistycznymi i nie dążących do ciągłej konfrontacji ze społeczeństwem głównego nurtu	Ekstremiści podejmują prowokacyjne i agresywne interwencje przeciwko ustaleniemu porządkowi
Radykalizm jest bardziej zorientowany na uniwersalną moralność	Ekstremizm charakteryzuje się partykularystyczną moralnością, obowiązującą tylko dla jego własnych członków
Historycznie radykalizm był bardziej egalitarny lub mniej elitarny	Pojęcie ekstremizmu jest ściśle powiązane z autorytarnymi dyktaturami i totalitaryzmem. Ekstremiści są zwolennikami supremacji przeciwnych suwerenności zwykłych ludzi
Radykalizm silnie czerpie z politycznego dziedzictwa XVIII-wiecznego Oświecenia, z jego ideami ludzkiego postępu i jego wiarą w moc rozumu	Ekstremizm jest powiązany z irracjonalnym, zazwyczaj religijnym i fanatycznym systemem wierzeń, który rości sobie prawo do monopolu prawdy, na podstawie którego dąży do przekształcenia społeczeństwa zgodnie ze swoją wsteczną wizją

Źródło: opracowanie własne na podstawie: A. Bötticher, *Towards Academic Consensus Definitions of Radicalism and Extremism*, „Perspectives on Terrorism” [August] 2017, vol. 11, no. 4, s. 75.

i społeczeństwa pluralistyczne nie są w stanie iść na żaden kompromis, zwłaszcza w obliczu dogmatycznych żądań opartych na ideologicznych konstrukcjach związanych z wiarą/religią, które nie mają solidnych podstaw w rzeczywistości społecznej. Warto zauważyć, że związki między radykalizmem a terroryzmem są znacznie słabsze niż te, które mają miejsce między ekstremizmem a terroryzmem. W tym sensie użycie terminu „radykalizacja” na oznaczenie zwrotu w kierunku określonej formy przemocy politycznej, a mianowicie terroryzmu, jest – zdaniem Bötticher i innych badaczy – niefortunne³¹, ale prawdopodobnie nieodwracalne w obecnym publicznym dyskursie politycznym³², co z całą mocą warto podkreślić. Niebezpieczeństwo polega na tym, że wszelkie formy radykalnego buntu – nawet uzasadniony opór przeciwko skorumpowanym i brutalnym reżimom autorytarnym – zostaną zdyskwalifikowane jako nielegalny ekstremizm. Ma to potencjalnie niebezpieczny efekt sytuowania prodemokratycznych radykałów w zakresie ideologicznym antydemokratycznych ekstremistów. Wiele zagrożonych autorytarnych reżimów ma tendencję do zrównywania radykalizmu z ekstremizmem, ponieważ pozwala im twierdzić, że w obecnej sytuacji geopolitycznej jedynym wyborem jest wybór między względną stabilnością, którą rzekomo tylko oni mogą zaoferować, a brutalnym ekstremizmem w postaci terroryzmu np. dżihadystycznego.

W podobnym tonie do Bötticher wypowiada się Adam Hołub, który wskazuje na niedookreślony zakres znaczeniowy terminów „radykalizm”, „ekstremizm” i „terroryzm”, co – jak podkreśla – skutkuje występowaniem w literaturze przedmiotu wielu ich definicji³³. Słusznym jest zwrócenie uwagi przez badacza, że *w przypadku ekstremizmu i radykalizmu można wskazać na różne ich rozumienie z zaznaczeniem, iż w wielu przypadkach i krajach są one traktowane jako równoznaczne*³⁴. Mimo jednak swej wymienności znaczeniowej – jak zaznacza Hołub – ekstremizm należy traktować odmiennie niż radykalizm³⁵, co wydaje się równie słuszną uwagę, bowiem radykalizm, jak pisze Roman Tokarczyk:

nie wyłącza swoich zwolenników z przestrzeni legalizmu. Można głosić radykalne hasła zmiany rzeczywistości i jednocześnie uznawać powszechnie przyjęte w danym systemie reguły i mechanizmy działania. Politycznie radykalni aktorzy

³¹ Zob. również: A. Hołub, *Ekstremizm i radykalizm jako środowiska rozwoju terroryzmu*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 2016, t. 17, s. 24.

³² A. Bötticher, *Towards...*, s. 75.

³³ A. Hołub, *Ekstremizm i radykalizm...*, s. 24.

³⁴ *Ibidem*; K. Izak, *Zagrożenie terroryzmem i ekstremizmem w Europie na podstawie wybranych przykładów. Teraźniejszość, prognoza ewolucji i kierunki rozwoju*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2011, nr 5, s. 116-148.

³⁵ Szerzej na ten temat: A. Hołub, *Współczesne partie radykalnej lewicy w Republice Federalnej Niemiec. Nowa rzeczywistość – stare cele?*, Olsztyn 2013, s. 27-51.

opierają się przede wszystkim na „teoretycznej refleksji”, a nie na działaniach bezpośrednich z zastosowaniem przemocy³⁶.

Zatem, można przyjąć, że cechą podstawową ekstremizmu – w odróżnieniu od radykalizmu – jest przemoc stanowiąca niedemokratyczny środek osiągnięcia celów³⁷; inaczej – stosowanie metod i środków działania, które nie zważają na ogólnie przyjęte normy postępowania, zwłaszcza nieszanujących życia, wolności i praw obywatelskich³⁸. Warto przy tym jednak pamiętać – cytując Rogera Scrutona – że *kojarzenie radykalizmu z ekstremizmem nie jest tak nieuzasadnione, jak mogłoby się wydawać*³⁹, stąd na płaszczyźnie naukowego dyskursu i badań, pojęcia te nierzadko stosowane są zamiennie⁴⁰. Wydaje się przy tym, że w dążeniu do konsensusu terminologicznego, obydwa pojęcia mogłyby wówczas występować łącznie, bowiem – przywołując Hołuba – *posługując się jednym pojęciem, wyjaśniamy drugie, czego przykładem jest stwierdzenie, iż radykalizm może oznaczać metodę dojścia do ekstremalnego celu*⁴¹. Podsumowując zatem można przyjąć, że:

Ekstremizm polityczny czy religijny w odróżnieniu od radykalizmu idzie o wiele dalej w warstwie idei i celów. Nie tyle, że wymaga zasadniczych zmian w systemie, pozostawiając go w swych podstawowych ramach, ile dąży do jego całkowitej zmiany na inny. Radykalizm postuluje dogłębną modyfikację systemu politycznego, ekstremizm odrzuca go w całości. Radykalizm w metodzie i środkach pozostaje w sferze uznawalności przez dany system, ekstremizm posługuje się (choćby nie tylko) środkami i metodami pozaprawnymi, nieuznanymi w rzeczywistości, w której funkcjonuje. Dlatego też ekstremizm zbliżony jest do zjawiska terroryzmu, a w części z nim się pokrywa⁴².

W nawiązaniu, można uznać, że terroryzm, jako pojęcie cechujące się wieloznacznością i wielopłaszczyznowością (zob. tabela 2) – podobnie jak radykalizm oraz ekstremizm – łączony jest w dużym uproszczeniu z *ekstremalną metodą działania polegającą na stosowaniu szeroko rozumianej przemocy opartej na*

³⁶ R. Tokarczyk, *Teoretyczna a praktyczna istota współczesnego ekstremizmu politycznego*, [w:] *Doktryny i ruchy współczesnego ekstremizmu politycznego*, red. E. Olszewski, Lublin 2004, s. 16.

³⁷ A. Wirsching, *Przemoc przeciw przemocy? O ideologicznych założeniach ekstremizmu prawnicowego i lewicowego po I wojnie światowej*, [w:] *Skrajnie prawnicowe ideologie w historii i współczesności*, red. U. Backes, Wałbrzych 2005, s. 56-71.

³⁸ R. Scruton, *Słownik myśli politycznej*, Poznań 2002, s. 90.

³⁹ *Ibidem*, s. 331.

⁴⁰ *Nauka o polityce*, red. Z. Blok, Poznań 1987, s. 301; A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnej Europy*, Warszawa 2006, s. 80-87, 100-101.

⁴¹ A. Hołub, *Ekstremizm...*, s. 26.

⁴² *Ibidem*, s. 28.

*działaniach niezgodnych z prawem*⁴³. Jest zatem ostatnim etapem na osi biorącej początek od postaw radykalnych poprzez ekstremistyczne do terrorystycznych aktów zagrażających bezpośrednio bezpieczeństwu państwa i jego obywateli.

Tabela 2. Elementy związane z terminem „terroryzm” wybrane przez przedstawicieli świata nauki (respondentów) na potrzeby zdefiniowania zjawiska

Nr	Element definicji	Wybór respondentów [w %]
1	Przemoc lub siła	91,1
2	Polityka	82,2
3	Cywile (osoby nie biorące udziału w walce) jako ofiary	48,2
4	Ukierunkowanie, cel, podkreślenie celu	46,7
5	Podkreślona groźba, strach lub zastraszenie	46,7
6	Podmiot pozapaństwowy (non-state group), ruch, organizacja jako sprawca	37,8
7	Nacisk na osoby pozapaństwowe jako sprawców	35,6
8	Ideologia, ideologiczny	33,3
9	Podkreślone działania pośrednie lub ukierunkowanie	28,9
10	Uwzględniono aktora państwowego lub podmiot terytorialny (sub-state) jako sprawcę	22,2
11	Działania celowe, zaplanowane, kalkulowane lub zorganizowane	20,0
12	Nadzwyczajne, z naruszeniem przyjętych zasad (moralnych lub prawnych)	20,0
13	Przymus	20,0
14	Propaganda	20,0
15	Losowy, bezkrytyczny charakter	15,6
16	Charakter symboliczny	15,6
17	Rząd lub państwo jako ofiara	15,6
18	Kryminalny, nielegalny charakter	15,6
19	Podkreślony charakter psychologiczny	15,6
20	Sposób walki, strategia, taktyka	11,1
21	Utajniony, ukryty charakter	11,1
22	Budzący niepokój	11,1
23	Podkreślona szkoda ekonomiczna	11,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie, A.P. Schmid, J.F. Forest, T. Lowe, *Terrorism Studies: A Glimpse at the Current State of Research (2020/2021)*, „Perspectives on Terrorism” 2021, vol. 15, iss. 3, s. 143-144.

⁴³ R. Leonowicz, *Straż Graniczna wobec terroryzmu. Wybrane zagadnienia materialno-prawne, [w:] Jakość w działaniach na rzecz bezpieczeństwa wewnętrznego państw Grupy Wyszehradzkiej z perspektywy europejskiej*, red. P. Majer, M. Sitek, Józefów 2011, s. 422.

Przekrój literatury dotyczącej studiów nad radykalizmem, ekstremizmem oraz ich finalną fazą – terroryzmem, uwidacznia nie tylko brak jednolitych, zblizonych koncepcyjnie definicji, ale dodatkowo wskazuje na złożoność samych zagadnień. Z badań ankietowych, jakie przeprowadzili Alex Schmid, James Forest i Timothy Lowe⁴⁴ odnośnie do zjawiska terroryzmu będącego pokłosiem zjawisk ekstremistycznych wynika, że tylko dwa pierwsze elementy (zob. tabela 2) składające się na określenie głównych składowych definicji terroryzmu, tj. „przemoc lub siła” oraz „polityka” uzyskały największe poparcie procentowe respondentów (kolejno 91,1% oraz 82,2%)⁴⁵. Relatywnie wysoko na liście wymienionych składowych uplasowały się: udział osób cywilnych (ofiar) nie uczestniczących w walce (48,2%) oraz czynnik związany z groźbą, strachem lub próbą zastraszenia (47,2%). Istotnym przy tym jest, że ankietowani reprezentowali różne dyscypliny naukowe jak: nauki polityczne, nauki o bezpieczeństwie, stosunki międzynarodowe oraz w mniejszym stopniu historię, socjologię oraz psychologię.

O niejednoznacznej strukturze znaczeniowej terminu terroryzm świadczy ogrom występujących w literaturze przedmiotu definicji⁴⁶. Fakt ten stanowi istotną przeszkodę w przeciwdziałaniu/zwalczaniu terroryzmu, a w niektórych przypadkach może budzić wątpliwości, co do kwalifikacji dokonywanych czynów przez sprawców domniemyanych zamachów terrorystycznych.

Kwestia radykalizacji młodzieży muzułmańskiej w Holandii

Niezwykle trudno jest stworzyć przejrzysty profil osoby potencjalnie mogącej ulec radykalizacji i dobrze oszacować, którzy i jak duża jest liczba młodych muzułmanów zamieszkujących Holandię podatnych na ten proces. Wskazania holenderskiej Generalnej Służby Wywiadu i Bezpieczeństwa (nid. Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, AIVD), Krajowego Koordynatora ds. Zwalczania Terroryzmu (nid. Nationaal Coördinator Terrorismedbestrijding en Veiligheid, NCTb) oraz badania wykonane przez grupę naukowców z Uniwersytetu Amsterdamskiego dotyczące radykalizacji młodego pokolenia muzułmanów w Holandii nie zapewniają całkowitej jasności przekazu, który pozwoliłby w pełni zrozumieć problem⁴⁷. Wynika to z tego m.in. – co zostało podkreślone w niniejszym tekście – że nie ma jednoznacznej definicji odnośnie do radykalizmu/radykalizacji,

⁴⁴ A.P. Schmid, J.F. Forest, T. Lowe, *Terrorism Studies: A Glimpse at the Current State of Research (2020/2021)*, „Perspectives on Terrorism” 2021, vol. 15, iss. 3, s. 143-144.

⁴⁵ Dla wyjaśnienia: suma procentowa odnosi się do częstotliwości odpowiedzi w stosunku do ogólnej liczby respondentów na postawione pytanie, jaka jest Twoja (własna lub preferowana) definicja terroryzmu?

⁴⁶ A.P. Schmid, J.F. Forest, T. Lowe, *op.cit.*

⁴⁷ *Radicalisering in problematische jeugdgroepen*, red. R. Neve i in., Amsterdam 2019.

a ponadto występuje pewna płynność w charakterystyce zjawisk radykalizmu i ekstremizmu⁴⁸. W zależności bowiem od zastosowanego opisu odnośnie do zjawiska/procesu, wyniki/interpretacja mogą okazać się mało precyzyjne. Skutkować to może w efekcie błędnym oszacowaniem ewentualnego zagrożenia formami radykalizacji ze strony danej grupy (np. młodych muzułmanów).

W kręgach naukowych (m.in. w Instytucie Migracji i Studiów Etnicznych Uniwersytetu Amsterdamskiego oraz Instytucie Studiów Migracji i Integracji Uniwersytetu Erazma w Rotterdamie) badacze identyfikują radykalizację jako proces, w którym czynniki takie, jak polaryzacja między grupami ludności (np. w szkole, w sąsiedztwie) i związane z tym możliwe wykluczenie społeczne podważające jednocześnie spójność społeczną, predysponuje młodych ludzi do buntu oraz izolacji w społeczeństwie, w którym funkcjonują. Według ekspertów, taki stan rzeczy może doprowadzić do różnych form radykalizacji danej grupy społecznej⁴⁹. W optyce AIVD oraz NCTb radykalizacja definiowana jest z perspektywy bardziej instrumentalnej, czyli pozaprawnych metod wpływania na system lub obalenia demokratycznego porządku prawnego i rządów prawa⁵⁰ lub inaczej –

postawy, która pokazuje, że dana osoba jest skłonna zaakceptować ostateczne konsekwencje sposobu myślenia i przekształcić je w działania. Działania te mogą prowadzić do eskalacji zazwyczaj dających się opanować przeciwności, aż do poziomu, który zdestabilizuje społeczeństwo przez użycie przemocy poprzez zachowania, które głęboko będą ranić ludzi lub zagrażać ich wolności (...)⁵¹.

Według AVID, na radykalizm muzułmański podatne są trzy grupy ludnościowe zamieszkujące Niderlandy, tj. niewielka liczba rdzennych Holendrów urodzonych i wychowanych w Holandii, którzy przyjęli wiarę islamską; grupa nie-zachodnich młodych imigrantów, którzy nielegalnie przebywają w Holandii oraz – ta najliczniejsza grupa – stanowiąca imigrantów muzułmańskich drugiego i trzeciego pokolenia, tj. głównie młodych ludzi pochodzenia marokańskiego, którzy urodzili się w Holandii lub przybyli do niej w młodym wieku⁵².

Problem w określeniu profilu osób stwarzających potencjalne zagrożenie ze względu na ich podatność na radykalizację muzułmańską sprowadza się do braku wyraźnego związku osoby podlegającej ideologizacji islamskiej z jej poziomem wykształcenia, wiekiem oraz tempem ulegania wpływom zewnętrznym.

⁴⁸ A. Hołub, *Ekstremizm...*; A. Bötticher, *Radicalism...*

⁴⁹ *Radicalisering in problematische jeugdgroepen...*, s. 29-37.

⁵⁰ *Extremisme. Wat verstaat de AIVD onder extremisme?*, <https://www.aivd.nl/onderwerpen/extremisme> (12 IX 2022).

⁵¹ *Ibidem.*

⁵² *Ibidem.*

Np. poziom wiekowy zradykalizowanej młodzieży muzułmańskiej w Holandii waha się od 15 do 30 roku życia. Sposób i tempo radykalizacji są niejednolite: niektórzy w krótkim czasie – całkowicie niezależnie i bez jakichkolwiek bodźców zewnętrznych – ulegają procesowi radykalizacji, inni przechodzą długą drogę. Ich zachowanie może, ale nie musi, zmieniać się pod wpływem dodatkowych czynników powodujących zmianę w myśleniu i postępowaniu. Wydaje się, że niektóre zradykalizowane osoby przez długi okres prawie nie były związane z islamem i prowadziły bardzo swobodny tryb życia. Zmiana w ich zachowaniu następowała zwykle w wyniku ważnego (osobistego) wydarzenia, po którym następował nagły ideologiczny zwrot w myśleniu. Dawne życie uznawano za złe i pozbawione sensu, nowe podporządkowywano religii islamskiej. Jeszcze inni, praktykujący młodzi muzułmanie, wykazywali większe – w niektórych przypadkach bardziej rygorystyczne – przekonania religijne, niż ich rodzice. Nazywani „odmieńcami” nie byli akceptowani przez rówieśników i kolegów z klasy. W rezultacie, marginalizowani społecznie, świadomie szukali wsparcia w „czystym” islamie i zrozumienia wśród ortodoksyjnych ludzi o podobnych poglądach⁵³. Trudno jest dokładnie oszacować wielkość grupy zradykalizowanych muzułmanów w Holandii. Wskazuje się natomiast, że z ok. miliona muzułmanów zamieszkujących Holandię, od 20 do 30 tys. młodych członków tej społeczności jest podatnych na radykalne idee. Warto jednak zwrócić uwagę, że „podatny” nie oznacza „zradykalizowany”, ani również to, że „podatny” jest terrorystą czy wspiera przemoc (terroryzm)⁵⁴.

Z punktu widzenia AIVD i NCTb radykalizacja młodych ludzi stanowi w Holandii zagrożenie. W przypadku służb bezpieczeństwa i wywiadu nie chodzi tu przede wszystkim (lub wyłącznie) o możliwe do wykazania elementy rzeczywistego zagrożenia, ale raczej o potencjalny jego wymiar, opierający się na radykalnych poglądach oraz ideach mogących prowadzić do przemocy, zakłócenia porządku publicznego i pogwałcenia demokratycznych zasad i wartości. Zagrożeniem, jakie się z tym wiąże, jest pojawienie się atmosfery frustracji u niektórych muzułmanów, związanej z życiem w wielokulturowym i wieloetnicznym społeczeństwie holenderskim. Dyskryminacja i nierówne traktowanie przypadające w udziale części imigrantom nie-zachodnim może wiązać się w efekcie z konfrontacjami międzyetnicznymi. Holenderski dyskurs społeczno-polityczny od dawna już dotyczy niewralgicznych stron związanych ze współistnieniem muzułmanów i nie-muzułmanów w tym kraju. Dodatkowo, od czasu zamachu na World Trade Center oraz kilku rodzimych wydarzeń, mocno wybrzmiewa kwestia możliwego zagrożenia dla państwa i jego mieszkańców ze strony zradykalizowanych muzułmanów. Religia islamska, według badaczy, w oczach części holenderskiego społeczeń-

⁵³ *Radicalisering in problematische jeugdgroepen...*, s. 29-37.

⁵⁴ T. Noten, T. Witte, *Radicalisering moslim jongeren in Rotterdam?*, „Journal of Social Intervention. Theory and Practice” 2011, vol. 20, iss. 2, s. 54-69.

czeństwa wydaje się stanowić zagrożenie w szerszym kontekście, tak dla Holandii, jak i dla bezpieczeństwa całego świata zachodniego⁵⁵.

Wyjątkowy casus, gdzie przestępczość i radykalizacja nieletnich muzułmanów łączą się ze sobą, dotyczy problematycznej grupy młodzieży mieszkającej w Delft. Jeśli weźmie się pod uwagę jej wielkość, nie ma innego przypadku w Holandii, w którym tak wielu młodych ludzi, zaangażowanych w grupie rówieśników, zradyzalizowało się i w znacznej mierze wyjechało do Syrii. Zdecydowana większość z nich знаła się z kontaktów nawiązanych poza domem. To w Delft powstała grupa, która w wyniku kilku wydarzeń wyzwających (m.in. śmierć członka grupy w wyniku działania przestępczego) zaczęła zgłębiać religię islamską, a następnie uległa ideologii dżihadystycznej.

Grupę muzułmańskiej młodzieży z Delft można scharakteryzować jako płynną sieć, w ramach której powstały grupy lub podsieci, również takie, które zaangażowały się ideologicznie. Grupa działała w sąsiedztwie wielu osób o bardzo zróżnicowanym pochodzeniu migracyjnym, które miały problemy w istotnych obszarach związanych z integracją, tj. na rynkach: edukacyjnym, pracy oraz mieszkaniowym. W wielu rodzinach występowały problemy wychowawcze. Wyniki obszernego studium przypadku⁵⁶ pokazują, że wspomniane okoliczności i związana z nimi kryminogenna kultura uliczna stanowiły pożywkę, zarówno dla świata przestępczego, jak i dla rozwoju radykalnej ideologii islamskiej. Warto przy tym dodać, że środowisko kryminogenne nie wydaje się być wystarczającym warunkiem sprzyjającym tej formie radykalizacji młodych ludzi w ogóle. Do ruchu dżihadystycznego, który narodził się w wyniku wojny domowej w Syrii, dołączyła relatywnie niewielka część młodzieży związana z grupą przestępczą z Delft. Zmianę postaw tych młodych ludzi nie można zatem wytłumaczyć tylko czynnikami, które leżą w samej grupie lub w dynamice jej rozwoju. Dżihadystom bowiem udało się również dotrzeć do części młodzieży muzułmańskiej spoza tej grupy z przesłaniem obrony islamskich wartości przed atakiem zachodu. Poczucie odrzucenia bowiem islamu przez społeczeństwa zachodnie, jako religii niekorrespondującej z kulturą europejską, może powodować u niektórych muzułmanów rosnącą frustrację, a ta z kolei może prowadzić do poszukiwania pomocy u imamów dżihadystów, co miało miejsce w Delft⁵⁷. Warto dodać, że radykalizacja młodzieży z Delft nabrała tempa, gdy nawiązany został kontakt z siatką dżihadystyczną w regionie haskim, która z kolei wyłoniła się częściowo pod wpływem Sharia4Belgium⁵⁸.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Radicalisering in problematische jeugdgroepen...*, s. 29-36.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ E. Bakker, P. Grol, *Nederlandse Jihadisten, van naïeve idealisten tot geharde terroristen*, Amsterdam 2016.

Obraz związku między przestępczością a radykalizacją, który wyłania się ze wspomnianego powyżej przypadku, nie jest zatem jednoznaczny. Jedni z grupy, jako pierwsi wyjechali do Syrii i przebywali tam dłuższy czas (lub zginęli), drudzy wrócili do Holandii po krótkim pobycie poza domem. Ci, którzy ulegli radykalizacji nie byli najbardziej zaangażowani w grupie przestępczej. Byli i tacy, którzy relatywnie dość dobrze radzili sobie w szkole, ale i tacy którzy popełnili poważne przestępstwa. Wśród tych ostatnich najbardziej doświadczeni przestępcy nie brali udziału w procesie radykalizacji.

Analiza innych problematycznych grup młodzieżowych⁵⁹ w Holandii pokazuje, że istnieje wiele podobnych skupisk młodych ludzi, w przypadku których co najmniej jedna osoba uległa radykalizacji postaw. Zwykle jednak dotyczy to kilku przypadków. Wydaje się, że do wyraźnej i poważnej zmiany postaw dochodzi najczęściej na poziomie samej grupy. Cechą charakterystyczną tych społeczności jest funkcjonowanie w dzielnicach zamieszkałych przez imigrantów znajdujących się w niekorzystnej sytuacji bytowej. Dużą ich część stanowią młodzi ludzie.

Podsumowując, radykalizację w grupach młodzieżowych w Holandii (w tym w Delft) można wytłumaczyć podłożem problematycznego sąsiedztwa i okolicznościami indywidualnymi (śmierć członka grupy lub członka rodziny), pytaniami egzystencjalnymi wynikającymi z postrzeganego przez młodych muzułmanów poczucia dyskryminacji i nierównego traktowania ze strony Holendrów. Istotny jest również wpływ samych dżihadystów i radykalnych imamów z najbliższego otoczenia, na który młodzi ludzie w pewnym okresie swojego życia są niezwykle podatni.

Zakończenie

Radykalizacja ma nie tylko wiele twarzy, ale również różne drogi, którymi podążają osoby zaangażowane w ten proces. W literaturze naukowej wymienia się różne ścieżki rozwoju i czynniki wyzwajające, które wpływają na zmianę myśli i postaw danej osoby/osób⁶⁰. Jak dotąd nie osiągnięto też akademickiego konsensusu, co do sposobu jednolitego definiowania radykalizacji, ani zadowalającej odpowiedzi na pytanie, jaka jest jej zasadnicza przyczyna. Nierzadko również samo pojęcie „radykalizm” jest zamiennie stosowane z pojęciem „ekstremizm”, co według części badaczy jest istotnym nadużyciem wprowadzającym chaos definicyjny. W konsekwencji może on prowadzić do błędów szacunkowych związanych z analizowanym zagrożeniem.

⁵⁹ *Radicalisering in problematische jeugdgroepen...*, s. 116-135.

⁶⁰ A.R. Feddes, L. Nickolson, B. Doosje, *Triggerfactoren in het radicaliseringsproces*, WODC, Judicial studies. Radicalisation and terrorism, Den Haag 2016; *Triggerfactoren in het radicaliseringsproces. In het kort*, Centre of Expertise on Social Stability, Amsterdam 2016.

Światy i poglądy zróżnicowanego kulturowo społeczeństwa Holandii różnią się od siebie i wydają się na przestrzeni ostatnich lat jeszcze bardziej od siebie się oddalać. W zakresie polityki, norm rodzinnych, w zakresie wychowania i religii różnice te są znaczne. Oczywistym jest, że młodym muzułmanom trudno jest zrezygnować z własnego tradycyjnego kręgu kulturowego. Dorastają w hybrydowym świecie: w tradycyjnym domu i nowoczesnym środowisku. Ich możliwości na poziomie edukacji, zatrudnienia oraz zakwaterowania wciąż nie są zadowalające. Wykluczenie społeczne prowadzi do niepożądanych napięć i wzmacnia poczucie marginalizacji tych młodych ludzi, będących na początku swojej drogi życiowej. Taki stan rzeczy prowadzi do polaryzacji społecznej, zwiększając tym samym ryzyko wejścia na drogę przestępczą, konfliktu z prawem. Wycofanie się do zamkniętych społeczności jest zjawiskiem niepożądanym stwarzającym dodatkowe ryzyko wejścia na drogę radykalizacji islamskiej.

Problematyczna grupa młodzieżowa z Delft i dynamika jej rozwoju nie dają jednak bezpośredniego wyjaśnienia i odpowiedzi na pytanie, dlaczego ulegli oni radykalizacji. Występują tu różne czynniki powodujące decyzje zmiany dotychczasowego stylu życia. Wydaje się jednak, że czynnikiem najgroźniejszym w tej kwestii są potencjalne wpływy dżihadystów, zwłaszcza w problematycznych dzielnicach holenderskich miast i miasteczek, oferujących – zwłaszcza młodym, podatnym na radykalizację ludziom – możliwości schronienia i alternatyw egzystencjalnych.

Działania podejmowane przez organa decyzyjne w Niderlandach, zarówno w zakresie działań odgórnych, jak i oddolnych, odnoszące się do wszelkich przejawów zagrożeń związanych z radykalizacją, są wzajemnie komplementarne. Specjaliści w zakresie tej problematyki zasadniczo podzielają pogląd, że w najbliższych latach będzie to nadal istotna kwestia w ujęciu bezpieczeństwa państwa. Nie dotyczy ona jedynie zagrożenia dżihadem, lecz także innymi formami radykalizmu, ekstremizmu oraz terroryzmu.

Abstract

Violetta Gul-Rechlewicz

Radicalism and extremism on issue of radicalization of young Muslims in the Netherlands

Radicalism and extremism are concepts that are closely intertwined in the formation of state security policy. They are invoked both in the area of national and local policies. It seems necessary to refer to the definitional sphere of the aforementioned concepts, which often seem to be abused and freely interpreted. Although

in most countries there is no legal definition of radicalism and/or extremism, there are instead many government programs relating to countering these phenomena, since both are linked to a specific form of political violence, i.e. terrorism. The results of terminological and conceptual analyses of the definitions of extremism and radicalism indicate a consistent search by researchers for a common interpretive denominator to concretize the aforementioned phenomena in terms of the broader social sciences (including security sciences).

The article aims to indicate the lack of transparency in the definition of phenomena/processes in the area of conceptualization of issues related to radicalism and extremism, and attempts to organize them. The context of consideration is the events related to the radicalization of a group of young Muslims from Delft (the Netherlands), whose members undergoing the process of radicalization were recruited to Syria.

Keywords: radicalism, extremism, terrorism, Muslims, Netherlands, Delft, Syria

Bibliografia

- Antoszewski, A. & Herbut, R., *Systemy polityczne współczesnej Europy*, Warszawa 2006.
- Bakker, E. & Grol, P., *Nederlandse Jihadisten, van naïeve idealisten tot geharde terroristen*, Amsterdam 2016.
- Berger, J.M., *Extremism*, Cambridge 2018.
- Bötticher, A., *Radicalism and Extremism. Conceptualisation and Differentiation of two Controversial Terms in the German Debate*, Leiden 2017.
- Bötticher, A., *Towards Academic Consensus Definitions of Radicalism and Extremism*, „Perspectives on Terrorism” [August] 2017, vol. 11, no. 4.
- Carpenter, J.L., *Extremism U.S.A. The Facts behind Americas Radical Political Movements*, Phoenix 1964.
- Coolsaet, R., *What drives Europeans to Syria, and to IS? Insights from the Belgian case*. Egmont Paper No. 75, March 2015.
- Extremisme. Wat verstaat de AIVD onder extremisme?*, <https://www.aivd.nl/onderwerpen/extremisme>.
- Extremismus*, <https://www.duden.de/rechtschreibung/Extremismus>.
- Extremismus im demokratischen Rechtsstaat – Ausgewählte Texte und Materialien zur aktuellen Diskussion*, ed. M. Funke, Bonn 1978.
- Feddes, A.R., Nickolson, L. & Doosje, B., *Triggerfactoren in het radicaliseringsproces*, WODC, Judicial studies. Radicalisation and terrorism, Den Haag 2016.

- Glossar, *Was ist der Unterschied zwischen radikal und extremistisch?*, http://www.verfassungsschutz.de/de/Glossar_FAQ/FAQ/.
- Hołub, A., *Ekstremizm i radykalizm jako środowiska rozwoju terroryzmu*, „*Studia Politicae Universitatis Silesiensis*” 2016, t. 17.
- Hołub, A., *Współczesne partie radykalnej lewicy w Republice Federalnej Niemiec. Nowa rzeczywistość – stare cele?*, Olsztyn 2013.
- Komisja Europejska, 2002, https://ec.europa.eu/home-affairs/e-library/glossary/radicalisation_en.
- Komisja Europejska, 2005, *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie rekrutacji terrorystów: analiza czynników wpływających na gwałtowną radykalizację postaw*, COM(2005)313 final, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52005DC0313&from=EN>.
- Komisja Europejska, 2018, *High-Level Commission Expert Group on Radicalisation* (HLCEGR), https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-security/20180613_final-report-radicalisation.pdf.
- Leonowicz, R., *Straż Graniczna wobec terroryzmu. Wybrane zagadnienia materialno-prawne*, [in:] *Jakość w działaniach na rzecz bezpieczeństwa wewnętrznego państw Grupy Wyszehradzkiej z perspektywy europejskiej*, eds. P. Majer, M. Sitek, Józefów 2011.
- Lipset, S.M. & Raab, E., *The Politics of Unreason. Right Wing Extremism in America 1790-1970*, New York 1970.
- Lowe, D., *Prevent Strategies: The Problems Associated in Defining Extremism. The Case of the United Kingdom*, „*Studies in Conflict & Terrorism*” 2017, vol. 11, no. 40.
- Mazurczak, J., *Radykalizacja jako proces prowadzący do ekstremizmu i terroryzmu*, „*Miscellanea Anthropologica et Sociologica*” 2020, vol. 2, nr 21.
- Mc Neil-Wilson, R., Gerrand, V., Scrinzi, F. & Triandafyllidou, A., *Polarisation, Violent Extremism and Resilience in Europe today*, Glasgow 2019.
- Mead, W.B., *Extremism and Cognition. Styles of Irresponsibility in American Society*, Dubuque 1971.
- Metzler, E., *Let's Talk about Extremism*, Scottsdale 1968.
- Midlarsky, M., *Origins of Political Extremism. Mass Violence in the Twentieth Century and Beyond*, Cambridge 2011.
- Mudde, C., *Populist Radical Right Parties in Europe*, New York 2007.
- Nauka o polityce*, ed. Z. Blok, Poznań 1987.
- Noten, T. & Witte, T., *Radicalising muslim jongeren in Rotterdam?*, „*Journal of Social Intervention. Theory and Practice*” 2011, vol. 20, iss. 2.
- Olsson, S., „*True, Masculine Men Are Not Like Women!*” *Salafism between Extremism and Democracy*, „*Religions*” 2020, vol. 3, no. 11.

- Pradhan, R.G., *Extremism in India*, „The New Statesman”, vol. II, no. 46.
- Radicalisering in problematische jeugdgroepen*, eds. R. Neve, S. Eris, F. Weerman, J.-W. van Prooijen, V. Ljujic, I. Versteeg, Amsterdam 2019.
- Safire, W., *On Language. What's an Extremist?*, „The New York Times”, 14 I 1994.
- Schmid, A.P., *Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review*, ICCT Research Paper 2013, vol. 1, no. 97.
- Schmid, A.P., *Violent and Non-Violent Extremism: Two Sides of the Same Coin? Retrieved from The Hague*, 2014, <http://www.icct.nl/download/file/ICCT-Schmid-Violent-Non-ViolentExtremism-May-2014.pdf>.
- Schmid, A.P., Forest, J.F. & Lowe, T., *Terrorism Studies: A Glimpse at the Current State of Research (2020/2021)*, „Perspectives on Terrorism” 2021, vol. 15, iss. 3.
- Scruton, R., *Słownik myśli politycznej*, Poznań 2002.
- Stöss, R., *Rechtsextremismus im vereinten Deutschland*, Berlin 2000.
- Terrorist Threat Assessment of the Netherlands 44*, April 2017, NCTV.
- Tokarczyk, R., *Teoretyczna a praktyczna istota współczesnego ekstremizmu politycznego*, [in:] *Doktryny i ruchy współczesnego ekstremizmu politycznego*, ed. E. Olszewski, Lublin 2004.
- Triggerfactors in het radicaliseringsproces. In het kort*, Centre of Expertise on Social Stability, Amsterdam 2016.
- Verfassungsschutzbericht 1974, Bonn 1975.
- Vlieg, M. & de Koning, M., *Beleidsinstrumenten en Extremistische Wereldbeelden*, Een verkennend rapport, Nijmegen 2020.
- Wirsching, A., „Przemoc przeciw przemocy?”. *O ideologicznych założeniach ekstremizmu prawicowego i lewicowego po I wojnie światowej*, [in:] *Skrajnie prawicowe ideologie w historii i współczesności*, ed. U. Backes, Wałbrzych 2005.

Violetta Gul-Rechlewicz – dr hab. politologii, profesor w Zakładzie Bezpieczeństwa Międzynarodowego w Instytucie Nauk o Bezpieczeństwie Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. ORCID: 0000-0002-6471-2395

Piotr Kosiorek

Sytuacja, rola i znaczenie imigrantów z byłego ZSRR w Izraelu – między tożsamością radziecką a żydowską

Abstrakt

Imigranci z byłych republik radzieckich przyjeżdżali do Izraela w różnych okolicznościach, motywowani czynnikami natury politycznej, ekonomicznej, społecznej oraz kwestiami bezpieczeństwa. Ich największa liczba przybywała do państwa żydowskiego w ramach fali migracyjnej lat 70. XX w., oraz przede wszystkim „wielkiej rosyjskiej aliji” lat 90. tegoż wieku. Kolejna liczna grupa wyemigrowała w latach 2000-2009 oraz 2014-2019. Wzrasta także liczba osób pochodzenia żydowskiego przybywających do Izraela w związku z otwartą agresją rosyjską na Ukrainę. Wychodzący z byłych republik radzieckich to kolejny komponent izraelskiej wielokulturowości. Wśród rosyjskojęzycznych przybyszy dość nietypową zbiorowością są oligarchowie, biznesmeni oraz miliarderzy, którzy również oddziałują na życie społeczno-polityczne kraju, szczególnie w sferze instytucjonalnej. Warta odnotowania jest także występująca obecnie tendencja łączenia elementów radzieckich i żydowskich w sferze polityki historycznej oraz uzupełnianie izraelskiej historiografii okresu II wojny światowej o wątki związane z ZSRR. Celem niniejszego artykułu jest analiza roli i znaczenia społeczności rosyjskojęzycznych Żydów w Izraelu. Tekst stanowi próbę odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu i na jakich płaszczyznach można mówić o unifikacji dwóch zbiorowości – miejscowej izraelskiej oraz imigranckiej.

Słowa kluczowe: Izrael, ZSRR, państwa postradzieckie, demografia, migracje, fale migracyjne, alija

Wstęp

Fale migracyjne wraz z propagowaniem oraz rozwijaniem osadnictwa żydowskiego w Palestynie to jedne z głównych czynników mających wpływ na powstanie współczesnego Izraela. Obie kwestie stały się fundamentem dla założenia państwa żydowskiego już za czasów Teodora Herzla (1860-1904) – austriackiego dziennikarza żydowskiego pochodzenia, który ideę syjonistyczną przekształcił w projekt o charakterze politycznym. W swojej książce pt. *Państwo żydowskie* z 1896 r. postulował nie tylko utworzenie ojczyzny społeczno-politycznej dla Żydów, lecz także opracował projekt emigracji osadników do Palestyny. Ciałem mającym porządkować sprawy biznesowe i ekonomiczne imigrantów była agencja o nazwie Kompania Żydowska. Kolonizacja miała być stopniowa, a nowi przybysze mieli zająć się budową infrastruktury drogowej i kolejowej oraz łączności telefonicznej¹. W 1897 r. w Bazylei odbył się I Kongres Syjonistyczny, na którym przyjęto tzw. „program bazylejski” określający cele i zasady syjonizmu jako ruchu politycznego. Priorytetem oraz podstawowym założeniem programu było utworzenie państwa żydowskiego, którego istnienie miało być potwierdzone przez prawo międzynarodowe. Określono także środki i metody, które miały doprowadzić do utworzenia siedziby narodowej dla Żydów. Jednym z nich było osiedlanie się w Palestynie żydowskich robotników, rzemieślników, rolników czy fabrykantów². Herzl zorganizował sprawny aparat polityczny umożliwiający urzeczywistnienie kolonizacji Palestyny, jednak warto odnotować, że jeszcze przed wystąpieniem austriackiego dziennikarza miała miejsce pierwsza *alija* (fala migracyjna, hebr. *wstąpienie*). Była ona związana z zamieszkami rewolucyjnymi w Rosji po śmierci cara Aleksandra II Romanowa w 1881 r. Wtedy to, na skutek oskarżenia Żydów o wszystkie nieszczęścia, jakie spadły na naród rosyjski, rozpoczęła się pierwsza masowa migracja ludności żydowskiej do Palestyny. W okresie poprzedzającym utworzenie Państwa Izrael, czyli do 1948 r., miało miejsce sześć aliji. Odpowiednio w latach 1881-1903, 1904-1913, 1919-1923, 1924-1931, 1931-1940 i 1941-1948. W ich wyniku liczba Żydów zamieszkujących Palestynę zwiększyła się z ok. 40 tys. w 1880 r. do ok. 500 tys. w 1947 r.³. Po powstaniu Izraela w 1948 r. trendy demograficzne także były rosnące. W latach 1948-1951 miała miejsce masowa migracja licząca blisko 690 tys. osób, w tym ponad 106 tys. Żydów z Polski⁴. Ludność żydowska przybywała do Izraela z różnych zakątków świata, skutkiem czego społeczeństwo izraelskie stało się mozaiką społeczno-kulturową. Taki stan

¹ D. Cohn-Sherbok, D. El-Alami, *Konflikt palestyński – izraelski*, Warszawa 2002, s. 21.

² D. Grinberg, *Bazylejski program*, http://www.jhi.pl/psj/bazylejski_program (30 VI 2022).

³ M. Jadwiszczok, *Pierwsza wojna izraelsko-arabska 1948 roku i jej wpływ na formowanie się Izraelskich Sił Obronnych*, Poznań 2010, s. 8.

⁴ J. Kaplan, *The Mass Migration to Israel of the 1950s*, <https://www.myjewishlearning.com/article/the-mass-migration-of-the-1950s/> (30 VI 2022).

rzeczy utrzymuje się do dzisiaj, bowiem do Izraela wciąż przyjeżdżają nowi przybysze. Celem niniejszego artykułu jest analiza sytuacji jednej z grup imigrantów – Żydów z byłych republik radzieckich. Ich największa obserwowalna liczba przybywała do państwa żydowskiego w latach 70. i przede wszystkim 90. XX w. Kolejna liczna grupa wyemigrowała w latach 2000-2009 oraz 2014-2019. Wzrasta także liczba osób pochodzenia żydowskiego przybywających do Izraela w związku z nową odsłoną wojny na Ukrainie. Warto odnotować również specyficzne grono oligarchów, miliarderów oraz biznesmenów z byłych republik związkowych, którzy także oddziałują na życie społeczne oraz polityczne kraju. Hipoteza tekstu opiera się na założeniu, że imigranci z państw postradzieckich doprowadzili do hybrydyzacji izraelskiej i radzieckiej tożsamości podtrzymując związki z pierwotną ojczyzną przy jednoczesnej asymilacji z izraelskim społeczeństwem. Pytanie badawcze towarzyszące hipotezie dotyczy zagadnienia, w jakich sferach (państwowej, ideologicznej, tożsamościowej czy kulturowej) dokonano się połączenie dwóch zbiorowości – miejscowej izraelskiej oraz imigranckiej. Główne metody badawcze wykorzystane w tekście to metoda behawioralna oraz wnioskowanie. Analiza postępowania grup i jednostek względem ich roli w szerszej zbiorowości politycznej wraz ze zbadaniem następstw oraz przesłanek związanych z migracjami przybyszów z byłego ZSRR do Izraela pomogą w rozważeniu zaprezentowanej hipotezy, a także umożliwią umiejscowienie imigrantów z byłych republik związkowych w społeczeństwie państwa żydowskiego.

Fala migracyjna z lat 70. XX w.

Izrael promujący przyjazd i osiedlanie się ludności żydowskiej w kraju ma w założeniu być „domem dla wszystkich Żydów”⁵, co w głównej mierze determinuje działania decydentów politycznych, którzy w swojej polityce wewnętrznej i publicznej eksponują głównie komponenty żydowskie. Niesie to za sobą implikacje także w kontekście polityki demograficznej Izraela, ponieważ aspekt populacyjny jest istotnym elementem w konflikcie z Palestyńczykami. Sergio Della Pergola wskazuje, że głównym wyzwaniem dla Państwa Izrael jako rdzennego państwa narodu żydowskiego jest zachowanie wyraźnej i niekwestionowanej większości żydowskiej wśród całkowitej populacji Izraela⁶. W lipcu 1950 r. w celu powiększenia

⁵ W takim tonie wypowiadał się m.in. były premier Izraela, Benjamin Netanyahu w 2015 r., kiedy to w kraju miały miejsce napięcia między ortodoksami a Żydami reformowanymi. T. Pileggi, T. Staff, *Netanyahu Doubles Down in Reform row: 'Israel is Home for All Jews'* [12 VI 2015], <https://www.timesofisrael.com/netanyahu-doubles-down-in-reform-row-israel-is-home-for-all-jews/> (30 VI 2022).

⁶ S. Della Pergola, *Jewish Demographic Policies. Population Trends and Options in Israel and in Diaspora* (Jewish People Policy Institute), Jerozolima 2011, s. 11.

liczby obywateli Kneset uchwalił *Prawo Powrotu*. To właśnie na jego podstawie imigranci z byłego ZSRR mogli osiedlić się w Izraelu. Według artykułu pierwszego dokumentu, każda osoba pochodzenia żydowskiego ma prawo przybyć do kraju i otrzymać obywatelstwo⁷. Akt prawny uzupełniono o dwie poprawki w 1954 i w 1970 r. W następstwie drugiej, *Prawo Powrotu* rozszerzono na potomków oraz współmałżonków Żydów. Nowelizacja definiowała także „Żyda” jako osobę urodzoną z matki Żydówki, która dokonała konwersji na judaizm, nie będącą wyznawcą żadnej innej religii⁸. Pomimo możliwości prawnej ze strony Państwa Izrael, Moskwa utrudniała emigrację z ZSRR. Dopiero na początku lat 70. XX w., w wyniku odprężenia pomiędzy Wschodem i Zachodem oraz przyjęcia tzw. poprawki Jacksona-Vanika mającej na celu wywarcie presji handlowej na kraje bloku komunistycznego, ograniczające swobodę emigracji i prawa człowieka, pojawiła się pierwsza możliwość wyjazdu większej liczby osób z ZSRR⁹. Co prawda władze w Moskwie pozwalały na emigrację od 1968 r. w ramach tzw. „łączenia rodzin”, jednak wychodźstwo było ograniczone corocznie. Szacuje się, że w latach 1970-1988 z ZSRR wyemigrowało ok. 291 tys. Żydów¹⁰, z czego ok. 165 tys. jako kierunek wybrało Izrael¹¹.

Cechą charakterystyczną przybyszów z lat 70. było silne poczucie żydowskiej tożsamości. Ci, którzy wyjechali do Izraela byli w pełni świadomi wyboru destynacji. Znaczna część imigrantów jako cel podróży z różnych przyczyn wybierała również Stany Zjednoczone. W ramach tej *aliji*, do państwa żydowskiego udawały się osoby z Gruzji czy Mołdawii oraz także z Azji Środkowej i krajów bałtyckich, z których te ostatnie częścią ZSRR stały się dopiero w 1940 r. Oznaczało to, że społeczeństwa tych państw nie były w dużym stopniu „zsowietyzowane”. Na tych obszarach wciąż była silna pamięć o żydowskich tradycjach oraz idei syjonizmu¹². Szczególnie aktywna w dążeniu do dołączenia do izraelskiej wspólnoty narodowej była mniejszość żydowska w Gruzji, publicznie domagająca się prawa do emigracji. Motywacja radzieckich Żydów była silna do tego stopnia, że zakładali grupy edukacyjne w celu nauki współczesnego języka hebrajskiego,

⁷ Jewish Virtual Library, *Israel's Basic Laws: The Law of Return*, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/israel-s-law-of-return> (30 VI 2022).

⁸ *Ibidem*.

⁹ C. Moh, *The Jackson-Vanik Amendment and U.S.-Russian Relations* [3 II 2010], <https://www.wilsoncenter.org/event/the-jackson-vanik-amendment-and-us-russian-relations> (30 VI 2022).

¹⁰ M. Tolts, *A Half Century of Jewish Emigration from the Former Soviet Union*, Jerozolima 2019, s. 1-2.

¹¹ Jewish Virtual Library, *Total Immigration to Israel from the Former Soviet Union (1948 – Present)*, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/total-immigration-to-israel-from-former-soviet-union> (30 VI 2022). Warto odnotować, że dane dot. liczebności *aliji* z lat 70. XX w. różnią się w zależności od materiału źródłowego. Anita Shapira podaje, że było to ok. 200 tys. osób. Patrz: A. Shapira, *Historia Izraela*, Warszawa 2018, s. 524.

¹² A. Shapira, *Historia Izraela...*, s. 534.

żydowskiej tradycji oraz zasad judaizmu. Organizowali spotkania, podczas których śpiewali pieśni w języku hebrajskim oraz prowadzili dysputy o Izraelu¹³. Z tego względu falę migracyjną tamtego okresu określa się mianem „aliji syjonistycznej”. Nie bez znaczenia był także wynik wojny sześciodniowej, skutkiem której było rozbudzenie wśród Żydów z państw związkowych poczucia dumy z własnego pochodzenia i tożsamości. Efektem wojny było czterokrotne zwiększenie terytorium Państwa Izrael¹⁴, wzrost gospodarczy oraz podniesienie standardu życia izraelskich obywateli¹⁵. Aspekt ekonomiczny zdecydowanie wpłynął na zwiększenie zainteresowania osiedleniem się w Izraelu. Recesja, stagnacja gospodarcza wczesnych lat 60. XX w. była wyraźnie wypierana przez korzystną koniunkturę po wojnie. Dodatkowo z diaspory żydowskiej z Zachodu napływało wsparcie finansowe mające pomóc w absorpcji radzieckich Żydów do izraelskiego społeczeństwa¹⁶. Proces wchłonięcia tej grupy wychodźców z ZSRR, z uwagi na nastawienie i motywację imigrantów do dołączenia do żydowskiej wspólnoty narodowej w Izraelu, należy ocenić pozytywnie. Pomimo faktu, iż Żydzi z republik związkowych zmagali się z negatywnymi stereotypami, to dosyć szybko udało im się dopasować do izraelskiego społeczeństwa. Po przybyciu do Izraela wkomponowali się w obraz tradycyjnego imigranta-syjonisty, który zrywał z kulturą diaspory oraz dotychczasowym dziedzictwem narodowym, aby stać się „nowym Żydem”, zdrowym na „ciele i duchu”. Tak jak koloniści z *aliji* poprzedzających utworzenie Izraela, porzucali swoją dawną tożsamość oraz przyjmowali nowe, hebrajskie imiona i nazwiska. Przystawali mówić po rosyjsku i uczyli się hebrajskiego będąc w pełni świadomi faktu, iż to ten język jest teraz ich ojczystym. Skuteczna integracja była możliwa, ponieważ wychodźcy w latach 70. XX w. nie mieli możliwości utrzymywania kontaktów z dawną ojczyzną z uwagi na zerwanie stosunków dyplomatycznych państw bloku komunistycznego z Izraelem w następstwie wojny sześciodniowej. Żydzi, którzy dołączyli w tym czasie do izraelskiej wspólnoty narodowej, są dzisiaj dość wysoko sytuowani w hierarchii społecznej. Zajmują ważne stanowiska w armii, polityce czy administracji państwowej. Istotna jest tutaj jednak indywidualna kwestia przynależności do rosyjskojęzycznej społeczności. Imigranci z ZSRR nie są bowiem formacją jednolitą i pomimo faktu, iż wkomponowali się w izraelską wielokulturowość, część z nich w różnym stopniu utożsamia się z krajem pochodzenia, np. zachowując język rosyjski, przy jednoczesnym braku identyfikacji z ZSRR. Niektórzy w dalszym ciągu oficjalnie przyznają się do swoich korzeni¹⁷. To w jak odmienny

¹³ *Ibidem*, s. 360-361.

¹⁴ Eadem, *Israel: A History*, Waltham 2012, s. 307.

¹⁵ *Ibidem*, s. 321.

¹⁶ Eadem, *Historia Izraela...*, s. 360.

¹⁷ M. Matusiak, *Rosyjska ulica. Miejsce i znaczenie imigrantów z byłego ZSRR w Izraelu*, „Punkt Widzenia OSW” 2021, nr 84, s. 13-14.

sposób przybycze z państw byłego ZSRR aklimatyzują się w Państwie Izrael widać na przykładzie kolejnej rosyjskojęzycznej *aliji* z lat 90. XX w., największej pod względem liczebności.

Alija lat 90. XX w.

Fala migracyjna z lat 90. XX w. jest szczególna pod wieloma względami. Osadnicy z Rosji od wczesnych faz formowania się ruchu syjonistycznego stanowili bardzo liczną część ludności przybywającej do Palestyny. Jednak to *aliji* z lat 90. XX w. przypisuje się obecnie włączenie rosyjskiego oraz także radzieckiego komponentu do izraelskiej wielokulturowości. Przede wszystkim szczególny jest tutaj masowy charakter imigracji. W latach 1989-1999 z byłych republik związkowych do Izraela przyjechało ponad 836 tys. Żydów¹⁸. Najwięcej z Ukrainy (33%) i Rosji (32%), reszta z Białorusi (8%), Mołdawii (6%) oraz państw bałtyckich (2%)¹⁹. Pozostałe 19% imigrantów pochodziło z państw azjatyckich, takich jak Uzbekistan, Azerbejdżan, Gruzja i innych²⁰. „Wielka rosyjska alija” (*Alija Russit*) była możliwa dzięki liberalizacji prawa emigracyjnego wynikającej z reform przeprowadzonych przez Michaiła Gorbaczowa, prowadzących do przekształceń komunistycznego systemu ZSRR²¹. Przyczyn wychodźstwa o takiej skali można upatrywać w chęci poprawy warunków bytowych i podniesienia statusu ekonomicznego²², pragnieniu zmiany środowiska politycznego, ucieczki od opresyjnego systemu komunistycznego oraz obawy przed działaniami antyżydowskimi po załamaniu milicyjnego porządku w byłym Związku Radzieckim²³. Inaczej niż w przypadku poprzedniej fali migracyjnej, bardzo mały odsetek radzieckich Żydów kierował się pobudkami religijnymi czy ideowymi. Co więcej, Izrael wcale nie był główną destynacją emigrujących i podobnie jak w latach 70. XX w. liczna grupa próbowała udać się do USA²⁴. Z uwagi na kwestie demograficzne była to bardzo niebezpieczna tendencja dla Izraela, tym bardziej, iż w latach 80. XX w. odnotowano

¹⁸ Obliczenia własne na podstawie: Jewish Virtual Library, *Total Immigration...* W literaturze przedmiotu pojawiają się także dane mówiące o ponad milionowej rzeszy imigrantów. Taka liczba jest realna po uwzględnieniu przybyszy, którzy przyjechali do Izraela po 2000 r. W tekście okres ten będzie jednak uwzględniony w innym podrozdziale.

¹⁹ Central Bureau of Statistics, *Immigration to Israel from the Former Soviet Union* [10 I 2001], https://www.cbs.gov.il/en/Statistical/immigration_e.pdf (30 VI 2022).

²⁰ *Ibidem*.

²¹ E. Rudnik, *Spółeczeństwo Izraela – kim są i skąd wzięli się Izraelczycy?*, [w:] *Państwo Izrael. Analiza politologiczno-prawna*, red. E. Rudnik, Warszawa 2006, s. 19.

²² Z tego względu bywa także nazywana potocznie „aliją kielbasianą”, od wyjazdu „za kielbasą”.

²³ *Ibidem*, s. 20.

²⁴ A.M. Solarz, *Podziały wśród społeczności żydowskiej i problemy bezpieczeństwa Izraela*, „Wschodnioznawstwo” 2012, s. 142-143.

najniższy przyrwył ludności. Władze państwowe podjęły zatem kroki mające na celu sztuczne ukierunkowanie wyboru celu podróży rosyjskojęzycznych Żydów. Rząd Icchaka Szamira porozumiał się ze stroną amerykańską w sprawie nowych warunków wydawania wiz, co doprowadziło do wprowadzenia utrudnień natury prawnej związanych z osiedlaniem się w Stanach Zjednoczonych. Skutkiem tego przestawał obowiązywać model wizowy, w którym imigranci mogli uzyskać zgodę na wyjazd na podstawie wizy izraelskiej wydawanej przez przedstawicielstwa Holandii w ZSRR, aby następnie przez tranzyt w Austrii udać się do USA. Od końca 1989 r. wyjazd do Stanów Zjednoczonych był możliwy tylko w przypadku przejścia procedury uzyskania amerykańskiej wizy na terenie Związku Radzieckiego, co było znacznie trudniejsze²⁵. Dla ukierunkowania miejsca osiedlania się Żydów z ZSRR wykorzystano Nativ (Biuro Łącznikowe), organizację powołaną w 1952 r. przez Ben Guriona, od początków działalności mającą za zadanie umożliwianie emigracji Żydom do Palestyny (także nielegalnej). Jednostka doprowadziła do przyjazdu do Izraela w sumie ponad dwóch milionów Żydów, z czego 1,2 mln po 1989 r.²⁶. Nativ nie kierowało się w swoim działaniu dobrem oraz wolnością imigrantów. Najistotniejsze było „skierowanie” jak największej liczby osób do Izraela, co wpisywało się w politykę demograficzną państwa żydowskiego.

Fala migracyjna lat 90. XX w. z uwagi na liczebność była najbardziej kompleksową w dziejach Izraela. Imigranci przybyli do kraju, w którym występowały wyraźne i dość silne podziały wewnętrzne. Były to spory na linii świeccy – religijni Żydzi (włączając w to także konflikty w łonie judaizmu), Żydzi orientalni – Żydzi Aszkenazyjscy oraz podział na lewicę i prawicę. *Alija Russit* z jednej strony uwioczniała kolejne odrębności w sferze tożsamościowej w już i tak podzielonym oraz zróżnicowanym społeczeństwie izraelskim, z drugiej jednak przyczyniła się do zniwelowania i osłabienia różnic między Żydami orientalnymi a Aszkenazyjczykami²⁷. Przyjezdni wyraźnie wyróżniali się na tle społeczeństwa przyjmującego. Była to bardzo wykształcona grupa ludzi o wysokich kwalifikacjach. Tytuły akademickie posiadało 60% imigrantów, z kolei u Izraelczyków było to połowę mniej²⁸. Wśród rosyjskojęzycznych Żydów znaleźli się liczni inżynierowie, naukowcy czy lekarze. Biorąc pod uwagę tylko lata 1990-1993 do Izraela

²⁵ M. Matusiak, *op.cit.*, s. 15-16.

²⁶ Israel Intelligence Heritage & Commemoration Centre (IICC), *Nativ*, https://www.iicc.org.il/?module=category&item_id=110 (10 VII 2022). W ramach operacji „Tajny Most” także polska strona była zaangażowana w transport radzieckich Żydów do Izraela. Zob. T. Kozłowski, *Jak organizowano tranzyt Żydów z ZSRR* [1 II 2017], <https://www.polityka.pl/tygodnik-polityka/historia/1609847,1,jak-organizowano-tranzyt-zydow-z-zsrr.read> (30 VI 2022).

²⁷ A. Picard, *Like A Phoenix: The Renaissance Of Sephardic/Mizrahi Identity In Israel In The 1970s and 1980s*, „Israel Studies” 2016, nr 2, s. 18.

²⁸ A. Shapira, *Historia Izraela...*, s. 523-524.

z terenów byłego ZSRR przyjechało 57 tys. inżynierów i 12 tys. lekarzy²⁹. Imigranci przywieźli ze sobą również ogromną wiedzę technologiczną. To właśnie dzięki Żydom z republik związkowych w Izraelu w latach 90. XX w. rozwinęła się branża high-tech, która stała się jedną z wiodących gałęzi przemysłu i istotnym źródłem eksportu tego kraju³⁰. Jednak pomimo niewielkich sukcesów natury gospodarczej, sytuacja ekonomiczna rosyjskojęzycznych imigrantów raczej nie była zadowalająca. Dużym problemem stała się nieadekwatność izraelskiego rynku pracy do wchłonięcia tak licznej ludności o wysokim cenzusie wykształcenia. Inną kwestią była rozbieżność profesji. Zawody, które w republikach związkowych były pożądane, zupełnie nie odpowiadały warunkom izraelskim. Gałęzie przemysłu, w których oczekiwali znaleźć zatrudnienie przyjezdni, to górnictwo, metalurgia, gazownictwo czy hydroenergetyka. W Izraelu natomiast znajdowali wakaty w sektorze budowlanym, rolnictwie oraz usługach, na stanowiskach obsadzonych wcześniej przez Palestyńczyków, którzy w wyniku I Intifady zostali zmuszeni do porzucenia swoich miejsc pracy. W konsekwencji wykwalifikowana oraz wykształcona kadra reprezentująca wysoki kapitał ludzki podejmowała się często niskopłatnych zawodów, poniżej swoich oczekiwań. Doprowadziło to do poczucia silnego wyalienowania części rosyjskojęzycznych Żydów, którzy czuli się oszukani przez Państwo Izrael. Kraj ten obiecywał im serdeczne przyjęcie do wspólnoty narodowej, a władze deklarowały, że nowi przybysze są potrzebni. Rzeczywistość sprawiła, iż z powodu braku perspektyw rozwoju dotychczasowej kariery zawodowej wśród części imigrantów pojawiło się poczucie nieprzydatności i opuszczenia. W związku z tym znalazła się grupa takich, którzy zdecydowali się wrócić do dawnej ojczyzny, bądź wyemigrowali do innego kraju³¹. Ich wiedza, doświadczenie oraz kompetencje były dla izraelskiej gospodarki w większości zbędne, nie licząc niewielkiej liczby specjalistów zatrudnionych w branży high-tech oraz sektorze IT, którzy rozwinęli w Izraelu dziedzinę nowych technologii³². Podsumowując sytuację ekonomiczną rosyjskojęzycznych imigrantów należy stwierdzić, że przez okres ponad dwudziestu lat byli oni gorzej sytuowani materialnie. Praktycznie od początku lat 90. XX w. większość z nich należała do

²⁹ S. Maital, *The Debilitating Brain Drain* [6 II 2013], <https://www.jpost.com/Magazine/Opinion/The-debilitating-brain-drain> (30 VI 2022).

³⁰ A. Shapira, *Historia Izraela...*, s. 525.

³¹ M. Matusiak, *op.cit.*, s. 32-33.

³² Kwestia niedostosowania izraelskiego rynku pracy do kapitału ludzkiego nie była problemem tylko rosyjskojęzycznej populacji kraju. Tamtejsze media w 2013 r. alarmowały o zjawisku drenażu mózgow występującym w państwie. Problem ten dotknął szczególnie nauk ścisłych, technicznych oraz matematycznych. Przyczyn tego można było upatrywać m.in. w rosnących kosztach życia w Izraelu, czy braku wolnych miejsc pracy w ww. dziedzinach. Badania wykazują, że spośród 360,5 tys. Izraelczyków, którzy ukończyli studia w latach 1985-2000, ponad 18 tys. mieszka za granicą od trzech lat bądź dłużej. Zatem kwestia ta dotyczyła i wciąż dotyczy większej części społeczeństwa izraelskiego. Zob. S. Maital, *op.cit.*

ubogiej części społeczeństwa, podczas gdy tylko niewielki odsetek plasował się na wyższym szczeblu drabiny społecznej. Dopiero po ponad dwudziestu latach od emigracji, po 2010 r. szacowano, że wynagrodzenia Żydów z byłego ZSRR zbliżyły się do pensji miejscowych Izraelczyków³³.

Przybysze z „wielkiej rosyjskiej aliji” niewątpliwie wnieśli do izraelskiej wielokulturowości nowe elementy. Bardzo konsekwentnie odmówili odcięcia się od przeszłości. Pod tym względem zdecydowanie różnili się od swoich poprzedników, którzy w latach 70. XX w. wyjechali do Izraela zrywając związki z krajem pochodzenia, zrzekając się starej tożsamości. Wpływ na to niewątpliwie miał fakt, że osoby migrujące w latach 90. XX w. miały realne możliwości zachowania kontaktów z dawną ojczyzną oraz podtrzymywania relacji rodzinnych. Rozpad ZSRR wraz z ponownym nawiązaniem stosunków dyplomatycznych zakończył utrudnienia w przemieszczaniu się, co pozwalało na wyjazdy do rodzimych krajów. Inaczej niż w przypadku „aliji syjonistycznej”, imigranci z *Alija Russit* nie zmieniali swoich słowiańskich nazwisk oraz nie ideologizowali zmiany otoczenia, przyjęcia nowego obywatelstwa i funkcjonowania w odmiennym środowisku. Wciąż byli przywiązani do dawnych ojczyzn oraz adaptowali się stopniowo, ucząc się języka hebrajskiego oraz poznając nowe zwyczaje. W dalszym ciągu w życiu codziennym posługiwali się w głównie językiem rosyjskim. Przyczynili się do urozmaicenia społecznego Państwa Izrael stając się nawet aktywnymi uczestnikami sporów wewnętrznych natury tożsamościowej, wpisując się w podział na świeckich i religijnych Żydów, gdzie ci drudzy podają w wątpliwość ich „żydowskość”. Sytuacja ta prowadzi do umacniania się negatywnych stereotypów, a nawet do różnych form dyskryminacji rosyjskojęzycznych przybyszy. Wpływ partii i autorytetów religijnych na życie społeczno-polityczne Izraela niewątpliwie utrudnia zwykłą egzystencję imigrantom z byłego ZSRR. Kwestia dowodzenia swojej żydowskiej tożsamości jest istotna m.in. w sytuacji zawarcia małżeństwa, gdzie to Trybunał Rabinacki określa, czy dany obywatel zgodnie z halachą (prawem żydowskim) rzeczywiście jest Żydem. Nawet jeśli miała miejsce konwersja na judaizm, to jeśli nastąpiła na nieortodoksyjną odmianę wyznania mojżeszowego, to takiej osobie można odmówić udzielenia ślubu. W tej sytuacji tożsamość żydowska nie może być definiowana na podstawie świeckich przepisów³⁴. Wpływ ortodoksów na funkcjonowanie oraz legislację Izraela znacznie ogranicza imigrantom z byłych republik radzieckich pełną integrację z izraelskim społeczeństwem.

Przyjezdni z *Alija Russit* byli zlaicyzowani, przywiązani do wartości radzieckich, a także niekoniecznie utożsamiali się z żydowską tradycją. Mieli świadomość swojego żydowskiego pochodzenia, jednak nie pielęgnowali więzi

³³ L. Gradstein, *Racial Discrimination Rife in Israel's Labor Market* [19 XII 2012], <https://www.jpost.com/Features/In-TheSpotlight/Racial-discrimination-rife-in-Israel's-labor-market> (30 VI 2022).

³⁴ A. Pohl, *Wpływ judaizmu na prawodawstwo Izraela*, „Refleksje” 2014, nr 9, s. 39.

narodowo-etnicznych w duchu kultury jidysz. Zamiast tego cechowali się chęcią podtrzymywania i zachowania wysokiej kultury rosyjskiej w Izraelu³⁵. W związku z tym w kraju szybko pojawiły się wydawnictwa publikujące książki w języku rosyjskim. Powstały także rosyjskojęzyczne gazety i czasopisma. Dla rozpowszechniania i utrzymywania swojego dziedzictwa kulturowego wychodźcy z byłych republik radzieckich założyli także Teatr Gesher (Most) oraz spopularyzowali muzykę klasyczną. Zaangażowanie imigrantów w tej sferze było spowodowane ich niezadowolaniem z poziomu kultury izraelskiej. Krytykowali oni również tamtejszy system edukacji, wobec czego zorganizowali własny program nauczania, który sformułowali według swoich zasad. Zakładali szkoły, które cechowały się wysokimi osiągnięciami. Co prawda były to placówki z programem w języku hebrajskim, jednak odbywały tam się także zajęcia z języka rosyjskiego oraz z rosyjskiej kultury³⁶. Pod koniec lat 90. XX w. i w pierwszej dekadzie XXI w. powstały rosyjskojęzyczne portale internetowe (np. vesty.co.il, mignews.com, NEWSru.com, 7kanal.co.il), stacje radiowe (w ramach stacji KAN REKA) oraz kanały telewizyjne (Channel 9, RTVi)³⁷. Wszystkie omówione aspekty związane z tworzeniem własnych wzorców kulturowych sprawiły, że imigrantów lat 90. XX w. można sytuować pomiędzy tożsamością izraelską a radziecką. Z jednej strony funkcjonują w izraelskim społeczeństwie, stając się pełnoprawnymi obywatelami kraju na podstawie *Prawa Powrotu* (ograniczającego ich jednak w sferze konfesyjnej), jednak identyfikują się z Izraelem jedynie państwowo. Kulturowo w dalszym ciągu bliższe im są wzorce radzieckie, język rosyjski, rosyjskojęzyczne media, muzyka klasyczna oraz rosyjska edukacja i kultura wysoka. Przybysze z tego okresu stanowią przykład połączenia obywatelskości izraelskiej z duchowością i tożsamością sowiecką.

Migracje rosyjskojęzycznych Żydów do Izraela w XXI w.

Alija lat 90. XX w. sprawiła, że do państwa żydowskiego przybyła niewątpliwie najbardziej liczna rzesza imigrantów w historii kraju. Swoją liczebnością przewyższała tzw. „wielką aliję” (1948-1951), w ramach której w ciągu zaledwie kilku lat do Izraela trafiło 690 tys. osób, o czym była mowa we wstępie. W literaturze przedmiotu można znaleźć informacje mówiące o tym, że przybysze z byłych republik związkowych są grupą ponadmilionową. Szacunki te uwzględniają imigrantów, którzy wyjechali w XXI w. Trudno spodziewać się kolejnej tak bardzo licznej migracji jak ta w latach 1989-1999. Pomimo tego, trendy demograficzne

³⁵ A. Shapira, *Historia Izraela...*, s. 526-527.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ M. Matusiak, *op.cit.*, s. 29.

w Izraelu w dalszych latach również były rosnące³⁸. Szacuje się, że w latach 2000-2009 do Izraela mogło wyemigrować ok. 155 tys. rosyjskojęzycznych Żydów³⁹. Widoczny odsetek imigrantów przybywających do państwa żydowskiego odnotowuje się także wraz z ponownym objęciem urzędu prezydenta Rosji przez Władimira Putina w 2012 r. Od lat 2009-2013 odnotowywano przyływ ok. 7 tys. imigrantów rocznie, z kolei w 2014 r. liczba ta zwiększyła się do 11 tys. W następnych latach, zarówno w 2015, jak i w 2016 r., do Izraela wyjechało po 14 tys. osób, a w 2017 r. już 16 tys. Wyraźny wzrost nastąpił w 2018 r. Do państwa żydowskiego wyemigrowało wtedy prawie 19 tys. przybyszy, a rok później było to już ponad 24 tys. imigrantów. W 2020 r. liczba przyjezdnych znowu zaczęła spadać. W tym czasie odnotowano ok. 11 tys. emigrujących, rok później podobnie⁴⁰. Nie sposób stwierdzić, czy wszyscy nowo przybyli imigranci mają zamiar na stałe osiedlić się w Izraelu, niemniej jednak dane liczbowe wyraźnie pokazują, iż co roku odnotowuje się przyływ osób, a władze państwa żydowskiego zachęcają przyjezdnych do pozostania w kraju. Wobec tego, iż nasilenie migracji wzrosło po ponownym objęciu fotela prezydenckiego przez Putina, można stwierdzić, że jednym z powodów wyjeżdżających była niechęć do konfrontacyjnej polityki Moskwy. Innymi elementami mogły być także opresyjna sytuacja wewnętrzna oraz ograniczanie swobód obywatelskich przez Federację Rosyjską. Kolejną kwestią potęgującą niechęć do prezydenta Rosji jest agresywna polityka zagraniczna Kremla. Chodzi tutaj przede wszystkim o aneksję Krymu i agresję rosyjską na Ukrainę. Warto odnotować, że nie tylko imigranci z Ukrainy emigrowali do Izraela z tego powodu. Z polityką Kremla nie zgadzali się także Rosjanie i oni także podejmowali decyzję o opuszczeniu swojego kraju. Z tego względu *alija* drugiej dekady XXI w. jest nazywana „aliją Putina”⁴¹. Osoby wyjeżdżające do Izraela nie kierowały się potrzebami ekonomicznymi, lecz poszukiwaniem miejsca o większym stopniu wolności. W samym Izraelu panowała nawet opinia, która urosła do rangi stereotypu, mówiąca, że wszyscy spauperyzowani rosyjscy Żydzi przybyli do kraju w latach 90. XX w. natomiast ci, którzy dokonali *aliji* później, byli na wyższym szczeblu drabiny społecznej. To stwierdzenie może sugerować, że w drugiej dekadzie XXI w. do Izraela przyjechali ludzie wysoko sytuowani, o wyższym statusie

³⁸ Tak wynika z raportu zaprezentowanego na Konferencji Herzlijskiej w lutym 2010 r. przez pochodzącego z Ukrainy Władimira Khanina, będącego w tym czasie głównym naukowcem izraelskiego Ministerstwa Absorpcji Imigrantów (od 2017 r. Ministerstwo Aliji i Integracji). V. Khanin, *Aliyah from the Former Soviet Union: Contribution to the National Security Balance* [II 2010], https://www.gov.il/BlobFolder/reports/research_2010_1/he/Aliyah - contribution to national security.pdf (10 VII 2022).

³⁹ Obliczenia własne na podstawie: Jewish Virtual Library, *Total Immigration...*

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ L. Galili, *The Other Tribe: Israel's Russian – Speaking Community and How It is Changing in the Country* [IX 2020], https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2020/09/FP_20200921_other_tribe_galili.pdf (10 VII 2022).

materialnym⁴². Wskazuje się również na spory wewnątrz grup imigranckich. Przyjezdni przybyli po objęciu urzędu przez Putina nie czują przywiązania do Izraela, nie zgadzają się z różnymi elementami izraelskich realiów politycznych oraz są bardziej liberalni. Osiedlając się w Izraelu nie decydują się na przeprowadzkę do rosyjskojęzycznych enklaw, częściej jako miejsce zamieszkania wybierając większe ośrodki miejskie, takie jak Tel Awiw. Przybysze wcześniejszej fali z lat 90. XX w. zarzucają nowo przybyłym przedmiotowe traktowanie Izraela, jako miejsca tymczasowego zamieszkania, nie zaś jako nowej ojczyzny⁴³.

Nowa odsłona wojny rosyjsko-ukraińskiej zapoczątkowana niesprowokowaną agresją na Ukrainę 24 II 2022 r. jest następną przyczyną wzmożenia procesów migracyjnych do Izraela. Jeszcze przed inwazją, w związku z gromadzeniem wojsk rosyjskich przy granicy z Ukrainą oraz eskalacją konfliktu, władze izraelskie miały przygotować wstępny plan ewakuacji 200 tys. ukraińskich Żydów poprzez utworzenie mostu powietrznego⁴⁴. Ukraińscy Żydzi uciekali przed wojną do państw ościennych, takich jak Polska, Mołdawia, Rumunia, aby następnie udać się do Izraela. Według informacji podanych przez Agencję Żydowską, Ministerstwo Aliji i Integracji ma zorganizować poszerzony pakiet świadczeń socjalnych i zagwarantować tymczasowe zakwaterowanie w hotelach rozsianych po całym kraju⁴⁵. Imigracja do Izraela po 24 II 2022 r. wzrasta. Dnia 13 III tego roku do państwa żydowskiego przyjechało ponad 600 Żydów z Ukrainy⁴⁶. Osiem dni później, 21 III liczba przyjezdnych zwiększyła się do 12 tys., jednak nie ma informacji o tym, ilu spośród nich miało żydowskie pochodzenie⁴⁷. Władze Izraela zastrzegły, że uchodźcy z Ukrainy nie będący Żydami, nie będą mogli zostać w kraju na stałe z uwagi na brak możliwości zastosowania wobec nich *Prawa Powrotu*⁴⁸. Dnia 23 III do państwa żydowskiego dotarła już kolejna, licząca ponad 3 tys. grupa nowych uchodźców. Stan na ten dzień wynosił 15,2 tys. osób, z czego tylko 4,2 tys. mogło ubiegać się o izraelskie obywatelstwo i zostać w kraju na stałe. Pozostałe 11 tys. zostało sklasyfikowanych nie jako imigranci, lecz jako uchodźcy oraz pod-

⁴² M. Matusiak, *op.cit.*, s. 17.

⁴³ *Ibidem*, s. 19.

⁴⁴ S.Y. Rigler, *In Ukraine, The Escape Road not Taken* [27 II 2022], <https://aish.com/in-ukraine-the-escape-road-not-taken/> (10 VII 2022).

⁴⁵ J.A. Gross, *Hundreds of Jews Fleeing Ukraine to Arrive in Israel Next Week* [2 III 2022], <https://www.timesofisrael.com/hundreds-of-jews-fleeing-ukraine-to-arrive-in-israel-next-week/> (10 VII 2022).

⁴⁶ Y. Kempinski, *Record 600 New Immigrants from Ukraine to Arrive Today* [23 III 2022], <https://www.israelnationalnews.com/news/323825> (10 VII 2022).

⁴⁷ Y.A. Miller, *Two Ukrainians discover They're Sisters while Fleeing to Israel* [21 III 2022], <https://aish.com/two-ukrainians-discover-theyre-sisters-while-fleeing-to-israel/> (10 VII 2022).

⁴⁸ S. Bashi, *Israel Welcomes Ukrainian Refugees. Why Can't It Do the Same for Palestinians Married to Israelis, Like My Spouse?* [2 V 2022], <https://forward.com/opinion/501273/israel-welcomes-ukrainians-not-palestinians-married-to-israelis/> (10 VII 2022).

legało innym, bardzo restrykcyjnym przepisom⁴⁹. Dnia 7 IV szacowano, że już ponad 10 tys. obywateli Ukrainy pochodzenia żydowskiego dotarło do Izraela⁵⁰. Można pokusić się o ekstrapolację i stwierdzić, że bardzo możliwe jest wzmożenie imigracji ukraińskich Żydów do państwa żydowskiego. Pod koniec lipca 2022 r. „The Times of Israel” podawał, że w związku z wojną rosyjsko-ukraińską lata budowania i rozwijania żydowskiej diaspory na Ukrainie zostały zaprzepaszczone⁵¹. Należy zatem spodziewać się następnej liczby imigrantów z tego kraju, tym bardziej, że niewiele wskazuje na to, aby trwająca już od 2014 r. wojna ukraińsko-rosyjska miała się szybko zakończyć. Pozostaje czekać na dalszy rozwój wydarzeń i obserwować kolejne ruchy migracyjne społeczności żydowskiej. Możliwe, że w przyszłości będzie to kolejna znacząca *alija* w dziejach państwa żydowskiego, jednak na pewno nie tak liczna jak *Alija Russit*. Według informacji podanych przez Żydowską Federację Ameryki Północnej (Jewish Federations of North America), dzięki Amerykańsko-Żydowskiemu Połączonemu Komitetowi Dystrybucyjnemu (American Jewish Joint Distribution Committee, JDC) od początku wojny do 4 V 2022 r. z Ukrainy ewakuowano już w sumie 12,5 tys. Żydów⁵².

Oligarchowie z byłych republik związkowych

Inną grupą rosyjskojęzycznych członków izraelskiej społeczności jest dość nietypowe grono oligarchów, miliarderów oraz biznesmenów pochodzących z państw postradzieckich. Nie sposób umiejscowić ich w żadnej z omówionych *aliji* z uwagi na to, iż nie jest to zwarta zbiorowość przybyła do Izraela w konkretnych okolicznościach oraz uwarunkowaniach. Są to zarówno postacie powiązane z obecnym rosyjskim systemem władzy, ludzie sprzeciwiający się polityce Kremla, jak i osoby nie mające żadnych korelacji z moskiewskimi decydentami. Podobnie jak reszta rosyjskojęzycznych Żydów nie jest to grupa jednolita. Ich stopień zależności, zarówno od Rosji, jak i od państwa żydowskiego jest związany z indywidualnymi interesami oraz kwestiami biznesowymi czy finansowymi. W tym podrozdziale zostaną omówione tylko najbardziej znane przykłady działalności

⁴⁹ I. Kershner, *Ukraine War Ignites Israeli Debate Over Purpose of a Jewish State* [23 III 2022], <https://www.nytimes.com/2022/03/23/world/middleeast/israel-ukraine-refugees-jewish.html> (10 VII 2022).

⁵⁰ Jewish News Syndicate, *Israeli Immigration Minister Visits Ukraine to Boost 'Aliyah'* [7 IV 2022], <https://www.jns.org/israeli-immigration-minister-visits-ukraine-to-boost-aliyah-ef-forts/> (10 VII 2022).

⁵¹ C. Liphshiz, *How Russia's War is Undoing 30 Years of Jewish Community Building in Ukraine* [24 VII 2022], <https://www.timesofisrael.com/how-russias-war-is-undoing-30-years-of-jewish-community-building-in-ukraine/> (26 VII 2022).

⁵² The Jewish Federations, *Jewish Federations & the Crisis in Ukraine: May 4 2022* [4 V 2022], <https://www.jewishfederations.org/fedworld/ukraine-crisis-update-may-4-2022> (10 VII 2022).

oligarchów z byłego ZSRR w Izraelu, a także najistotniejsze aspekty mogące wpływać na kształtowanie wzorców kulturalnych i politycznych. Nie sposób jednak dokładnie omówić wszystkich czynników mogących wpływać na ich pozycję. Jest to grupa bardzo rozproszona, spośród której większość nie mieszka na stałe w Izraelu. Są jednak zaangażowani w działalność na szczeblu lokalnym i regionalnym, a ich aktywność nie zawsze ma charakter oficjalny. Dwa najbardziej istotne sektory, które można powiązać z oligarchami z byłych republik radzieckich posiadającymi izraelskie paszporty to pole instytucjonalno-organizacyjne oraz kwestia polityki historycznej/polityki pamięci.

Przykładem działalności instytucjonalnej jest związek fundacji The Genesis Philanthropy Group, założonej przez rosyjskich miliarderów – Michaiła Fridmana, Piotra Awena oraz Germana Chana⁵³. Są oni fundatorami Nagrody Genesis o wartości miliona USD znanej jako „żydowska Nagroda Nobla”. Jest przyznawana corocznie osobom pochodzenia żydowskiego, pielęgnującym żydowskie wartości, które osiągnęły uznanie oraz sukcesy zawodowe w swojej dziedzinie. Laureatami „żydowskiej Nagrody Nobla” zostali m.in. Michael R. Bloomberg, Michael Douglas czy Natalie Portman⁵⁴. Innym przejawem aktywności postradzieckich miliarderów jest zasiadanie przez nich w żydowskich organizacjach. Oligarchowie zarządzają regionalnymi ekspozyturami Światowego Kongresu Żydów (WJC). Przewodniczącym Europejskiego Kongresu Żydów jest Wiaczesław Mosze Kantor, współprzewodniczący także Europejskiej Radzie ds. Tolerancji i Pojednania⁵⁵. Z kolei na czele Euroazjatyckiego Kongresu Żydów stoi Michaił Mirilaszwili⁵⁶. W ramach Światowego Kongresu Żydów istnieje także filia WJC – Russian Federation, którego przewodniczącym jest ukraiński oligarcha – Yuri Kanner, będący również prezesem Rosyjskiego Kongresu Żydów⁵⁷. We władzach ostatniego zasiadają także Michaił Fridman, Wiktor Wekselberg, Michaił Mirilaszwili oraz German Chan⁵⁸.

⁵³ D.M. Herszonhorn, *Russians Join Israel to Start Jewish Prize of \$1 Million* [26 VI 2012], <https://www.nytimes.com/2012/06/27/world/europe/russians-establish-1-million-jewish-prize-with-israel.html> (26 VII 2022).

⁵⁴ Ciekawostką jest, że Natalie Portman odmówiła udziału w gali „izraelskich Nobli” z 2018 r. z przyczyn humanitarnych. Media postawę aktorki powiązały z krwawą pacyfikacją palestyńskich demonstracji w Strefie Gazy przez stronę izraelską. J. Maltz, *Natalie Portman to Donate \$2m Genesis Prize Despite Boycotting Israel Ceremony, Foundation Source Says: Portman Rep Denies* [20 IV 2018], <https://www.haaretz.com/israel-news/2018-04-20/ty-article/.premium/portman-keeping-2m-genesis-prize-despite-boycott-sources-say/0000017f-ea1c-d3be-ad7f-fa3f1a730000> (26 VII 2022).

⁵⁵ European Jewish Congress, *Moshe Kantor, EJC President, awarded with the „Medal of Merit for Tolerance”* [24 XI 2011], <https://eurojewcong.org/ejc-in-action/archive/moshe-kantor-ejc-president-awarded-with-the-omedal-of-merit-for-tolerance/> (26 VII 2022).

⁵⁶ World Jewish Congress (WJC), *Communities*, <https://www.worldjewishcongress.org/en/about/communities> (26 VII 2022).

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ M. Matusiak, *op.cit.*, s. 22.

Na poziomie krajowym oligarchowie z byłego ZSRR także pełnią ważne funkcje. Jeden z najbardziej wpływowych ukraińskich oligarchów, związany z prezydentem Ukrainy Wołodymyrem Zeleńskim, Ihor Kołomojski⁵⁹, przewodzi Zjednoczonej Wspólnocie Żydów z Ukrainy⁶⁰. Inna lokalna organizacja to Federacja Wspólnot Żydowskich Rosji. Prezesem rady nadzorczej oraz jednym z liderów placówki jest mieszkający w Izraelu od 2018 r. Roman Abramowicz⁶¹. Ta instytucja o profilu religijnym, podobnie jak rosyjski oligarcha, jest powiązana z władzami w Moskwie. Jednak nie wszyscy postradzieccy miliarderzy czy biznesmeni z izraelskim paszportem są bliscy Kremlowi. Przykładem są akcjonariusze nieistniejącego już przedsiębiorstwa naftowego „Jukos”, którzy popadli w konflikt z rosyjską władzą. Dzisiaj pełnią oni funkcję pewnego rodzaju opozycji wobec Władimira Putina w Izraelu. Są to Leonid Newzlin, Michaił Brudno czy Władimir Dubow⁶².

Innym ciekawym polem aktywności oligarchów z byłych republik radzieckich jest zaangażowanie w organizacjach poświęconych upamiętnieniu ofiar Holokaustu. Na liście fundatorów i ofiarodawców Jad Waszem (Instytut Pamięci Męczenników i Bohaterów Holokaustu) figurują Euroazjatycki Kongres Żydów, Genesis Philanthropy Group, Michaił Mirilaszwili, Ihor Kołomojski czy Wiaczesław Mose Kantor⁶³. Ten ostatni jest także głównym organizatorem oraz przewodniczącym Światowego Forum Holokaustu⁶⁴. Innym oligarchą także angażującym się w działalność fundatorską na rzecz tego typu instytucji jest wspomniany już Roman Abramowicz. Nie figuruje on na liście oficjalnych donatorów Jad Waszem, był jednak drugim najbardziej znaczącym prywatnym darczyńcą po zmarłym Sheldonie Adelsonie (1933-2021)⁶⁵. Sytuacja zmieniła się jednak po nałożeniu

⁵⁹ *Ibidem*, s. 20.

⁶⁰ United Jewish Community of Ukraine, *Leaders*, <https://jew.org.ua/eng/leaders> (26 VII 2022).

⁶¹ Интерфакс, *Статистика деятельности Федерации еврейских общин России (по данным на 2015 год)* [1 XII 2015], <http://www.interfax-religion.ru/?act=reference&div=13> (26 VII 2022). Roman Abramowicz jest bardzo zaangażowany w działalność fundatorską w Izraelu. Śledztwo przeprowadzone przez stację BBC wykazało, że spółki powiązane z rosyjskim miliarderem przekazały 100 mln USD fundacji Elad. Jest to organizacja, która zajmuje się osadnictwem żydowskim we Wschodniej Jerozolimie. Zob. BBC News, *Israeli Settlers' Chelsea Boss Backer* [21 IX 2020], <https://www.bbc.com/news/av/world-middle-east-54237970> (26 VII 2022). Oprócz tego Abramowicz przekazał kilkadziesiąt milionów USD na rzecz jednego ze szpitali w Izraelu, sfinansował powstanie nowej placówki naukowej na Uniwersytecie w Tel Awiwie oraz przekazywał środki na rzecz Agencji Żydowskiej.

⁶² M. Matusiak, *op.cit.*, s. 23.

⁶³ Yad Vashem (The World Holocaust Remembrance Centre), *Donors*, <https://www.yadvashem.org/donors.html> (26 VII 2022).

⁶⁴ World Holocaust Forum, *Founder*, <https://worldholocaustforum.org/founder/> (26 VII 2022).

⁶⁵ S. Rubin, *Israel's Holocaust Museum is So Dependent on a Russian Oligarch that it Wants to Protect Him from Sanctions* [2 III 2022], <https://www.washingtonpost.com/world/2022/03/02/israel-russia-oligarch-yad-vashem-ukraine/> (26 VII 2022).

sankcji na rosyjskiego oligarchę w wyniku rosyjskiej agresji na Ukrainę. Abramowiczowi zarzucono bowiem powiązania z Władimirem Putinem. Instytut Jad Waszem wspólnie z jednym z aszkenazyjskich rabinów oraz dyrektorem Sheba Medical Centre (największego centrum medycznego w Izraelu) wystosowali list do ambasadora USA w Izraelu, Thomasa Nidesa z prośbą, aby Stany Zjednoczone nie nakładały sankcji na Abramowicza z uwagi na udzielane przez niego wsparcie dla żydowskich organizacji⁶⁶.

Polityka historyczna

Kwestia zaangażowania postradzieckich oligarchów w organizacje upamiętniające Zagładę Żydów jest o tyle interesująca, iż może wpisywać się także w szerszą sferę polityki historycznej Izraela. Od lat podejmuje się próby wkomponowania do niej elementów radzieckich łącząc je z żydowskimi. W tym kontekście można mówić nawet o konstruowaniu nowej mitologii narodowej. Przejawem takiej hybrydy jest kreowanie mitu o Armii Czerwonej jako „heroicznej” sile, która odegrała kluczową rolę w zwycięstwie nad III Rzeszą. Połączenie Holokaustu z historyczną narracją o „wielkiej wojnie ojczyznianej” (1941-1945) ma stanowić spoiwo dwóch społeczności. Rosyjskojęzyczni Żydzi przybyli do Izraela w ramach *Alija Russit* spotkali się z innym obrazem pamięci o II wojnie światowej, w którym centralne miejsce zajmowała Zagłada Żydów. Natomiast inne zagadnienia, takie jak kwestie militarne oraz wkład ZSRR i Armii Czerwonej nie były znane. Shoah (hebr. zniszczenie, całkowita zagłada) jest dla Żydów symbolem ich tożsamości oraz świadomości narodowej mającym duże znaczenie dla autoidentyfikacji narodu żydowskiego. Nie ma zatem nic nadzwyczajnego w tym, że klasyczna izraelska historiografia nie eksponuje w równym stopniu innych wątków. Włączenie radzieckiego komponentu do polityki historycznej stanowi wyrafinowaną unifikację treści żydowskich z narracją ZSRR. Podkreśla się w tym celu wyzwolenie przez Armię Czerwoną obozu Auschwitz – Birkenau oraz rolę żydowskich żołnierzy walczących w jej szeregach. Dzięki zabiegom rosyjskojęzycznych Żydów wątki radzieckie przeniknęły do izraelskiej świadomości o II wojnie światowej. Skutkiem tego jest m.in. uznanie przez Kneset w 2017 r. Dnia Zwycięstwa w Europie za obchodzone 9 V święto państwowe⁶⁷. Innym, namacalnym przejawem tego procesu są próby tworzenia wspólnego dziedzictwa materialnego. Dla połączenia radzieckiej i żydowskiej historii, na terenach Izraela powstają pomniki poświęcone zaangażowaniu Armii Czerwonej w zwycięstwo nad nazistowskimi Niemcami. Przykładem jest m.in. Pomnik Zwycięstwa w Netanyi, monument

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ M. Matusiak, *op.cit.*, s. 41.

na Wzgórzu Herzla w Jerozolimie upamiętniający żydowskich żołnierzy Armii Czerwonej czy pomnik ofiar blokady Leningradu, także mieszczący się w Jerozolimie. Tego typu przekaz jest także z sukcesem budowany na arenie międzynarodowej. Podczas Światowego Forum Holokaustu w styczniu 2020 r. wkład „bohaterskiej” Armii Czerwonej w zwycięstwo nad nazistami i w wyzwolenie obozu Auschwitz – Birkenau podkreślił m.in. prezydent Francji, Emmanuel Macron⁶⁸. Za przejaw połączenia radzieckiej i żydowskiej tożsamości można zatem uznać wspólną politykę historyczną budowaną poprzez scalenie wybranych komponentów. Należy jednak zauważyć, że w dalszym ciągu w izraelskiej narracji dominuje wątek Zagłady Żydów oraz głównie elementy żydowskie. Pomimo włączenia do niej wątków radzieckich, mają one raczej charakter drugoplanowy i uzupełniająca. Kwestia polityki historycznej może jednak służyć także celom politycznym oraz być platformą współpracy pomiędzy Federacją Rosyjską a Izraelem⁶⁹.

Podsumowanie

Imigranci z byłych republik związkowych wnieśli do izraelskiej wielokulturowości nowy, rosyjskojęzyczny komponent oraz stali się częścią mozaiki społeczno-kulturowej państwa żydowskiego. Ich wyjazd był motywowany różnymi czynnikami i różnił się w zależności od okresu jaki przypadał na daną *aliję*. Przybysze z lat 70. XX w. mający pełną świadomość swojego żydowskiego pochodzenia bardzo szybko dostosowali się do obrazu imigranta-syjonisty i inspirowani ideowym podejściem dołączenia do wspólnoty narodowej przyjęli nową tożsamość, zapominając o przeszłości. Pomimo tego w tej grupie znaleźli się i tacy, którzy wciąż mówili po rosyjsku i w różnym stopniu utożsamiali się z dawną ojczyzną. Z kolei rozpad ZSRR zapoczątkował najbardziej kompleksową *aliję* w dziejach Izraela. Przybysze z tej fali migracyjnej zdecydowanie odmówili zerwania z radziecką przeszłością, co więcej, propagowali w kraju rosyjską kulturę wysoką. Jeszcze inną motywacją kierowali się Żydzi przybyli do Izraela w XXI w. Powodem ich decyzji o opuszczeniu swoich miejsc zamieszkania były kwestie polityczne oraz sprzeciw wobec agresywnej i konfrontacyjnej polityki zagranicznej Władimira Putina. W ostatnim czasie coraz więcej ukraińskich Żydów ucieka przed wojną do Izraela. Czas pokaże, jak liczna będzie ta fala migracyjna. Zupełnie odmienną grupą są także postradzieccy oligarchowie angażujący się w działalność fundatorską i instytucjonalną, aktywni m.in. przy wspieraniu organizacji upamiętniających ofiary Holokaustu. Biorąc pod uwagę wymienione czynniki można

⁶⁸ Rzeczpospolita, *Światowe Forum Holokaustu. Co mówili przywódcy w Yad Vashem?* [23 I 2020], <https://www.rp.pl/polityka/art923071-swiatowe-forum-holokaustu-co-mowili-przywodcy-w-yad-vashem> (26 VII 2022).

⁶⁹ M. Matusiak, *op.cit.*, s. 6.

potwierdzić hipotezę tekstu, opierającą się na założeniu, że imigranci z państw postradzieckich doprowadzili do hybrydyzacji izraelskiej i radzieckiej tożsamości, podtrzymując związki z pierwotną ojczyzną przy jednoczesnej asymilacji z izraelskim społeczeństwem. Pomimo iż dostosowali się w Izraelu na własnych zasadach to należy uznać, że z sukcesem w większym bądź mniejszym wkomponowali się w społeczeństwo izraelskie. Przywiązanie do syjonizmu i żydowskich tradycji imigrantów z lat 70. XX w. na pewno ułatwiało asymilację i umożliwiło natychmiastowe wchłonięcie tej zbiorowości do Państwa Izrael. Natomiast przybysze z *Alija Russit* jeśli nie identyfikowali się z krajem ideowo czy kulturowo, to na pewno państwowo. Stając się pełnoprawnymi obywatelami Izraela, zakładając rosyjskojęzyczne media, radio i telewizję dokonali połączenia izraelskiej obywatelskości i radzieckiej tożsamości. Nie generują także niepokojów społecznych w odróżnieniu od innych grup w Izraelu (np. ultraortodoksów bądź agresywnych osadników żydowskich). Mieli powody, aby być niezadowolonymi ze swojej sytuacji materialnej na początku lat 90. XX w., jednak ich sprzeciw nie miał charakteru bojowego. Uwidocznił się natomiast w sferze politycznej, ponieważ grupa ta miała wpływ na wybór Icchaka Rabina na stanowisko premiera w 1992 r.⁷⁰ Odpowiadając na pytanie badawcze należy stwierdzić, że w przypadku *aliji* lat 70. XX w. połączenie obydwu tożsamości dokonało się w sferze państwowej i ideowej, natomiast w przypadku „wielkiej rosyjskiej aliji” głównie państwowej, lecz niekoniecznie tożsamościowej czy kulturowej. Z kolei migracja ludności żydowskiej do Izraela w XXI w. nabrała nowego rozpędu z uwagi na otwartą agresję rosyjską na Ukrainę. Z uwagi na zmieniające się trendy demograficzne oraz inne uwarunkowania trudno mówić o stopniu przywiązania nowych przyjezdnych do Państwa Izrael. Większość ucieka przed wojną, bądź jest motywowana sprzeciwem wobec polityki Kremla. Można więc stwierdzić, że są nastawieni na to, aby identyfikować się z Izraelem państwowo. Inna płaszczyzna, na której dokonuje się ujednolicanie radzieckiej i żydowskiej kultury to kwestia polityki historycznej, przejawiająca się w budowaniu wspólnej narracji o II wojnie światowej, próbach tworzenia wspólnego dziedzictwa materialnego oraz scalaniu żydowskich i radzieckich wzorców. Kolejnym aspektem jest polityka wewnętrzna państwa żydowskiego. Po 1992 r. rosyjskojęzyczna część społeczeństwa Izraela nie stanowi zwartej elektoratu i pomimo licznych prób nie utworzyła silnego bloku politycznego reprezentującego ich interesy. Z czasem rosyjski głos „rozpłynął się” na izraelskiej scenie politycznej. Z lekkim przekąsem można także wyszczególnić inną sferę, w której stali się podobni izraelskiemu społeczeństwu, mianowicie w sferze konfliktów wewnętrznych. Rosyjskojęzyczni Żydzi to kolejny segment zróżnicowania w kraju. Wpisują się w podział na linii religijni – świeccy Żydzi i z uwagi na utrudnienia natury religijnej w sprawach cywilnych oraz w kwestii

⁷⁰ A. Shapira, *Historia Izraela...*, s. 527.

zawierania małżeństw można ich zaliczyć do bloku „antyreligijnego”. Religia jest czynnikiem znacznie utrudniającym im integrację. Z kolei wojna na Ukrainie może zrodzić dalsze antagonizmy oraz generować podziały już wśród samej grupy imigrantów z ZSRR, tworząc nowy podział na Żydów ukraińskich oraz Żydów rosyjskich. Mimo to wydaje się jednak, że różnice pomiędzy Żydami z byłych republik związkowych a resztą społeczeństwa mogą z czasem okazać się efemeryczne, a naturalne procesy demograficzne, których katalizatorem będzie absorpcja fizyczna oraz integracja kulturowa, doprowadzą w ciągu najbliższych dekad do unifikacji izraelskiej wspólnoty narodowej.

Abstract

Piotr Kosiorek

The situation, role and relevance of immigrants from former USSR in Israel – between Soviet and Jewish identity

Immigrants from the former Soviet Union came to Israel under various circumstances motivated by political, economic, social and security factors. Their greatest number came to the Jewish State in migration wave of the 1970s and, above all, the „great Russian Aliyah” of the 1990s. Next numerous groups emigrated in 2000-2009 and 2014-2019. Also the number of Ukrainian Jews coming to Israel increasing due to the open Russian aggression in Ukraine. Expatriots from the former Soviet republics are another component of Israeli multiculturalism. A peculiar community among the Russian-speaking newcomers are the post-Soviet oligarchs, businessmen and billionaires, who have an influence on the socio-political life of the country, especially in the institutional sphere. Worth noting thing is the current tendency to combine Soviet and Jewish elements in the field of historical policy and to supplementing the Israeli historiography of the Second World War with Soviet components. The main objective of this article will be to analyze the role and importance of the Russian-speaking Jewish community in Israel. The text will be an attempt to answer the question to what extent and on what spheres the merge of two communities – local Israeli and immigrant can be observed.

Keywords: Israel, USSR, Post-Soviet states, demography, migrations, migratory waves, aliyah

References

- Bashi, S., *Israel Welcomes Ukrainian Refugees. Why Can't It Do the Same for Palestinians Married to Israelis, Like My Spouse?* [2 V 2022], <https://forward.com/opinion/501273/israel-welcomes-ukrainians-not-palestinians-married-to-israelis/>.
- BBC News, *Israeli settlers' Chelsea boss backer* [21 IX 2020], <https://www.bbc.com/news/av/world-middle-east-54237970>.
- Central Bureau of Statistics, *Immigration to Israel from the Former Soviet Union* [10 I 2001], https://www.cbs.gov.il/en/Statistical/immigration_e.pdf.
- Cohn-Sherbok, D. & El-Alami, D., *Konflikt palestyńsko-izraelski*, Warszawa 2002.
- Della Pergola, S., *Jewish Demographic Policies. Population Trends and Options in Israel and in Diaspora* (Jewish People Policy Institute), Jerozolima 2011.
- European Jewish Congress, *Moshe Kantor, EJC President, awarded with the „Medal of Merit for Tolerance”* [24 XI 2011], <https://eurojewcong.org/ejc-in-action/archive/moshe-kantor-ejc-president-awarded-with-the-omedal-of-merit-for-tolerance/>.
- Galili, L., *The Other Tribe: Israel's Russian – Speaking Community and How it Is Changing in the Country* [IX 2020], https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2020/09/FP_20200921_other_tribe_galili.pdf.
- Gradstein, L., *Racial Discrimination Rife in Israel's Labor Market* [19 XII 2012], <https://www.jpost.com/Features/In-Thespotlight/Racial-discrimination-rife-in-israels-labor-market>.
- Grinberg, D., *Bazylejski program*, http://www.jhi.pl/psj/bazylejski_program.
- Gross, J.A., *Hundreds of Jews Fleeing Ukraine to Arrive in Israel Next Week* [2 III 2022], <https://www.timesofisrael.com/hundreds-of-jews-fleeing-ukraine-to-arrive-in-israel-next-week/>.
- Herszohorn, D.M., *Russians Join Israel to Start Jewish Prize of \$1 Million* [26 VI 2012], <https://www.nytimes.com/2012/06/27/world/europe/russians-establish-1-million-jewish-prize-with-israel.html>.
- Interfaks, *Statistika deyatel'nosti Federatsii yevreyskikh obshchin Rossii (po danym na 2015 god)*, 1 XII 2015, <http://www.interfax-religion.ru/?act=reference&div=13>.
- Israel Intelligence Heritage & Commemoration Centre (IICC), *Nativ*, https://www.iicc.org.il/?module=category&item_id=110.
- Jadwiszczok, M., *Pierwsza wojna izraelsko-arabska 1948 roku i jej wpływ na formowanie się Izraelskich Sił Obronnych*, Poznań 2010.
- Jewish News Syndicate, *Israeli Immigration Minister Visits Ukraine to Boost 'Aliyah'* [7 IV 2022], <https://www.jns.org/israeli-immigration-minister-visits-ukraine-to-boost-aliyah-efforts/>.
- Jewish Virtual Library, *Israel's Basic Laws: The Law of Return*, <https://www.jewish-virtuallibrary.org/israel-s-law-of-return>.

- Jewish Virtual Library, *Total Immigration to Israel from the Former Soviet Union (1948 – Present)*, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/total-immigration-to-israel-from-former-soviet-union>.
- Kaplan, J., *The Mass Migration to Israel of the 1950s*, <https://www.myjewishlearning.com/article/the-mass-migration-of-the-1950s/>.
- Kempinski, Y., *Record 600 New Immigrants from Ukraine to Arrive Today* [23 III 2022], <https://www.israelnationalnews.com/news/323825>.
- Kershner, I., *Ukraine War Ignites Israeli Debate Over Purpose of a Jewish State* [23 III 2022], <https://www.nytimes.com/2022/03/23/world/middleeast/israel-ukraine-refugees-jewish.html>.
- Khanin, V., *Aliyah from the Former Soviet Union: Contribution to the National Security Balance* [II 2010], https://www.gov.il/BlobFolder/reports/research_2010_1/he/Aliyah-contribution-to-national-security.pdf.
- Kozłowski, T., *Jak organizowano tranzyt Żydów z ZSRR* [I II 2017], <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/1609847,1,jak-organizowano-tranzyt-zydow-z-zsrr.read>.
- Liphshiz, C., *How Russia's War is Undoing 30 Years of Jewish Community Building in Ukraine* [24 VII 2022], <https://www.timesofisrael.com/how-russias-war-is-undoing-30-years-of-jewish-community-building-in-ukraine/>.
- Maital, S., *The Debilitating Brain Drain* [6 II 2013], <https://www.jpost.com/Magazine/Opinion/The-debilitating-brain-drain>.
- Maltz, J., *Natalie Portman to Donate \$2m Genesis Prize Despite Boycotting Israel Ceremony, Foundation Source Says; Portman Rep Denies* [20 IV 2018], <https://www.haaretz.com/israel-news/2018-04-20/ty-article/.premium/portman-keeping-2m-genesis-prize-despite-boycott-sources-say/0000017f-ea1c-d3be-ad7f-fa3f1a730000>.
- Matusiak, M., *Rosyjska ulica. Miejsce i znaczenie imigrantów z byłego ZSRR w Izraelu*, „Punkt Widzenia OSW” 2021, nr 84.
- Miller, Y.A., *Two Ukrainians discover They're Sisters while Fleeing to Israel* [21 III 2022], <https://aish.com/two-ukrainians-discover-theyre-sisters-while-fleeing-to-israel/>.
- Moh, C., *The Jackson-Vanik Amendment and U.S.-Russian Relations* [3 II 2010], <https://www.wilsoncenter.org/event/the-jackson-vanik-amendment-and-us-russian-relations>.
- Picard, A., *Like A Phoenix: The Renaissance Of Sephardic/Mizrahi Identity In Israel In The 1970s and 1980s*, „Israel Studies” 2016, nr 2.
- Pileggi, T. & Staff, T., *Netanyahu Doubles Down in Reform Row: 'Israel is Home for All Jews'* [12 VI 2015], <https://www.timesofisrael.com/netanyahu-doubles-down-in-reform-row-israel-is-home-for-all-jews/>.
- Pohl, A., *Wpływ judaizmu na prawodawstwo Izraela*, „Refleksje” 2014, nr 9.
- Rigler, S.Y., *In Ukraine. The Escape Road not Taken* [27 II 2022], <https://aish.com/in-ukraine-the-escape-road-not-taken/>.

- Rubin, S., *Israel's Holocaust Museum is So Dependent on a Russian Oligarch that it Wants to Protect Him from Sanctions* [2 III 2022], <https://www.washingtonpost.com/world/2022/03/02/israel-russia-oligarch-yad-vashem-ukraine/>.
- Rzeczpospolita, *Światowe Forum Holokaustu. Co mówili przywódcy w Yad Vashem?* [23 I 2020], <https://www.rp.pl/polityka/art923071-swiatowe-forum-holokaustu-co-mowili-przywodcy-w-yad-vashem>.
- Rudnik, E., *Społeczeństwo Izraela – kim są i skąd wzięli się Izraelczycy?*, [in:] *Państwo Izrael. Analiza politologiczno-prawna*, ed. E. Rudnik, Warszawa 2006.
- Shapira, A., *Historia Izraela*, Warszawa 2018.
- Shapira, A., *Israel: A History*, Waltham 2012.
- Solarz, A.M., *Podziały wśród społeczności żydowskiej i problemy bezpieczeństwa Izraela*, „Wschodnioznawstwo” 2012.
- The Jewish Federations, *Jewish Federations & the Crisis in Ukraine: May 4 2022*, <https://www.jewishfederations.org/fedworld/ukraine-crisis-update-may-4-2022>.
- Tolts, M., *A Half Century of Jewish Emigration from the Former Soviet Union*, Jerozolima 2019.
- United Jewish Community of Ukraine, *Leaders*, <https://jew.org.ua/eng/leaders>.
- World Jewish Congress (WJC), *Communities*, <https://www.worldjewishcongress.org/en/about/communities>.
- World Holocaust Forum, *Founder*, <https://worldholocaustforum.org/founder/>.
- Yad Vashem (The World Holocaust Remembrance Centre), *Donors*, <https://www.yadvashem.org/donors.html>.

Piotr Kosiorek – mgr bezpieczeństwa międzynarodowego, doktorant w Zakładzie Badań Wschodnich w Instytucie Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego w ramach Kolegium Doktorskiego Nauk o Bezpieczeństwie. ORCID: 0000-0003-1618-6607

Ayşe Çiçek

„Political Re-education Camps” in Xinjiang as a part of panopticon-like Society: Clashing Discourses of Western and Chinese Media

Abstract

Today, we see crimes against humanity in the 21st century in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region within the borders of China. Human rights violations experienced by Uyghurs living in the aforementioned geography for centuries are not a new development, but they remain up-to-date. The state's approach to the Uyghur people has evolved into a new dimension with the camps, which are described as vocational training centers by the state and also known as political re-education camps and internment camps in the literature. These camps, which are part of the state's security policies, have inevitably been the subject of many research, especially in the context of human rights violations. This article explores how political re-education camps, unlike others, are represented in some Western media sources and in the Chinese media, using the method of critical discourse analysis. The analysis revealed that the camps have been a part of a panopticon-like society and places where the lives of Uyghurs are surveilled from every angle, and both violation of rights and political indoctrination have been experienced. However, these places have been portrayed by the Chinese media as places where minorities have been rendered safe, enabling stability, security and development.

Keywords: re-education camps, internment camps, China, Uyghurs, securitization, power relations, critical discourse analysis

Introduction

Uyghur-China conflict is a conflict which has a long history behind it and Uyghur people constitute a weak party of this conflict whose life conditions have been discussed mostly in the context of human rights violations. International

organizations like Amnesty International and Human Rights Watch have published many reports about how People's Republic of China (PRC) has violated the human rights and freedom of Uyghur people. Fact that neither China nor United Nations fulfill their responsibility to protect human rights and freedom of Uyghur people has worsened their situation and deprived them of even their very basic rights and freedoms. In Xinjiang, basic human rights have been violated which must be protected by state according to the International Conventions of UN such as Covenant on Civil and Political Rights, Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, Convention on Elimination of all forms of Racial Discrimination, Convention against Torture, and other Cruel, Inhuman and Degrading Treatment or Punishment, and Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance. The right to a fair trial, the right to freedom and security, cultural rights, freedom of religion and conscience, and freedom of thought are some of the violated rights. Dominance and surveillance of Chinese government on Uyghur people used to prevail in the twentieth century, but the intensity of the domination has increased more and more especially since the second half of 2010's, after the so-called „political re-education camps” were established, which are described as mass internment camps in the literature. Re-education camps have taken a part of Chinese security policies and the government denied to accept the existence of these camps at the beginning.

This article aims to answer the following questions: how political re-education camps are represented in the discourses of western media and Chinese media? How power relations in re-education camps in Xinjiang do reflect on the discourses of the western and Chinese media? How do the dominance and surveillance show themselves in the everyday life of Uyghurs in camps as ordinary people?¹ To answer these questions in the first part of the research the literature on security policies and political re-education camps in Xinjiang will be scrutinized and the main issues in the literature will be summarized. The second part continues with the methodology and discussion of critical discourse analysis. In the third part, the discourses of the chosen media will be discussed. Firstly it will be focused on western media such as BBC (of British origin), CNN (of US origin), and Der Spiegel (of German origin) because they bring up the re-education camps more than other media channels. Another reason to choose these channels is that western media have ensured freedom of expression and a free press in comparison to media in authoritarian regimes. Even though Chinese media acts as a propaganda machine of the authoritarian regime, the discourses of one

¹ Ordinary people are people who are excluded from political decision making processes and those who cannot access to social and economic resources equally as the dominant classes. In this paper you can identify dominant class with Han Chinese people and ordinary people with Uyghur or other minorities which they suffer under government policies.

of them, People’s Daily Online, will be considered. Thus, it will be possible to evaluate and compare discourses in both national media and western media. The character of China’s authoritarian regime makes itself visible in some democracy indexes of world countries. For example, in the Democracy Matrix of University Würzburg, China ranked among 176 countries at the 172nd place as a hard autocracy². The volume of this kind of autocracy is the hardest version of autocracy. According to global freedom scores of Freedom House in 2022, the country is defined as a „not free” country having especially low score at political rights³, but it may not be defended that the country has better conditions in the meaning of civil rights. China destroy minority cultures and identities in the country as a whole, but the major minority in Xinjiang are Uyghurs.

This study contributes to the literature by examining the representation of the camps in the differing discourses of the Western and the Chinese media.

Method

Critical discourse analysis as a qualitative research method presents a suitable framework for analyzing visual, auditory and written data. In this study this method is used for analyzing the discourses of written media which take Uyghur issue in their agenda. The news of BBC, CNN, Der Spiegel and People’s Daily Online on re-education camps between the years of 2017-2022 have been analyzed, now that these camps have been in use since 2017. Two news from each media have been chosen, because examination of more data would exceed the limits of the article. Although some of the news on re-education camps have a headline containing the word „camp”, the content of this news mainly focuses on the history of the Uyghurs, China’s pressure on the Uyghurs in general, and what is happening in China, but it does not specifically focus on the camps. For this reason, the news offering more comprehensive information about the camps was chosen. Each selected media channel has a lot of news on the subject. However, news samples that do not provide any information about the essence of the camps were not examined in this study. The selected news has representative character and reflects many issues related to the camps. The news that superficially mentions the existence of the camps was excluded from the analysis.

Discourse draws attention to communicational dimension of language and shows that texts of speeches or written documents can be analyzed not only in terms of grammatic and philology but also in terms of message to be delivered

² *Democracy Matrix*, <https://www.democracymatrix.com/ranking> (10 VIII 2022).

³ *Freedom House*, <https://freedomhouse.org/country/china/freedom-world/2022> (10 VIII 2022).

and in terms of relationship of language use to social structure. Gee (1999) and Gal (1995) agree that the use of language has a political dimension⁴ and that speech has a political significance⁵. The term discourse has been defined in various forms by intellectuals who study on discourse analysis. Norman Fairclough (2004) defines discourse as

ways of representing aspects of the world – the processes, relations and structures of the material world, the ‘mental world’ of thoughts, feelings, beliefs and so forth, and the social world. Particular aspects of the world may be represented differently, so we are generally in the position of having to consider the relationship between different discourses⁶.

This definition reminds the researchers that they face a variety of discourses based on a variety of world views, beliefs, and thoughts in the social world. It means that understanding of social realities depend on comparison of the discourses, which clash sometimes with another and sometimes overlap.

Discourse analysis is characterized as thinking about discourse and a way of turning discourse into data⁷. There is not only one way of application of discourse analysis and this may be applied in many disciplines. The methods related to discourse analysis are the methods such as critical discourse analysis (CDA), conversation analysis, and content analysis⁸. While discourse analysis is applied by making a detailed linguistic analysis in fields such as philology, critical discourse analysis rather provides a critical reading of social issues through the text. In social science fields such as sociology, political science, and international relations, critical discourse analysis is mostly used to examine power relations in society, and social structure – actor relations, approaches to different identities and disadvantaged groups. CDA focuses basically on analysing explicit and inexplicit forms of „relationships of dominance, discrimination, power and control as manifested in language⁹”. Wodak (2011) underlines that CDA analyzes how social inequalities are expressed, constituted and legitimized by using language¹⁰.

⁴ P.J. Gee, *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method*, London 1999.

⁵ S. Gal, *Language and the „Arts of Resistance*, „Cultural Anthropology” 1995, vol. 10, no. 3, August, p. 407.

⁶ N. Fairclough, *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*, London & New York 2004, p. 124.

⁷ H. Çelik, H. Ekşi, *Söylem Analizi*, „Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi” 2008, vol. 27, no. 27, p. 104.

⁸ T. Gür, *Post-Modern Bir Araştırma Yöntemi Olarak Söylem Çözümlemesi*, „Zeitschrift für die Welt der Türken” 2013, vol. 5, no. 1, p. 191-192, quoted by Phillips and Hardy, 2002.

⁹ R. Wodak, *What CDA is about – A summary of its History, Important Concepts and Its Developments*, [in:] *Methods of Critical Discourse Analysis*, ed. R. Wodak, M. Meyer, London 2011.

¹⁰ *Ibidem*.

Van Dijk (1993) is interested in the role of discourse in the (re) production and challenge of dominance in the study of social inequalities¹¹. Dominance is understood using of social power by actors like elites, institutions and groups and this leads to various kinds of social inequalities such as political, class, ethnic and gender inequalities¹². While these inequalities increase the power of those in power, in our case, ethnic minorities are weakened. As a result, social groups that are exposed to inequality become the underclass in society. Wodak (2011) states that every CDA research involves inevitably the concept of power, the concept of ideology, and the concept of history¹³. Thus, CDA enables to analyse *pressures from above* as well as *possibilities of resistance* to power with Wodak's (2011) own word¹⁴, and both *'top-down' relations of dominance* and *'bottom-up' relations of resistance and compliance* with van Dijk's (1993) word¹⁵. Therefore CDA cannot be exercised good enough without paying attention to social structure. Ideology is an important term for CDA in the analysis of power relations in society.

According to Wodak (2011), ideology plays an essential role in constituting and preserving of unequal power relations¹⁶. In all forms of discourse analysis, managing the mind of others comes into prominence as a most important function of text and talk¹⁷. Discourses of those in power aim usually to influence people's and opposition's mind and make them think like elites. It is useful to remind an important point of CDA: language is not a powerful instrument on its own and the thing that makes language powerful is using of language by powerful people¹⁸. In other words, the power elites have privileged access to discourse and they are groups that have a lot to say but at the same time are responsible for social inequalities¹⁹. From these ideas it can be concluded that ordinary people do not have equal access to discourse and their representation on discourses is based on the thoughts of powerful people. That is why CDA tries to comprehend and clarify the point of view of the weak and analyzes the language use of those in power²⁰. According to van Dijk (1993), different forms of social exclusion express *discourse dominance*, which he calls *communicative discrimination* as well. He gives some examples for this kind of dominance. Men that exclude women from

¹¹ T.A. van Dijk, *Principles of Critical Discourse Analysis*, „Discourse & Society” 1993, vol. 4, no. 2, p. 249.

¹² *Ibidem*, p. 250.

¹³ R. Wodak, *op.cit.*, p. 3.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ T.A. Van Dijk, *op.cit.*, p. 250.

¹⁶ R. Wodak, *op.cit.*, p. 10.

¹⁷ T.A. Van Dijk, *op.cit.*, p. 254.

¹⁸ R. Wodak, *op.cit.*, p. 10.

¹⁹ T.A. Van Dijk, *op.cit.*, p. 255.

²⁰ R. Wodak, *op.cit.*, p. 10.

meetings, whites that restrict the access of blacks to press, immigration officers who do not allow social workers to interrogations of refugees are social actors which dominate discourse²¹.

Political Re-education Camps and Uyghurs

Uyghurs are an indigenous people, that live in the northwest of People's Republic of China (PRC). The existence of the Uyghur people in this geography has been known in history since the 8th century²². Although this territory is called today Xinjiang Uyghur Autonomous Region (XUAR), it is known as „East Turkestan” in history and especially in Turkic countries. Many Turkic dynasties ruled this territory that was named Turkestan in different times in history such as Uyghur Imperium (744-840) and Turk-Mongolian (1218-1749)²³. Before Chinese invasion in 1949, this region was a separate region outside of China and declared its independence twice, once in 1933 and once in 1944²⁴. Both attempts for an independent state could not survive due to Chinese interference. After the establishment of the PRC in 1949, this region where the Uyghurs lived came under the control of China.

Uyghurs are now considered one of the minorities (*minzu*) in China. However, before 1949, the non-Han population (Uyghur, Kazakh, Kyrgyz etc.) was dominant in the region. Many Han were forcibly displaced from other parts of China to Xinjiang. While in 1949 93% of the population was Uyghurs and a smaller number of Turkic groups, in 1997 the proportion of Uyghurs dropped to 47%, and the proportion of ethnic Chinese reached to 42%²⁵. This situation reveals that through forced migration the Uyghurs were made a minority in the region as a state strategy and that the state prevented them to demand self-determination.

Since 1950s, the Uyghur people have resisted at various times against the control of the Chinese Communist Party (CCP). They criticized the occupation of their land and the exploitation of resources by the Chinese government, its policies towards minorities, and expressed the violence they have been subjected to despite their non-violent protest in the 1980s-90s (in Baren, Ghulja). The last of the open resistance in the Xinjiang region was the Urumqi events in 2009. In this

²¹ T.A. Van Dijk, *op.cit.*, p. 260.

²² M. Dillon, *Xinjiang-China's Muslim Far Northwest*, London 2004, p. 9, quoted by Mackerras 1972.

²³ A. Türköz, *Doğu Türkistan'da İnsan Hakları*, İstanbul 2010, p. 4.

²⁴ A. Oyuk, *op.cit.*, p. 76-79.

²⁵ Amnesty International (1999), *Gross Violations of Human Rights in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region*, <https://www.amnesty.org/en/documents/asa17/018/1999/en/> (31 VIII 2022).

incident, many people lost their lives and China’s continued strike-hard logic increased the intensity of the conflict²⁶.

Despite the long history of conflict between the Uyghurs and the Chinese government, the events in the region became visible to the world public opinion after 9/11²⁷. One of the sources that shows 2001 as the breaking point for the approach to the Uyghur – China conflict is the Heidelberg Institute for International Conflict Research (HIIC). When we examine the reports from 1999, 2000 and 2001, we see that the conflict item is given as autonomy and regional autonomy. As of 2002 the separation is definitely mentioned as conflict item besides other items such as religious autonomy, and system/ideology²⁸. Although there are many reasons that cause this conflict²⁹ we avoid to discuss these reasons here because this article focusses mainly on re-education camps. Many scholars agree that the rhetoric of war on terror predominates China’s approach to the Uyghurs. While Millward and Peterson (2020) state that the CCP framed the Uyghur resistance entirely as terrorism³⁰, Greitens et al. (2020)³¹ and Raza (2019)³² state that China’s discourse has shifted from separatism to terrorism.

From the second half of the 2010s, re-education camps became a new form of China’s domination of the Uyghurs. Some research and reports even suggested that re-education camps have existed since 2014 in form of mass detainment and internment³³. The general opinion is that these camps have existed since 2017 and Chinese government denied the existence of camps for the first two years³⁴. It is estimated that between 800,000 and 2 million Uyghurs and Muslims of Turkic origin have been in political re-education camps since December 2018³⁵. Finley

²⁶ A. Oyuk, *op.cit.*, p. 94.

²⁷ G. Bovingdon, *The Uyghurs Strangers in Their Own Land*, New York 2010.

²⁸ Heidelberg Institute for International Conflict Research (HIIC), <https://hiik.de/konfliktbarometer/bisherige-ausgaben/> (30 VIII 2022).

²⁹ For a detailed conflict analysis of Uyghur-China conflict see also: A. Oyuk, *Uighuren auf der Suche nach Gerechtigkeit und Selbstbestimmung. Eine Konfliktanalyse*, Akademiker Verlag 2014.

³⁰ J. Millward, D. Peterson, *China’s System of Oppression in Xinjiang: How it developed and how to curb it?*, „Global China” September 2020, p. 1.

³¹ S.C. Greitens, M. Lee, E. Yazici, *Counterterrorism and Preventive Repression. China’s Changing Strategy in Xinjiang*, „International Security”, vol. 44, no. 3, p. 30.

³² Z. Raza, *China’s ‘Political Re-Education Camps of Xinjiang’s Uyghur Muslims*, „Asian Affairs” 2019, vol. 50, no. 4, p. 495.

³³ J.S. Finley, *Securitization, Insecurity and Conflict in Contemporary Xinjiang: Has PRC Counter-Terrorism Evolved into State Terror?*, „Central Asian Survey” 2019, vol. 38, no. 1, p. 3; *Uyghur Human Rights Project (UHRP) Report* [21 VIII 2018], https://docs.uhrp.org/pdf/MassDetention_of_Uyghurs.pdf (30 VIII 2022).

³⁴ B. Westcott, *China Denies Having ‘Concentration Camps’, Tell US to ‘Stop Interfering’*, CNN, 6 V 2019, <https://edition.cnn.com/2019/05/06/asia/china-us-xinjiang-concentration-camps-intl/index.html> (1 IX 2022).

³⁵ J.S. Finley, *op.cit.*, p. 2.

(2021) points out that this is *the largest forced incarceration of an ethno-religious minority anywhere in the world since the Second World War*³⁶. In this way, the author underlines a great danger humanity faces.

Before addressing the conditions and human rights violations in the internment camps, it is necessary to evaluate what role the state has assigned to these camps and how these camps function. The camps are named officially as „Vocational Training Internment Camps” in Xinjiang and this term comprises not only vocational training, which is only a small part of „indoctrination package”³⁷. At the first glance it is possible to consider that the camps are a part of the security policies. However, previous research reminds us that many factors should be taken into consideration while determining about functions. Functions of political re-education camps can be summarized as security strategy, political indoctrination and ensuring economic and political stability.

Finley (2019) argues that the mass internment is seen as a security practice in Xinjiang and that Chinese state defines security as a matter of cultural differences³⁸. In this case Uyghurs have been reconstructed as existential threats with their whole belonging to the Han-Chinese nation and the state uses this threat to legalise its extraordinary interventions to the lives of Uyghurs³⁹. Greitens, Lee and Yazici (2020) as well take the camps as a part of security strategy and remark the change of China’s internal security policy. The authors emphasize that the internal security strategy of the CCP in 2017-2018 have three remarkable characteristics: increasing application of collective detention, intensive ideological re-education, and increasing pressure on Uyghur diaspora⁴⁰. An important dimension of the state’s new strategy is that a change occurs *from individual to collective detention*⁴¹. Ruser (2020) points out that the camps are designed to ‘rehabilitate’ and indoctrinate inmates politically⁴². The internment camps and homogenization strategy through coercive assimilation should not be thought without their political economy. XUAR has importance for the new Silk Road Economic Belt and therefore Chinese government wants to ensure regional stability and considers intense securitisation in Xinjiang as a strategic imperative⁴³. Caskey and Mur-

³⁶ J.S. Finley, *Why Scholars and Activists Increasingly Fear a Uyghur Genocide in Xinjiang*, „Journal of Genocide Research” 2021, vol. 23, no. 3, p. 348.

³⁷ A. Zenz, *Beyond the Camps: Beijing’s Long-Term Scheme of Coercive Labor, Poverty Alleviation and Social Control in Xinjiang*, „The Journal of Political Risk” 2019, vol. 7, no. 12, p. 5.

³⁸ J.S. Finley, *Securitization...*, p. 2-3.

³⁹ *Ibidem*, p. 2.

⁴⁰ S.C. Greitens, M. Lee, E. Yazici, *op.cit.*, p. 15.

⁴¹ *Ibidem*, p. 11.

⁴² N. Ruser, *Documenting Xinjiang’s detention system*, „Australian Strategic Policy Institute International Cyber Policy Centre” 2020, p. 7.

⁴³ A. Hayes, *Intervowen ‘Destinies’: The Significance of Xinjiang to the China Dream, the Belt and Road Initiative, and the Xi Jinping Legacy*, „Journal of Contemporary China” 2020, vol. 29, no. 121, p. 31.

tazashvili (2022) explain the ratio behind homogenization through assimilation with that this is *cheaper than costs of resistance to the regime*⁴⁴. Tynen (2020) states that the detention of the masses should not be considered independently of the dispossession and displacement of the Uyghurs, while she refers how they experienced unemployment and economic crisis in 2017⁴⁵. According to her „dispossession with the aid of a state security apparatus destroys the existing relationship between people and land”⁴⁶.

The ethnic conflicts that China is a party are not limited to the Uyghurs, and the security policies are not only directed towards this group. However, research shows that security spendings have increased more in the areas, in which mostly minority population live in comparison to general expenditures in XUAR⁴⁷. From 2016 to 2017 expenditures for detention center management increased by 239%, while spendings for social stability management by 235% and for other domestic security spendings by 351% increased⁴⁸. Not only the increased security expenditures, but also the increasing pressure and surveillance mechanisms on minorities reveal the point that security policies have reached. For instance, about 1,500 companies provide to the Xinjiang public safety and surveillance industry facial, voice and gait recognition capabilities as well as other monitoring tools⁴⁹. Peoples behaviors and lives both in private sphere and in public sphere are tracked with these conventional methods by China as a police state and personal data such as banking, travel, social media and everyday practices about them besides biodata like medical examinations such as DNA, blood group, retinal scan, voice print etc. are gathered⁵⁰. The lives of detainees are also monitored in every aspect from the bed position to fixed work station⁵¹.

It is not possible to talk about a single type of institution where people are detained in Xinjiang. In other words, camps differ in terms of their characteristics. Ruser (2020) refers to four types of detention facilities, and their securitization degree differ from the others. These are suspected lower security re-education camps, suspected dedicated re-education camps, suspected detention centres,

⁴⁴ G.W. Caskey, I. Murtazashvili, *The Predatory State and Coercive Assimilation: The Case of the Uyghurs in Xinjiang*, „SSRN Electronic Journal” 2022, p. 9.

⁴⁵ S. Tynen, *Dispossession and Displacement of Migrant Workers: The Impact of State Terror and Economic Development on Uyghurs in Urban Xinjiang*, „Central Asian Survey” 2020, vol. 39, no. 3, p. 304.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 306.

⁴⁷ G.W. Caskey, I. Murtazashvili, *op.cit.*, p. 13.

⁴⁸ A. Zenz, *Xinjiang’s Re-Education and Securitization Campaign: Evidence from Domestic Security Budgets*, „China Brief”, vol. 18, no. 17.

⁴⁹ J. Millward, D. Peterson, *op.cit.*, p. 1.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 5.

⁵¹ J. Stern, *Genocide in China: Uighur Re-education Camps and International Response*, „Immigration and Human Rights Law Review” 2021, vol. 3, no. 1, quoted by Wen ve Auyeuzov, 2018.

and suspected maximum security prisons⁵². The first type has internal barbed-wire fencing and restricts the movement of inmates between building, and these facilities have classrooms that can cause to misleading narrative and make the people think as if only education activities are being done in these facilities⁵³. The second type of facilities was built for the detention of Uyghurs and other minorities other than Han Chinese. The security facilities of some have been reduced to a certain extent and barbed wire has been removed but have large external wall. There are watchtowers and detainees are carefully watched in these facilities. According to satellite images, there have been people who were evacuated from this facility or transferred to another place⁵⁴. The third type of facilities is planned to remove people from the community and is surrounded on all four sides by a high wall, has watchtowers and is surrounded by multi-layered barbed wire⁵⁵. Fourth type seems like the formal prison system⁵⁶.

One of the regulations that accompanies re-education camps is that parents and children are separated from each other by the state. In this respect, children whose parents are sent to re-education camps or other detention centers are also given to boarding schools or orphanages by the state regardless of the age of the child. Children of „double-detained” parents continue to live under state protection. Zenz (2019) and Finley (2019) point out that the establishment of educational facilities coincided with the re-education camps built in 2017⁵⁷. This situation reveals that the separation of parents and children from each other is already planned⁵⁸. Through the strategy of intergenerational separation, the state has turned children into children in need of protection, while simultaneously built orphanages and boarding schools. The eyewitnesses of some Han Chinese teachers prove that the state does not take good care of these children in need of protection and does not provide the necessary care for them⁵⁹. On the other hand, as Zenz (2019) argues, the state uses a language of compassion, as if taking good care of these children:

The warm, almost emotional language used to describe the „care”, „love” and „nurture” of the Party and the government towards the re-education detainees and their children is of course designed to make intergenerational separation some-

⁵² N. Ruser, *op.cit.*, p. 6-10.

⁵³ *Ibidem*, p. 6-7.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 8.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 9.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 10.

⁵⁷ J.S. Finley, *op.cit.*, p. 8; A. Zenz, *Break Their Roots: Evidence for China's Parent-Child Separation Campaign in Xinjiang*, „The Journal of Polical Risk” 2019, vol. 7, no. 7, p. 10.

⁵⁸ J.S. Finley, *op.cit.*, p. 8.

⁵⁹ A. Zenz, *op.cit.*, p. 2.

how seem more acceptable. At the same time, it divulges the intention of the Party to aspire towards some kind of metaphorical „parenthood”⁶⁰.

The project of re-education camps and intergenerational separation is, in a nutshell, a story of people’s destruction. These two developments should also be seen as part of the state’s „second-generation minority policy”, that have been in force since 2011. While this policy aims to build a single stronger national identity, it narrows the possibility of recognition of minorities and ethnic identities⁶¹. Tobin (2022) notes that internment camps and inter-generational separation together lead to social death⁶². The family is an environment where culture is kept alive from generation to generation, and the bond between family members is tried to be destroyed by the disintegration of the family. In addition to violations of individual, family, and community rights, it prevents the transmission of Uyghur identity, which includes culture, belief, and many other components, from generation to generation, and while doing this, it uses state ideology and force. These practices are not only against human dignity but also point to a wearing process for the Uyghurs and are a trauma that has an impact on various generations, which is called a „multigenerational trauma”⁶³. Another critical point is the securitization of boarding schools in Xinjiang, like internment facilities. Schools are required to conduct video surveillance, which is also linked to public security bodies, and this surveillance should be done in a way that is not blind spots⁶⁴.

Uyghurs are sent to internment camps for various reasons, and even if the reasons for their detention are non-criminal and even ordinary acts in terms of human rights and freedoms, they are kept under control and surveillance just because of the state’s skeptical approach. The state’s skepticism towards the ordinary behavior and actions of the individual and the limitation of freedoms is certainly not a new situation in China. Even before the re-education camps were established, organizations such as Amnesty International and Human Rights Watch drew attention to violations such as torture, forced abortion, unfair trial and enforced disappearance in their reports⁶⁵. Human rights violations are a problem faced by both Uyghurs inside the camps and Uyghurs outside the camps. The forms of these violations might change. Uyghurs outside the camp are not free

⁶⁰ *Ibidem*, p. 10.

⁶¹ J. Leibold, *Toward A Second Generation of Ethnic Policies?*, „China Brief” 2012, vol. 12, no. 13; S.C. Greitens, M. Lee, E. Yazici, *op.cit.*, p. 25.

⁶² D. Tobin, *Genocidal Processes: Social Death in Xinjiang*, „Ethnic and Racial Studies” 2022, vol. 45, no. 16, p. 109.

⁶³ J.S. Finley, *op.cit.*, p. 5, quoted by Thum, quoted by Shih, 2018.

⁶⁴ A. Zenz, *op.cit.*, p. 23.

⁶⁵ Amnesty International, *op.cit.*; Human Rights Watch, *China Events 2009*, <https://www.hrw.org/world-report/2010/country-chapters/china-and-tibet> (1 IX 2022).

from the control and surveillance of the Communist Party. As a matter of fact, the visits of the Han Chinese to the homes of the Uyghurs since 2016 are an indication of both the control and the sinicisation policy⁶⁶. Finley (2019) points out that these visits take different forms in rural and urban areas. Intervention in private space is limited to visits in urban areas, while staying at home in rural areas⁶⁷.

One of the issues that many scholars discuss is how to define the crisis and the wide variety of rights violations experienced by the Uyghurs. Although some sources include some elements of the definition of genocide according to the United Nations' Convention on Genocide, they define China's treatment to the Uyghurs as cultural genocide⁶⁸, since proof of intent is mandatory to call this treatment as „genocide”⁶⁹. The term „crime against humanity” is a widely used characterization for the rights violations experienced by the Uyghurs⁷⁰.

In her article, Finley (2019) listed the reasons why Uyghurs and other minorities were taken to internment camps as follows: „extreme” religious practices (such as wearing headscarves, reading the Quran at funerals), sharing religious content on phones or computers, using Western social media applications and websites, travelling abroad or studying abroad, having relatives abroad, communicating with foreigners (for example with journalists), prior criminal convictions, contacting with a former and current convict, criticizing policies, not being patriotic enough, and insufficient Chinese language⁷¹. As an actor with privileged access to discourse, the state has the monopoly of determining what is legal or illegal and what is extreme or moderate. All of these readings on internment camps and securitization show that not only internment camps and prisons but also schools, workplaces and even homes for Muslim minorities as a private space create a prison-like appearance. This situation shows „panopticum model” spreads to whole society⁷² with Foucault's (1992) words. It means that wherever individuals go, they are under pressure and control, no matter which institution they are a part of. China's security apparatus not only aims to create a panopticum-like society, but also aims to create obedient bodies:

But the body is also directly involved in a political field; power relations have an immediate hold upon it; they invest it, mark it, train it, torture it, force it to carry out tasks, to perform ceremonies, to emit signs⁷³.

⁶⁶ Z. Raza, *op.cit.*, p. 489.

⁶⁷ J.S. Finley, *op.cit.*, p. 18.

⁶⁸ J. Stern, *op.cit.*, p. 30; A. Zenz, *op.cit.*, p. 3.

⁶⁹ J.S. Finley, *Why Scholars...*, p. 363.

⁷⁰ A. Oyuk, *op.cit.*, p. 144; J. Stern, *op.cit.*, p. 23.

⁷¹ J.S. Finley, *Securitization...*, p. 5-6.

⁷² M. Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, Ankara 1992, p. 382.

⁷³ Idem, *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*, New York 1995, p. 25.

Re-education camps, prisons, schools, and many other institutions serve to create obedient bodies. However, the delicate balance between security and freedom is shifting in favor of security against freedom. According to Tobin (2022) political re-education camp system isolates Uyghurs and demands their recognition of Han cultural dominance and their „backwardness”⁷⁴. The aim of the state is to make Uyghurs and other Muslim minorities feel that their own culture, belief and existence are worthless and to eradicate them by means of indoctrination, torture and various surveillance methods, both inside and outside the camps. At the same time, minorities are compelled to accept the culture and lifestyles of the majority society. In this way, it is observed that the majority society is also a part of power relations.

Western Media and Representation of Re-education Camps

1. BBC News about the camps

News 1:

Headline: „Their goal is to destroy everyone’: Uighur camp detainees allege systematic rape”⁷⁵

Date: 2 II 2021

News spot: *Women in China’s „re-education” camps for Uighurs have been systematically raped, sexually abused, and tortured, according to detailed new accounts obtained by the BBC. You may find some of the details in this story distressing*⁷⁶.

Content: This news focuses on the experiences and eyewitness accounts of Uyghur, Kazakh, and Uzbek women who stayed in an internment camp in Xinjiang between 9-18 months. The first part of the headline of the news is based on the expression of an Uyghur woman, while the second part of the title belongs to journalists who approach systematic rape as an allegation of the former detainees. Using the word „allege” in the headline of the news shows that the woman’s statements are viewed skeptically, and it is said that they cannot be fully verified. The documents submitted by the woman, the statements of the previous detainees, satellite images of the camp where she stayed, and the information she gave

⁷⁴ D. Tobin, *op.cit.*, p. 109.

⁷⁵ M. Hill, D. Campanale, J. Gunter, ‘*Their Goal is to Destroy Everyone’: Uighur Camp Detainees Alleged Systematic Rape* [2 II 2021], <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-55794071> (2 IX 2022).

⁷⁶ *Ibidem*.

are the same. In this way, the reliability of the news was tried to be tested. It is noteworthy that BBC journalists approached the first-hand accounts impartially at the beginning and tried to measure as much as possible whether the narratives were consistent within themselves. The spot describes how the state and its police dominate women's bodies and warns the reader before reading this news because this news contains a sad story.

While describing internment camps, victim women used the term „concentration camps”. In the camps, Uyghur and other Muslim women are subjugated and their identities are destroyed by violating their health rights, implementing torture, rape, and political indoctrination. Women express the purpose of the state as „to destroy everyone” and „to destroy everyone's soul”. The women were forced to take pills and were injected with a vaccine involuntarily without any explanation. So they did not know for what they used these medicaments. Another horrific intervention to health is forced sterilization. The women mentioned in their narratives that there was gang rape in the camps and that they were exposed to sexual violence. „Trampling on belly”, „pushing electric stick inside genital track of women”, and „electrocute” are only some of the torture methods. An eyewitness account of a policewoman verifies that gang rape and electrocuting are common in the camp. The internment facilities have cells and classroom, and a photograph in news indicate high-security equipment. Political indoctrination according to the news includes singing patriotic songs, watching propaganda programs, and memorizing the books of President Xi Jinping. When the detainee fails the test, they are deprived of food and exposed to torture. The images and slogans of the President take part on the walls in the camps.

While the Chinese government tries to dominate women's bodies with various torture methods and rapes, it also tries to control their thoughts with so-called training and brainwashing curricula.

Actors: In the news, the opinions of a British diplomat and a scientist were included, and China's attitude towards the allegations and the approach of human rights organizations to the subject were briefly mentioned. British diplomat described Xi Jinping as „an architect of policy against Uyghurs”. Prominent actors related to this social issue are China, Uyghurs, USA (as home to the Uyghur diaspora), and human rights organizations. Human rights organizations argue that the government deprives Uyghurs of religious and other freedoms, and their oppressive system includes detention, surveillance, forced sterilization, and indoctrination.

While the US government puts forward that China's actions such as mass detention are equivalent to genocide, the Chinese government describes this as a „lies and absurd allegations”. The Chinese government responded to the US government and argued that the camps exist for the re-education of Uyghurs and other minorities, while it did not respond to BBC's allegations and refrained

from describing the camps as detention camps and preferred to call them „vocational education and training centers”. Government attempts to cover up the realities with discourse „education” and „woman rights respected by the Chinese government”.

Representation: Re-education camps are represented as places where women are systematically raped, abused, tortured, sterilized, and indoctrinated into „mainstream Chinese culture”.

With what rhetoric does the Western media try to influence the opinion of the world, the Chinese media, etc.? The BBC tries to influence people’s thinking by including the narratives of women who experienced human rights violations in the camps and the Chinese government’s superficial responses to the allegations. This policy is discussed as a response to a terror attack by „Uyghur separatists”. At one point in the news, Uyghurs are used together with the term „separatist” and associated with a „terrorist attack”.

News 2:

The headline of the news: „Data leak reveals how China ‘brainwashes’ Uyghurs in prison camps”⁷⁷

Date: 24 XI 2019

News spot: *Leaked documents detail for the first time China’s systematic brainwashing of hundreds of thousands of Muslims in a network of high-security prison camps*⁷⁸.

Content: The news is based on leaked data. The headline of the news explains that the „prison camps” in China are used as the ideological apparatus of the state and function as imposing the official ideology on the Uyghurs. Spot also claims that the leaked data has proven to be a systematic brainwashing project aimed at Muslims. The detention of the Muslim Uyghur community without any trial indicates a violation of the right to freedom and security mentioned in the International Covenant on Political and Civil Rights. One of the images used in the news is the photograph of women and men in the classroom environment. The women wear tracksuit-like uniforms in red and the men in blue, with a Chinese book in front of them. The photo, headline, and spot go hand in hand, and all of them are a sign of indoctrination.

The focus of the news is the content of the instructions in the camps. The orders in the documents emphasize the following rules: „never allow escape”, „increase discipline and punishment”, and „strict secrecy”. Another order indicates

⁷⁷ *Data Leak Reveals How China ‘Brainwashes’ Uyghurs in Prison Camps* [24 XI 2019], <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-50511063> (2 IX 2022).

⁷⁸ *Ibidem*.

that Mandarin studies have a „remedial” character and a priority. Other instructions sign transforming „students” and ensuring „full video surveillance of dormitories and classrooms” without blind spots. The detainees’ lives are monitored from the classroom to their bed position and no one changes their fixed position since this is strictly forbidden. Complete surveillance, forced detention and instructions show that the so-called students have no private sphere and that the state has an authoritarian character.

The article includes the views of a member of the Human Rights Watch and a lawyer. One of the issues mentioned by the HRW member is psychological torture. These camps purpose the transformation of the behaviors, beliefs, and language of Muslim minorities. While converting detainees, China compels them to admit that their previous actions were „illegal, dangerous, and criminal”. The lawyer, on the other hand, sees this situation as mass brainwashing that serves to wipe the Uyghurs in Xinjiang „off the face of the Earth”.

Actors: Despite China’s rhetoric that attendance to the camps is voluntary and aims to combat with „extremism”, the data leaked to ICIJ reveals that Muslims and Uyghurs have been forcibly hold there and that the camps have been like prisons. BBC Panorama appears as a media organ that sees and reports official documents of China. The BBC uses the terms „Muslims”, „Muslim Uyghurs” and „detainees” when talking about those held in the camps, while China refers to them as „students” in official documents.

Representation: The political re-education camps have been represented as highly securitized „prison camps” where the Uyghurs are brainwashed and hold there without any trial. The instructions and surveillance demonstrate a panopticon-like nature of the camps with an exception. The Uyghurs and other minorities know very well that their lives are surveilled all around. The examined news focuses on just one but important dimension of the camps.

With what rhetoric does the Western media try to influence the opinion of the world, the Chinese media, etc.? The BBC aims to influence the world’s public opinion through discourses on indoctrination, punishment, and imprisonment, which have been proven by leaked official documents. At the same time, it is explained that the system is an attempt to eradicate the Uyghur identity, by including the views of a lawyer and a member of Human Rights Watch.

2. CNN News about the camps

News 1:

The headline of the news: „Watched, judged, and detained”⁷⁹

Date: 18 II 2020

News spot: *Leaked Chinese government records reveal detailed surveillance reports on Uyghur families and Beijing’s justification for mass detentions*⁸⁰.

Content: The headline, spot, and content of the news describe how the Uyghurs and all their extended family members were watched before and after they were sent to the camps, how they were judged, and detained and how China justified the mass detentions. In the news, it is noteworthy that although it is known that they are not dissident and extremist in the neighborhood they live in, the state has drawn up a detailed profile of Mamattohti and another family’s family members in terms of age, occupation, religious activities, and reliability. Not only those who were sent to the camps or sentenced to prison, but also other members of the family have a profile. Each individual detained in the camps has a separate file and reason for detention in camp, their personal information and „verdict” about behavior in the camp are written in this file. The fact that the release dates are not included in the personal files is interpreted as the forced employment of the people in the „industrial park” after their release.

According to the document in the news, the reasons for detention in the camps include: „daily religious practices” (going to Friday prayers, Eid prayers, funeral practices), having a non-used passport, and being „prone to being radicalized” because of religious traditions, „wearing a face veil” of a woman (it is a detention reason for the woman’s husband as well), „unauthorized pilgrimage”, „having a criminal record”, „traveling to 26 sensitive countries” and violation of family planning policy (having children more than three). The news emphasizes that through the camps, China does not fight against extremism, but against the culture and beliefs of Muslim Uyghurs, who are Chinese citizens.

Actors: Actors mentioned in the news are the Chinese government, the Chinese Ministry of Foreign Affairs, Uyghurs, and Uyghur exiles in the Netherland and Turkey, and CNN. When CNN sent the documents to the Chinese Ministry of Foreign Affairs, it did not receive a response. In a speech he made in the following days, the Chinese Foreign Minister said that those who came to China before did not witness a concentration camp or persecution, and invited media organs and diplomats who wanted to see the truth about China. He denied the existence

⁷⁹ I. Watson, B. Westcott, *Watched, Judged, Detained* [18 II 2020], <https://edition.cnn.com/interactive/2020/02/asia/xinjiang-china-karakax-document-intl-hnk/> (3 IX 2022).

⁸⁰ *Ibidem*.

of the „concentration camps” and regarded it as 100% rumor and fake news. He defended that the Muslim minorities practice their religion liberally. CNN, on the other hand, stated that their attempt to visit the detention center was blocked by the local authorities in Xinjiang. China tries to legitimize mass arrests under the name of fighting Islamic extremism, and it has acknowledged the existence of camps, what they call „training centers”, as of 2017. The statesmen in Beijing claimed that the documents have been misinterpreted in bad faith, but as of the second half of 2019, the Chinese government noticed the interest of the world countries in the detention centers and started to work on counter-discourses. Exiled Uyghurs, on the other hand, describe a „political/ethnic cleansing” carried out through detention centres.

Representation: The camps have been portrayed as places where people are held for their non-criminal, ordinary behavior, where they are forcibly taught Chinese, certain behavioral patterns, and where people are ideologically educated. The cells in the camps are overcrowded, torture and death are some of the incidents in the camps. In the news, information was given about the camps over 4 camps in Karakax.

With what rhetoric does the Western media try to influence the opinion of the world, the Chinese media, etc.? The news was written by examining the leaked data by experts and it was understood that the documents were original. Through the stories of two Uyghur families in these documents, CNN tries to influence the views by showing the reasons for their detention in the camps, how the detailed surveillance („far-reaching surveillance system”) and judgment work, and based on the narratives of Uyghurs abroad whose families are in Xinjiang and who lost contact with their families.

News 2:

The headline of the news: „Thousands of Uyghur Muslims detained in Chinese ‘political education’ camps”⁸¹

Date: II 2018

News spot: There is no spot.

Content: The headline of the news focuses on Uyghur Muslims detained in the camps, while its content briefly covers the brainwashing process and rather the gigantic extent of surveillance inside and outside the camps. It has been reported that more men live in the camps than women. Places that used to be schools or public buildings have been converted into detention camps. People

⁸¹ S. Jiang, *Thousand of Uyghur Muslims Detained in Chinese ‘Political Education’ Camps* [2 II 2018], <https://edition.cnn.com/2018/02/02/asia/china-xinjiang-detention-camps-intl/index.html> (3 IX 2022).

presumed to be prone to „Islamic extremism” are subjected to brainwashing, compelled to glorify the Communist Party, sing revolutionary songs, and express regret for acts deemed transgression (such as going abroad, praying in a mosque). The anti-extremism law enacted by the government in 2017 banned veiling in public, long beards, and homeschooling. A photograph used in the news consists of posters hung on the walls of the Urumqi city. On some posters, there are pictures of women with their faces covered, men with beards, and T-shirts with Turkestan flags, and these images have a prohibition symbol on them.

There is no detailed information in the news about what happened in the camps. In general, the news concentrates on the security apparatus of the police state, explaining that the public is kept under control by means of cameras, obligatory GPS in cars and DNA samples.

Actors: The actors whose thoughts and discourses are included in the news are Chinese authorities, CNN, Human Rights Watch (HRW), World Uyghur Congress (WUC), Radia Free Asia (RFA), and Amnesty International. The discourses of actors other than the Chinese authorities overlap with each other. The Chinese government blames „Muslim Uyghur separatists”, who are for an independent state, for the tensions in the region. In this discourse, the government mentions religion, national belonging, and separatism together. One of the CCP’s senior officials insists that all ethnic groups are given equal rights and freedoms and that their culture and traditions are protected. Although CNN demanded information about the political education camps from Chinese authorities many times, they did not respond to the allegations, but they presented the camp facilities as effective methods for deradicalizing the residents. A China researcher from HRW underlines that the detentions in camps are „unlawful”, not based on „legal documentation” and their length have been indefinite, while Amnesty International remarks on discrimination in the context of social and individual rights. WUC points out that 3-4 people from every household were detained and its leader – Rebia Kadeer, argues that this camp was designed to „eliminate the Uyghurs”.

Representation: Re-education camps are referred to as (so-called) education camps and detention camps in the news. These camps are places with „cramped conditions” where political indoctrination and confessions of previous actions take place. Camps are described as a part of „ubiquitous surveillance”.

With what rhetoric does the Western media try to influence the opinion of the world, the Chinese media, etc.? CNN featured the views of actors and human rights organizations defending Uyghur rights and revealed the extent of surveillance through language uses such as „unrelenting campaigns”, „strengthening security forces”, „repressive reign” of government, and „spreading of political indoctrination”. This media organ tries to influence the opinions of the readers with discourses such as inequality, discrimination, and repressive character of the regime.

3. Der Spiegel's News about the Camps

News 1:

The headline of the news: „Unterdrückung in Xinjiang: Wie China einen Gulag für Muslime errichtete“⁸² (Repression in Xinjiang: How China Established a Gulag for Muslims⁸³)

Date: 24 V 2022

News spot: *Die Xinjiang Police Files richten den Fokus auf eines der größten Menschenrechtsvergehen unserer Zeit: Rücksichtslos erschloss sich Chinas Führung die Region im Westen des Landes, schlug Widerstand gewaltsam nieder – und errichtete ein Lagersystem. (The Xinjiang Police Files focus on one of the greatest human rights violations of our time: China's leadership ruthlessly opened up the region in the west of the country, suppressed the resistance with violence – and established a camp system.)*

Content: The news has an impressive headline and positions China as a subject that builds a modern Gulag (forced labor camps in the Soviet Union), a concentration camp for Muslims. Spot defines the problems faced by minorities in Xinjiang as the biggest human rights problems of our time and treats China as a „ruthless” actor who violently suppresses the resistance of the Uyghur people. However, there is no information about the Gulag in the content of the news, and the reader is not informed that it is a forced labor camp. At the beginning of the news, information is given about the history and demographic structure of the autonomous region of Xinjiang. In the news, China's historical policies to reduce the population of Uyghurs and make them a minority in the region were mentioned. How the Uyghurs were marginalized in their homeland for many years has not been on the agenda of the world for a long time, and the Chinese state has opened the rich and fertile regions to the Chinese first with its military, then settlement and economic policies. In the news, the Urumqi events of 2009 and how it was violently suppressed by the state were discussed.

Some of the attempts to reduce the population of Uyghurs appear in the form of detaining Uyghur citizens, imprisoning them in education camps, separating parents from their children, forcing labor for men, and sterilizing women against their will.

Actors: The only actor mentioned in the news is China. The Chinese government accused the Uyghurs of „terrorist, separatist, and religious fundamentalism”

⁸² B. Zand, *Unterdrückung in China: Wie China einen Gulag für Muslime errichtete* [24 V 2022], <https://www.spiegel.de/ausland/xinjiang-police-files-wie-china-einen-gulag-fuer-muslime-errichtete-a-d708f9b1-52a7-4221-b9c2-816e48e887ff> (4 IX 2022).

⁸³ The headline of the news is translated by the author.

(three evils), who also received support from Uyghur organizations abroad, in the clashes that broke out in the capital Urumqi in 2009. While initially ignoring the data on the systematic education camp design that Zenz shared, the Chinese government presented the detentions as a „major vocational training and career campaign”.

Representation: The re-education camps in China are described in the news as the modern Gulag of the 21st century. While reporting the relevant camps in China, references are made to the concentration camps known as the Gulag, which refers to the totalitarian nature of the Soviet Union.

With what rhetoric does the Western media try to influence the opinion of the world, the Chinese media, etc.? The news is based on research data from the German anthropologist and Tibet researcher Zenz. Der Spiegel appeals to a discourse claiming that the Chinese government has no professional and career policy in the autonomous region of Xinjiang and that there is no fight against terrorism, on the contrary, a policy of oppression is applied to the Uyghurs who have been converted into an ethnic and religious minority.

News 2:

The Headline of the news: „Wie China Uiguren unterdrückt: „Erst Lager dann Zwangsarbeit”⁸⁴ (How China oppresses Uyghurs: „First camps then forced labour”⁸⁵)

Date: 30 VII 2019

News spot: *Chinas Regierung will fast alle Insassen aus umstrittenen Lagern in der Provinz Xinjiang entlassen haben. Doch viele Betroffene bleiben offenbar unfrei – als Zwangsarbeiter*⁸⁶. (China’s government wants to have released almost all inmates from controversial camps in Xinjiang province. But many of those affected apparently remain unfree – as forced laborers⁸⁷.)

Content: In the title of the news, the pressure of China on the Uyghurs and the forced labor of the Uyghurs after they were evacuated from the camps are discussed. Spot, on the other hand, refers to the Chinese government’s statement that almost everyone living in the camps will be evacuated, but emphasizes that most of them will not be freed because they will be forced to work. The first lines of the news are based on the BBC’s news, the link of which will be given below (in the representation section). The Chinese government organized tours in 2019

⁸⁴ V. Steinmetz, *Wie China Uiguren unterdrückt: Erst Lager, dann Zwangsarbeit* [30 VII 2019], <https://www.spiegel.de/politik/ausland/china-unterdrueckt-uguren-erst-lager-dann-zwang-sarbeit-a-1279620.html> (4 IX 2022).

⁸⁵ The headline of the news is translated by the author.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ The spot of the news is translated by the author.

to show journalists and foreign officials that all is well at the vocational training camps in the Xinjiang autonomous region. On these tours, images of people getting a haircut, dancing, and singing were recorded.

The news included the statements of XUAR chairman Zakir. He argues that after leaving the camps, people found well-paying jobs and were „reintegrated into society”. Expert opinion is also included in the article. Adrian Zenz, working at the Xinjiang Camp, described being sent to „education camps” as a kind of „extrajudicial detention”. The Chinese Government planned to send people from the camps to various types of work in 2018, which was defined as forced labor by the researcher. According to research by the Associated Press, people were forced to sign employment contracts in factories ranging from 6 months to 5 years.

Actors: Actors mentioned in the news are detainees in the camp, local government officials, human rights organizations, and countries that support and criticize policies toward Uyghurs. In the BBC news cited, Uyghur Muslim minorities stated that they were voluntarily in „vocational training camps” where high-security measures were taken to „dissuade them from terrorist ideas”.

In the reports of human rights organizations, former detainees stated that they were sworn in by the communist party and that some of them were subjected to physical and psychological violence. While some countries expressed that China should put an end to the persecution of Uyghurs, the Chinese government stated that the measures were within the scope of the „fight against terrorism”. On the other hand, autocratic states such as North Korea, Syria, and Iran have issued statements praising the camps in China.

Representation: The first sentence of the article refers to the following news from the BBC: „Searching for truth in China’s Uyghur ‘re-education’ camps”⁸⁸. In the news, there are statements and photographs showing that everything is fine in daily life and that people are happy, by showing people who cut their hair, sing, and dance in the Xinjiang camps opened to journalists. In this news, camps are seen at first glance as places where people „affected by extreme thoughts” are rendered harmless, rehabilitated, and thus reintegrated into society. However, when the video in the news is evaluated together with the responses of the officials to the visitors and the constant monitoring of the visitors, it would not be correct to consider the camps as rehabilitation centers. It is noteworthy that the Chinese government has made some changes in the camp area to manipulate the impressions and thoughts of the visitors⁸⁹.

⁸⁸ J. Sudworth, *Searching for Truth in China’s Uighur ‘Re-Education’ Camps* [21 VI 2019], <https://www.bbc.com/news/blogs-china-blog-48700786> (4 IX 2022).

⁸⁹ In the action-comedy film „The Interview” (2014), directed by Seth Rogen and Evan Goldberg, the journalist visiting North Korea is shown a market on the corner and a fat boy standing in front of him (36:50-37:31). Later in the movie, the actor realizes that the same market is not real, that everything he sees in the market is actually fake (1:11:25-1:13:05).

In Der Spiegel's report, re-education camps are portrayed as places where detainees receive vocational training before being forced into labor. This situation shows that although internment camps cannot be defined as vocational training camps on their own, but this is one dimension.

With what rhetoric does the Western media try to influence the opinion of the world, the Chinese media, etc.? Der Spiegel aims to influence the world public opinion with the discourse of „forced labor”. The headline of the news emphasizes that the Uyghurs and the Muslim minority are actually free neither in the camps nor out of the camps. Because after the camp, they have to work forcibly.

4. People's Daily Online and Representation of Camps

News 1:

The Headline of the news: „Vocational training center graduates tell personal stories, refute ‘genocide’ accusations”⁹⁰

Date: 14 VI 2021

News spot: There is no spot.

Content: It is noteworthy that the newspaper used personal stories while rejecting the accusations of genocide in its headline. The newspaper followed a similar strategy to Western media and gave place to the first-hand accounts. The people who were claimed to stay in the centers expressed that they were satisfied with the education they received. A photograph has been included in order to reinforce the content described in the news. In the photograph, a young woman working in a textile factory in Kashgar is dressed in a pink uniform and looks beautiful and well-groomed. In the background are other workers with a sewing machine in front of them. On the other hand, it is impossible to know whether these people expressed their own thoughts or those dictated by the public authorities. Defined as „former trainee” and „current graduate”, these people are often described as people from poor families, who have taken a sewing course, hair-dressing training, and have started their own business or have well-paid jobs. One even stated that she came to these centers at his mother's request. Asking whether she looked like a tortured person at the press conference, she flatly denied the allegation of torture and claimed that the western media was „deceiving” people. In the news, it is clear that the Chinese media interpreted every news of the Western media under the name of „political re-education camp”, „concentration camp” and „internment camp” as a distortion of vocational centers. According to the news, „all trainees” graduated at the end of 2019. It is hard to believe that all of

⁹⁰ *Vocational Training Center Graduates Tell Personal Stories, Refute ‘Genocide’ Accusations* [14 VI 2021], <http://en.people.cn/n3/2021/0614/c90000-9860797.html> (4 IX 2022).

these people, described as „trainees” by People’s Daily Online, but described as „detainee” in western media sources, were evacuated from these camps. The analyzed news of CNN, BBC, and Der Spiegel between 2020-2022 do not prove this claim of Chinese media.

Actors: The actors mentioned in the news are the people who graduated from the so-called „vocational education and training centers”, the Chinese government, regional government spokesman, religious extremists, and the Uyghur Tribunal. It is noteworthy that „graduates” used similar sentences with the same meaning and spoke as if they had come out of one voice. At the press conference, they deny that the Chinese government committed genocide in XUAR, and say that they are freed from „extreme religious thoughts” thanks to the vocational education and training centers, and that they have better living conditions after graduation. One of them (Zulpiya Yasin) tells that she was influenced by „religious extremists” and they talked about „martyrdom” to impress her. According to her narratives, religious extremists told him that the state did not provide housing for Muslims and that they could not use the money given by the state. Thus, religious extremists have been indirectly represented in the news. The regional government spokesman condemned the „Uyghur Tribunal” and described it as „anti-China forces”, and evaluated its performance as „poor” based on the hearings and trials.

Representation: In the news, the expression „camp” was used only in one place as the discourse of the „west”. In the news, the camps described as political re-education camps and internment camps in the Western media are „vocational and educational training centers”. These centers function as places where „laws on counter-terrorism”, spoken and written Chinese, computer, and vocational skills have been taught to Uyghur Muslims, who have the potential to be affected by extremist thoughts. The centers are portrayed as important institutions for stability and security, based on a legal basis, that „remove the ground that breeds terrorism and religious extremism”. They are considered as institutions that contribute to the development of society.

With what rhetoric does the Chinese media try to influence the opinion of the world, the Western media, etc.? People’s Daily Online tries to make their discourses believable by referring to the accounts of three women who had previously trained in these centers, about the opportunities provided to them, and how their living conditions improved after the „vocational education”. It is seen that both these „graduates” and the newspaper itself denied crimes such as „genocide” attributed to China. The newspaper also describes the news of the western media about torture and rape in the camps as „accusation” and „fabrication” and aims to discredit these media organs. The Chinese media tries to influence opinions by using educational concepts and describing those living in these so-called „centers” as „trainee” and those leaving there as „graduates”.

News 2:

The Headline of the news: „Western data on Uyghurs has serious flaws”⁹¹

Date: 30 XII 2019

News spot: *Estimated figures wrongly attributed to UN report, derived from dubious studies*⁹².

Content: In the title of the news, the Western media is criticized for having serious flaws, and it is stated in the spotlight that the figures presented to the United Nations are collected from „suspicious studies”. The Chinese media generally resent the unquestioned acceptance of the claim that Uyghurs have been arrested in the West. The data collection methods and sources of CHRD are found to be problematic. One of the main points of criticism is that CHRD’s data are based on interviews with a small number of people. The news includes that the US and Western media see China as a „violator of human rights”.

The news image includes a photo of two Uyghur women holding the PRC flag, one posing with a serious-looking pose and the other smiling slightly.

Actors: The news featured a wide variety of actors. These are the Chinese government, The Grayzone, Network of Chinese Human Rights Defenders (CHRD), United Nations, the US Government, and western media. In the newspaper, the claim that millions of Uyghurs were detained is tried to be disproved by referring to the news of The Grayzone newspaper. It is claimed that the Western media is based on the discourses of CHRD, which is generally supported by the USA. While it has been claimed that the data provided by CHRD were not reliable, it has been stated that they were also presented to the United Nations and misinterpreted as written by the UN in the western media.

Representation: In the news, the camps have been described as „vocation-al education and training centers” established as „part of regional measures” to „fight against terrorism and extremism”.

With what rhetoric does the Chinese media try to influence the opinion of the world, the Western media, etc.? People’s Daily Online aims to prove that the data on the Uyghurs on which the Western media and the U.S. government are based are seriously „flawed” and to influence the public by arguing that the Western media has not adequately scrutinized the „claims” regarding the detention of Uyghurs.

⁹¹ *Western Data on Uyghurs Has Serious Flaws* [20 XII 2019], <http://en.people.cn/n3/2019/1230/c90000-9644591.html> (5 IX 2022).

⁹² *Ibidem*.

Conclusion

The pressure and intimidation policies of the People's Republic of China on the Uyghurs increased even more through the methods such as re-education camps established in the second half of the 2010s and forced labor. High-tech securitization policies and security expenditures give important clues about how China monitors and controls its Muslim minorities. In this study, the critical discourse analysis method which enables the analysis of social issues such as discrimination, identities, power, and control through the language practices of the actors has been applied. It is analyzed how the camps are represented in the selected western and Chinese media and how domination and surveillance appear in the daily lives of ordinary individuals in the camps.

First-hand accounts of Uyghur women were included in the first BBC news, and reliable data were tried to be revealed by comparing the obtained information with other data. In the second BBC news and the first CNN news, the pressure and surveillance system were mentioned over the leaked official documents of the Chinese government. In the BBC news, the camps were described as high-security prison camps, as places where women's bodies are exposed to violations of the right to health, torture, gang rape, and their thoughts are exposed to political indoctrination. The conclusion reached by the BBC with both news is that the Chinese government aims to destroy the Uyghur identity. In CNN news, the camps are discussed as part of the government's repressive policies and campaigns, portrayed as places where people who do not commit crimes, have ordinary behavior, are held and ideologically educated, and are forced to confess because of previous non-criminal behavior such as cultural and religious practices. CNN talks about the „far-reaching surveillance system” and explains that all extended family members are watched. In the BBC and CNN media, camps are areas where people are forcibly detained and completely watched, and subjected to political indoctrination. „Surveillance” is the most emphasized topic in both media.

One of the most impressive statements about the camps in Xinjiang was in Der Spiegel news where these camps are described as the „modern Gulag of the 21st century”. This newspaper portrays the camps as areas where people worked forcibly and claims that after the training they received in the camps, people were forced to work in factories. In a BBC report cited by Spiegel, China's camps were presented to visitors as „rehabilitation centers” and the news actually referred to the camps as places where Uyghurs and other minorities received vocational training before forced labor. The common emphasis in the Western media is that the camps target the culture and beliefs of Muslim Uyghurs rather than fighting terrorism and extremism. Another emphasis is that due to surveillance, Muslim minorities are free neither in the camps nor out of the camps. Although there is no significant difference in the discourses of the Western media about the camps

in China, it is noteworthy that the discourses of CNN and BBC are more similar to each other. According to selected western media, the camps are an important part of the policy of oppression and surveillance. Unlike CNN and BBC, Der Spiegel portrays the camps in China as structures similar to the Gulag in the Soviet Union. In the discourse of this newspaper, the camps are interpreted as places where Uyghurs received education before they were forced to work.

People's Daily Online firmly denies that there are „political re-education camps” in Xinjiang and allegations that millions of Uyghurs are detained in them, while claims that these places are „vocational and educational training centers”. While talking about these „centers” the Chinese media tries to influence international public opinion by using educational concepts such as „trainees” and „graduates”. It defines these institutions as places that enable social development, where trainees get rid of extremist thoughts, study anti-terrorism laws, Chinese, and learn some professional skills. According to the Chinese media, these institutions do not only provide stability and security in society but also contribute to development. In fact, the Chinese media does not deny that these „centers” have a political education dimension, but it is noteworthy that they avoid a camp discourse that would legitimize the allegations about political indoctrination and human rights violations.

It is noteworthy that the Chinese government did not respond to the allegations about the camps in the Western media, and government officials mentioned the issue during their visits to different countries. While Western news sources deal with the camps, they include the opinions of human rights organizations, expert opinions, first-hand accounts, and opinions of Uyghur and other non-Han exiles. It is remarkable that some of these sources also make comprehensive reports similar to a research report. The Chinese media also includes various actors in their news and try to discredit the Western media and the US government by claiming that their news is usually „fabrication” or based on „questionable studies”.

Abstrakt

Ayşe Çiçek

„Polityczne obozy reedukacyjne” w Xinjiangu jako element społeczeństwa panoptykonowego. Ścierające się dyskursy zachodnich i chińskich mediów

W XXI w. możemy zauważyć zbrodnie przeciwko ludzkości w Regionie Autonomicznym Sinkiang-Ujgur, znajdujący się w granicach Chin. Naruszenia praw człowieka doświadczane przez żyjących od stuleci w tym regionie Ujgurów nie stanowią

żadnej nowości. Stosunek państwa do Ujgurów ewoluował w nowy wymiar wraz z powstaniem obozów, które władze określają jako ośrodki szkolenia zawodowego, a w literaturze znane są również jako obozy reedukacji politycznej czy też internowania. Będące częścią polityki bezpieczeństwa państwa obozy stały się nieuchronnie przedmiotem szeregu badań, zwłaszcza w kontekście łamania praw człowieka. W niniejszym artykule, korzystając z metody krytycznej analizy dyskursu, poszukiwana jest odpowiedź na pytanie, w jaki sposób obozy reedukacji politycznej, w przeciwieństwie do innych, są ukazywane w wybranych mediach zachodnich i chińskich. Analiza wykazała, że obozy stanowią część społeczeństwa skonstruowanego na wzór Panoptikonu, w którym życie Ujgurów jest monitorowane pod każdym kątem, gdzie doświadczano zarówno łamania praw, jak i indotrynacji politycznej. Jednakże chińskie media przedstawiają je jako miejsca, dzięki którym życie mniejszości staje się bezpieczniejsze, stabilniejsze i nastawione na rozwój.

Słowa kluczowe: obozy reedukacyjne, obozy internowania, Chiny, Ujgurzy, sekurytyzacja, relacje władzy, krytyczna analiza dyskursu

References

- Amnesty International (1999), *Gross Violations of Human Rights in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region*, <https://www.amnesty.org/en/documents/asa17/018/1999/en/>.
- Bovingdon, G., *The Uyghurs Strangers in Their Own Land*, New York 2010.
- Caskey, G.W. & Murtazashvili, I., *The Predatory State and Coercive Assimilation: The Case of the Uyghurs in Xinjiang*, „SSRN Electronic Journal” 2022.
- Çelik, H. & Ekşi, H., *Söylem Analizi*, „Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi” 2008, vol. 27, no. 27.
- Data Leak Reveals How China ‘Brainwashes’ Uighurs in Prison Camps* [24 XI 2019], <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-50511063>.
- Democracy Matrix, *Ranking of Countries by Quality of Democracy*, 2021, <https://www.democracymatrix.com/ranking>.
- Dillon, M., *Xinjiang-China’s Muslim Far Northwest*, London 2004.
- Fairclough, N., *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*, London & New York 2004.
- Finley, J.S., *Securitization, Insecurity and Conflict in Contemporary Xinjiang: Has PRC Counter-Terrorism Evolved into State Terror?*, „Central Asian Survey” 2019, vol. 38, no. 1.
- Finley, J.S., *Why Scholars and Activists Increasingly Fear a Uyghur Genocide in Xinjiang*, „Journal of Genocide Research” 2021, vol. 23, no. 3.

- Foucault, M., *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*, New York 1995.
- Foucault, M., *Hapishanenin Doğuşu*, Ankara 1992.
- Freedom in the World 2022: China, <https://freedomhouse.org/country/china/freedom-world/2022>.
- Gal, S., *Language and the „Arts of Resistance*, „Cultural Anthropology” 1995, vol. 10, no. 3, August.
- Gee, P.J., *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method*, London 1999.
- Greitens, S.C., Lee, M. & Yazici, E. *Counterterrorism and Preventive Repression. China’s Changing Strategy in Xinjiang*, „International Security” 2020, vol. 44, no. 3.
- Gür, T., *Post-Modern Bir Araştırma Yöntemi Olarak Söylem Çözümlemesi*, „Zeitschrift für die Welt der Türken” 2013, vol. 5, no. 1.
- Hayes, A., *Intervowen ‘Destinies’: The Significance of Xinjiang to the China Dream, the Belt and Road Initiative, and the Xi Jinping Legacy*, „Journal of Contemporary China” 2020, vol. 29, no. 121.
- Heidelberg Institute for International Conflict Research (HIIC), <https://hiik.de/konfliktbarometer/bisherige-ausgaben/>.
- Hill, M., Campanale, D. & Gunter, J., *‘Their Goal is to Destroy Everyone’: Uighur Camp Detainees Allege Systematic Rape* [2 II 2021], <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-55794071>.
- Human Rights Watch, *China Events 2009*, <https://www.hrw.org/world-report/2010/country-chapters/china-and-tibet>.
- Jiang, S., *Thousand of Uyghur Muslims Detained in Chinese ‘Political Education’ Camps* [2 II 2018], <https://edition.cnn.com/2018/02/02/asia/china-xinjiang-detention-camps-intl/index.html>.
- Leibold, J., *Toward A Second Generation of Ethnic Policies?*, „China Brief” 2012, vol. 12, no. 13.
- Millward, J. & Peterson, D., *China’s System of Oppression in Xinjiang: How it developed and how to curb it?*, „Global China” 2020, September.
- Oyuk, A., *Uighuren auf der Suche nach Gerechtigkeit und Selbstbestimmung. Eine Konfliktanalyse*, Saarbrücken 2014.
- Raza, Z., *China’s ‘Political Re-Education Camps of Xinjiang’s Uyghur Muslims*, „Asian Affairs” 2019, vol. 50, no. 4.
- Rogens, S. & Goldberg, E., *The Interview* (movie), 2014.
- Ruser, N., *Documenting Xinjiang’s detention system*, „Australian Strategic Policy Institute International Cyber Policy Centre” 2020.
- Steinmetz, V., *Wie China Uiguren unterdrückt: Erst Lager, dann Zwangsarbeit* [30 VII 2019], <https://www.spiegel.de/politik/ausland/china-unterdrueckt-uiguren-erst-lager-dann-zwangsarbeit-a-1279620.html>.
- Stern, J., *Genocide in China: Uighur Re-education Camps and International Response*, „Immigration and Human Rights Law Review” 2021, vol. 3, no. 1.

- Sudworth, J., *Searching for Truth in China's Uighur 'Re-Education' Camps* [21 VI 2019], <https://www.bbc.com/news/blogs-china-blog-48700786>.
- Tobin, D., *Genocidal Processes: Social Death in Xinjiang*, „Ethnic and Racial Studies” 2022, vol. 45, no. 16.
- Türköz, A., *Doğu Türkistan'da İnsan Hakları*, İstanbul 2010.
- Tynen, S., *Dispossession and displacement of migrant workers: the impact of state terror and economic development on Uyghurs in urban Xinjiang*, „Central Asian Survey” 2020, vol. 39, no. 3.
- Uyghur Human Rights Project (UHRP) Report* [21 VIII 2018], https://docs.uhrp.org/pdf/MassDetention_of_Uyghurs.pdf.
- van Dijk, T.A., *Principles of Critical Discourse Analysis*, „Discourse & Society” 1993, vol. 4, no. 2.
- Vocational Training Center Graduates Tell Personal Stories, Refute 'Genocide' Accusations* [14 VI 2021], <http://en.people.cn/n3/2021/0614/c90000-9860797.html>.
- Watson, I. & Westcott, B., *Watched, Judged, Detained* [18 II 2020], <https://edition.cnn.com/interactive/2020/02/asia/xinjiang-china-karakax-document-intl-hnk/>.
- Westcott, B., *China Denies Having 'Concentration Camps', Tell US to 'Stop Interfering'*, CNN, 6 V 2019, <https://edition.cnn.com/2019/05/06/asia/china-us-xinjiang-concentration-camps-intl/index.html>.
- Western Data on Uyghurs Has Serious Flaws* [20 XII 2019], <http://en.people.cn/n3/2019/1230/c90000-9644591.html>.
- Wodak, R., *What CDA is about – A summary of its History, Important Concepts and Its Developments*, [in:] *Methods of Critical Discourse Analysis*, eds. R. Wodak, M. Meyer, London 2011.
- Zand, B., *Unterdrückung in China: Wie China einen Gulag für Muslime errichtete* [24 V 2022], <https://www.spiegel.de/ausland/xinjiang-police-files-wie-china-einen-gulag-fuer-muslime-errichtete-a-d708f9b1-52a7-4221-b9c2-816e48e8-87ff>.
- Zenz, A., *Beyond the Camps: Beijing's Long-Term Scheme of Coercive Labor, Poverty Alleviation and Social Control in Xinjiang*, „The Journal of Political Risk” 2019, vol. 7, no. 12.
- Zenz, A., *Break Their Roots: Evidence for China's Parent-Child Separation Campaign in Xinjiang*, „The Journal of Political Risk” 2019, vol. 7, no. 7.
- Zenz, A., *Xinjiang's Re-Education and Securitization Campaign: Evidence from Domestic Security Budgets*, „China Brief”, vol. 18, no. 17.

Ayşe Çiçek – dr politologii i stosunków międzynarodowych, wykładowca w Vocational School of Social Sciences w Istanbul Medipol University. ORCID: 0000-0001-6303-4468

Paweł Popieliński, Andrzej Łuczak

Polityka publiczna wobec Romów w Polsce na przykładzie województwa lubuskiego

Abstrakt

Artykuł dotyczy aspektów polskiej polityki publicznej wobec społeczności romskiej żyjącej w Polsce, na przykładzie województwa lubuskiego. Przedstawia najważniejsze skutki i efekty polityki względem społeczności romskiej w ostatnich latach. Autorzy scharakteryzowali genezę powstania, jak i też główne wytyczne rządowych programów na rzecz społeczności romskiej oraz ich wpływ na życie tej grupy mniejszościowej, jej integracji społecznej i obywatelskiej w kontekście bezpieczeństwa tej grupy oraz bezpieczeństwa lokalnego na przykładzie województwa lubuskiego. Niezwykle cennym elementem artykułu jest przedstawienie efektów obranej polityki, mających miejsce w ostatnich latach, z perspektywy społeczności romskiej w województwie lubuskim, w szczególności, co zostało dotychczas dla niej zrobione i co daje jej taki program, jak przyczynia się do poprawy życia społeczności romskiej w tej części kraju.

Słowa kluczowe: Romowie, programy rządowe / krajowe strategie na rzecz społeczności romskiej, polityka publiczna, województwo lubuskie

Romowie w Polsce, jak i w wielu innych państwach, są grupą mniejszościową, która wciąż znajduje się na marginesie społecznym, a znaczna część tej społeczności zalicza się do najbardziej upośledzonych społecznie¹. Ten stan rzeczy próbuje zmienić od długiego czasu państwo polskie, w którego interesie jest, aby poprawić standard życia i integrację społeczną większości Romów mieszkających w Polsce od stuleci.

Nową sytuację dla mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce, w tym Romów, przyniósł przełom polityczny w 1989 r. i podjęte przemiany społeczno-polityczne. Proces demokratycznych przemian przyniósł transformację polityki

¹ D. Ringold, *Roma & the Transition in Central & Eastern Europe: Trends & Challenges*, Washington 2000; D. Crowe, J. Kolsti, I. Hancock, *The Gypsies of Eastern Europe*, New York 2016.

państwa wobec mniejszości narodowych i etnicznych. W nowych realiach politycznych zrezygnowano z forsowanego w okresie PRL mitu o jednolitej strukturze etnicznej państwa. Nastąpiła zmiana założeń i mechanizmów wytyczających politykę wobec mniejszości narodowych i etnicznych. W odniesieniu do tych mniejszości istnieje zakaz asymilacji osób należących do nich. Uznano wszystkie te mniejszości za równoprawną część polskiego społeczeństwa, zagwarantowano im prawa do zachowania i rozwoju własnej tożsamości narodowej, kultury, języka i religii. Przyjęta w 1997 r. Konstytucja RP w art. 35 zagwarantowała wszystkim obywatelom polskim należącym do mniejszości narodowych i etnicznych, obecnych od ponad 100 lat w Polsce, prawo do zachowania, pielęgnowania i rozwoju własnej tożsamości kulturowej i możliwość tworzenia instytucji służących jej ochronie.

Rozwinięcie i skonkretyzowanie praw przysługujących mniejszościom w Konstytucji RP nastąpiło z chwilą wejścia w życie ustawy z 6 I 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym². Ustawa ta definiuje prawnie termin „mniejszości narodowe” i „mniejszości etniczne”, określa prawa mniejszości, w tym do zachowania i rozwoju własnej tożsamości kulturowej, oraz obowiązki państwa dotyczące ochrony prawa tychże mniejszości³.

Począwszy od wejścia ustawy w życie w maju 2005 r. aż do 2022 r. dokonano w niej niewielkich zmian. Jednak te wprowadzone były istotne dla lepszego funkcjonowania grup mniejszościowych w Polsce, w tym mniejszości romskiej. Dzięki wprowadzonej ustawie, polskie ustawodawstwo zostało dostosowane do standardów państw demokratycznych. Ustawa stwarza ramy dla polityki państwa polskiego wobec mniejszości oraz określa ich prawa, jednocześnie stanowiąc jedno z narzędzi polityki etnicznej. Do jej celów należy nie tylko ochrona prawna mniejszości narodowych i etnicznych, ale również stworzenie warunków dla ich integracji społecznej. Stanowi to element bezpieczeństwa etnicznego państwa. Z tego względu w III RP prowadzona jest wobec grup mniejszościowych polityka publiczna, w tym m.in. wobec społeczności romskiej. Pod pojęciem „polityka publiczna” rozumie się w niniejszym artykule sferę lub dziedzinę zracjonalizowanych i systemowych działań państwa i społeczeństwa wokół problemów publicznych⁴. Innymi słowy jest to proces działań systemowych, które są realizowane przez instytucje władzy publicznej, np. administrację rządową i samorządową, mające na celu rozwiązywanie problemów w różnych obszarach życia społecznego⁵.

² Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, Dz. U. 2005, nr 17, poz. 141 z późn. zm.

³ P.J. Krzyżanowski, P. Popieliński, *Integracja Romów po 1989 roku jako element bezpieczeństwa kulturowego państwa*, [w:] *Z zagadnień bezpieczeństwa Polski i współczesnego świata*, red. P.A. Leszczyński, A. Chabasińska, Gorzów Wielkopolski 2016, s. 256.

⁴ M. Considine, *Making Public Policy: Institutions, Actors, Strategies*, Cambridge 2005.

⁵ R.D. Gómez-Arias, *Public Policies Between Theory and Practice*, „Ánfora” 2019, vol. 26, no. 46, s. 111-120; D. Kozaczka, *Polityki publiczne jako proces*, „Zoon Politikon” 2016, nr 7, s. 327.

Według Jarosława Górniaka oraz Stanisława Mazura polityka publiczna przybiera postać aktów normatywnych, strategii, programów i konkretnych przedsięwzięć o charakterze regulacyjnym lub dotyczącym rozdysponowania zasobów (alokacyjnym), wskazujących cele, środki działania, zasoby i terminy⁶.

W niniejszym artykule podstawą do formułowania rozważań i wniosków są badania autorów przeprowadzone w ostatniej dekadzie wśród mniejszości romskiej w województwie lubuskim, ze szczególnym uwzględnieniem wywiadów z liderami romskimi. Dominującą w artykule i przeprowadzonych badaniach perspektywą metodologiczną jest analiza czynnikowa, instytucjonalno-prawna oraz krytyczna analiza źródeł zebranych przez autorów podczas kwerend bibliotecznych oraz uzyskanych materiałów i dokumentów od państwowych i niepaństwowych instytucji wspierających działalność mniejszości romskiej, a także organizacji mniejszości romskiej w województwie lubuskim.

Już od pierwszych lat przemian demokratycznych ożywiła się działalność środowisk mniejszościowych, w tym mniejszości romskiej⁷. Romowie w Polsce tworzą w sumie ok. 20-tysięczną mniejszość etniczną⁸. Społeczność ta jest zasadniczo rozproszona i niezintegrowana społecznie. Największe skupiska Romów znajdują się w województwie dolnośląskim, małopolskim i śląskim oraz w dużych miastach. W województwie lubuskim żyje według szacunków ok. 700 członków społeczności romskiej⁹. Romowie stanowią ludność przede wszystkim o charakterze miejskim. Rozmieszczenie tej społeczności na terytorium naszego kraju jest efektem komunistycznej polityki w latach 50. i 60. ubiegłego stulecia, która opierała się przede wszystkim na przymusowym osiedlaniu rodzin romskich¹⁰.

⁶ J. Górniak, S. Mazur, *Polityki publiczne oparte na dowodach i ich zastosowanie do rynku pracy*, [w:] *W kierunku polityki rynku pracy opartej na dowodach*, red. J. Górniak, S. Mazur, Warszawa 2010, s. 12.

⁷ A. Bartosz, *Nie bój się Cygana*, Sejny 1994, s. 156.

⁸ Dane dotyczące społeczności romskiej w Polsce: Według Narodowego Spisu Powszechnego 2002 żyło ponad 20 tys. i Narodowego Spisu Powszechnego 2011 ok. 17 tys. Romów. *Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2015. Należy dodać, że do tej pory nie zostały całkowicie upublicznione dane dotyczące liczebności mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce podczas przeprowadzonego w 2021 r. spisu powszechnego. Ostatecznych danych należy oczekiwać w najbliższym czasie.

⁹ Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji przystępując do planowania programu na rzecz społeczności romskiej, w 2003 r. zgromadziło informacje dotyczące rozmieszczenia i liczebności Romów w Polsce na podstawie szacunkowych danych przygotowanych przez urzędy wojewódzkie. Patrz: P.J. Krzyżanowski, *Polityka Polski wobec Romów – uwagi w kontekście działań administracji rządowej po 1989 roku*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Administracji i Bezpieczeństwa” 2012, nr 1, s. 19.

¹⁰ Patrz więcej na ten temat: P.J. Krzyżanowski, *Między wędrownką a osiedleniem. Cyganie w Polsce w latach 1945–1964*, Gorzów Wielkopolski 2017; idem, *Między przymusowym osiedleniem*

Polskie władze od wielu lat podejmują działania mające poprawić położenie społeczne Romów poprzez ułatwienie w dostępie do edukacji, służby zdrowia, zatrudnienia, ochrony socjalnej i poprawienie warunków mieszkaniowych. Istotnym celem tej polityki jest także zapewnienie Romom pełnego uczestnictwa w życiu społeczeństwa obywatelskiego oraz zniwelowanie różnic dzielących ich od reszty społeczeństwa. Zarówno władze, jak i sama zainteresowana strona – Romowie, zdają sobie sprawę, że bez rozwiązania tych problemów nie tylko nie dojdzie do aktywnego funkcjonowania społeczności romskiej wśród społeczeństwa większościowego, ale także do zgodnej koegzystencji Romów i Polaków.

Realizacji tak postawionych celów służy podjęta począwszy od początku lat 90. XX w. współpraca Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji z organizacjami romskimi, przede wszystkim w ramach Komisji Wspólnej Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych, w której to Romowie posiadają dwóch stałych przedstawicieli oraz jest stworzony Zespół do Spraw Romskich, w którego skład wchodzi przedstawiciele administracji rządowej oraz osoby reprezentujące organizacje i lokalne społeczności romskie. Współpraca jest także realizowana częściowo na poziomie administracji wojewódzkiej, gdzie istotną rolę odgrywają pełnomocnicy ds. mniejszości. Ponadto władze samorządowe biorą aktywnie udział we wspieraniu społeczności romskiej, działając przede wszystkim zgodnie z ustawami o pomocy społecznej, o systemie oświaty, o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym¹¹.

W związku ze wsparciem społeczności romskiej w Polsce stworzono dotychczas kilka programów rządowych na jej rzecz. Pierwszy pomocowy program nosił nazwę: *Pilotażowy program rządowy na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim* i został przeprowadzony w latach 2001-2003¹². Jego rezultaty posłużyły do opracowania następnego programu pod nazwą: „Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce”. Był on realizowany w latach 2004-2013 w obszarach: edukacji, sytuacji bytowej, opieki zdrowotnej, przeciwdziałania bezrobociu, przeciwdziałania przestępstwom na tle etnicznym, podtrzymywania i upowszechniania kultury romskiej, wiedzy o Romach oraz edukacji obywatelskiej społeczności romskiej. Na realizację programu corocznie było przeznaczane z budżetu państwa 10 mln PLN. Środki finansowe w postaci dotacji udzielano na podstawie konkursu, a ubiegać się o te pieniądze mogły jednostki samorządu terytorialnego, romskie i nieromskie organizacje pozarządowe oraz inne podmioty

a presją asymilacyjną państwa. Cyganie/Romowie w Polsce w latach 1964–1989, Gorzów Wielkopolski 2021.

¹¹ Ł. Żołądek, *Romowie w Polsce*, „INFOS. Zagadnienia Społeczno-Gospodarcze” 2014, vol. 172, nr 12, s. 3; P.J. Krzyżanowski, *Polityka Polski...*

¹² *Pilotażowy program rządowy na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim na lata 2001–03*, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/romowie/program-na-rzecz-spolej/pilotazowy-program-rza> (12 VIII 2022).

(uczelnie, związki wyznaniowe itp.)¹³. Organizacje romskie stanowiły niewielki odsetek wszystkich podmiotów, które mogły korzystać z omawianego wsparcia. Jedynie część pieniędzy przeznaczonych dla poprawy warunków życia społeczności romskiej trafiło do romskich organizacji.

W kolejnych latach opracowano rządowy program pomocowy *Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014-2020*¹⁴. Jednak, aby przeznaczyć środki finansowe z budżetu państwa na dalsze wsparcie Romów w wyżej wspomnianych obszarach życia społecznego należało znowelizować ustawę o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym. Jednocześnie doprecyzowano przepisy dotyczące kompetencji ministra właściwego do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych w zakresie działań dotyczących mniejszości.

Kolejnym programem rządu skierowanym na wsparcie społeczności romskiej był *Program integracji społecznej i obywatelskiej Romów w Polsce na lata 2021-2030*. Stanowi on kontynuację i rozwinięcie działań podejmowanych we wcześniej wspomnianych programach. Głównym celem programu jest zwiększenie poziomu integracji społecznej i obywatelskiej Romów w Polsce poprzez działania w dziedzinie edukacji – w tym kulturowej, historycznej i obywatelskiej – aktywizacji zawodowej, ochrony zdrowia oraz poprawy sytuacji mieszkaniowej. Stawia się w nim przede wszystkim na takie elementy jak: wykształcenie, odnalezienie się na rynku pracy, sytuację bytową i zdrowotną. Należy jednak podkreślić, że kluczowym narzędziem jest od wielu lat edukacja, ponieważ bez poprawy poziomu edukacji Romów działania prowadzone w innych dziedzinach życia społecznego są w zasadzie nieefektywne. Zwiększenie uczestnictwa Romów w systemie edukacji, na rynku pracy oraz poprawa ich stanu zdrowia i infrastruktury mieszkaniowej jest szansą na zbliżenie społeczności romskiej do standardów uczestnictwa w różnych sferach życia społecznego innych grup ludności w naszym kraju.

Podejmowane działania mają zapewnić Romom szansę na rozpoczęcie uregulowanego życia społecznego oraz umożliwić wejście na rynek pracy. Mają one stać się czynnikiem poprawy warunków ich życia i pracy, w szczególności zapewnienia właściwej ochrony socjalnej, trwałego zatrudnienia oraz przeciwdziałania izolacji społecznej. Należy jednak podkreślić, że zadaniem programu nie jest doraźna pomoc społeczności romskiej w trudnej sytuacji, ale przede wszystkim wypracowanie mechanizmów pozwalających na trwałą poprawę sytuacji społeczno-ekonomicznej tej grupy etnicznej.

¹³ *Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce na lata 2004–2013*, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/romowie/program-na-rzecz-spole/program-na-rzecz-spole> (12 VIII 2022).

¹⁴ *Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020*, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/romowie/program-integracji-spol> (12 VIII 2022).

Region Środkowego Nadodrza, współczesnego województwa lubuskiego, był zamieszkiwany przez różnorakie grupy etniczne. Jedną z nich byli i są Romowie. Najpierw przed 1945 r., w ramach państwa niemieckiego, później po zakończeniu II wojny światowej w ramach państwa polskiego. Na tereny współczesnej Ziemi Lubuskiej napłynęli przedstawiciele różnych grup romskich. Region ten wszedł w skład tzw. „Ziem Odzyskanych”. Zakończenie wojny wiązało się z wielkimi migracjami ludności, wysiedleniem ludności niemieckiej, przemieszczaniem się ludności polskiej z tzw. Kresów¹⁵. Na te tereny przybywały już od 1945 r. tysiące nowych osadników, którzy zaczęli budować swoje życie na nowo w ramach państwa polskiego. Także Romowie z terenów wschodnich województw II Rzeczypospolitej kierowali się na nowe tereny. Pochodzili z dawnych województw lwowskiego, stanisławowskiego, Wołynia. Świadczyło to o ich związkach z polską wspólnotą narodową, poczuciem przynależności do polskiego społeczeństwa. Na terenach Ziemi Lubuskiej niemalże wszyscy byli nowi. Przybywali z terenów dawnej Polski wschodniej, pobliskiej Wielkopolski, Mazowsza¹⁶.

Obecność polskich Romów w lubuskich miastach datuje się już od połowy 1945 r. Swoicie autochtoniczną grupą byli Sinti, którzy przed wojną żyli w obrębie państwa niemieckiego. Warto tutaj wymienić takie rodziny jak Adler, Szubert, Brühl, Szwarc, Merstein, Weise. To one zamieszkiwały zaraz po wojnie tereny południowej części współczesnego województwa lubuskiego¹⁷, początkowo do 1950 r. wchodzącego w skład województwa poznańskiego, aby w 1950 r. utworzyć samodzielną jednostkę organizacyjną w postaci województwa zielonogórskiego. Na kolejną reformę administracyjną trzeba było czekać do 1975 r., kiedy to region został podzielony na województwo zielonogórskie i gorzowskie. Po przemianach ustrojowych, przełomowy dla regionu okazał się rok 1998 i kolejna reforma administracyjna kraju. W 1999 r. powstało województwo lubuskie ze stolicami w Gorzowie Wielkopolskim – siedzibą wojewody oraz Zieloną Górą – siedzibą sejmiku wojewódzkiego¹⁸.

W okresie PRL – do 1989 r. – stosunkowo liczna w regionie była grupa Sinti. Ich związki z państwem niemieckim były silne i wzmożone. Spowodowane to było chociażby przez prosty fakt rozdzielenia wielu rodzin w wyniku działań

¹⁵ B. Nitschke, *Wysiedlenie czy wypędzenie? Ludność niemiecka w Polsce w latach 1945–1949*, Toruń 2001, s. 229–244; A. Łuczak, *Sytuacja ludności romskiej na ziemi lubuskiej w XX wieku*, Szczecinek 2013, s. 5–20.

¹⁶ A. Łuczak, *Sytuacja ludności...*, s. 20–35. Na temat historii Romów na Ziemi Lubuskiej oraz jej sytuacji można dowiedzieć się z audycji Radia Zachód pt. *Szlakiem taborów* (wywiad z Piotrem Krzyżanowskim oraz Andrzejem Łuczakiem), <https://zachod.pl/676437/co-jak-i-dlaczego-11-07-2022/> (12 VIII 2022).

¹⁷ A. Łuczak, *Romowie na ziemi lubuskiej – dawne i współczesne konteksty*, [w:] *Kustosz cygańskiej pamięci. Księga dedykowana Edwardowi Dębickiemu*, red. K. Wasilewski, P. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, Gorzów Wielkopolski 2019, s. 215–230.

¹⁸ *Ibidem*.

wojennych i zmian granic państwowych. Część z nich pozostała w Niemczech, część w nowej Polsce¹⁹.

Rzadko wspomniany jest fakt, że także ta grupa narodowa budowała tożsamość regionu lubuskiego po 1945 r. W latach 70. i 80. ubiegłego wieku doszło do szerszych migracji Sintów z Polski, z regionu Środkowego Nadodrza. Wyjazdy skierowane były do Niemiec, co było efektem normalizacji stosunków dyplomatycznych z zachodnim sąsiadem²⁰.

Poza Sinti, wśród romskich mieszkańców województwa lubuskiego występują przedstawiciele niemalże wszystkich grup romskich zamieszkujących nasz kraj. Liczennie dominuje grupa Polska Roma²¹, choć są także przedstawiciele Bergitka Roma. Także, choć w mniejszej skali, mieszkańcami lubuskiego regionu są przedstawiciele grup Kełderasz i Lowarów²².

Według ostatniego spisu z 2011 r. województwo lubuskie zamieszkuje ok. 300 osób pochodzenia romskiego na milion mieszkańców regionu. W zdecydowanej większości miejscem zamieszkania są lubuskie miasta i miasteczka, rzadziej tereny wiejskie. Do głównych miejsc osadnictwa zaliczyć należy Zieloną Górę, Nową Sól, Sulechów, Międzyrzecz, Gorzów Wielkopolski, Kostrzyn, Kożuchów, Krosno Odrzańskie, Słubice, Szprotawę, Świebodzin, Żagań, Żary i wiele pomniejszych, gdzie mieszkają pojedyncze rodziny²³.

Jest to więc grupa stosunkowo nieliczna. Często w przypadku grupy Sintów, ale także Kełderaszów i Lowarów żyjąca pomiędzy dwoma państwami – Polską i naszymi zachodnimi sąsiadami. Skupiona w ośrodkach miejskich²⁴. Sytuacja całej społeczności w regionie jest bardzo zróżnicowana. Obok ludzi żyjących w wystawnych willach bytują także Romowie, egzystujący często w skrajnie ciężkich warunkach. W skrajnej biedzie, z nikłymi dochodami, pochodzącymi przeważnie z ośrodków pomocy społecznej. Rozwarstwienie całej grupy pod względem ogólnej sytuacji życiowej jest bardzo duże. W stosunkowo najgorszej sytuacji materialnej są przedstawiciele grupy Bergitka Roma. Rzadziej innych grup. Różnice te odnoszą się także do innych sfer – mieszkalnictwa, wykształcenia, sytuacji zdrowotnej, materialnej, stopnia integracji²⁵.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ M. Tomala, *Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków z 7 grudnia 1970 roku. Dokumenty i materiały*, „Zeszyty Niemcoznawcze” 1995, z. 3/4; wywiad z Adolfem Goldi Schwarzem, Zielona Góra 2008 r.

²¹ Mieszkają tu w zdecydowanej większości przedstawiciele grupy Polska Roma. Przede wszystkim członkowie i potomkowie taboru z Kresów Wschodnich o silnych tradycjach artystycznych.

²² Wywiady przeprowadzone przez A. Łuczaka z liderami romskimi w latach 2009-2021.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

Problemy Romów w województwie lubuskim są podobne jak w innych częściach kraju. Omawiany region nie jest pod tym względem wyjątkiem. Jest wiele miejsc, osób, rodzin, które wymagają wsparcia instytucji publicznych. Jak już wspomniano, od 2001 r. w Polsce realizowane są krajowe programy pomocowe – programy rządowe / strategie na rzecz społeczności romskiej. Dobrze się stało, że podejmowane w ostatnich latach działania są kontynuowane. Wysiłki wielu osób i organizacji przyniosły bowiem wiele dobrych i pozytywnych zmian. Uzasadniają one sensowność dalszej ich realizacji i kontynuacji²⁶. Przede wszystkim programy pomocowe mają charakter integracyjny. To istotne, jeśli nie kluczowe. Chociaż w nazwie wymieniają one tylko Romów, to korzysta z nich całe społeczeństwo. Mimo że integracja społeczna Romów w województwie lubuskim jest bardziej zaawansowana, niż w innych częściach kraju, to wciąż potrzebne są działania w tym kierunku²⁷. Efektów omawianych strategii pomocowych jest wiele. Co warto podkreślić, bardzo ważne jest to, że korzysta na tym całe społeczeństwo, a ponadto nie przyczyniają się one do jakiegos uprzywilejowania Romów na tle całej populacji²⁸. Jednym z istotnych efektów owych programów pomocowych jest wzrost świadomości całej społeczności, jej aktywizacja i poprawa sytuacji w różnych obszarach i dziedzinach życia. Dzięki środkom uzyskiwanym ze wsparcia rządowego rozwinęły się ośrodki, organizacje, pojawili się ludzie działający i pracujący na rzecz społeczności romskiej²⁹. Kwestią bezsprzecznie priorytetową jest cały czas edukacja. Coraz więcej osób spośród zamieszkujących region Romów kształci się. Pod tym względem sytuacja jest coraz lepsza, pamiętając jednak, że wciąż jest jeszcze wiele do zrobienia w tym obszarze. Nauka staje się coraz bardziej modna. Młodzi Romowie widzą korzyści płynące z niej. Pojawia się coraz więcej osób kształcących się w szkołach ponadpodstawowych i na wyższych uczelniach. Wiele barier zostało przełamanych³⁰. W samej Zielonej Górze jest co najmniej 15 osób, które skorzystały z programów stypendialnych. Często przyznawane wsparcie pomagało kontynuować młodzieży naukę. Pozwalało na zakup niezbędnych książek, materiałów biurowych, biletów na dojazdy do szkół, na uczelnie, wyjazdy w trakcie pisania prac licencjackich i magisterskich. Wśród absolwentów wyższych uczelni z województwa lubuskiego są przedstawiciele różnych kierunków i dziedzin nauki – pedagogiki, historii, administracji publicznej, budownictwa, turystyki, prawa, resocjalizacji, germanistyki i wielu innych.

²⁶ A. Łuczak, *Romskie organizacje pozarządowe w Polsce i ich rola w kształtowaniu romskiej tożsamości*, [w:] *Mniejszości narodowe na ziemiach polskich*, red. W. Mielewczyk, Szreniawa 2018, s. 198-209.

²⁷ P.J. Krzyżanowski, P. Popieliński, *op.cit.*, s. 34-36.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Więcej na ten temat patrz m.in. B.A. Orłowska, *Edukacja dzieci romskich na ziemi lubuskiej w latach 2004–2015*, „Acta Politica Polonica” 2017, nr 2, s. 73-90.

Niektórzy skończyli więcej niż jeden kierunek³¹. Część wciąż kontynuuje naukę. To bardzo pozytywny wymiar istnienia i realizacji programów na rzecz społeczności romskiej. Na rynek pracy zaczynają wchodzić romscy pedagodzy, inżynierowie, nauczyciele i przedstawiciele wielu innych zawodów. Oczywiście zmiany te nie obejmują wszystkich. Cały czas istnieje wiele barier w obszarze edukacji. Także wśród młodych, a przede wszystkim w ich rodzinach, starszym pokoleniu. Sytuacja jednak cały czas się zmienia. Wśród Romów zamieszkujących w regionie lubuskim nierzadko są rodziny, w których wszystkie dzieci legitymują się wykształceniem wyższym. To prawdziwy przełom. Istotne jest, aby pokonywać te bariery u młodego pokolenia, ale także wśród osób starszych, ich rodziców, dziadków³².

W województwie lubuskim dochodziło także do przypadków bardzo interesującego zjawiska powrotu do romskiej tożsamości. Dotyczyło to osób wywodzących się z rodzin o podwójnej tożsamości, najczęściej polsko-romskiej. Kiedy młodzi ludzie dowiadawali się o swoich przodkach, korzeniach, zaczęli identyfikować się ze społecznością romską, odczuwać przynależność do tej grupy etnicznej³³. Jeżeli chodzi o terytorialne rozmieszczenie osób pobierających naukę to przekłada się to na teren całego województwa. W Zielonej Górze z programów stypendialnych na przestrzeni lat korzystało co najmniej 15 osób. Żadna z nich nie jest dzisiaj bezrobotna i nie jest petentem ośrodków pomocy społecznej. Pracują w różnorodnych zawodach, branżach. Stoją na czele prywatnych firm, prowadząc przedsiębiorstwa budowlane, prywatne przedszkola i wiele innych. Potwierdza to tylko sens istnienia wsparcia ze strony państwa. Są tego namacalne i widoczne efekty³⁴.

Bez wątpienia kolejnym wymiernym efektem polityki państwa w regionie lubuskim jest wzrost aktywności i świadomości obywatelskiej lubuskich Romów. Prężnie działają organizacje pozarządowe wspierające tę społeczność – Gorzów Wielkopolski, Nowa Sól, Zielona Góra to tylko niektóre przykłady. Przy nich działają świetlice integracyjne, do których uczęszczają romscy i polscy uczniowie. Organizowane są w nich zajęcia pozaszkolne, odbywają się zajęcia wyrównawcze, nauczane są języki obce, w siedzibach są salki informatyczne. Pracują w nich nauczyciele i asystenci. Dzieci mają co robić po zajęciach szkolnych. Są też wyjazdy. Wycieczki do różnych miast i ciekawych miejsc w kraju³⁵.

³¹ Wywiady przeprowadzone przez A. Łuczaka z członkami społeczności romskiej w latach 2009-2021.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ P.J. Krzyżanowski, A. Łuczak, *Polityka państwa wobec mniejszości romskiej w Polsce. Bilans dokonania po 1989 roku i współczesne wyzwania*, [w:] *Polityczne i społeczne aspekty wielokulturowości. Migracje i mniejszości*, red. A. Adamczyk, A. Sakson, C. Trosiak, Poznań 2016, s. 367-382.

Romowie nauczyli się korzystać z możliwych do wykorzystania środków. Efektem tych działań jest większa liczba dzieci na zajęciach lekcyjnych, wyższe średnie ocen, więcej osób kontynuujących naukę na poziomie ponadelementarnym³⁶. Niezwykle cenną rolę w obszarze edukacji stanowią asystenci edukacji romskiej. Wywodzą się z tego samego środowiska, co sami uczniowie. Stanowią łącznik pomiędzy środowiskiem szkolnym a uczniami. Pomagają w nauce. Osoby pełniące te funkcje są coraz bardziej świadome roli swojego zawodu i jego wagi. Swoją pracę wykonują z pełnym poświęceniem i oddaniem. Podnoszą swoje kwalifikacje, umiejętności, uczestniczą w szkoleniach, spotkaniach. Tym samym pomagając sobie i innym³⁷.

Na przestrzeni ostatnich lat zauważyć można także pojawienie się pozytywnego klimatu wokół romskiej kultury. By ją promować i rozwijać, z jednej strony aktywiści i działacze romscy mogą korzystać z pomocy państwa w obrębie krajowych strategii, z drugiej strony władze samorządowe także w przeważającej części są przychylne i otwarte. Za przykład może posłużyć Gorzów Wielkopolski, gdzie pod egidą i kierownictwem Edwarda Dębickiego, kompozytora, poety i pisarza (od 1955 r. aktywnie działającego na rzecz tworzenia i popularyzacji kultury cygańskiej w Polsce i na świecie), odbywa się od 30 lat festiwal *Romane Dyvesa*. Stał się on jedną z wizytówek miasta i całego regionu. Jest okazją dla promocji Gorzowa, jak i też muzyki romskiej³⁸. Doceniani są też wybitni przedstawiciele lubuskich Romów. Przede wszystkim wspomniany wcześniej Edward Dębicki, który otrzymał tytuł honorowego obywatela Gorzowa Wielkopolskiego oraz województwa lubuskiego, został także uhonorowany m.in. przez ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego złotym medalem Zasłużony Kulturze Polskiej *Gloria Artis*³⁹. Podobnie Alfreda Noncia Markowska, często określana „romską Sendlerową”, która ratowała podczas wojny żydowskie i romskie dzieci. Odznaczona w 2006 r. przez prezydenta Lecha Kaczyńskiego Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski. Honorowa obywatelka nadwarciańskiego miasta⁴⁰. Na terenie województwa lubuskiego działał i tworzył Karol Parno Gierliński. Romski artysta, działacz społeczny, odznaczony Złotym

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ A. Łuczak, *Budowanie mostów między kulturami. Program asystentów edukacji romskiej*, „Romano Atmo” 2013, nr 3, s. 14-18.

³⁸ P.J. Krzyżanowski, *Proces mobilizacji etnicznej Romów na przykładzie Międzynarodowych Spotkań Zespołów Cygańskich Romane Dyvesa*, [w:] *Mobilizacja i etniczność. Procesy mobilizacji mniejszości narodowych i etnicznych w województwie zachodniopomorskim na tle doświadczeń grup narodowościowych w innych regionach*, red. M. Giedrojć, D. Kowalewska, M. Mieczkowska, Szczecin 2012, s. 263-271; P.J. Krzyżanowski, *Realizacja rządowego programu integracji społeczności romskiej w Polsce na przykładzie województwa lubuskiego*, „Polityka i Społeczeństwo” 2018, nr 2 (16), s. 131 i 138.

³⁹ Zob. *Kustosz cygańskiej pamięci...*

⁴⁰ A. Łuczak, *Romowie na ziemi...*, s. 215-245.

Krzyżem Zasługi za działalność na rzecz swojego środowiska. Nie tylko on. Z regionem związana była też przez długie lata słynna poetka Bronisława Wajs-Papusza, która w mieście doczekała się swojego pomnika, tablicy oraz nazwy ulicy⁴¹. To ewenementy na skalę całego kraju, a także Europy. Ponadto bardzo wysokie odznaczenia państwowe mają wielkie znaczenie dla Romów w Polsce, a zwłaszcza zamieszkałych na terenie Ziemi Lubuskiej. Prowadzona działalność oraz uhonorowania przyczyniają się do pozytywnego wizerunku Romów w oczach Polaków i innych narodów, przełamywane są negatywne stereotypy dotyczące społeczności romskiej.

W ostatnich dekadach, w obszarze promocji kultury romskiej udało się wiele zrobić. Do najprężniej działających ośrodków w tym względzie należy zaliczyć Gorzów Wielkopolski. Miasto to jest swoistym centrum kultury cygańskiej/romskiej w Polsce. Tu też powstało w 2002 r. Stowarzyszenie Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej im. Bronisławy Wajs-Papuszy. Członkowie tego stowarzyszenia podczas obchodów 25 rocznicy jego powstania i działalności, Edward Dębicki wraz ze swoją małżonką Ewą oraz Beata A. Orłowska, Piotr J. Krzyżanowski i Janusz Dreczka zostali wyróżnieni medalem Stulecia Odzyskanej Niepodległości przyznany przez prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. Warto dodać, że w tym mieście słowo „Cygan” nie jest pejoratywne. W zasadzie nigdy nie doszło tam i w całym regionie do żadnych animozji na tle etnicznym. Jak kiedyś stwierdził prof. Dariusz Rymar *Cygan brzmi w Gorzowie dumnie*. Nie dochodzi w tym regionie także do żadnych wewnętrznych konfliktów wśród społeczności romskiej – między grupami romskimi. Nie tylko koegzystencja, ale współpraca w środowisku romskim, układa się przykładowo. Nie ma w naszym kraju innego regionu, w którym istniałaby taka specyfika. Lubuscy Romowie (Cyganie) – ale nie tylko oni – mimo że posiadają swoją odrębność kulturową i językową, to identyfikują się silnie z polskim państwem, narodem oraz polską kulturą. Są Romami i Polakami. Swoją kulturą wzbogacają jednocześnie kulturę polską, stanowiąc jej część⁴². W Lubuskim społeczność romska stanowi istotny składnik lokalnej społeczności, wnosząc wartości płynące z własnej kultury i tradycji. Osoby, takie jak Papusza, Edward Dębicki i Alfreda Markowska, czy wydarzenia, jak choćby wspomniane Międzynarodowe Spotkania Zespołów Cygańskich *Romane Dyvesa* wpięły się na stałe w powojenną historię regionu⁴³.

Polityka publiczna wobec Romów w województwie lubuskim przynosi wiele dobrego. Romowie na terenie tego województwa w swoich głównych skupiskach,

⁴¹ Bronisława Wajs-Papusza (1908–1987), red. D. Rymar, Gorzów Wielkopolski 2017; *Romowie na Ziemi Lubuskiej*, red. P.J. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, Gorzów Wielkopolski 2022, s. 14–15.

⁴² *Romowie na...*, s. 32; wywiady przeprowadzone przez A. Łuczaka z liderami romskimi w latach 2009–2021.

⁴³ Por. P.J. Krzyżanowski, *Realizacja rządowego programu...*, s. 140.

na północny województwa w Gorzowie Wielkopolskim i na południu w Nowej Soli, w zasadzie nie potrzebują pomocy materialnej. Ponownie należy w tym kontekście podkreślić znaczenie włączania młodych Romów do instytucjonalnego systemu nauczania. Stąd jest ciągła potrzeba w obszarze edukacji, w tym konieczność obecności asystentów romskich, organizacji świetlic środowiskowych itp.

Program wsparcia dotyczy nie tylko edukacji – choć na nią jest położony główny nacisk i w tym obszarze są największe sukcesy, ale także na zwiększoną integrację społeczną, która przynosi coraz więcej społecznych efektów. Romowie od dziesięcioleci żyją i pracują ze swoimi polskimi sąsiadami w dobrej symbiozie. Brak jest dużych enklaw romskich w lubuskich miastach, oddzielonych murami od reszty społeczeństwa⁴⁴. W obszarze rynku pracy sytuacja nie jest zła, tak jak to ma miejsce w innych regionach Polski. W większych miastach regionu rzadko można znaleźć osoby stale bezrobotne, gorsza sytuacja jest jednak w mniejszych miasteczkach, takich jak Nowa Sól, Sulechów, Żary, Żagań. Tutaj ten problem jest bardziej realny. Podobnie ma się sprawa z sytuacją mieszkaniową. W większych miastach Romowie żyją w zadbanych domach lub mieszkaniach, gorzej jest w mniejszych ośrodkach miejskich regionu.

Z perspektywy społeczno-materialnej sytuacja w skali województwa jest więc zróżnicowana. Jednak większość mieszkańców województwa lubuskiego korzysta ze środków w ramach krajowych strategii⁴⁵, choć jeszcze 10 lat temu wielu nie wiedziało o ich istnieniu, dzisiaj wiedzą i korzystają z nich prawie wszyscy. Tak więc sytuacja w skali całego województwa jest niezła, choć pozostaje jeszcze wiele do zrobienia.

Do wymiernych efektów polityki publicznej wobec Romów w województwie lubuskim można więc zaliczyć:

- a) polepszenie sytuacji edukacyjnej, zwłaszcza młodego pokolenia;
- b) zwiększoną integrację społeczną;
- d) polepszenie odbioru kultury romskiej poprzez odpowiednią jej promocję;
- e) docenianie Romów przez władze samorządowe;
- f) wzrost zainteresowania sprawami romskimi wśród mieszkańców regionu i instytucji publicznych;
- g) podjęcie działań w obrębie krajowych strategii pomocowych przez coraz większą liczbę podmiotów – instytucji, organizacji, jednostek samorządu terytorialnego, placówek oświatowych, uczelni wyższych;
- h) działalność wydawnicza i szkoleniowa prowadzona przez uczelnie wyższe, za przykład może posłużyć Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim;

⁴⁴ A. Łuczak, *Romowie na ziemi...*, s. 215-245.

⁴⁵ Wywiady przeprowadzone przez Andrzeja Łuczaka z członkami społeczności romskiej w latach 2009-2021.

- i) organizacja spotkań, konferencji dotyczących badań nad Romami w województwie – Zielona Góra, Gorzów Wielkopolski;
- j) organizacja szkoleń dotyczących życia społecznego i kulturowego Romów, np. przez Regionalny Ośrodek Debaty Międzynarodowej w Gorzowie Wielkopolskim;
- k) działania na rzecz poprawy sytuacji mieszkaniowej;
- l) działania na rzecz poprawy sytuacji zdrowotnej;
- m) wzrost działalności twórczej samych Romów – przykładem może być np. wydanie pierwszego elementarza do nauki języka romskiego w Polsce *Miri Szkoła* autorstwa Karola Parno Gierlińskiego, bajki autorstwa Edwarda Dębickiego czy też Vanessy Merstein;
- n) aktywizacja zawodowa Romów i polepszenie ich sytuacji na rynku pracy;
- o) wzrost przedsiębiorczości;
- p) utrwalenie w obszarze edukacji zawodu asystenta edukacji romskiej;
- q) rozwój organizacji pozarządowych;
- r) powstanie świetlic integracyjnych;
- s) wzrost świadomości społecznej i obywatelskiej wśród Romów;
- t) organizacja festiwali i imprez promujących kulturę romską;
- u) spadek aktów dyskryminacji i nietolerancji, choć cały czas mają one miejsce⁴⁶.

Pozytywnych efektów jest bardzo wiele, co potwierdza sensowność działania służb publicznych w tym zakresie. Oczywiście, jest jeszcze wiele rzeczy do zmiany, przełamania barier, uprzedzeń. W perspektywie kolejnej dekady trwania *Strategii na rzecz Romów* cele te wydają się realne do realizacji. Prawdą jest także fakt, że wszyscy, zarówno strona romska, beneficjenci działań, jak i też strona instytucji publicznych, uczą się w praktyce jak realizować poszczególne zadania. Dzisiaj, w 2022 r. jesteśmy zarówno z wiedzą, jak i też doświadczeniem o wiele dalej niż 20 lat temu.

Istotne jest to, aby działania podejmowane w ramach polityki publicznej wobec omawianej mniejszości miały charakter:

- a) realny, a nie fikcyjny, aby Romowie faktycznie w nich uczestniczyli;
- b) w większości długofalowy, a nie krótkotrwały;
- c) integracyjny, angażujący całe społeczeństwo;
- d) skuteczny, aby przynosiły efekty tych działań;
- e) rozwojowy, aby w przyszłości przynajmniej w większości zniwelować różnice i obszary wymagające działań;
- f) konsultacyjny, tak, aby działania były także układane pod potrzeby społeczności⁴⁷.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

Kiedy obserwuje się przyjętą przez państwo polskie politykę publiczną na przestrzeni kilku ostatnich dekad to zauważa się wiele jej dobrych i pozytywnych skutków. Polska jako kraj zrobiła i uczyniła wiele, a przyjęte działania mają pozytywny efekt. Oczywiście wszystko podlega dyskusji, warto i trzeba się zastanawiać nad korektami pewnych działań. Nie wszystko miało pozytywny wymiar. Niemniej pozytywów jest znacznie więcej.

Podobnie jak wcześniejsze rządowe programy wsparcia społeczności romskiej, obecnie istniejący program ma na celu zniwelowanie różnic między Romami a resztą społeczeństwa oraz zapewnienie im normalnego funkcjonowania w życiu społecznym. W przypadku województwa lubuskiego w ramach programu (ale i wcześniejszych edycji) przede wszystkim kładziony jest nacisk na edukację, co z perspektywy lat przekłada się na coraz lepszy poziom edukacyjny uczniów romskich. Działalność społeczności romskiej, stowarzyszeń i szkół także prowadzi do polepszenia standardu życia Romów. Wzmacnia to tym samym coraz bardziej zaawansowany proces integracji społeczności romskiej ze społecznością lokalną. Efekty programów na rzecz społeczności romskiej są widoczne w całym regionie. Niemniej jednak wskazane jest kontynuowanie zamierzonych celów w programach rządowych w kolejnych latach, aby pozbyć się lub jak najbardziej zniwelować istniejące jeszcze bariery i przeciwności, z którymi zmagają się społeczność lubuskich Romów.

Abstract

Paweł Popieliński, Andrzej Łuczak

Public policy towards the Roma in Poland on the example of Lubusz Voivodeship

The article deals with polish public policy issue towards the Roma community living in Poland on the example of Lubusz voivodeship. It presents the most important effects and effects of the policy towards the Roma community in Poland in recent years. The authors characterized the genesis of the creation as well as the main guidelines of government programs for the Roma community in Poland and its impact on the life of this minority group, social and civic integration in the context of the security of this group and local security on the example of Lubusz voivodeship. An extremely valuable element of the article is to present effects of this politic in recent years from the perspective of the Roma community in Lubusz voivodeship, in particular what has been done for its so far and what gives it such a program, how it contributes to the improvement of life the Roma community in this part of the country.

Keywords: the Roma, government programs / country strategies towards the Roma community, public policy, Lubusz voivodeship

References

- Bartosz, A., *Nie bój się Cygana*, Sejny 1994.
- Bronisława Wajs-Papusza (1908–1987), ed. D. Rymar, Gorzów Wielkopolski 2017.
- Considine, M., *Making Public Policy: Institutions, Actors, Strategies*, Cambridge 2005.
- Crowe, D., Kolsti, J. & Hancock, I., *The Gypsies of Eastern Europe*, New York 2016.
- Gómez-Arias, R.D., *Public Policies Between Theory and Practice*, „Ánfora” 2019, vol. 26, no. 46.
- Górniak, J. & Mazur, S., *Polityki publiczne oparte na dowodach i ich zastosowanie do rynku pracy*, [in:] *W kierunku polityki rynku pracy opartej na dowodach*, eds. J. Górniak, S. Mazur, Warszawa 2010.
- Kozaczka, D., *Polityki publiczne jako proces*, „Zoon Politikon” 2016, nr 7.
- Krzyżanowski, P.J., *Między przymusowym osiedleniem a presją asymilacyjną państwa. Cyganie/Romowie w Polsce w latach 1964–1989*, Gorzów Wielkopolski 2021.
- Krzyżanowski, P.J., *Między wędrownką a osiedleniem. Cyganie w Polsce w latach 1945–1964*, Gorzów Wielkopolski 2017.
- Krzyżanowski, P.J., *Polityka Polski wobec Romów – uwagi w kontekście działań administracji rządowej po 1989 roku*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Administracji i Bezpieczeństwa” 2012, nr 1.
- Krzyżanowski, P.J., *Proces mobilizacji etnicznej Romów na przykładzie Międzynarodowych Spotkań Zespołów Cygańskich Romane Dyvesa*, [in:] *Mobilizacja i etniczność. Procesy mobilizacji mniejszości narodowych i etnicznych w województwie zachodniopomorskim na tle doświadczeń grup narodowościowych w innych regionach*, eds. M. Giedrojc, D. Kowalewska, M. Mieczkowska, Szczecin 2012.
- Krzyżanowski, P.J., *Realizacja rządowego programu integracji społeczności romskiej w Polsce na przykładzie województwa lubuskiego*, „Polityka i Społeczeństwo” 2018, nr 2 (16).
- Krzyżanowski, P.J. & Łuczak, A., *Polityka państwa wobec mniejszości romskiej w Polsce. Bilans dokonań po 1989 roku i współczesne wyzwania*, [in:] *Polityczne i społeczne aspekty wielokulturowości. Migracje i mniejszości*, eds. A. Adamczyk, A. Sakson, C. Trosiak, Poznań 2016.
- Krzyżanowski, P.J. & Popieliński, P., *Integracja Romów po 1989 roku jako element bezpieczeństwa kulturowego państwa*, [in:] *Z zagadnień bezpieczeństwa Polski i współczesnego świata*, eds. P.A. Leszczyński, A. Chabasińska, Gorzów Wielkopolski 2016.

- Kustosz cygańskiej pamięci. Księga dedykowana Edwardowi Dębickiemu*, eds. K. Wasilewski, P. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, Gorzów Wielkopolski 2019.
- Łuczak, A., *Budowanie mostów między kulturami program asystentów edukacji romskiej*, „Romano Atmo” 2013, nr 3.
- Łuczak, A., *Romowie na ziemi lubuskiej dawne i współczesne konteksty*, [in:] *Kustosz cygańskiej pamięci. Księga dedykowana Edwardowi Dębickiemu*, eds. K. Wasilewski, P. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, Gorzów Wielkopolski 2019.
- Łuczak, A., *Romskie organizacje pozarządowe w Polsce i ich rola w kształtowaniu romskiej tożsamości*, [in:] *Mniejszości narodowe na ziemiach polskich*, ed. W. Mielewczyk, Szreniawa 2018.
- Łuczak, A., *Sytuacja ludności romskiej na ziemi lubuskiej w XX wieku*, Szczecinek 2013.
- Nitschke, B., *Wysiedlenie czy wypędzenie? Ludność niemiecka w Polsce w latach 1945–1949*, Toruń 2001.
- Orłowska, B.A., *Edukacja dzieci romskich na ziemi lubuskiej w latach 2004–2015*, „Acta Politica Polonica” 2017, nr 2.
- Pilotażowy program rządowy na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim na lata 2001–03*, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/romowie/program-na-rzecz-spole/pilotazowy-program-rza>.
- Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020*, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/romowie/program-integracji-spol>.
- Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce na lata 2004–2013*, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/romowie/program-na-rzecz-spole/program-na-rzecz-spole>.
- Ringold, D., *Roma & the Transition in Central & Eastern Europe: Trends & Challenges*, Washington 2000.
- Romowie na Ziemi Lubuskiej*, eds. P.J. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, Gorzów Wielkopolski 2022.
- Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2015.
- Szlakiem taborów* (wywiad z Piotrem Krzyżanowskim oraz Andrzejem Łuczakiem) <https://zachod.pl/676437/co-jak-i-dlaczego-11-07-2022/>.
- Tomala, M., *Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków z 7 grudnia 1970 roku. Dokumenty i materiały*, „Zeszyty Niemcoznawcze” 1995, z. 3/4.
- Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym*, Dz. U. 2005, nr 17, poz. 141 z późn. zm.
- Wywiady przeprowadzone przez A. Łuczaka z liderami romskimi i członkami społeczności romskiej w latach 2009–2021.
- Żołądek, Ł., *Romowie w Polsce*, „INFOS. Zagadnienia społeczno-gospodarcze” 2014, vol. 172, nr 12.

Paweł Popieliński – dr politologii, adiunkt w Zakładzie Studiów nad Niemcami w Instytucie Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk. ORCID: 0000-0001-7137-813X

Andrzej Łuczak – mgr historii, dyrektor Instytutu Pamięci i Dziedzictwa Romów oraz Ofiar Holokaustu Związku Romów Polskich w Szczecinku. ORCID: 0000-0001-6128-5159

Tomasz Szyszlak

Korporacja subetnosem inspirowana. Kozacy rejestrowi w systemie bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej

Abstrakt

Artykuł poświęcony został inspirowanej przez jeden z subetnosów narodu rosyjskiego korporacji siłowej – zarejestrowanym organizacjom kozackim. Celem pracy było ukazanie ich miejsca w systemie bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej. Postawiono i pozytywnie zweryfikowano hipotezę, że Kozacy rejestrowi stanowią istotny element dopełniający niewydolny system. Uwagę skoncentrowano na systemie bezpieczeństwa militarnego oraz systemie bezpieczeństwa i porządku publicznego, choć ukazano również obecność problemu w kontekście innych podsystemów rosyjskiego systemu bezpieczeństwa narodowego.

Słowa kluczowe: Federacja Rosyjska, Kozacy, subetnos, system bezpieczeństwa narodowego

Wstęp

Pojęciem „subetnos” w radzieckiej i rosyjskiej etnografii zwykło się określać taki typ zbiorowości ludzkiej, której cechy etniczne (np. pochodzenie, dialekt, kultura, religia, samoidentyfikacja) są wyrażone z mniejszą intensywnością, aniżeli w etnosie, którego zresztą wspólnota subetniczna jest częścią. Z jednej strony subetnosami mogą być dawne etnosy (grupy etniczne), które na skutek procesów asymilacji utraciły swoją wyraźną odrębność, z drugiej zaś grupy etnograficzne, które umacniają poczucie własnej tożsamości, z trzeciej z kolei społeczności żyjące na pograniczach etnicznych. Subetnosy nie miały tyle szczęścia, aby stać się pełnoprawnymi etnosami, co wcale nie oznacza, że takiego szczęścia nie będą mieć w przyszłości. Jak zauważa Grzegorz Pełczyński, koncepcja subetnosu *zdaje się być dość udanym, przynajmniej terminologicznie, rozwiązaniem problemu grup*

o trudnym do ustalenia statusie etnicznym, niemniej, nie należy posługiwać się nią na określenie takiej wspólnoty, której członkowie bez zastrzeżeń uważają się za element etnosu i również przez pozostałych członków tego etnosu za takich są uważani¹.

Historia etniczna Rosjan to permanentny proces tworzenia się szeregu grup lokalnych, które współcześnie możemy zakwalifikować jako grupy etnograficzne bądź subetnosy. Do tej ostatniej kategorii przyporządkujemy zwłaszcza takie grupy rosyjskich osadników, które przemieszczały się na nowe tereny przed czy też zaraz po przyłączeniu tych ziem do państwa moskiewskiego, często mieszając się z zastaną ludnością obcą etnicznie. Wśród subetnosów w ramach narodu rosyjskiego wyróżnia się zazwyczaj żyjących od XII w. nad Morzem Białym staroobrzędowych Pomorców, Kamczadałów z Kraju Kamczackiego – potomków pierwszych rosyjskich osadników oraz Itelmenów, Koriaków i Czuwańców, czy też wypędzonych najpierw z rozkazu carycy Anny a następnie carycy Katarzyny II w połowie XVIII w. raskolniczych Siemiejskich z Wietki w dzisiejszym obwodzie homelskim na Białorusi, zwanych niekiedy Polakami, których osiedlono nad Bajkałem².

Szczególne miejsce wśród rosyjskich subetnosów przynależy Kozakom, zwłaszcza dońskim, kubańskim i terskim. Według niektórych opinii, podobnie jak w przypadku Ukraińców, Kozacy mogli dać początek odrębnemu etnosowi, ale proces ten został zahamowany przez komunizm. Eseiata i krytyk literacki Kyrył Ankudinow na łamach „Ruskiego Żurnala” rekapitułuje, że *Kozacy to naród z przerwana etnogenezą, który przestał być narodem i stał się strukturą społeczną w ramach narodu rosyjskiego*³. Przyglądając się ich XX-wiecznej historii można zauważyć mniej lub bardziej trwałe próby podkreślania kozackiej odrębności: w okresie po rewolucji październikowej w latach 1918-1920 funkcjonowała niepodległa Republika Dońska, w czasach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej Kozacy wiązali nadzieje na niezależność z hitlerowskimi Niemcami, zaś na przełomie lat 80. i 90. w ramach tzw. parady suwerenności utworzono republiki kozackie w południowej części Rosji, których władze żądały uznania za pełnoprawne podmioty federacji⁴. W pierwszych latach po upadku ZSRR, wychodząc naprzeciw prośbom przedstawicieli ruchów na rzecz odrodzenia kozactwa, na Kozaków rozciągnięto

¹ G. Pelczyński, *Z problematyki klasyfikacji etnicznej w etnografii radzieckiej*, „Studia Socjologiczne” 1992, nr 3-4, s. 120-121.

² И.В. Власова, *Этнографические группы русского народа*, [w:] *Русские*, red. В.А. Александров, И.В. Власова, Н.С. Полищук, Москва 2003, s. 107-118.

³ К. Анкудинов, А. Карасёв, *Казаци: народ или социальная структура*, „Русский Журнал”, 20 X 2011.

⁴ Pojęcie „parada suwerenności” („парад суверенитетов”) odnosi się do całej serii deklaracji suwerenności, ogłaszanych przez poszczególne republiki związkowe, podmioty w ich ramach, nowe twory wcześniej nie istniejące (np. Naddniestrzańska Mołdawska Socjalistyczna Republika Radziecka), które na przełomie lat 80. i 90. XX w. zaczęły podkreślać prymat miejscowego prawa ustrojowego (konstytucji) nad konstytucją związkową i/lub republikańską.

przepisy o rehabilitacji narodów represjonowanych przez reżim komunistyczny, definiując ich jako „historycznie ukształtowaną wspólnotę kulturowo-etniczną”⁵. Niemniej już kilka lat później w oficjalnym dyskursie – prawdopodobnie w obawie przed ewentualnym separatyzmem i zamachem na integralność narodu rosyjskiego – zaczęto odrzucać tezę o odrębności etnicznej Kozaków. Jeżeli w 2002 r. w Rosji było 140 tys. osób deklarujących się jako Kozacy, to w 2010 r. ich liczba spadła do 67,6 tys., zaliczając ich jednocześnie do etnicznych Rosjan. Pojawiają się paramilitarne organizacje kozackie ściśle powiązane z Kremlem, wypełniając lukę w niewydolnym systemie bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej. Liczbę ich członków ocenia się na kilkaset tysięcy. Rosyjscy Kozacy to – stosując porównanie Richarda Arnolda – z jednej strony żołnierze, „wojownicy”, z drugiej strony „cheerleaderzy”, których zadaniem jest utrzymanie morale, m.in. poprzez udział w paradach wojskowych⁶.

Celem niniejszej pracy jest ukazanie miejsca kozackich stowarzyszeń rejestrowych – a więc inspirowanych historycznymi Kozakami i niewiele ponadto – w systemie bezpieczeństwa narodowego północnego sąsiada Polski. Hipotezą jest stwierdzenie, że Kozacy rejestrowi stanowią istotny element dopełniający niewydolny system. W pierwszej części artykułu zostanie omówiony kluczowy dla dalszych rozważań termin „system bezpieczeństwa narodowego”. Następnie przedstawiona zostanie koncepcja udziału kozackich stowarzyszeń rejestrowych w systemie bezpieczeństwa narodowego, aby w ostatniej merytorycznej części artykułu przejść do praktycznej strony ich działalności na rzecz bezpieczeństwa, przede wszystkim w aspekcie systemu bezpieczeństwa militarnego oraz systemu bezpieczeństwa i porządku publicznego.

Pojęcie systemu bezpieczeństwa narodowego

System bezpieczeństwa narodowego rozpatrywać możemy na kilka różnych sposobów. W literaturze przedmiotu, dokumentach strategicznych oraz w dyskursie publicznym dominuje ujęcie instytucjonalno-normatywne. W definicjach z tejże grupy podkreśla się przede wszystkim rolę idei i wartości istotnych dla bezpieczeństwa narodowego, odzwierciedlonych w zapisach strategii bezpieczeństwa narodowego oraz strategii sektorowych, implementowanych do dokumentów prawnych, wagę instytucji wywierających wpływ i uczestniczących w kreowaniu bezpieczeństwa narodowego oraz znaczenie norm prawnych regulujących i wcielających

⁵ Указ Президента Российской Федерации „О мерах по реализации закона Российской Федерации «О реабилитации репрессированных народов» в отношении казачества”, 15 VI 1992, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/1520> (15 VIII 2022).

⁶ R. Arnold, *Russia's Cossacks: „Fighters” Versus „Cheerleaders” – Analysis*, „Eurasia Review Journal”, 11 V 2022.

wyżej wymienione idee i wartości w życie, jak również kodyfikujących struktury i funkcjonowanie instytucji bezpieczeństwa narodowego. Przykładem tego typu ujęcia są zapisy pochodzące z nieobowiązującej już rosyjskiej ustawy o bezpieczeństwie z 5 III 1992 r., w której cały rozdział II (art. 8-12) poświęcony był systemowi bezpieczeństwa narodowego, jego podstawowym elementom i funkcjom, rozgraniczeniu pełnomocnictw organów władzy w systemie, kierownictwu państwowymi organami zapewniającymi bezpieczeństwo, a także siłom i środkiem zapewniającym bezpieczeństwo. W art. 8 dokumentu mogliśmy przeczytać:

Na system bezpieczeństwa składają się organy ustawodawcze, wykonawcze i sądownicze, państwowe, społeczne i inne organizacje, obywatele uczestniczący w zapewnianiu bezpieczeństwa zgodnie z prawem, a także akty prawne regulujące stosunki w sferze bezpieczeństwa⁷.

Zgodnie z art. 9 do podstawowych funkcji tak rozumianego systemu należą: a) identyfikacja i przewidywanie zagrożeń wewnętrznych i zewnętrznych żywotnych interesów obiektów ochrony, realizowanie szeregu działań operacyjnych i długofalowych w celu ich zapobiegania i neutralizacji; b) tworzenie i utrzymywanie sił i środków zapewniających bezpieczeństwo; c) zarządzanie siłami i środkami zapewniającymi bezpieczeństwo w warunkach normalnych i nadzwyczajnych; d) wdrożenie systemu środków przywracających normalne funkcjonowanie obiektom ochrony w regionach, które ucierpiały w wyniku sytuacji nadzwyczajnej; e) udział w porozumieniach dotyczących bezpieczeństwa poza Federacją Rosyjską zgodnie z umowami międzynarodowymi i umowami zawartymi lub uznanymi przez Federację Rosyjską⁸.

Można również zaproponować rozpatrywanie systemu bezpieczeństwa narodowego przez pryzmat ujęcia systemowo-funkcjonalnego. Dobry przykład obrazujący tego typu rozumienie stanowią polskie dokumenty strategiczne. Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej z 2020 r. używa terminu „system bezpieczeństwa narodowego”, niemniej definicji, co należy rozumieć pod tym pojęciem zabrakło. W poprzednich strategiach generalnych z 2007 i 2014 r., czy też w Strategii Rozwoju Systemu Bezpieczeństwa Narodowego 2022 z 2013 r. taka definicja się znalazła. Możemy zacytować dla przykładu punkt 15 poprzednio obowiązującej Strategii Bezpieczeństwa Narodowego z 2014 r.:

System bezpieczeństwa narodowego obejmuje siły, środki i zasoby przeznaczone przez państwo do realizacji zadań w tym obszarze, odpowiednio zorganizowane,

⁷ Закон Российской Федерации № 2446-I О безопасности, 5 III 1992, <https://base.garant.ru/10136200/> (15 VIII 2022).

⁸ T. Szyszlak, *The impact of Immigration from Post-Soviet States on the National Security System of the Russian Federation*, „The Voice of Security Awareness” 2017, nr 2, s. 9.

utrzymywane i przygotowywane. Składa się on z podsystemu kierowania i podsystemów wykonawczych, w tym podsystemów operacyjnych (obronny i ochronne) i podsystemów wsparcia (społeczne i gospodarcze)⁹.

Trzecie ujęcie, które można zaproponować w kontekście analizy systemu bezpieczeństwa narodowego to ujęcie strukturalno-instytucjonalne. Dla Bernarda Wiśniewskiego system bezpieczeństwa narodowego to wielki system rzeczywisty, który sensu largo:

(...) stanowi ogół podmiotów prowadzących działalność na wszystkich szczeblach organizacyjnych państwa i relacji zachodzących między nimi, związany z zapewnieniem warunków do bezpiecznego funkcjonowania państwa w sytuacjach kryzysowych, w warunkach niezagrożenia, zagrożeń niemilitarnych (pozamilitarnych) i militarnych oraz wojny¹⁰.

Wiśniewski uzasadnia, dlaczego mamy do czynienia z systemem wielkim: po pierwsze, jest on nadsystemem w stosunku do systemów, które wchodzi w jego skład, a mianowicie, po drugie, systemu działalności bieżącej w obszarze bezpieczeństwa narodowego, systemu zarządzania kryzysowego oraz systemu obronnego, po trzecie, wyżej wymienione systemy mają swoje podsystemy (kierowania i wykonawcze), a te, po czwarte, posiadają swoje elementy¹¹.

Wyszczególnione przez Wiśniewskiego systemy działalności bieżącej w obszarze bezpieczeństwa narodowego, zarządzania kryzysowego oraz obrony stanowią dla niego wąskie ujęcie systemu bezpieczeństwa narodowego. Odmienne, ale również przedmiotowe rozróżnienie podsystemów wchodzących w skład systemu bezpieczeństwa narodowego, podają m.in. Waldemar Kitler¹² czy Tomasz Szyszlak. Ten ostatni nawiązując do zaproponowanego przez przedstawicieli szkoły kopenhaskiej podziału na obszary bezpieczeństwa zauważa, że system bezpieczeństwa narodowego składa się z konstruujących go elementów-podsystemów, m.in. systemu bezpieczeństwa militarnego, systemu bezpieczeństwa i porządku publicznego, systemu bezpieczeństwa politycznego, systemu bezpieczeństwa społecznego, systemu bezpieczeństwa kulturowego, systemu bezpieczeństwa ekonomicznego, systemu bezpieczeństwa ekologicznego. Wszystkie te elementy są ze sobą powiązane wzajemnymi relacjami współzależności i współdziałania. Jeżeli nie ma wątpliwości, że dany problem znajduje się w sferze odpowiedzialności jednego z powyższych podsystemów, nie oznacza to, że do zajęcia się nim nie

⁹ *Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2014.

¹⁰ B. Wiśniewski, *System bezpieczeństwa państwa. Konteksty teoretyczne i praktyczne*, Szczytno 2013, s. 346.

¹¹ *Ibidem*, s. 347.

¹² W. Kitler, *Organizacja bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej. Aspekty ustrojowe, prawno-administracyjne i systemowe*, Toruń 2018.

będzie rościć sobie prawa również inny z podsystemów. Pojawiają się zatem również relacje rywalizacji. Wspólne dla wspomnianych podsystemów będą ponadto naczelné instytucje władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej, wyznaczające ich podstawowe kierunki funkcjonowania¹³.

Na gruncie rosyjskim należy zauważyć, że zarówno w aktach normatywnych, jak i w literaturze przedmiotu, obok terminu „system bezpieczeństwa narodowego” („система национальной безопасности”) można spotkać pojęcie „system zapewnienia bezpieczeństwa narodowego” („система обеспечения национальной безопасности”). Zazwyczaj oba terminy traktowane są jako synonimy, ale niektórzy naukowcy dostrzegają różnice w ich znaczeniu. „System bezpieczeństwa narodowego” jest kombinacją elementów wchodzących w zakres bezpieczeństwa (interesy narodowe, zagrożenia i czynniki bezpieczeństwa jednostki, społeczeństwa i państwa oraz ich wzajemne oddziaływania) oraz ich rodzajów. Dlatego – zgodnie z tematem bezpieczeństwa – można wyróżnić bezpieczeństwo osobiste, publiczne i państwowe; według poziomów – bezpieczeństwo lokalne, narodowe, regionalne i globalne; według sfery bezpieczeństwa – polityczne, ekonomiczne, społeczne, duchowe, informacyjne itp. System bezpieczeństwa narodowego stanowi emanację poziomu ochrony interesów narodowych przed zagrożeniami wewnętrznymi i zewnętrznymi¹⁴.

System bezpieczeństwa narodowego Rosji stanowi zespół powiązanych ze sobą elementów funkcjonalnych, które tworzą jednolitą systemową całość. Państwo jako złożony system tworzony przez zróżnicowane społeczeństwo integruje w swoje ramy szereg podsystemów, w których możliwe jest powstawanie zagrożeń, zarówno dla sfery relacji, jak i bezpieczeństwa państwa jako całości. Nie ma ogólnej zgody co do tego, które poszczególne podsystemy wchodzą w skład systemu bezpieczeństwa narodowego¹⁵. Z kolei „system zapewnienia bezpieczeństwa narodowego” kładzie nacisk na strukturę organizacyjną zapewniającą bezpieczeństwo narodowe, w tym zespół podmiotów zaangażowanych w ochronę interesów narodowych, a także polityczne, gospodarcze, prawne i inne wsparcie ich działalności. W ten sposób oddaje to w punkcie 5.6 obowiązująca „Strategia bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej”¹⁶. „System zapewnienia bezpieczeństwa narodowego” to mechanizm umożliwiający przekształcenie przyjętej

¹³ T. Szyszlak, *Imigranci z Ukrainy – wyzwanie dla polskiego systemu bezpieczeństwa narodowego*, [w:] *Emigracja obywateli Ukrainy do Polski po 2013 roku i jej wpływ na bezpieczeństwo*, red. M. Lubicz Miszewski, Wrocław 2017, s. 51.

¹⁴ А.В. Опалев, *Содержание и структура системы обеспечения национальной безопасности*, „Вестник Российской Академии Естественных Наук” 2015, no. 5.

¹⁵ Н.А. Трусов, *Система национальной безопасности России*, „Вестник Нижегородской академии МВД России” 2016, no. 3.

¹⁶ Указ Президента Российской Федерации № 400 О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации, 2 VII 2021, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47046> (15 VIII 2022).

przez państwo polityki bezpieczeństwa narodowego w skoordynowane działania poszczególnych resortów, organizacji społecznych i obywateli na podstawie obowiązującego ustawodawstwa. Istnienie sprawnego systemu pozwala na osiągnięcie celu zapewnienia bezpieczeństwa narodowego – optymalnego poziomu ochrony interesów narodowych przez pewien okres historyczny, w którym istnieją realne możliwości optymalnego funkcjonowania i zrównoważonego rozwoju jednostki, społeczeństwa i państwa¹⁷.

Koncepcja udziału kozackich stowarzyszeń rejestrowych w systemie bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej

W sierpniu 2020 r. prezydent Władimir Putin zatwierdził „Strategię polityki Federacji Rosyjskiej w stosunku do rosyjskiego kozactwa na lata 2021-2030”, która stanowi kluczowy dokument w zakresie kontynuacji działań Kremla w stosunku do Kozaków, zainicjowanych w koncepcji z 1994 r.¹⁸, z 2008 r.¹⁹ oraz z 2012 r.²⁰. Co do celów przyjęcia nowego dokumentu to w p. 1 znalazł się zapis:

Niniejsza Strategia jest strategicznym dokumentem planistycznym w dziedzinie bezpieczeństwa narodowego, który określa cel, zadania i główne kierunki polityki państwowej Federacji Rosyjskiej w stosunku do rosyjskich Kozaków, a także tryb współdziałania między federalnymi władzami państwowymi, władzami państwowymi podmiotów Federacji Rosyjskiej oraz władzami lokalnymi ze stowarzyszeniami kozackimi i innymi organizacjami kozackimi w trakcie jego realizacji²¹.

W dalszej części dokumentu wyróżniono podstawy prawne polityki państwa w stosunku do Kozaków, w tym konstytucję, ustawy i rozporządzenia, a zwłaszcza kluczową dla rozpatrywanego zagadnienia ustawę o służbie państwowej rosyjskiego kozactwa z 5 XII 2005 r.²². Ponadto zapewniono, że Strategia uwzględni

¹⁷ А.В. Опалев, *op.cit.*

¹⁸ Постановление Правительства Российской Федерации № 355 О концепции государственной политики по отношению к казачеству, 22 IV 1994, <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102409171&backlink=1&&nd=102029651> (15 VIII 2022).

¹⁹ Концепция государственной политики Российской Федерации в отношении российского казачества, 3 VII 2008, <http://kremlin.ru/acts/news/639> (15 VIII 2022).

²⁰ Стратегия развития государственной политики Российской Федерации в отношении российского казачества до 2020 года, 15 IX 2012, <https://legalacts.ru/doc/strategija-razvitija-gosudarstvennoi-politiki-rossiiskoi-federatsii-v/> (15 VIII 2022).

²¹ Указ Президента РФ № 505 Об утверждении Стратегии государственной политики Российской Федерации в отношении российского казачества на 2021-2030 годы, 9 VIII 2020, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/45821> (15 VIII 2022).

²² Федеральный закон № 154-ФЗ О государственной службе российского казачества, 5 XII 2005, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/23152> (15 VIII 2022).

doświadczenie kształtowania się rosyjskich Kozaków, których trzon stanowią Rosjanie, a także ich wielonarodowy i wielowyznaniowy charakter, jak również rolę Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w formowaniu jego wyróżników kulturowych. „Rosyjskie kozactwo” zostało zdefiniowane jako *historycznie ukształtowana grupa socjokulturowa, powstała w wyniku interakcji Rosjan i innych narodów Rosji, w trakcie wielowiekowej służby Kozaków na rzecz rosyjskiego państwa i społeczeństwa*²³.

Wśród priorytetów polityki państwa w stosunku do kozactwa wyróżniono: a) zapewnienie udziału rosyjskich Kozaków w działaniach mających na celu wzmocnienie obronności kraju, bezpieczeństwa państwowego i publicznego; b) zaangażowanie ich w działania na rzecz umacniania jedności obywatelskiej, harmonizacji stosunków międzyetnicznych, przeciwdziałania ekstremizmowi oraz zapobiegania konfliktom na tle narodowościowym i religijnym; c) przyciąganie rosyjskich Kozaków do udziału w działaniach mających na celu rozwijanie więzi z rodakami mieszkającymi za granicą, a także ułatwianie im dobrowolnego przesiedlenia się do Federacji Rosyjskiej; d) zapewnienie udziału rosyjskich Kozaków w rozwiązywaniu problemów państwowych w zakresie obrony cywilnej i terytorialnej, ochrony ludności i terytoriów w razie sytuacji nadzwyczajnych, likwidacji skutków sytuacji nadzwyczajnych i klęsk żywiołowych oraz bezpieczeństwa przeciwpożarowego; e) zaangażowanie ich w działania mające na celu zachowanie i odtworzenie środowiska naturalnego, zapewnienie jakości środowiska niezbędnej do bezpiecznego życia człowieka²⁴.

W interesującym nas aspekcie kluczowe znaczenie ma założona w Strategii intensyfikacja działań w zakresie zachęcania członków wojskowych stowarzyszeń kozackich do podejmowania służby państwowej, a to poprzez: a) doskonalenie ram prawnych angażowania rosyjskich Kozaków w pełnienie służby państwowej lub innej służby, w tym opracowanie mechanizmów prawnych przyciągania rosyjskich Kozaków do udziału w obronie terytorialnej; b) doskonalenie ustawodawstwa w celu rozszerzenia uprawnień stowarzyszeń kozackich wpisanych do państwowego rejestru stowarzyszeń kozackich w Federacji Rosyjskiej o udział w zapewnieniu ochrony obiektów; c) usprawnienie procedury prowadzenia państwowego rejestru stowarzyszeń kozackich w Federacji Rosyjskiej; d) zwiększenie zaangażowania rosyjskich Kozaków w realizację zadań zapewniających bezpieczeństwo i obronność Federacji Rosyjskiej poprzez służbę wojskową członków wojskowych stowarzyszeń kozackich w Siłach Zbrojnych Federacji Rosyjskiej, innych oddziałach, formacjach wojskowych oraz organach; e) zapewnienie udziału członków wojskowych stowarzyszeń kozackich, będących w rezerwie, w corocznym szkoleniu wojskowym; f) rozszerzenie zaangażowania rosyjskich

²³ Указ Президента РФ № 505...

²⁴ *Ibidem*.

Kozaków, zgodnie z ustawodawstwem Federacji Rosyjskiej, w pełnieniu służby państwowej lub innej służby, we wspomaganiu organów państwowych i samorządowych w wykonywaniu ich uprawnień, w tym udział w ochronie porządku publicznego, w ochronie granicy państwowej Federacji Rosyjskiej, w działaniach obrony cywilnej, w działaniach służących zapobieganiu i eliminowaniu sytuacji nadzwyczajnych oraz eliminowaniu skutków klęsk żywiołowych, w zapewnianiu bezpieczeństwa pożarowego, wypracowywaniu wspólnych działań z jednostkami ratowniczo-gaśniczymi, w tym podczas ćwiczeń przeciwpożarowych i taktycznych w ramach garnizonów pożarniczo-ratowniczych, w działaniach na rzecz ochrony lasów przed pożarami i innymi negatywnymi skutkami, ochroną dzikiej przyrody, w innych działaniach mających na celu zapewnienie bezpieczeństwa środowiska, zachowanie i odtwarzanie środowiska naturalnego, w działaniach na rzecz umacniania jedności obywatelskiej, harmonizacji stosunków międzyetnicznych, przeciwdziałania ekstremizmowi oraz zapobiegania konfliktom na tle narodowościowym i religijnym, a także w ochronie obiektów dziedzictwa kulturowego; g) zapewnienie wykorzystania potencjału rosyjskich Kozaków w zapobieganiu niemedycznej konsumpcji środków odurzających i substancji psychotropowych; h) promowanie rozwoju systemu obsady kadr wojskowych stowarzyszeń kozackich w celu zwiększenia efektywności członków tychże stowarzyszeń pełniących służbę państwową lub inną służbę, w tym: stworzenie jednolitego systemu zarządzania personelem stowarzyszeń kozackich, w tym utworzenie rezerwy personalnej, pomoc w rozwoju systemu szkolenia kadr dla wojskowych stowarzyszeń kozackich, promocja ukierunkowanego szkolenia Kozaków z obowiązkiem podjęcia służby państwowej lub komunalnej po ukończeniu studiów w określonym czasie, zapewnienie wzmocnienia środków antykorupcyjnych w wojskowych stowarzyszeniach kozackich, innych stowarzyszeniach kozackich, usprawnienie procedury zatwierdzania atamanów, przydzielania stopni, jak również doskonalenie wsparcia heraldycznego i nagradzania działalności stowarzyszeń, w tym stworzenie i prowadzenie rejestru heraldycznego Ogólnorosyjskiego Stowarzyszenia Kozackiego²⁵.

Dla dalszych rozważań kluczowe wydaje się wskazanie ustawowej definicji służby państwowej i innej służby. Zgodnie z art. 5 przywołanej ustawy o służbie państwowej rosyjskiego kozactwa członkowie zarejestrowanych wojskowych stowarzyszeń kozackich pełnią służbę wojskową w Siłach Zbrojnych Federacji Rosyjskiej, innych wojskach, formacjach (specjalnych) i organach wojskowych, przede wszystkim w jednostkach Sił Zbrojnych, którym nadano tradycyjne nazwy kozackie, oddziałach Gwardii Narodowej oraz ochrony granic. Ponadto rosyjscy Kozacy pomagają organom państwowym w organizowaniu i prowadzeniu ewidencji wojskowej członków stowarzyszeń kozackich, organizują edukację wojskowo-patriotyczną poborowych, ich przygotowanie do służby wojskowej oraz

²⁵ *Ibidem*.

szkolenie pozamilitarne członków stowarzyszeń kozackich w czasie ich przebywania w rezerwie. Uczestniczą również w działaniach na rzecz zapobiegania i likwidacji sytuacji nadzwyczajnych oraz likwidacji skutków klęsk żywiołowych, obrony cywilnej i terytorialnej, w działaniach na rzecz ochrony środowiska, jak również w ochronie porządku publicznego, zapewnieniu bezpieczeństwa ekologicznego i przeciwpożarowego, ochronie granicy państwowej Federacji Rosyjskiej oraz zwalczaniu terroryzmu. Nie jest to katalog zamknięty, bowiem w zakresie służby państwowej i innej służby mogą wejść również inne zadania, określone w umowie zawartej pomiędzy wojskowym stowarzyszeniem kozackim a organami władzy federalnej, państwowej w podmiotach federacji lub samorządowej²⁶.

W celu realizacji przedmiotowej Strategii powołano międzyresortową komisję ds. jej implementacji przy Rządzie Federacji Rosyjskiej²⁷. Do sprawozdawczości w zakresie realizacji Strategii została zobowiązana również Rada ds. Kozactwa przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej. Pomimo odejścia w polityce państwa w stosunku do Kozaków od wyróżniania aspektu etnicznego na rzecz korporacyjności kozackiej za koordynację działań na szczeblu centralnym odpowiada Federalna Agencja ds. Narodowości.

Kozackie stowarzyszenia rejestrowe w systemie bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej

Współcześnie stowarzyszenia kozackie możemy podzielić na rejestrowe i nierejestrowe. Te pierwsze są zarejestrowane w prowadzonym od 1995 r. przez Federalną Agencję ds. Narodowości Państwowym Rejestrze Stowarzyszeń Kozackich w Federacji Rosyjskiej, a ich cechą charakterystyczną jest wzięcie na siebie przez członków tychże organizacji obowiązku pełnienia służby państwowej, zgodnie w ustanowionym porządkiem. Od 2018 r. naczelną rolę w systemie odgrywa Ogólnorosyjskie Stowarzyszenie Kozackie, w którego skład wchodzi powstałe przede wszystkim w drugiej połowie lat 90. XX w. stowarzyszenia regionalne. Jako przykład tego typu organizacji może posłużyć Wojskowe Stowarzyszenie Kozackie „Wszechwielkie Wojsko Dońskie”, które należy do największych spośród nich. Działa ono na obszarze historycznej obecności Kozaków (Republika Kałmucji, obwody astrachański, rostowski i wołgogradzki), zaś siedzibą władz jest Nowoczerkask – historyczna stolica Obwodu Wojska Dońskiego. Statut „Wszechwielkiego Wojska Dońskiego” został zatwierdzony na mocy dekretu prezydenta

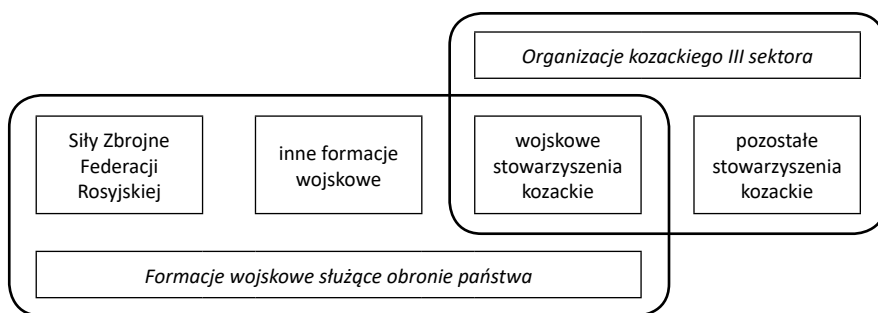
²⁶ Федеральный закон № 154-ФЗ...

²⁷ Положение о Межведомственной комиссии по реализации Стратегии государственной политики Российской Федерации в отношении российского казачества на 2021-2030 годы, https://base.garant.ru/400319870/#block_1000 (15 VIII 2022).

Borysa Jelcyna w czerwcu 1997 r.²⁸. Od września 2022 r. atamanem Wszechwielkiego Wojska Dońskiego jest Siergiej Bodriakow – starosta rejonu aksajskiego w obwodzie rostowskim, wcześniej m.in. wiceminister zasobów naturalnych i ekologii obwodu rostowskiego i dyrektor departamentu ds. kozactwa i szkół kadecich administracji obwodowej²⁹.

Stowarzyszenia nierejestrowe nie są zarejestrowane w Państwowym Rejestrze Stowarzyszeń Kozackich w Federacji Rosyjskiej, działają na podstawie przepisów dotyczących stowarzyszeń, a ich członkowie nie pełnią służby państwowej. W tym katalogu znajdują się takie, które mniej lub bardziej otwarcie propagują kozacką odrębność etniczną. Nie oznacza to, że nie odgrywają one żadnej roli w zakresie bezpieczeństwa narodowego. Wręcz przeciwnie. Wśród nich znajdują się takie, których członkowie biorą udział w działaniach zgodnych z racją stanu Kremla, m.in. jako ochotnicy walczyli w wojnach w Bośni i Hercegowinie, Syrii oraz w szeregu konfliktach na obszarze postradzieckim (Abchazja, Naddniestrze, Osetia Południowa). W ramach prywatnych firm wojskowych (PMC) byli obecni w Libii, Republice Środkowoafrykańskiej czy Wenezueli. Na równi z członkami stowarzyszeń rejestrowych od początku zaangażowali się w wojnę z Ukrainą, uczestnicząc jako osławione „zielone ludziki” w zajmowaniu przez Rosjan Półwyspu Krymskiego, z kolei ataman Nikołaj Kozycyn ze Związku Kozaków Obwodu Wojska Dońskiego utworzył Kozacką Gwardię Narodową i przejął faktyczną władzę w części obwodu ługańskiego.

Rysunek 1. Stowarzyszenia kozackie w systemie bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej

Źródło: opracowanie własne.

²⁸ Указ Президента РФ № 612 Об утверждении Устава войскового казачьего общества „Все великое войско Донское”, 17 VI 1997, <http://kremlin.ru/acts/bank/11072> (15 VIII 2022).

²⁹ *Атаман* [3 IX 2022], <http://www.don-kazak.ru/ataman/> (10 IX 2022).

Pełna odpowiedź na pytanie o miejsce stowarzyszeń kozackich w systemie bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej wymaga przeanalizowania nie tylko Strategii, ale i szeregu aktów prawnych wydanych na poziomie federalnym, jak i w jej podmiotach, a także spojrzenie na praktykę ich realizacji. Historycznie rzecz ujmując Kozacy stanowią fenomen dziejów naszego północnego sąsiada, ale również nadają mu koloryt i współcześnie. Dla Igora Jerochina to przede wszystkim siła militarna, dlatego też odrodzenie kozactwa ma na celu wzmocnienie rosyjskich Sił Zbrojnych i innych instytucji odpowiedzialnych za bezpieczeństwo³⁰.

Na szczególną rolę kozactwa w zakresie bezpieczeństwa narodowego zwraca uwagę również Wiktor Truchanow. Według jego oceny we współczesnym państwie wzrasta rola różnych grup społecznych w zapewnianiu bezpieczeństwa narodowego, a Kozacy odgrywają w tym procesie rolę naczelną: *Dzisiaj ruch kozacki jest prawdziwą siłą, ponieważ nosi w sobie głównie konstruktywny charakter, który ma zdolność wpływania na stan życia społeczno-politycznego*³¹.

Z kolei Jolanta Darczewska dostrzega:

Niedookreślony status prawny, polityczny i społeczny kozaków umożliwia Kremlowi obsadzanie ich w różnych rolach – od paramilitarnej organizacji, która ma dbać o wychowanie młodzieży w duchu patriotyzmu i posłuszeństwa obywatelskiego, poprzez rolę ochotniczej straży pożarnej i straży leśnej, rezerwy policji do profilaktyki przestępczości, walki z terroryzmem, ekstremizmem i nielegalną migracją, po rolę nieregularnych sił walki informacyjnej, sił obrony cywilnej i obrony terytorialnej³².

W oparciu o propozycję rozumienia systemu bezpieczeństwa narodowego jako systemu złożonego z podsystemów opartych na obszarach bezpieczeństwa dalsze rozważania zostaną skoncentrowane na analizie systemu bezpieczeństwa militarnego oraz systemu bezpieczeństwa i porządku publicznego, choć – jak wynika z poniższej tabeli – obecność kozackich stowarzyszeń rejestrowych wydaje się być istotna również dla innych podsystemów.

Jak dekadę temu zauważył Igor Korotczenko, redaktor naczelny prokremlońskiej „Nacjonalnej Obrony”, *Kozacy są genetycznie predystynowani do służby w armii i służą z zapałem, są potrzebni i na Kaukazie, jak na granicy na Dalekim Wschodzie (...)*³³. Rolę Kozaków w systemie bezpieczeństwa militarnego Federacji Rosyjskiej dostrzeżono już blisko trzy dekady temu. W marcu 1993 r. prezydent

³⁰ И.Ю. Ерохин, *Казачество в свете вопроса военной службы*, „Теория и практика общественного развития” 2013, nr 4, s. 174.

³¹ В.А. Труханов, *Система национальной безопасности: влияние социального фактора (на примере казачества)*, Саратов 2003, s. 2.

³² J. Darczewska, *Kozacy Putina. Folklor, biznes czy polityka?*, Warszawa 2017, s. 6.

³³ Е. Созаев-Гурьев, *Генштаб увеличивает число казачьих частей в армии* [3 VIII 2012], <https://iz.ru/news/532117> (15 VIII 2022).

Tabela 1. Kozackie stowarzyszenia rejestrowe w podsystemach systemu bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej

Podsystem	Rola
bezpieczeństwa militarnego	rezerva mobilizacyjna Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej
bezpieczeństwa i porządku publicznego	ochrona granicy państwowej
	przeciwdziałanie nielegalnej imigracji
	ochrona imprez masowych
	wsparcie obrony cywilnej i obrony terytorialnej
	wolontariat policyjny
	komercyjne świadczenie usług ochroniarskich
bezpieczeństwa politycznego	umacnianie rosyjskiej państwowości
	narzędzie do walki z opozycją
	pacyfikowanie osób o nierosyjskim pochodzeniu etnicznym
bezpieczeństwa społecznego	przeciwdziałanie alkoholizmowi, narkomanii i innym patologiom
	walka z cyberzagrożeniami
bezpieczeństwa kulturowego	umacnianie wartości konserwatywnych w rosyjskim społeczeństwie
	wychowanie duchowo-patriotyczne społeczeństwa, zwłaszcza dzieci i młodzieży
	współpraca z Rosyjskim Kościołem Prawosławnym
	propagowanie folkloru kozackiego jako elementu rosyjskiego dziedzictwa narodowego
	udział w defiladach i innych uroczystościach patriotycznych i religijnych
bezpieczeństwa ekonomicznego	odciążenie wydatków budżetowych na rzecz bezpieczeństwa
	koncesje w zakresie przedsiębiorczości
	produkcja żywności dla Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej i innych instytucji bezpieczeństwa
	kontrola handlu detalicznego w zakresie sprzedaży żywności i innych produktów objętych zakazem
bezpieczeństwa ekologicznego	monitorowanie stanu środowiska naturalnego
	ochrona lasów państwowych

Źródło: opracowanie własne.

Jelcyn wydał dekret o reformie struktur wojskowych, wojsk pogranicznych i wewnętrznych na obszarze Kaukazu Północnego oraz wsparciu państwa dla Kozaków, zgodnie z którym – w związku z likwidacją Zakaukaskiego Okręgu Pogranicznego i utworzeniem Północnokaukaskiego Okręgu Pogranicznego z siedzibą w Stawropolu w strukturach Wojsk Pogranicznych Ministerstwa Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej – umożliwiono Kozakom służbę wojskową. Kozaków zdefiniowano jako obywateli Federacji Rosyjskiej, którzy albo uważają się za Kozaków, a jednocześnie wyrazili pragnienie wspólnego przywrócenia i rozwoju tradycyjnych dla kozactwa form gospodarowania, kultury i życia, albo też dobrowolnie przystąpili do stowarzyszeń kozackich. Federalny resort obrony stworzył pierwszą listę jednostek wojskowych do służby Kozakom, nadając im tradycyjne nazwy kozackie. Ponadto polecono administracjom lokalnym na obszarze zwartego zamieszkania Kozaków, aby przy organach samorządu tworzone organizacje w celu ich wychowania patriotycznego oraz przygotowania obrony kraju, rozwoju sportu, udziału w obronie cywilnej i terytorialnej, usuwania skutków klęsk żywiołowych i sytuacji nadzwyczajnych oraz udzielania pomocy ich ofiarom³⁴.

W latach 2011-2014 członkowie wojskowych stowarzyszeń kozackich kierowani byli do odbycia służby wojskowej w jednostkach wojskowych, którym nadano honorową nazwę „kozacki”, z tym że członkowie jednego stowarzyszenia kierowani byli do jednej jednostki. W związku ze zmianą zasad poboru poczynszu od 2014 r. brak informacji na ten temat. Niemniej zgodnie z dyrektywą Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej nr 315/3/1900 z 12 V 2021 r. Kozacy kierowani są do 17 jednostek wojskowych w ramach Sił Zbrojnych i 13 w ramach Federalnej Służby Wojsk Gwardii Narodowej Federacji Rosyjskiej, czyli tzw. Rosgwardii³⁵.

Przykładem istniejącej do dziś formacji taktycznej z honorową nazwą „kozacka” jest 205. Samodzielna Brygada Strzelców Zmotoryzowanych z siedzibą w Budionnowsku w Kraju Stawropolskim. Powstała wiosną 1995 r. z zadaniem przywrócenia porządku konstytucyjnego i rozbrajania nielegalnych band na terenie Republiki Czeczeńskiej, od 1998 r. z honorową nazwą „kozacka”³⁶. Kozackie stowarzyszenia rejestrowe od początku wspierają brygadę materialnie i kadrowo, zwłaszcza Terskie Wojskowe Stowarzyszenie Kozackie³⁷.

³⁴ Указ Президента Российской Федерации № 341 О реформировании военных структур, пограничных и внутренних войск на территории Северо-Кавказского региона Российской Федерации и государственной поддержке казачества, 15 III 1993, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/3190> (15 VIII 2022).

³⁵ В. Шевченко, *Казаки – воины и резерв российской армии*, „Хопёрский полк” 2022, nr 8, s. 10.

³⁶ Директива министра обороны Российской Федерации № 314/12/0198, 17 III 1995; Приказ Министра обороны РФ № 061, 23 IX 1998.

³⁷ А. Лазарев, *Бригада казацкого края*, „Красная звезда”, 2 XI 2005.

Zaangażowanie Kozaków w służbę wojskową umożliwiło utworzenie w 2016 r., dzięki współpracy federalnego resortu obrony oraz Wojskowego Stowarzyszenia Kozackiego „Wszechwielkie Wojsko Dońskie” kompanii obrony terytorialnej. Kozacy w niej służący brali udział m.in. w ćwiczeniach „Kaukaz – 2016”, „Zapad – 2017”, czy „Wostok – 2018”. W ramach Kubańskiego Wojskowego Stowarzyszenia Kozackiego utworzono 1. Dywizję Kozaków Tamańskich, która regularnie prowadzi wojskowe szkolenia polowe, co pozwoliło – według deklaracji dowództwa – na osiągnięcie pełnej gotowości do udziału w operacjach pokojowych³⁸.

Obecnie zauważalny jest wzrost liczby Kozaków w Siłach Zbrojnych Federacji Rosyjskiej. Według stanu na koniec 2020 r. członkowie Nadwożańskiego Wojskowego Stowarzyszenia Kozackiego w całości ukompletowali dwie baterie, członkowie Orenburskiego Wojskowego Stowarzyszenia Kozackiego – dwa pododdziały na poziomie 89% i 93%, członkowie Kubańskiego Wojskowego Stowarzyszenia Kozackiego – cztery pododdziały na poziomie 52-83%, członkowie Wszechwielkiego Wojska Dońskiego – trzy kompanie strzelców zmotoryzowanych na poziomie 50-69%, zaś członkowie Centralnego Wojskowego Stowarzyszenia Kozackiego – cztery kompanie strzelców zmotoryzowanych na poziomie 30-50%³⁹.

Rosyjscy Kozacy od początku zaangażowani są w trwający od 2014 r. konflikt rosyjsko-ukraiński. W marcu 2014 r. grupa tysiąca członków Kubańskiego Wojska Kozackiego – jak możemy przeczytać w dossier atamana Ogólnorosyjskiego Stowarzyszenia Kozackiego gen. rez. Nikołaja Doługi – *przybyła z pomocą mieszkańcom Półwyspu Krymskiego*: Kozacy sprawowali ochronę porządku publicznego w Sewastopolu, dokonywali inspekcji pociągów przybywających z terytorium Ukrainy Zachodniej, pilnowali ośrodka telewizyjnego, budynków rządowych, okręgowego komitetu wyborczego i lokali wyborczych przez całą dobę podczas referendum w stołecznym Symferopolu⁴⁰.

W kontekście systemu bezpieczeństwa i porządku publicznego warto zauważyć, że w czerwcu 1994 r. federalny minister spraw wewnętrznych wystosował pismo do podległych organów w sprawie udziału Kozaków w zapewnieniu porządku publicznego. W połowie kwietnia 1996 r. przyjęto regulamin udziału członków stowarzyszeń kozackich w służbie państwowej i innej, który określał rodzaje służby, wskazując, że mogą być zaangażowani w ochronę porządku publicznego, ochronę obiektów będących własnością państwową i komunalną, a także eskortę towarów, ochronę obiektów istotnych dla ludności. W latach 1991-1998 władze 53 podmiotów Federacji Rosyjskiej uchwałyły 275 aktów normatywnych

³⁸ А.В. Бредихин, *Военная служба казаков в системе безопасности Юга России (на примере Ростовской области)*, „Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения” 2020, nr 5, s. 234-243.

³⁹ А. Щербак, *Казак – воин по призванию*, „Военные комиссариаты России” 2021, nr 1, s. 35-36.

⁴⁰ *Атаман*, b.d.w., <https://vsko.ru/ataman/> (15 VIII 2022).

dotyczących Kozaków, w tym w Republice Kałmucji, Kraju Krasnodarskim i Kraju Nadmorskim rangi ustawowej. W celu poprawy współpracy organów ścigania ze stowarzyszeniami kozackimi, na mocy rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych z 27 VIII 1996 r. utworzono organ doradczy – Radę Koordynacyjną Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Federacji Rosyjskiej ds. współpracy ze stowarzyszeniami kozackimi, zniesioną dwa lata później⁴¹.

Z interesującego nas punktu widzenia wzrostu znaczenia udziału Kozaków w systemie bezpieczeństwa i porządku publicznego kluczowe znaczenie miało przeprowadzenie tzw. eksperymentu granicznego. W październiku 1995 r. Kolegium Federalnej Służby Granicznej (FSG) Federacji Rosyjskiej ogłosiło rozpoczęcie przygotowań do objęcia niewojskową ochroną fragmentów granicy państwowej, które nie posiadały odpowiedniej infrastruktury, przede wszystkim powstałych po upadku ZSRR. Stosowny dekret został podpisany przez prezydenta Jelcyna 19 VI 1996 r.⁴². Eksperyment rozpoczęto od granicy z Mongolią, później rozszerzając go na granicę z Kazachstanem, ale po protestach Ałmaty dostrzegającej w obecności Kozaków na granicy realne zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego, strona rosyjska wycofała ich z niej. Ochotnicy biorący w nim udział mogli liczyć na ulgi podatkowe, zwolnienie z obowiązku świadczenia pracy z zachowaniem prawa do wynagrodzenia na czas patrolu, zaś sam patrol odbywał się w obecności etatowych funkcjonariuszy FSG⁴³. W przedsięwzięciu wzięło udział 1,8 tys. osób, w tym 980 członków wojskowych stowarzyszeń kozackich, wykrywając w czasie eksperymentu 230 przestępstw granicznych, w tym przemyt łącznie pół tony narkotyków o wartości 2 mld RUB. Wydatki rządu federalnego na eksperyment wyniosły 6 mld RUB, wobec planowanych 40,5 mld RUB⁴⁴.

Niemniej członkowie stowarzyszeń rejestrowych uczestniczą w ochronie odcinków granicy państwowej do dzisiaj, co ma miejsce na podstawie umów trójstronnych pomiędzy Kozakami, władzami podmiotów federacji oraz Służby Granicznej Federalnej Służby Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej⁴⁵, jak miało to miejsce w Republice Osetii Północnej-Alanii oraz na granicy z Republiką Abchazji. W aktywnej fazie konfliktu zbrojnego w Donbasie w 2014 r. Kozacy dońscy zostali wysłani do wzmocnienia służby granicznej na kilku odcinkach granicy rosyjsko-ukraińskiej. Pojawiały się również doniesienia o bardziej aktywnym

⁴¹ В.И. Быковский, *Казаки в системе МВД*, „Право и безопасность” 2002, nr 2-3.

⁴² Указ Президента Российской Федерации № 943 О проведении эксперимента по невоинской охране отдельных участков государственной границы Российской Федерации, 19 VI 1996, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/9611> (15 VIII 2022).

⁴³ L. Szerepka, *Kozacy w Rosji Borysa Jelcyna (1989-1999)*, Warszawa 2020, s. 185-188.

⁴⁴ Т.В. Таболина, *Казачество на рубеже XXI века: проблемы и возможности*, Москва 1997, s. 17-18.

⁴⁵ Federalna Służba Graniczna w latach 1996-2003 funkcjonowała jako niezależna instytucja bezpieczeństwa, natomiast w 2003 r. została podporządkowana Federalnej Służbie Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. Por. T. Szyszlak, *The impact of immigration...*, s. 11.

zaangażowaniu Kozaków w ochronę granic z Chinami, Gruzją, Japonią, Litwą i Polską⁴⁶.

Ponadto Kozacy dońscy i kubańscy zabezpieczali XXII Zimowe Igrzyska Olimpijskie w Soczi w 2014 r., Mistrzostwa Świata w Piłce Nożnej w Rostowie nad Donem, Soczi i Wołgogradzie w 2018 r., zaś na szczególną ich rolę we wspomnianych wydarzeniach zwracał uwagę ataman Wojskowego Stowarzyszenia Kozackiego „Wszewielkie Wojsko Dońskie” i jednocześnie pierwszy zastępca gubernatora obwodu rostowskiego, Wiktor Gonczarow:

Kozacy dońscy nie tylko ujęli zagranicznych kibiców swoją gościnnością, przyjaznym charakterem, tradycyjnymi obyczajami i kulturą, ale także służyli zapewnieniu bezpieczeństwa i zapobieganiu przestępczości podczas mistrzostw świata. Służba Kozaków została wysoko oceniona przez władze regionów, organy ścigania, a przede wszystkim przez naszych gości, a także mieszkańców miast i stanic⁴⁷.

Inny spośród liderów Kozaków rejestrowych, ówczesny ataman Kubańskiego Wojskowego Stowarzyszenia Kozackiego i jednocześnie wicegubernator Kraju Krasnodarskiego, Nikołaj Dołuda podkreślał:

Żywe zainteresowanie i życzliwość tych, którym szczerze zależy na losie Kozaków, i tych, którzy nie chcą widzieć w nim siły i potężnego zasobu dla wzmocnienia bezpieczeństwa Rosji, potwierdza fakt, że Kozacy kubańscy stoją dziś na czele, znajdują się w centrum wydarzeń historycznych, które decydują o losach kraju, jego suwerenności i stabilności. Wydarzenia tej rangi to między innymi Krymska Wiosna, rocznicowa Parada Zwycięstwa na moskiewskim Placu Czerwonym, ochrona porządku publicznego przez Kozaków podczas Igrzysk Olimpijskich i Paraolimpijskich w Soczi w 2014 r., międzynarodowy etap wyścigów Formuły 1, Puchar Konfederacji w futbolu w 2017 r.⁴⁸.

W szereg regionów funkcjonują kozackie milicje, w tym kozackie odwoły szybkiego reagowania (казачьи отряды быстрого реагирования, КОБР). W części przypadków Kozacy uzyskali prawo do stosowania środków przymusu bezpośredniego⁴⁹. Począwszy od czerwca 2021 r. członkowie stowarzyszeń

⁴⁶ Казаков привлекают к охране границы с Польшей и Китаем [18 X 2016], https://defendingrussia.ru/a/kazakov_mogut_privlech_k_ohrane_granicy_s_polshej_i_kitajem-6355/ (15 VIII 2022); И. Ульянов, Казаки вышли на границу [25 XI 2016], <https://pda.segoday.ru/content/181834> (15 VIII 2022).

⁴⁷ Атаман войскового казачьего общества „Всевеликое войско Донское” Виктор Гончаров поздравил казаков с Новым годом и Рождеством [27 XII 2018], <https://www.skvk.org/57247> (15 VIII 2022).

⁴⁸ А.В. Бредихин, *op.cit.*, s. 237-238.

⁴⁹ Р. Кияшко, И. Петров, Казакам Ставрополя разрешили ношение гражданского оружия [25 V 2017], <https://rg.ru/2017/05/25/reg-skfo/kazakam-stavropolia-razreshili-noshenie-grazhdanskogo-oruzhiia.html> (15 VIII 2022).

kozackich pomagają w ochronie portu lotniczego Wnukowo pod Moskwą, z którego realizowane są przede wszystkim połączenia krajowe⁵⁰. Już kilka miesięcy później media informowały o ponad 220 przypadkach, w których Kozacy interweniowali, a także o dziewięciu osobach zatrzymanych⁵¹.

W lutym 2022 r. władze obwodu rostowskiego zaangażowały jednostki kozackie do pomocy policji w zakresie ochrony infrastruktury bezpieczeństwa i porządku publicznego na obszarach przygranicznych⁵². Od kwietnia 2022 r. ponad 550 członków Centralnego Wojskowego Stowarzyszenia Kozackiego wspomaga Służbę Graniczną w ochronie granicy rosyjsko-ukraińskiej w obwodach biełgorodskim, briańskim i kurskim⁵³. Według doniesień medialnych z kwietnia br. formacje kozackie brały udział w rosyjskiej inwazji na Ukrainę, dwa bataliony w składzie 1,4 tys. Kozaków, ponadto ponad tysiąc członków stowarzyszeń kozackich niosło służbę w zakresie ochrony granicy z Ukrainą, a kolejne pół tysiąca w punktach dystrybucji pomocy humanitarnej⁵⁴. Z kolei pod koniec lipca pojawiły się informacje o formowaniu nowych ochotniczych jednostek wojskowych, złożonych z członków wojskowych stowarzyszeń kozackich – Czarnomorskiego, Kubańskiego i Terskiego, którzy biorą udział w działaniach zbrojnych w ramach tzw. specjalnej operacji wojskowej na Ukrainie, w celu jej „demilitaryzacji” i „denazyfikacji”⁵⁵.

Zakończenie

Na kartach pracy pozytywnie zweryfikowano postawioną we Wstępie hipotezę, jakoby Kozacy rejestrowi stanowili istotny element dopełniający niewydolny system bezpieczeństwa narodowego naszego północnego sąsiada. Przeprowadzona analiza ukazała, że, po pierwsze, Kozacy rejestrowi ugruntowali swoją pozycję

⁵⁰ *Казакки возьмут под охрану аэропорт Внуково* [3 VI 2021], <https://vsko.ru/kazaki-vozmuto-pod-ohranu-aeropot-vnuково/> (15 VIII 2022).

⁵¹ *Более 200 правонарушений пресекли казаки в аэропорту Внуково* [27 VIII 2021], <https://ria.ru/20210827/druzhinniki-1747563298.html> (15 VIII 2022).

⁵² *В Ростовской области казаков привлекли к охране важных объектов* [24 II 2022], <https://www.interfax.ru/russia/824250> (15 VIII 2022).

⁵³ *Казакки усилили охрану приграничных с Украиной территорий* [15 IV 2022], <https://regnum.ru/news/polit/3565293.html> (15 VIII 2022).

⁵⁴ *Боевые действия и гуманитарная помощь: казаки участвуют в спецоперации в Донбассе* [5 IV 2022], <https://www.vesti.ru/article/2699308> (15 VIII 2022).

⁵⁵ *Казакки „Тавриды” идут в бой!* [20 VII 2022], <https://vsko.ru/kazaki-tavridy-idut-v-boj/> (15 VIII 2022); *Формируется добровольческая казачья бригада* [22 VII 2022], <https://vsko.ru/formiruetsya-dobrovolcheskaya-kazachya-brigada/> (15 VIII 2022); *Казакки отряда „Кубань” выдвинулись на Донбасс* [25 VII 2022], <https://vsko.ru/popolnenie-otryada-kuban-vydvynulos-na-donbass/> (15 VIII 2022).

jako rezerwa mobilizacyjna Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej, co jest możliwe dzięki obowiązującym ramom prawnym, federalnym i regionalnym strategiom i programom. Po drugie, członkowie zarejestrowanych stowarzyszeń kozackich aktywnie uczestniczą w tworzeniu kompanii obrony terytorialnej, jako ochotnicy biorą udział w konfliktach militarno-politycznych, nie tylko w przestrzeni post-sowieckiej, ale także w innych regionach planety, w których obecne są rosyjskie interesy geopolityczne. Po trzecie, Kozacy rejestrowi stanowią istotny element systemu bezpieczeństwa i porządku publicznego, partycypując w ochronie imprez masowych i w staniu na straży granic państwowych. Po czwarte, są również obecni w innych aspektach istotnych dla systemu bezpieczeństwa narodowego, a ich działania widoczne są w kontekście bezpieczeństwa politycznego, społecznego, kulturowego, ekonomicznego czy ekologicznego.

Abstract

Tomasz Szyszlak

A subethnos corporation inspired. Registered Cossacks in the national security system of the Russian Federation

The article was devoted to the power corporation, the registered Cossack organizations, inspired by one of the subethnos of the Russian nation. The aim of the study was to show their place in the national security system of the Russian Federation. A hypothesis was put forward and positively verified that registry Cossacks constitute an important element complementing the ineffective system. The attention was focused on the military security system and the security and public order system, although the problem was also shown in the context of other subsystems of the Russian national security system.

Keywords: Russian Federation, Cossacks, subethnos, national security system

References

- Ankudinov, K. & Karasov, A., *Kazaki: narod ili sotsial'naya struktura*, „Russkiy Zhurnal”, 20 X 2011.
- Arnold, R., *Russia's Cossacks: „Fighters” Versus „Cheerleaders” – Analysis*, „Eurasia Review Journal”, 11 V 2022.

- Ataman* [3 IX 2022], <http://www.don-kazak.ru/ataman/>.
- Ataman*, no date, <https://vsko.ru/ataman/>.
- Ataman voyskovogo kazach'yego obshchestva „Vsevelikoye voysko Donskoye” Viktor Goncharov pozdravil kazakov s Novym godom i Rozhdestvom* [27 XII 2018], <https://www.skvk.org/57247>.
- Boleye 200 pravonarusheniy presekli kazaki v aeroportu Vnukovo* [27 VIII 2021], <https://ria.ru/20210827/druzhinniki-1747563298.html>.
- Boyevyie deystviya i gumanitarnaya pomoshch': kazaki uchastvuyut v spetsoperatsii v Donbasse* [5 IV 2022], <https://www.vesti.ru/article/2699308>.
- Bredikhin, A.B., *Voyennaya sluzhba kazakov v sisteme bezopasnosti Yuga Rossii (na primere Rostovskoy oblasti)*, „Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4: Istoriya. Regionovedeniye. Mezhdunarodnyye otnosheniya” 2020, nr 5.
- Bykovskiy, V.I., *Kazaki v sisteme MVD*, „Pravo i bezopasnost” 2002, nr 2-3.
- Darczewska, J., *Kozacy Putina. Folklor, biznes czy polityka?*, Warszawa 2017.
- Direktiva ministra obrony Rossiyskoy Federatsii № 314/12/0198, 17 III 1995.
- Federal'nyy zakon № 154-FZ O gosudarstvennoy sluzhbe rossiyskogo kazachestva, 5 XII 2005, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/23152>.
- Formiruyetsya dobrovol'cheskaya kazach'ya brigada* [22 VII 2022], <https://vsko.ru/formiruetsya-dobrovolcheskaya-kazachya-brigada/>.
- Kazaki otryada „Kuban” vydvynulis' na Donbass* [25 VII 2022], <https://vsko.ru/popolnenie-otryada-kuban-vydvynulos-na-donbass/>.
- Kazaki „Tavridy” idut v boy!* [20 VII 2022], <https://vsko.ru/kazaki-tavridy-idut-v-boj/>.
- Kazaki usilili okhranu prigranichnykh s Ukrainoy territoriy* [15 IV 2022], <https://regnum.ru/news/polit/3565293.html>.
- Kazaki voz'mut pod okhranu aeroport Vnukovo* [3 VI 2021], <https://vsko.ru/kazaki-vozmot-pod-okhranu-aeroport-vnukovo/>.
- Kazakov privilekut k okhrane granitsy s Pol'shey i Kitayem* [18 X 2016], https://defendingrussia.ru/a/kazakov_mogut_privlech_k_okhrane_granicy_s_polshej_i_kitajem-6355/.
- Kitler, W., *Organizacja bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej. Aspekty ustrojowe, prawno-administracyjne i systemowe*, Toruń 2018.
- Kiyashko, R. & Petrov, I., *Kazakam Stavropol'ya razreshili nosheniye grazhdanskogo oruzhiya* [25 V 2017], <https://rg.ru/2017/05/25/reg-skfo/kazakam-stavropolia-razreshili-noshenie-grazhdanskogo-oruzhiia.html>.
- Kontseptsiya gosudarstvennoy politiki Rossiyskoy Federatsii v otnoshenii rossiyskogo kazachestva, 3 VII 2008, <http://kremlin.ru/acts/news/639>.
- Lazarev, A., *Brigada kazatskogo kraya*, „Krasnaya zvezda”, 2 XI 2005.
- Opalev, A.V., *Soderzhaniye i struktura sistemy obespecheniya natsional'noy bezopasnosti*, „Vestnik Rossiyskoy Akademii Yestestvennykh Nauk” 2015, no. 5.

- Pełczyński, G., *Z problematyki klasyfikacji etnicznej w etnografii radzieckiej*, „Studia Socjologiczne” 1992, nr 3-4.
- Polozheniye o Mezhhvedomstvennoy komissii po realizatsii Strategii gosudarstvennoy politiki Rossiyskoy Federatsii v otnoshenii rossiyskogo kazachestva na 2021-2030 gody, https://base.garant.ru/400319870/#block_1000.
- Postanovleniye Pravitel'stva Rossiyskoy Federatsii № 355 O kontseptsii gosudarstvennoy politiki po otnosheniyu k kazachestvu, 22 IV 1994, <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102409171&backlink=1&&nd=102029651>.
- Prikaz Ministra oborony RF № 061, 23 IX 1998.
- Shcherbakova, A., *Kazak – voin po prizvaniyu*, „Voyennyye komissariaty Rossii” 2021, nr 1.
- Shevchenko, V., *Kazaki – voiny i rezerv rossiyskoy armii*, „Khoporskiy polk” 2022, nr 8.
- Sozayev-Gur'yev, Y., *Genshtab uvelichivayet chislo kazach'ikh chastey v armii* [3 VIII 2012], <https://iz.ru/news/532117>.
- Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2014.
- Strategiya razvitiya gosudarstvennoy politiki Rossiyskoy Federatsii v otnoshenii rossiyskogo kazachestva do 2020 goda, 15 IX 2012, <https://legalacts.ru/doc/strategiya-razvitija-gosudarstvennoi-politiki-rossiiskoi-federatsii-v/>.
- Szerepka, L., *Kozacy w Rosji Borysa Jelcyna (1989-1999)*, Warszawa 2020.
- Szyszlak, T., *Imigranci z Ukrainy – wyzwanie dla polskiego systemu bezpieczeństwa narodowego*, [in:] *Emigracja obywateli Ukrainy do Polski po 2013 roku i jej wpływ na bezpieczeństwo*, ed. M. Lubicz Miszewski, Wrocław 2017.
- Szyszlak, T., *The impact of immigration from Post-Soviet States on the National Security System of the Russian Federation*, „The Voice of Security Awareness” 2017, nr 2.
- Tabolina, T.V., *Kazachestvo na rubezhe XXI veka: problemy i vozmozhnosti*, Moskva 1997.
- Trukhanov, V.A., *Sistema natsional'noy bezopasnosti: vliyaniye sotsial'nogo faktora (na primere kazachestva)*, Saratov 2003.
- Trusov, N.A., *Sistema natsional'noy bezopasnosti Rossii*, „Vestnik Nizhegorodskoy akademii MVD Rossii” 2016, no. 3.
- Ukaz Prezidenta RF № 505 Ob utverzhdenii Strategii gosudarstvennoy politiki Rossiyskoy Federatsii v otnoshenii rossiyskogo kazachestva na 2021-2030 gody, 9 VIII 2020, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/45821>.
- Ukaz Prezidenta RF № 612 Ob utverzhdenii Ustava voyskovogo kazach'yego obshchestva „Vsevelikoye voysko Donskoye”, 17 VI 1997, <http://kremlin.ru/acts/bank/11072>.
- Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii O merakh po realizatsii zakona Rossiyskoy Federatsii „O reabilitatsii repressirovannykh narodov” v otnoshenii kazachestva, 15 VI 1992, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/1520>.

- Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii № 341 O reformirovanii voyennykh struktur, pogranichnykh i vnutrennykh voysk na territorii Severo-Kavkazskogo regiona Rossiyskoy Federatsii i gosudarstvennoy podderzhke kazachestva, 15 III 1993, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/3190>.
- Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii № 400 O Strategii natsional'noy bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii, 2 VII 2021, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47046>.
- Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii № 943 O provedenii eksperimenta po nevoyskovoy okhrane ot del'nykh uchastkov gosudarstvennoy granitsy Rossiyskoy Federatsii, 19 VI 1996, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/9611>.
- Ul'yanov, I., *Kazaki vyshli na granitsu* [25 XI 2016], <https://pda.segodnia.ru/content/181834>.
- Vlasova, I.V., *Etnograficheskiye gruppy russkogo naroda*, [in:] *Russkiye*, eds. V.A. Aleksandrov, I.V. Vlasova, N.S. Polishchuk, Moskva 2003.
- V Rostovskoy oblasti kazakov privlekli k okhrane vazhnykh ob"yektov* [24 II 2022], <https://www.interfax.ru/russia/824250>.
- Wiśniewski, B., *System bezpieczeństwa państwa. Konteksty teoretyczne i praktyczne*, Szczytno 2013.
- Yerokhin, I.Y., *Kazachestvo v svete voprosa voyennoy sluzhby*, „Teoriya i praktika obeshchstvennogo razvitiya” 2013, nr 4.
- Zakon Rossiyskoy Federatsii № 2446-I O bezopasnosti, 5 III 1992, <https://base.garant.ru/10136200/>.

Tomasz Szyszlak – dr politologii, adiunkt w Zakładzie Badań Wschodnich w Instytucie Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego, redaktor naczelny „Wschodnioznawstwa”. ORCID: 0000-0002-0281-3377

VARIA

Tomasz Landmann

Znaczenie sporu polsko-litewskiego dla bezpieczeństwa II RP w latach 1919-1922. Wybrane przejawy (cz. 2)

Abstrakt

Celem artykułu jest określenie i scharakteryzowanie kluczowych przesłanek świadczących o tym, że implikacje sporu polsko-litewskiego wpłynęły w latach 1919-1922 w sposób niekorzystny na bezpieczeństwo odrodzonego państwa polskiego. Analizę oparto na materiale archiwalnym zgromadzonym w Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce, a także na dostępnym piśmiennictwie.

Przyjęto tezę, że eskalacja i trwanie sporu polsko-litewskiego wpłynęły niekorzystnie na bezpieczeństwo państwa polskiego w latach 1919-1922. Oddziaływały niekorzystnie na położenie państwa polskiego w różnych dziedzinach przedmiotowych bezpieczeństwa.

Zaprezentowane argumenty pozwalają stwierdzić, iż konflikt polsko-litewski oddziaływał w latach 1919-1922 na różne przedmiotowe sfery bezpieczeństwa II RP. Wpływał niekorzystnie na bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne państwa. Dotyczył zagrożeń militarnych w związku z działaniami armii litewskiej i doraźnie organizowanych oddziałów partyzanckich, a także sprowadzał się do licznych zagrożeń pozamilitarnych.

Słowa kluczowe: II RP, bezpieczeństwo, Litwa, spór, zagrożenie

Wstęp

Przedmiotem rozważań uczyniono znaczenie sporu polsko-litewskiego dla bezpieczeństwa II RP w latach 1919-1922. Autor kontynuuje cykl rozważań wokół wpływu sporu na bezpieczeństwo II RP. Przedstawione argumenty stanowią uzupełnienie wyników kwerendy literatury oraz analizy materiałów archiwalnych,

które wykazano w części pierwszej¹. Przyjęto cezurę czasową 1919-1922, ponieważ jest traktowana w literaturze jako okres wystąpienia kluczowych wydarzeń związanych z umacnianiem niezależnej państwowości polskiej w trudnych warunkach wewnętrznych i geopolitycznych², a także jako czas wzmocnienia funkcjonowania instytucji centralnych i samorządowych, w tym instytucji wojskowych oraz wywiadu wojskowego³.

Problematyka konfliktu polsko-litewskiego w początkowym okresie umacniania niezależnej państwowości II RP była dotychczas podejmowana w osobnych opracowaniach S. Buchowskiego⁴, P. Łossowskiego⁵, G. Łukomskiego⁶, S. Sierpowskiego⁷, czy L. Wyszczelskiego⁸. Część z opracowań wydano jeszcze przed XXI w. albo na przełomie XX i XXI stulecia. Autor artykułu dąży do wzbogacenia

¹ T. Landmann, *Znaczenie sporu polsko-litewskiego dla bezpieczeństwa II RP w latach 1919-1922. Wybrane przejawy (cz. 1)*, „Wschodnioznawstwo” 2021, s. 267-286.

² Analizowany okres w historii niepodległej państwowości polskiej wyznaczają takie wydarzenia – kluczowe z punktu widzenia bezpieczeństwa narodowego II RP – jak ukształtowanie sojuszu polityczno-wojskowego z Francją (1921), a także z Rumunią (1921), formalne zakończenie wojny polsko-bolszewickiej i ukształtowanie granicy wschodniej (1921), przyjęcie konstytucji kwietniowej (1921), jak również ostateczne wcielenie Litwy Środkowej z Wilnem do II RP (1922). H. Stańczyk, *System bezpieczeństwa II RP 1919-1939*, [w:] *Si vis pacem, para bellum. Bezpieczeństwo i polityka Polski*, red. R. Majzner, Częstochowa-Włocławek 2013, s. 491-492.

³ W lutym 1919 r. utworzono Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego, następnie Oddział VI Informacyjny Sztabu Generalnego przemianowano na Oddział II SG WP jako centralną komórkę odpowiedzialną za prowadzenie wywiadu i kontrwywiadu wojskowego. P.K. Marszałek, *Najwyższe władze wojskowe w systemie ustrojowym II Rzeczypospolitej*, Wrocław 2011, s. 131. W czerwcu 1921 r. dokonano centralizacji służby informacyjnej i wywiadowczej podczas pokoju na przykładzie funkcjonowania Oddziału II SG WP. Rozkaz szefa Sztabu Generalnego Władysława Sikorskiego z dnia 23 czerwca 1921 roku, CAW, Oddział II SG WP, sygn. L303.4.14. Przejawem szczególnego zainteresowania polskiego wywiadu wojskowego sprawami Litwy Kowieńskiej i zagrożeń ze strony sąsiada dla bezpieczeństwa II RP było utrzymywanie Ekspozytury Nr 1 Oddziału II SG WP w Wilnie. Ekspozytura wileńska została utworzona w połowie 1921 r., oprócz spełniania zadań z zakresu rozpoznania wojskowego nieprzyjaciela, prowadziła obserwacje sytuacji politycznej i obcych wpływów ideologicznych na Litwie. T. Gajownik, *Działalność agentury polskich służb specjalnych na Litwie w latach dwudziestych XX wieku. Wybrane przykłady*, [w:] *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Studia i materiały z działalności Oddziału II SG WP*, t. 1, red. T. Dubicki, Łomianki 2010, s. 165-166.

⁴ S. Buchowski, *Konflikt polsko-litewski o ziemię Sejneńsko-Suwalską w latach 1918-1920*, Sejny 2009, passim; idem, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918-1940*, Białystok 1999 (passim, rozdział 2).

⁵ P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918-1920*, Warszawa 1996, passim; idem, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, Warszawa 1966, passim.

⁶ G. Łukomski, *Wojna domowa. Z dziejów konfliktu polsko-litewskiego 1918-1920*, Warszawa 1997, passim.

⁷ S. Sierpowski, *Litewsko-polski „stan wojny” w świetle Paktu Ligi Narodów*, [w:] *Spółczesność, państwo, modernizacja*, red. W. Mędrzecki, Warszawa 2002, s. 71-80.

⁸ Dotyczyło to w szczególności sporu między państwami w okresie walk o przynależność państwową Wilna i Ziemi Wileńskiej. L. Wyszczelski, *Wilno 1919-1920*, Warszawa 2008, s. 190-226.

dorobku historycznego wokół problematyki konfliktu polsko-litewskiego w latach 1919-1922. W artykule wykorzystano szereg materiałów archiwalnych ze zbiorów Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce, które dotychczas nie były analizowane w aktualnym piśmiennictwie.

Celem przyjętym w artykule jest przedstawienie kluczowych przesłanek świadczących o tym, że implikacje sporu polsko-litewskiego wpłynęły w sposób niekorzystny na bezpieczeństwo odrodzonego państwa polskiego.

Autor artykułu broni tezy, zgodnie z którą eskalacja i trwanie sporu polsko-litewskiego wpłynęły niekorzystnie na bezpieczeństwo państwa polskiego w latach 1919-1922. Konflikt między Polską a Litwą Kowieńską przełożył się na osłabienie bezpieczeństwa II RP w różnych dziedzinach przedmiotowych. Brak możliwości normalizacji stosunków polsko-litewskich utrudniał stabilne funkcjonowanie II RP i wymagał realizacji kompleksowych działań w ramach zarządzania granicą państwową, przygotowania potencjału sił zbrojnych oraz rozpoznawania licznych antypolskich działań wspieranych przez władze litewskie.

Przedmiotowe ujęcie zagrożeń bezpieczeństwa II RP w związku z oddziaływaniem sporu polsko-litewskiego

Niekorzystny stan stosunków między Polską a Litwą Kowieńską od początku kształtowania podstaw niepodległej państwowości II RP wymagał podejmowania obserwacji i analiz wywiadowczych ze strony polskich władz⁹. W warunkach wypierania bolszewików za rzekę Dźwinę Polska próbowała wiosną 1919 r. uregulować stosunki z Litwą. Elementem działań dyplomatycznych było wysłanie do Kowna misji dyplomatycznej pod kierownictwem Stanisława Staniszewskiego. Głównym celem było nawiązanie relacji dyplomatycznych z rządem kowieńskim. Starano się wymóc na Litwinach usunięcie żołnierzy niemieckich z terytorium państwa, ponieważ strona polska traktowała ich obecność jako zagrożenie dla interesów II RP na pograniczu polsko-litewskim, a zarazem jako naruszenie powojennego ładu ukształtowanego na mocy traktatu wersalskiego¹⁰.

⁹ Należy zaznaczyć, że oprócz kluczowego znaczenia w systemie wywiadu wojskowego Ekspozytury Oddziału II SG WP Nr 1 w Wilnie, działania wywiadowcze zorientowane na Litwę prowadzono także dzięki utrzymywaniu placówki wywiadowczej na terenie Wolnego Miasta Gdańska. T. Gajownik, *Tajny front niewypowiedzianej wojny. Działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921-1939*, Warszawa 2010, s. 117-118. Z Gdańska prowadzono obserwację niemieckich kontaktów z Litwą Kowieńską, które mogły niekorzystnie wpływać na stan polskiego bezpieczeństwa. Placówka gdańska została przemianowana na Ekspozyturę Nr 5 Oddziału II SG WP w 1925 r. W. Skóra, *Pierwsze lata działalności polskiego wywiadu wojskowego w Wolnym Mieście Gdańsku (1920-1925)*, „Zeszyty Historyczne” 2005, t. 70, z. 1, s. 64.

¹⁰ M. Mackiewicz, *Wilno – kwestia sporna. Dyplomacja II RP wobec polityki rządu kowieńskiego w latach 1918-1920*, „Acta Erasmiana” 2012, t. 4, s. 78.

W kolejnych dniach 1919 r. misja w komunikatach przedstawiła interesujące wnioski na temat postulowanego przez Litwinów przebiegu granicy z Polską oraz spraw wzajemnych relacji międzypaństwowych. Jako warunek jakichkolwiek rokowań rząd kowieński postawił przekazanie przez Polaków pełni władzy cywilnej na obszarze etnograficznej Litwy w ręce miejscowych reprezentantów politycznych¹¹. Wskazano na dużą zależność rządu litewskiego reprezentowanego w Litewskiej Radzie Państwowej (Tarybie) od Niemców, którzy popierali eskalację sporu Litwy z Polską¹². Członkowie rządu Taryby mieli korzystać z osobistego materialnego wsparcia ze strony Niemców. Litwini pertraktowali także z Niemcami w sprawie nowej umowy handlowej, która miała szkodzić polskim interesom gospodarczym. W rządzie jednogłośnie manifestowano konieczność włączenia Wilna do granic administracyjnych państwa litewskiego, co stanowiło jedną z przyczyn sporu z II RP, a zarazem przejaw zagrożenia polskiego bezpieczeństwa i interesów w północno-wschodniej części Kresów Wschodnich. Forsowano ideę niezależnej republiki litewskiej, bez możliwości jakichkolwiek trwałych powiązań federacyjnych z Polską, choć przy nastawieniu na ewentualne tendencje integracyjne z Łotwą i Estonią (głównie ukierunkowane na uzyskanie handlowego dostępu do portów nadbałtyckich). Rzeczywiste intencje polskich władz zostały ponadto zdyskredytowane przez główne ośrodki prasowe na Litwie¹³.

¹¹ Sprawozdanie z rozmów Polskiej Misji na Litwie z litewskim ministrem spraw zagranicznych z dnia 12 czerwca 1919 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/17 (czerwiec-lipiec 1919). W literaturze dodaje się, że członkowie polskiej misji specjalnej na Litwie ustalili ponadto, że rząd kowieński rościł sobie pretensje terytorialne istotnie wykraczające poza granice etnograficznej Litwy, co godziło również w bezpieczeństwo II RP jako państwa sąsiadującego od północnego wschodu z Litwą. Strona polska odmówiła dalszych rozmów w sprawie ewentualnych zmian terytorialnych na polsko-litewskim pograniczu, przedstawiając zarzut niemieckiej okupacji obszaru litewskiego, uniemożliwiającej kształtowanie suwerennych relacji dyplomatycznych i politycznych. W tym samym czasie Litwini kategorycznie odrzucili możliwość poparcia projektu federacyjnego, przedstawionego przez zwolenników Józefa Piłsudskiego. L. Wyszczelski, *Wilno...*, s. 11.

¹² W literaturze podkreśla się, że zbliżenie Litwy Kowieńskiej z Niemcami odnotowano ze względu na faszyzujący i nacjonalistyczny kierunek polityki uprawianej pod rządami prezydenta Antanasa Smetony oraz ministra spraw zagranicznych, a wcześniej pierwszego premiera niepodległej Litwy Augustinasa Voldemarasa. W analizowanych latach realizowano model represji ludności polskiej, polegający na zamykaniu polskich szkół, likwidacji czasopism i instytucji społeczno-kulturalnych, a także lituanizacji nazwisk ludności. Władze II RP musiały wyrazić zaniepokojenie przebiegiem represji w związku z faktem, iż w niektórych miejscowościach udział ludności polskiej sięgał połowy wszystkich mieszkańców. M. Zambrzycki, *Problematyka relacji polsko-litewskich w świetle teorii mimetycznej René Girarda*, „Studia Gdańskie” 2011, t. 29, s. 289.

¹³ Sprawozdanie z rozmów Polskiej Misji na Litwie z litewskim ministrem spraw zagranicznych z dnia 8 czerwca 1919 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/17 (czerwiec-lipiec 1919).

Wśród praktycznych przejawów dyskryminacji rdzennej ludności polskiej na Litwie członkowie misji specjalnej uznali zakaz noszenia orzełków na ubraniach przez młodzież, rozwiązanie młodzieżowego ruchu skautingu, zarekwirowanie mienia towarzystwa „Sokół”, nasilenie rewizji wśród polskich obywateli, a także aresztowania polskich działaczy politycznych i społecznych. Innym ustaleniem polskiej misji specjalnej na Litwie było zaobserwowanie szowinistycznych nastrojów antypolskich wśród litewskiego duchowieństwa. Władze litewskie wykorzystywały wpływy Kościoła katolickiego, aby podburzać ludność i nastawiać ją przeciwko II RP i wpływom polskim na Litwie. Stosowano także formy dyskryminacji ludności polskojęzycznej na tle religijnym, zarówno w czasie nabożeństw, jak również w nauczaniu w szkołach¹⁴.

Jednym z najważniejszych sporów polsko-litewskich pozostawał zatarg o region Suwalszczyzny. Litwini żądali przyłączenia całości Suwalszczyzny w związku z przynależnością tego regionu geograficznego w czasie I wojny światowej do niemieckiego zarządu w ramach wydzielonego terytorium Ober-Ost. Ustalenia pokojowe po I wojnie światowej, które wyznaczyły demarkacyjną linię Focha na pograniczu polsko-litewskim, podzieliły Suwalszczyznę między oba państwa. Strona polska uzyskała powiat augustowski i suwalski, jak również część powiatu sejneńskiego, sytuując je w ramach nowo utworzonego województwa białostockiego. Rozstrzygnięcia pokojowe nie spotkały się z uznaniem ze strony rządu kowieńskiego. Najbardziej gwałtownym przejawem sporu polsko-litewskiego na Suwalszczyźnie było powstanie sejneńskie z 23-28 VIII 1919 r., toczące się wokół sporu o przynależność powiatu sejneńskiego¹⁵.

¹⁴ *Ibidem*. W ocenie polskich władz panowało przekonanie, że zwierzchnik litewskiego duchowieństwa w 1919 r., bp Franciszek Karewicz (Karevičius), uczestniczył we wspieraniu antypolskiej agitacji. S. Sierpowski, *Watykan wobec Europy Wschodniej po I wojnie światowej*, „Studia Historica Slavo-Germanica” 1991-1992, t. 18, s. 192-193. Szczególnie szkodliwym dla ochrony bezpieczeństwa obywateli II RP elementem agitacji było przekonywanie miejscowej ludności, że uprawnione jest odbieranie ziemi polskim właścicielom na Litwie bez wykupu. Sprawozdanie z rozmów Polskiej Misji na Litwie z litewskim ministrem spraw zagranicznych z dnia 8 czerwca 1919 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/17 (czerwiec-lipiec 1919). Co więcej, język polski rugowano z kościołów w trakcie odprawiania nabożeństw i sprawowania sakramentów, a także z katechizacji dzieci polskojęzycznych. Kilka lat później, bo już w 1924 r., bp Karewicz oświadczył publicznie, że *uważa za święty obowiązek duchowieństwa litewskiego walczyć przeciwko polskości i naprawiać winę swoich poprzedników, którzy wprowadzili mowę polską na Litwę*. Z. Krajewski, *Polacy w Republice Litewskiej 1918-1940*, Lublin 1998, s. 53.

¹⁵ Powstanie traktuje się jako ważne wydarzenie w procesie wzmocnienia polskiego bezpieczeństwa w latach 1919-1922. Poprowadzenie demarkacyjnej linii Focha sprawiło, że ludność polska zamieszkująca północną część Suwalszczyzny, a także miejscowości, takie jak Sereje, Kopciowo, Łoździeje i Wiejsieje (wszystkie na obszarze współczesnego okręgu olickiego), została poddana przymusowemu procesowi lituanizacji i licznym represjom ze strony rządu kowieńskiego. Litwini dążyli do rozszerzenia władztwa terytorialnego na zachodnią część

W telegramie, w czasie trwania powstania, z 26 VIII 1919 r. prezes Sądu Okręgowego w Suwałkach, Walery Roman, informował Naczelnika Państwa o ogłoszeniu przez Litwę pogotowia wojennego w stosunkach z Polską. Zwrócił uwagę na pogwałcenie przez wojsko litewskie postanowień pokojowych związanych z wyznaczeniem linii demarkacyjnej, użycie sprzętu artyleryjskiego oraz ponoszenie przez Polaków strat, zarówno po stronie partyzantów, jak i ludności cywilnej¹⁶. Wszystkie te przejawy świadczyły o braku nastawienia strony litewskiej do pokojowych rokowań z Polską, a tym samym determinowały osłabienie stanu bezpieczeństwa II RP w początkowym okresie umacniania niepodległej państwowości.

W archiwaliach polskich zachował się przebieg wypadków, poprzedzających decyzję o zainicjowaniu powstania sejneńskiego, który należy traktować jako przejaw zagrożenia dla bezpieczeństwa II RP. Na przełomie lipca i sierpnia 1919 r. odnotowano systematyczny wzrost liczby litewskich żołnierzy na polsko-litewskim pograniczu na obszarze Sejneńszczyzny i w Suwałkach. Żołnierze rozpoczęli akcje prowokacyjne wobec funkcjonariuszy polskiej Policji Państwowej, opierając się na przewadze liczebnej oraz wsparciu ze strony żołnierzy niemieckich (głównie Brygady Grodzieńskiej). Dopuszczano się napaści na polskich policjantów, zdzierając im odznaki policyjne i herb państwowy z czapek. Dnia 20 VII 1919 r. żołnierze litewscy zastrzelili pełniącego służbę polskiego funkcjonariusza Policji Państwowej, Antoniego Czerniawskiego. Żołnierze litewscy paraliżowali także pracę polskich urzędów gminnych, zajmując urząd w Szypliszkach w gminie Zaboryszki oraz urząd w Rutce-Tartak w gminie Andrzejewo (oba w powiecie suwalskim). Sołtysów reprezentujących władzę II RP zastraszano szantażem ekonomicznym, wydając dyspozycje zachowania się zgodnego z oczekiwaniami litewskich władz powiatowych. Dnia 21 VII 1919 r. zmotoryzowany oddział 150 funkcjonariuszy milicji obywatelskiej zażądał od Tymczasowej Rady Obywatelskiej Okręgu Suwalskiego, jako reprezentanta administracji centralnej II RP na Suwalszczyźnie, przekazania władzy cywilno-administracyjnej w powiecie suwalskim i północnej części powiatu augustowskiego. Rada wystąpiła do władz centralnych o interwencję na Suwalszczyźnie, ukierunkowaną zarówno na uniemożliwienie przejęcia władzy przez wojsko litewskie, jak i związaną z potrzebą usunięcia niemieckiej Brygady Grodzieńskiej. Ta ostatnia, uzupełniając działania

Suwalszczyzny, która znalazła się w rękach polskich. Wobec propagandy antypolskiej i podburzania ludności powiatu sejneńskiego, a także w odpowiedzi na działania litewskie przeciwko polskiej ludności Suwalszczyzny, Polacy zorganizowani z ramienia suwalskiego dowództwa Polskiej Organizacji Wojskowej zdecydowali się rozpocząć powstanie. G. Nowik, *Powstanie sejneńskie (23-28 sierpnia 1919 r.)*, [w:] *Nad Wilią i Niemnem. Wileńszczyzna w dziejach militarnych Polski XX wieku (wybrane zagadnienia)*, red. Z. Moszumański, A. Nawrocki, Piotrków Trybunalski 2004, s. 130.

¹⁶ Odpis telegramu prezesa Sądu Okręgowego w Suwałkach do Naczelnika Państwa z dnia 26 sierpnia 1919 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/18 (lipiec-sierpień 1919).

litewskich żołnierzy, dopuszczała się napaści na ludność polską, zagrażając integralności terytorialnej Polski na pograniczu polsko-litewskim¹⁷.

Sytuacja na Suwalszczyźnie została zaogniona na przełomie lipca i sierpnia 1919 r. po wydaniu specjalnej odezwy przez Komitet Obrony Litwy¹⁸. Miała ona antypolski charakter i przekreślała jakiegokolwiek szanse na porozumienie polsko-litewskie, zanim Warszawa nie uzna niepodległości Litwy, granic etnicznych tego państwa oraz nie zwróci Litwie Wilna. W odezwie wezwano obywateli Litwy do aktywnej walki z Polską, państwem traktowanym w charakterze okupanta. Należy ocenić, że wydanie odezwy przez Komitet Obrony Litwy było jednym z czynników skłaniających polskie władze do interwencji na Suwalszczyźnie, aby przeciwdziałać dalszej eskalacji konfliktu i prześladowań polskiej ludności na północno-wschodnim obszarze II RP¹⁹.

¹⁷ Raport Biura Wywiadowczego przy Oddziale II NDWP do Adiutantury Generalnej na temat gwałtów litewskich na Suwalszczyźnie z dnia 2 sierpnia 1919 roku (z 4 załącznikami), AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/18 (lipiec-sierpień 1919). Niemcy byli w stanie utrzymać na spornym polsko-litewskim pograniczu oraz na obszarze w głębi Litwy także inne brygady. W literaturze odnotowano obecność w rejonie Kowna stałej brygady „Süd-Lituanen” w liczbie prawie 15 tys. żołnierzy, uzupełnionej o podobnie liczebną grupę niemiecką w okolicach Koszedar i Żyźmor w okręgu kowieńskim. W rejonie Wylkowyszek przy bezpośrednim sąsiedztwie Polski skupiono natomiast siły brygady „Nord-Lituanen” w liczbie ok. 8-10 tys. żołnierzy. Z kolei w północnej części Litwy, blisko miejscowości Szawle, znajdowała się grupa 3-5 tys. żołnierzy gotowych wesprzeć działania wojska litewskiego przeciwko Polsce. P. Łossowski, *Stosunki...*, s. 103. W późniejszym okresie, ponieważ jesienią 1920 r. polski wywiad wojskowy ustalił, że w okolicach Königsbergu (dzisiejszy Kaliningrad) Niemcy utrzymywali także brygadę „Reinhardtbrigade” z przeznaczeniem do wkroczenia na terytorium Litwy na wypadek zbrojnego wystąpienia wojska litewskiego przeciwko siłom L. Żeligowskiego po zajęciu przez Polskę Wilna w październiku 1920 r. Żołnierze niemieckiej brygady zostali rozmieszczeni po różnych majątkach w okolicy Königsbergu i pojawiali się wyłącznie w stroju cywilnym, aby ukryć rzeczywiste intencje swojej obecności przed komisją państw Ententy. Według informacji posiadanych przez polski wywiad, brygada ściśle współpracowała z litewskim sztabem wojskowym, a łącznikiem pozostawał kpt. Kopsch. Raport attache wojskowego w Bernie dotyczący stanowiska Litwy Kowieńskiej wobec plebiscytu wileńskiego z dnia 10 grudnia 1920 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/33 (grudzień 1920-styczeń 1921).

¹⁸ W treści odezwy pojawiły się następujące fragmenty: *Imperialiści z Polski, dążąc do zagrabienia jak największego obszaru cudzych ziem, do ujarznienia sąsiednich narodów, wdarli się do naszego kraju i usiłują włożyć na nas jarzmo obecnego panowania i niewoli. Obszarnicy polscy, wykarmieni własnością i trudem ludu pracującego Litwy ciągnąc cały czas najżywniejsze soki z Litwy chcą ponownie wrócić do swego dzieła, chcą zabrać sobie majątki, które już są przeznaczone dla małorolnych i bezrolnych. (...) Polacy zajęli Wilno, dając posłuch podszeptom obszarników z Litwy znajdujących się w Warszawie. (...) Imperialiści polscy, chcąc zmylić nasze społeczeństwo, szerzą wiadomość, jakoby nasz Rząd zawarł i zrobił unię z Rządem Polskim. (...) Precz z okupacją! Niech żyje wolna, niepodległa Litwa ze stolicą w Wilnie!* Odezwa Komitetu Obrony Litwy z dnia 4 sierpnia 1919 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/18 (lipiec-sierpień 1919).

¹⁹ W literaturze dodaje się, że odezwa była konsekwencją zdecydowanego stanowiska strony polskiej, zgodnie z którym *o opuszczenia Wilna przez Polaków mowy być nie może*. P. Łossowski,

Kolejnym przejawem zagrożenia bezpieczeństwa II RP w obliczu sporu polsko-litewskiego były ataki ze strony Litwinów wymierzone w ludność polską zamieszkującą Litwę Kowieńską. Bezpieczeństwo i przyznanie praw obywatelom danego państwa za granicą to ważny aspekt kreowania bezpieczeństwa społecznego oraz kulturowego w nowoczesnych państwach²⁰. W badanych latach zaobserwowano liczne naruszenia bezpieczeństwa w związku z represjonowaniem Polonii litewskiej. Odnotowano prześladowania ludności polskiej związane z wtrącaniem niewinnych osób do więzień, a także systematycznym grożeniem konfiskatą majątku rodzinom, których członkowie służyli w Wojsku Polskim²¹. Według ustaleń Komitetu Politycznego Ziemi Kowieńskiej²² z marca 1919 r., w powiatach kowieńskim, wilkomirskim i jeziorowskim odsetek ludności polskiej, w ogóle ludności katolickiej, wynosił do 75% mieszkańców Kowieńszczyzny. W samym Kownie mieszkało 75% ludności chrześcijańskiej, deklarującej przywiązanie do Polski (około 28 tys. osób). Co więcej, 2/3 majątków ziemskich na Ziemi Kowieńskiej miało znajdować się w rękach polskich właścicieli. Pomimo przewagi liczebnej ludności polskiej, litewscy zarządcy nie

Stosunki..., s. 82. Rząd Litwy Kowieńskiej starał się zwrócić uwagę społeczeństwa litewskiego, ale i społeczności międzynarodowej, na swoją sprawę narodową, traktując Polskę jako państwo zagrażające niepodległości i integralności terytorialnej Litwy. W odezwie powróciła dodatkowo sprawa Wilna, o które Litwini zamierzali walczyć zbrojnie, tym samym godząc w interesy narodowe II RP oraz bezpieczeństwo odrodzonego państwa polskiego po zajęciu miasta.

²⁰ M. Campion, K. Pabis, *Bezpieczeństwo kulturowe mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce. Wybrane problemy na przykładzie mniejszości karaimskiej*, [w:] *Changing the world. Social, cultural and political pedagogies in civic education*, red. M. Campion, Kraków 2013, s. 230.

²¹ Tymczasowa Polska Rada na Litwie, Prośba o pomoc dla Polaków na Litwie z dnia 16 sierpnia 1919 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/18 (lipiec-sierpień 1919). Szczególnie niekorzystny stosunek władz litewskich pod adresem polskich obywateli skupiał się na osobach mających związki z Wojskiem Polskim albo uznanych w lokalnym środowisku politycznym, bądź społeczno-kulturalnym. Wniosek można przywołać na podstawie następującego odwołania do treści raportu sytuacyjnego Ekspozytury II Oddziału Dowództwa frontu Północno-Wschodniego w Wilnie z początku września 1919 r.: *Na uwieczonych nie ma żadnych dowodów winy. Są brani jako Polacy, mający wpływ w armii, bądź jako wybitniejsi przedstawiciele społeczeństwa polskiego. Gwałtu tego dokonano na podstawie zarządzeń wyssanych z palca. (...) Wszyscy aresztowani w liczbie około 250, w tym 21 wojskowych, z wyjątkiem 3, 4 wypuszczonych, siedzą w więzieniu. Codziennie jest po kilka ofiar. Raport sytuacyjny Ekspozytury II Oddziału Dowództwa frontu Północno-Wschodniego w Wilnie z dnia 4 września 1919 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/19 (sierpień-wrzesień 1919).*

²² Komitet Polityczny Ziemi Kowieńskiej stanowił naczelną organizację reprezentującą sprawę ludności polskiej, która znalazła się na obszarach przyłączonych do niepodległej Litwy Kowieńskiej. Dążenia Komitetu orientowały się wokół ochrony interesów polskiej ludności, a linia ideologiczna akcentowała w dużej mierze potrzebę zbrojnego wystąpienia Wojska Polskiego i przyłączenia Kowieńszczyzny do II RP. K. Buchowski, *Polacy...*, s. 62-69.

liczyli się z jej potrzebami, stosując rozbudowany system represji. Dotyczyły one w szczególności²³:

- a) ograniczenia dostępu do nauczania w języku polskim w szkołach;
- b) obsadzania lokalnych urzędów wyłącznie obywatelami Litwy Kowieńskiej, a także obsadzania większości urzędów administracyjnych i policyjnych Litwinami, w tym kierowania na stanowiska osób szowinistycznie nastawionych wobec Polski i Polaków;
- c) wprowadzenia w Kownie ksiąg meldunkowych oraz blankietów do załatwiania spraw urzędowych wyłącznie w języku litewskim, niezrozumiałym dla ludności polskiej, a niekiedy posługiwania się przez urzędników różnego szczebla w oficjalnych kontaktach z Polakami dodatkowo językiem rosyjskim;
- d) wydania Komendantowi miasta Kowna postanowienia nakazującego przymusową lituanizację ludności polskiej oraz obowiązkowe zawieszanie sztyków litewskich w miejscach polskich w miejscach publicznych;
- e) obowiązkowego mianowania przez wyższe duchowieństwo litewskie, za przyzwoleniem rządu kowieńskiego, Litwinów jako księży w większości polskich parafii;
- f) fałszowania przez administrację kowieńską statystyki narodowościowej na Kowieńszczyźnie w celu marginalizacji sprawy polskiej w stosunkach polsko-litewskich oraz na arenie międzynarodowej.

Władze litewskie stosowały także inne formy represji wobec obywateli polskich. Konfiskowały kaucje wniesione przez niektóre osoby sądzone w charakterze oskarżonych za rzekomą antypaństwową działalność. Rząd i organizacje samorządowe zajmowały polskie majątki podczas nieobecności właścicieli bez wypłaty odszkodowań. Nakładano tymczasowe podatki na ludność polską bez stosowania przepisów rangi ustawowej. Elementem antypolskich działań było wydanie rozporządzenia w sprawie nieuznawania urzędowych pełnomocnictw wydanych w RP albo na Litwie Środkowej. Ograniczano swobodę działalności polskich stowarzyszeń i zrzeszeń politycznych na Kowieńszczyźnie oraz swobodę prasy. Wprowadzono restrykcyjne ograniczenia ilościowe z uwagi na możliwość wywozu do II RP majątku ruchomego i waluty przez obywateli narodowości polskiej. Powołano także specjalne organizacje mające za zadanie dyskredytować polskość

²³ W memoriale Polskiego Komitetu Kowieńskiego wyrażono także pogląd na temat działań władz litewskich wobec licznej Polonii dążącej do utrzymania więzi z II RP, w którym przywołano następującą ocenę: *Oni to stojąc dziś na czele rządu litewskiego i w sposób bezwzględny uprawiający dalej politykę eksterminacyjną względem Polaków, utrzymują przez to stały ferment w kraju, z którego zręcznie korzysta polityka niemiecka*. Memoriał Polskiego Komitetu Kowieńskiego w sprawie stosunków narodowościowych na ziemi Kowieńskiej z dnia 3 marca 1919 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnej Wodza, teczka: 701/2/18 (lipiec-sierpień 1919).

na Litwie i dokonywać napaści na ludność polską przy różnych okazjach²⁴. Przykładem był związek określany mianem Szaulisów (Litewski Związek Strzelców)²⁵.

Zachowane archiwalia świadczą również o innym przejawie zagrożenia bezpieczeństwa II RP na skutek eskalacji konfliktu z Litwą. Chodzi o dowody wskazujące na współdziałanie oddziałów litewskich z bolszewikami podczas wojny polsko-bolszewickiej²⁶. W liście dyplomaty i majora WP, Ludwika Hieronima Morstina, do NDWP z 21 IX 1920 r. przedstawiono streszczenie głównych argumentów, które świadczyły o szkodliwym wpływie Litwy na położenie Polski walczącej z bolszewikami. Dotyczyły przyjęcia początkowo neutralnej postawy, przyczyniającej się do skoncentrowania wojsk bolszewickich w dużej sile w okolicach Szczara i Niemna, sprowadzonych przez Wilno i Lidę w celu ataku na obszar II RP. Tereny zajęte tymczasowo przez Litwinów były penetrowane przez oddziały bolszewickie przedostające się z Prus Wschodnich, przy udziale Litwinów w uzbrajaniu wspomnianych oddziałów. Polski wywiad dysponował dobrym rozeznanieniem sytuacji dzięki informacjom przekazanim za pośrednictwem marszałka F. Focha, stale współpracującego z Komisją Interaliancką, funkcjonującą w Prusach Wschodnich²⁷.

²⁴ Memoriał Komitetu Politycznego Ziemi Kowieńskiej do rządu polskiego w sprawie praw mniejszości narodowościowych na Litwie Kowieńskiej i memoriał w sprawie podziału pasa neutralnego z dnia 13 czerwca 1922 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/44 (kwiecień-sierpień 1922).

²⁵ Litewski Związek Strzelców, którego działalność nasiliła się w późniejszych latach dwudziestolecia międzywojennego, powstał w 1919 r. i miał charakter paramilitarnej organizacji zaangażowanej w zwalczanie wpływów polskich na ziemiach traktowanych jako etnograficznie litewskie. Posiadał rozbudowane struktury wewnętrzne, a jego członkowie uczestniczyli w akcji likwidacji neutralnego pasa na pograniczu polsko-litewskim. Organizacja zrzeszała uczestników biorących udział w zbrojnym, paramilitarnym oporze przeciwko polskim czynnikom administracyjnym i wojskowym na pograniczu. W. Rezmer, *Likwidacja pasa neutralnego pomiędzy Polską a Litwą w lutym 1923 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2006, nr 4, s. 39. Należy dodać, że wraz z takimi organizacjami, jak Związek Wilnian, Związek Wyzwolenia Wilna, czy Towarzystwo Litewsko-Białoruskie, Litewski Związek Strzelców miał zostać wykorzystany w planowanej na drugą połowę lat 20. lub przełom lat 20. i 30. XX w. litewskiej akcji odbicia Wilna spod władzy II RP. B. Kosel, *Litewski plan oswobodzenia Wilna z rąk polskich*, „Studia Podlaskie” 2013, t. 21, s. 332-333.

²⁶ Żołnierze litewscy ostrzeliwali polskie punkty obserwacyjne na pograniczu polsko-litewskim. Doraźne patrole litewskie wszczywały strzelaniny na Suwalszczyźnie. We wrześniu 1920 r. odnotowano aktywność Litwinów współpracujących z bolszewikami w ostrzale polskich pozycji z użyciem ognia artyleryjskiego oraz karabinów maszynowych. W analizowanym miesiącu Litwini mobilizowali oddziały wywiadowcze przedostające się na obszar Polski, wyczekujące nadejścia posiłków bolszewickich z okolic Grodna. Zestawienie faktów agresywnego występowania Litwinów z dnia 3 października 1920 roku, AIJP w Ameryce, Akta Szefa Sztabu Generalnego Wojska Polskiego Generała Tadeusza Rozwadowskiego, teczka: 701/3/2 (materiały różne).

²⁷ List oficera łącznikowego przy sztabie marszałka Focha do NDWP z dnia 21 września 1920 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/38 (kwiecień-czerwiec 1921). Warto dodać, że wszelkie przejawy naruszania przez Litwinów neutralności podczas wojny polsko-bolszewickiej były obszernie dokumentowane przez stronę polską. Jako jedno

Nieprzejednane stanowisko Litwy wobec konfliktu z Polską zaakcentowano po przeniesieniu sporu na forum Ligi Narodów, zarówno przed jesienią 1920 r.²⁸, jak i w następstwie buntu Żeligowskiego z października 1920 r., który przyczynił się do zajęcia Wilna i włączenia Litwy Środkowej do Polski. Rząd kowieński negocjował wszelkie inicjatywy strony polskiej przedstawione w Lidze Narodów i próby uregulowania stosunków międzypaństwowych. Litwie zależało na arbitrażu międzynarodowym Ligi Narodów, natomiast Polska nie zgadzała się z przeniesieniem głównych kwestii problemowych wyłącznie na forum Ligi Narodów, uzależniając unormowanie relacji z Litwą od dwustronnych stosunków dyplomatycznych²⁹. Podkreślono utrudnianie przez Litwinów działań dyplomacji polskiej w związku z próbą normalizacji relacji polsko-litewskich. O ile Polska miała wstrzymać dalszy pochód wojsk Żeligowskiego i redukcję stanu liczebnego jego armii po zajęciu Wilna, o tyle w przypadku działań litewskich odnotowano bierność wobec propozycji Ligi Narodów i ignorowanie zarządzeń politycznych i wojskowych odnoszących się do konfliktu z Polską od października 1920 do marca 1921 r.³⁰. Rząd

z ważniejszych uzasadnień traktowano możliwość uzyskania przez II RP alibi na wypadek eskalacji sporu polsko-litewskiego już po zakończeniu wojny z bolszewikami i jego przeniesieniu na forum Ligi Narodów. L. Wyszczelski, *Niemen 1920*, Warszawa 2008, s. 112. Szczegółowa analiza przejawów współdziałania Litwinów z bolszewikami na szkodę bezpieczeństwa II RP wykracza poza ramy objętościowe narzucone w artykule. Trudno jednak zgodzić się w tym miejscu z C. Sawiczem, który uważa, że Polska wymierzyła Litwinom karę za przyzwolenie i współpracę z bolszewikami głównie poprzez zajęcie Wilna w październiku 1920 r. Por. C. Sawicz, *Wileńszczyzna 1919-1939*, Warszawa 2003, s. 15. W rzeczywistości zajęcie Wilna było motywowane względami pragmatyzmu politycznego, wiążąc się przede wszystkim z brakiem porzucenia przez obóz Piłsudskiego koncepcji federacyjnej w kręgu państw bałtyckich oraz dążeniem do umocnienia władzy II RP w północnej części Kresów Wschodnich. Por. L. Wyszczelski, *Wilno...*, s. 69.

²⁸ Jednocześnie w archiwaliach zachowało się stanowisko władz polskich, zgodnie z którym: *Liga Narodów będzie sankcjonowała fakty dokonane. Toteż zebranie się Ligi Narodów przed objęciem przez nas terytoriów, które musimy wciągnąć w orbitę swoich wpływów, jest teraz dla nas najgroźniejszym niebezpieczeństwem*. Raport Mariana Świeczkowskiego do Naczelnika Państwa w sprawie sytuacji na Litwie etnograficznej z dnia 19 listopada 1919 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/20 (wrzesień-listopad 1919). Należy interpretować, że stanowisko polskich władz akcentowało konieczność samodzielnego uregulowania przez II RP problematyki sporu z Litwą. Unikano przeniesienia problematyki sporu polsko-litewskiego na forum Ligi Narodów, obawiając się niekorzystnych rozstrzygnięć dla Polski. Polityka polskich władz była o tyle zasadna, o ile przeciwstawiała się dyplomacji litewskiej działającej na szkodę interesów państwa polskiego na forum Ligi Narodów.

²⁹ Pogląd można obronić, odnosząc się do treści jednej z tajnych uchwał Rady Ministrów, tj. 16 III 1921 r. postanowiono, że: *Rząd Polski zastrzega się przed decydowaniem sporu polsko-litewskiego w drodze jakiegokolwiek bądź arbitrażu*. Uchwała Rady Ministrów z dnia 16 marca 1921 roku w sprawie litewskiej, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/36 (marzec-kwiecień 1921).

³⁰ Protokół nr 23 z Konferencji Naczelników Wydziałów Politycznych MSZ z dnia 8 marca 1921 roku, AIJP w Ameryce, Poselstwo Rzeczypospolitej Polskiej w Rio de Janeiro, teczka: 701/11/2 (Kopie Protokołów z Konferencji Naczelników Wydziałów Politycznych Ministerstwa Spraw Zagranicznych).

litewski uprawiał na arenie międzynarodowej politykę szkalowania Polski jako agresora i państwo, mające prowadzić agresywną politykę zagraniczną wobec sąsiadów. Powyższy argument wpisywał się w zagrożenie bezpieczeństwa II RP³¹. Dotyczył osłabienia pozycji międzynarodowej państwa polskiego w okresie sporu z Litwą oraz trudności w zarządzaniu granicą wschodnią.

Bezpośrednim przejawem zagrożenia bezpieczeństwa II RP w początkowych latach umacniania niepodległej państwowości było inspirowanie przez Litwę Kowieńską antypaństwowej działalności swoich obywateli przedostających się na obszar Polski³². Z zachowanych archiwaliów wynika, że szczególnie narażonym regionem pozostawała Wileńszczyzna. Dnia 20 I 1922 r. w Wilnie aresztowano grupę współpracujących obywateli litewskich i białoruskich, prowadzących działania przestępcze przeciwko interesom państwa polskiego. Aresztowania były skutkiem nasilonej akcji władz polskich skupionej wokół rewizji obywateli podejrzewanych o działania na szkodę II RP. Zatrzymanym przedstawiono zarzuty na mocy kodeksu karnego z 1903 r., znowelizowanego w 1917 r. (tzw. Kodeksu Tagancewa). Zarzuty dotyczyły następujących działań na szkodę państwa polskiego³³:

- a) zamach na prawa zasadnicze konstruujące ustrój państwowy Polski (art. 100);

³¹ Dyplomacja litewska rozpowszechniała oszczerstwa pod adresem Polski na arenie międzynarodowej. Stosowała wrogą Polsce retorykę, odwołując się do rzekomo imperialistycznych zapędów II RP oraz wykorzystywania Wojska Polskiego do łamania postanowień pokojowych po I wojnie światowej. Odwoływano się do nieprzestrzegania przez Polskę zobowiązań z tytułu uczestnictwa w Lidze Narodów w związku z odrzuceniem propozycji organizacji międzynarodowej co do rozwiązania sporu z Litwą. Litewscy dyplomaci rozpowszechniali także fałszywy przekaz, z którego wynikało łamanie praw obywatelskich przedstawicieli mniejszości litewskiej zamieszkującej w II RP. G. Łukomski, *Walka Rzeczypospolitej o kresy północno-wschodnie 1918-1920. Polityka i działania militarne*, Poznań 1994, s. 156.

³² W przeciwieństwie do innych regionów granicznych, granica na odcinku północno-wschodnim, w sąsiedztwie Polski z Litwą, ale i Rosją sowiecką, była stosunkowo łatwa do przekroczenia. Sprawiała również instytucjom wewnętrznym II RP istotne trudności w dziedzinie zabezpieczenia przed nielegalnym przekroczeniem oraz przed działaniami grup dywersyjnych i sabotażowych, i wszelkich czynników antypaństwowych. Dotyczyło to w szczególności działań inspirowanych przez władze sowieckie oraz litewskie. W. Śleszyński, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007, s. 296. Bezpośrednio przed zawarciem traktatu ryskiego, kończącego wojnę polsko-bolszewicką, w jednym z raportów NDWP podkreślono, że: *Litwini prawie wszyscy bezwzględnie wrogo nastrojeni względem Polski. Propaganda stale się wzmaga, poznał w niej metody wybitnie bolszewickie. Dzięki propagandzie nie przebiegającej w śródkach w celu dyskredytowania władz polskich żywiły litewskie poczynań sobie coraz śmieiej*. Raport sytuacyjny z terenów przyfrontowych z dnia 1 marca 1921 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/12 (listopad 1920-kwiecień 1921).

³³ Telegram pt. Sprawa aresztowanych działaczy białoruskich i litewskich z dnia 31 stycznia 1922 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/43 (luty-kwiecień 1922).

- b) przygotowywanie się do przeprowadzenia zamachu na dobro wymienione w art. 100 (art. 101);
- c) pomoc obcemu państwu w szpiegostwie przeciwko państwu polskiemu (art. 108 par. 6);
- d) udział w zrzeszeniu mającym za cel podburzanie do łamania ustawy, rozporządzenia albo właściwego zarządzania polskich władz, wzbudzanie nienawiści między klasami ludności, bądź podburzanie robotników do zmowy w oparciu o przepisy szczególne (art. 125);
- e) zuchwały brak szacunku dla władzy zwierzchniej i sprzeciw wobec ustalonej ustawowo formy rządów poprzez publiczne odczytanie albo rozpowszechnienie wizerunku, bądź utworu (art. 128);
- f) publiczne wygłoszenie albo odczytanie mowy lub utworu, a także rozpowszechnienie utworu lub wizerunku w celu podburzenia do popełnienia buntu, obalenia ustroju społecznego w państwie, szerzenia nienawiści klasowej, sprzeciwu wobec władz, uchybienia obowiązkowi służby wojskowej albo popełnienia innej zbrodni (art. 129).

Jak wynika z wymienionych punktów, władze litewskie inspirowały swoich obywateli do popełniania różnych czynów na szkodę bezpieczeństwa II RP, penalizowanych na mocy polskiego prawa karnego obowiązującego przed kodyfikacją. Wymienione przejawy przestępczości odnosiły się do czynów zabronionych, godzących w podstawy ustroju II RP i porządek publiczny w państwie. Przystępność pojedynczych osób i grup wywodzących się z mniejszości litewskiej była wspierana przez władze litewskie, stanowiąc pokłosie sporu między państwami, jaki eskalował w latach 1919-1922³⁴.

W lutym 1922 r. polski rząd uzyskał informację, z której wynikało, że Litwa Kowieńska przyjęła tajne umowy handlowe z Niemcami i Rosją sowiecką. Na tajnej konferencji Litwy, Niemiec, Rosji i Łotwy z 9 II ustalono plan przebudowy

³⁴ Jak zauważył P. Łossowski, działania zapobiegawcze ze strony polskich służb bezpieczeństwa miały charakter odwetowy i komplementarny wobec podobnych działań ze strony służb litewskich pod adresem członków polskiej mniejszości. Szkodliwa działalność antypaństwowa, wspierana przy udziale szpiegów i agitatorów obu stron, dotyczyła zwłaszcza strefy konfliktu w wąskim pasie przygranicznym. Po buncie Żeligowskiego z października 1920 r. nasiliły się antypolskie nastroje i represje na obszarze Litwy Kowieńskiej. Wśród przejawów działań ze strony władz litewskich znalazły się liczne aresztowania obywateli polskich, przy łamaniu praw obywatelskich przysługujących osobom zatrzymanym. P. Łossowski, *Konflikt...*, s. 197. Oprócz wsparcia działań pojedynczych osób i grup realizujących przestępcze czyny antypaństwowe, władze litewskie liczyły na możliwość rozwoju bardziej zorganizowanych praktyk. Jako przykładową wymienia się udzielanie pomocy finansowej przez Kowno prokomunistycznym bojówkom białoruskim, których członkowie mieli prowadzić działania partyzanckie na obszarze Kresów Wschodnich zamieszkiwanych przez mniejszość białoruską. Część białoruskich grup sabotażowo-dywersyjnych ukierunkowanych przeciwko II RP współpracowała z litewskimi służbami specjalnymi. L. Wyszczelski, *Konflikty narodowe i wewnętrzne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2015, s. 47-48.

toru kolejowego między łotewskim Dyneburgiem, litewskimi Taurogami i Radziwiliszkami i rosyjskim miastem Dryssa (obecnie Wierchniedźwińsk na Białorusi) w celu stworzenia sieci szerokotorowej. W poszczególnych miejscowościach znajdujących się przy linii kolejowej gromadzono jednocześnie duże zapasy amunicji, zwłaszcza pocisków armatnich i granatów ręcznych pochodzenia niemieckiego (głównie w Niemoksztach, Poniewieżu, Taurogach oraz Szawlach). Na cele państwowe rekwirowano prywatne stodoły, przypuszczalnie do tajnego składowania broni. Polski wywiad wojskowy uzyskał informacje, z których wynikało, że rząd litewski poczynił duże zamówienia umundurowania, ekwipunku i uzbrojenia wojskowego. Do Poniewieża przybyła grupa oficerów, instruktorów wojskowych z Niemiec, specjalizujących się w szkoleniu żołnierzy z zakresu wykorzystania trujących gazów bojowych. Z kolei 6 I 1922 r. zmobilizowano oficerów armii litewskiej³⁵. Przywołane argumenty świadczą o tym, że Polacy musieli liczyć się z ewentualnym porozumieniem Litwy Kowieńskiej z Niemcami i Rosją sowiecką w sprawie ewentualnej kampanii wojennej przeciwko II RP. Mimo licznych trudności wewnętrznych potencjalnych agresorów, uniemożliwiających – jak się wydaje – szybką akcją zbrojną przeciwko Polsce, polski wywiad wojskowy nie zmarginalizował odnotowanego ryzyka. Przywołany przykład świadczył o kolejnym przejawie zagrożenia polskiego bezpieczeństwa na skutek antypolskich działań i przygotowań Litwy Kowieńskiej do starcia z II RP.

Z zachowanych archiwaliów wynika, że w pierwszej połowie 1922 r. ewentualne porozumienie kończące spór Polski i Litwy było niemożliwe do realizacji. Głównymi środowiskami w Litwie Kowieńskiej odrzucającymi możliwość zażegnania sporu z Polską były stronnictwa lewicowe, obawiające się ewentualnego rozwoju prądów reakcyjnych oraz klerykalnych, Żydzi, osoby reprezentujące wpływy niemieckie i rosyjskie, ale i mniejszość polska licznie zamieszkująca Kowieńszczyznę, domagająca się zbrojnej interwencji II RP przeciwko państwu litewskiemu. W badanym okresie odnotowano „brak jakiegokolwiek styczności między Litwą i Polską”³⁶, co uniemożliwiało normalizację relacji, a tym samym korzystne dla polskiego bezpieczeństwa rozstrzygnięcie i trwałe wyeliminowanie licznych omówionych przejawów zagrożeń.

³⁵ Raport Konsula Generalnego w Królewcu, Eugeniusza Rozwadowskiego z dnia 16 lutego 1922 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/43 (luty-kwiecień 1922).

³⁶ Raport Konsula Generalnego w Królewcu, Eugeniusza Rozwadowskiego z dnia 12 marca 1922 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/43 (luty-kwiecień 1922).

Zakończenie

Przedstawione argumenty pozwalają na sformułowanie następujących wniosków:

- 1) W latach 1919-1922 Litwa Kowieńska realizowała nieprzejednanie wrogi względem państwa polskiego kurs polityki zagranicznej. Skutkowało to powstaniem licznych zagrożeń bezpieczeństwa narodowego II RP.
- 2) Poszczególne przejawy zagrożeń bezpieczeństwa II RP ze strony działań Litwy miały charakter zarówno militarny, jak i pozamilitarny. Wojska obu państw ścierały się w pasie przygranicznym, a strona litewska przedsięwzięła liczne represje i formy dyskryminowania obywateli polskich.
- 3) Konflikt polsko-litewski był jednym z najważniejszych czynników destabilizujących bezpieczeństwo i porządek publiczny w północno-wschodniej części Kresów Wschodnich. Skutkowało osłabieniem bezpieczeństwa na obszarze wschodniej granicy II RP.

W oparciu o przedstawione argumenty można potwierdzić przyjętą we wstępie tezę, zgodnie z którą eskalacja i trwanie sporu polsko-litewskiego wpłynęły niekorzystnie na bezpieczeństwo państwa polskiego w latach 1919-1922. Spór z Litwą osłabił bezpieczeństwo państwa polskiego w początkowym okresie umacniania państwowości oraz kształtowania granicy wschodniej. Spowodował konieczność przedsięwzięcia wysiłków wojskowych w celu zabezpieczenia pasa przygranicznego. Wymusił większą aktywność władz w zakresie wzmocnienia podstaw bezpieczeństwa wewnętrznego w dziedzinach pozamilitarnych, w tym w sferze bezpieczeństwa społecznego i kulturowego oraz porządku publicznego. Spór sprowadzał się do wielu przejawów antypolskich działań podejmowanych przez Litwę Kowieńską na szkodę bezpieczeństwa II RP.

Abstract

Tomasz Landmann

The importance of Polish-Lithuanian disputes for security of The Second Polish Republic in the years 1919-1922. Selected symptoms (part 2)

The aim of the article is to define and characterize the key premises proving that the implications of the Polish-Lithuanian dispute in 1919-1922 adversely affected the security of the reborn Polish state. The analysis was based on archival material collected in the Archives of the Józef Piłsudski Institute in America, as well as on the available literature.

It was accepted that the escalation and continuation of the Polish-Lithuanian dispute had a negative impact on the security of the Polish state in the years 1919-1922. It adversely affected the position of the Polish state in various security areas.

The arguments presented allow us to state that the Polish-Lithuanian conflict in 1919-1922 affected various security areas of the Second Polish Republic. It has adversely affected both the internal security and external security of the state. It concerned military threats in connection with the activities of the Lithuanian army and temporarily organized partisan units as well as boiled down to numerous non-military threats.

Keywords: The Second Polish Republic, security, Lithuania, dispute, threat

References

Archival sources

Memoriał Polskiego Komitetu Kowieńskiego w sprawie stosunków narodowościowych na ziemi Kowieńskiej z dnia 3 marca 1919 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/18 (lipiec-sierpień 1919).

Sprawozdanie z rozmów Polskiej Misji na Litwie z litewskim ministrem spraw zagranicznych z dnia 8 czerwca 1919 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/17 (czerwiec-lipiec 1919).

Sprawozdanie z rozmów Polskiej Misji na Litwie z litewskim ministrem spraw zagranicznych z dnia 12 czerwca 1919 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/17 (czerwiec-lipiec 1919).

Raport Biura Wywiadowczego przy Oddziale II NDWP do Adiutantury Generalnej na temat gwałtów litewskich na Suwalszczyźnie z dnia 2 sierpnia 1919 roku (z 4 załącznikami), AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/18 (lipiec-sierpień 1919).

Odezwa Komitetu Obrony Litwy z dnia 4 sierpnia 1919 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/18 (lipiec-sierpień 1919).

Tymczasowa Polska Rada na Litwie, Prośba o pomoc dla Polaków na Litwie z dnia 16 sierpnia 1919 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/18 (lipiec-sierpień 1919).

Odpis telegramu prezesa Sądu Okręgowego w Suwałkach do Naczelnika Państwa z dnia 26 sierpnia 1919 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/18 (lipiec-sierpień 1919).

- Raport sytuacyjny Ekspozytury II Oddziału Dowództwa frontu Północno-Wschodniego w Wilnie z dnia 4 września 1919 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/19 (sierpień-wrzesień 1919).
- Raport Mariana Świeczkowskiego do Naczelnika Państwa w sprawie sytuacji na Litwie etnograficznej z dnia 19 listopada 1919 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/20 (wrzesień-listopad 1919).
- List oficera łącznikowego przy sztabie marszałka Focha do NDWP z dnia 21 września 1920 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/38 (kwiecień-czerwiec 1921).
- Zestawienie faktów agresywnego występowania Litwinów z dnia 3 października 1920 roku, AIJP w Ameryce, Akta Szefa Sztabu Generalnego Wojska Polskiego Generała Tadeusza Rozwadowskiego, teczka: 701/3/2 (materiały różne).
- Raport attache wojskowego w Bernie dotyczący stanowiska Litwy Kowieńskiej wobec plebiscytu wileńskiego z dnia 10 grudnia 1920 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/33 (grudzień 1920-styczeń 1921).
- Raport sytuacyjny z terenów przyfrontowych z dnia 1 marca 1921 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/12 (listopad 1920-kwiecień 1921).
- Protokół nr 23 z Konferencji Naczelników Wydziałów Politycznych MSZ z dnia 8 marca 1921 roku, AIJP w Ameryce, Poselstwo Rzeczypospolitej Polskiej w Rio de Janeiro, teczka: 701/11/2 (Kopie Protokołów z Konferencji Naczelników Wydziałów Politycznych Ministerstwa Spraw Zagranicznych).
- Uchwała Rady Ministrów z dnia 16 marca 1921 roku w sprawie litewskiej, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/36 (marzec-kwiecień 1921).
- Rozkaz szefa Sztabu Generalnego Władysława Sikorskiego z dnia 23 czerwca 1921 roku, CAW, Oddział II SG WP, sygn. I.303.4.14.
- Telegram pt. Sprawa aresztowanych działaczy białoruskich i litewskich z dnia 31 stycznia 1922 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/43 (luty-kwiecień 1922).
- Raport Konsula Generalnego w Królewcu, Eugeniusza Rozwadowskiego z dnia 16 lutego 1922 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/43 (luty-kwiecień 1922).
- Raport Konsula Generalnego w Królewcu, Eugeniusza Rozwadowskiego z dnia 12 marca 1922 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/43 (luty-kwiecień 1922).
- Memoriał Komitetu Politycznego Ziemi Kowieńskiej do rządu polskiego w sprawie praw mniejszości narodowościowych na Litwie Kowieńskiej i memoriał w sprawie podziału pasa neutralnego z dnia 13 czerwca 1922 roku, AIJP w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, teczka: 701/2/44 (kwiecień-sierpień 1922).

Scientific studies

- Buchowski, S., *Konflikt polsko-litewski o ziemię Sejneńsko-Suwalską w latach 1918-1920*, Sejny 2009.
- Buchowski, S., *Polacy w niepodległym państwie Litewskim 1918-1940*, Białystok 1999.
- Campion, M. & Pabis, K., *Bezpieczeństwo kulturowe mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce. Wybrane problemy na przykładzie mniejszości karaimskiej*, [in:] *Changing the world. Social, cultural and political pedagogies in civic education*, ed. M. Campion, Kraków 2013.
- Gajownik, T., *Działalność agentury polskich służb specjalnych na Litwie w latach dwudziestych XX wieku. Wybrane przykłady*, [in:] *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Studia i materiały z działalności Oddziału II SG WP*, t. 1, ed. T. Dubicki, Łomianki 2010.
- Gajownik, T., *Tajny front niewypowiedzianej wojny. Działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921-1939*, Warszawa 2010.
- Kosel, B., *Litewski plan oswobodzenia Wilna z rąk polskich*, „*Studia Podlaskie*” 2013, t. 21.
- Krajewski, Z., *Polacy w Republice Litewskiej 1918-1940*, Lublin 1998.
- Łossowski, P., *Konflikt polsko-litewski 1918-1920*, Warszawa 1996.
- Łossowski, P., *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, Warszawa 1966.
- Łukomski, G., *Walka Rzeczypospolitej o kresy północno-wschodnie 1918-1920. Polityka i działania militarne*, Poznań 1994.
- Łukomski, G., *Wojna domowa. Z dziejów konfliktu polsko-litewskiego 1918-1920*, Warszawa 1997.
- Mackiewicz, M., *Wilno – kwestia sporna. Dyplomacja II RP wobec polityki rządu kowieńskiego w latach 1918-1920*, „*Acta Erasiana*” 2012, t. 4.
- Marszałek, P.K., *Najwyższe władze wojskowe w systemie ustrojowym II Rzeczypospolitej*, Wrocław 2011.
- Nowik, G., *Powstanie sejneńskie (23-28 sierpnia 1919 r.)*, [in:] *Nad Wilią i Niemnem. Wileńszczyzna w dziejach militarnych Polski XX wieku (wybrane zagadnienia)*, ed. Z. Moszumański, A. Nawrocki, Piotrków Trybunalski 2004.
- Rezmer, W., *Likwidacja pasa neutralnego pomiędzy Polską a Litwą w lutym 1923 r.*, „*Dzieje Najnowsze*” 2006, nr 4.
- Sawicz, C., *Wileńszczyzna 1919-1939*, Warszawa 2003.
- Sierpowski, S., *Litewsko-polski „stan wojny” w świetle Paktu Ligi Narodów*, [in:] *Spółczesność, państwo, modernizacja*, ed. W. Mędrzecki, Warszawa 2002.
- Sierpowski, S., *Watykan wobec Europy Wschodniej po I wojnie światowej*, „*Studia Historica Slavo-Germanica*” 1991-1992, t. 18.
- Skóra, W., *Pierwsze lata działalności polskiego wywiadu wojskowego w Wolnym Mieście Gdańsku (1920-1925)*, „*Zeszyty Historyczne*” 2005, t. 70, z. 1.

- Stańczyk, H., *System bezpieczeństwa II RP 1919-1939*, [in:] *Si vis pacem, para bellum. Bezpieczeństwo i polityka Polski*, ed. R. Majzner, Częstochowa-Włocławek 2013.
- Śleszyński, W., *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007.
- Wyszczelski, L., *Konflikty narodowe i wewnętrzne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2015.
- Wyszczelski, L., *Niemen 1920*, Warszawa 2008.
- Wyszczelski, L., *Wilno 1919-1920*, Warszawa 2008.
- Zambrzycki, M., *Problematyka relacji polsko-litewskich w świetle teorii mimetycznej René Girarda*, „Studia Gdańskie” 2011, t. 29.

Tomasz Landmann – dr historii, wykładowca w Międzynarodowej Wyższej Szkole Logistyki i Transportu we Wrocławiu. ORCID: 0000-0002-9753-9373

Людмила Ч. Дрожжа

**Итоги пакта Риббентропа-Молотова 1939 г.
в судьбе Польши.
(Польская историография 1980-х – 2000-х гг.)**

Abstrakt

Przedmiotem studium są główne kierunki badań polskich historyków w zakresie podpisanego 23 VIII 1939 r. paktu Ribbentrop-Mołotow, który doprowadził do geopolitycznego upadku Polski we wrześniu 1939 r. W ciągu ostatnich trzydziestu lat prowadzono badania w następujących obszarach: badanie i analiza źródeł drukowanych (tekst zasadniczy paktu Ribbentrop-Mołotow, protokoły dodatkowe i komentarze do nich); studium wspomnień polskich dyplomatów jako użyteczne źródło do analizy koncepcji polityki zagranicznej dyplomacji II Rzeczypospolitej w okresie przedwojennego kryzysu politycznego; analiza pozycji międzynarodowej Polski i stosunków polsko-radziecko-niemieckich w sierpniu 1939 r.; analiza stosunku rządów francuskiego i brytyjskiego do paktu Ribbentrop-Mołotow i jego wpływu na losy Polski (ocena polsko-angielskiej deklaracji o nieagresji z 25 VIII 1939); międzynarodowa ocena prawno-polityczna działań dyplomatycznych ministra spraw zagranicznych J. Becka w sierpniu 1939 r.

Słowa kluczowe: historiografia, pakt Ribbentrop-Mołotow, polityka zagraniczna, ocena prawno-międzynarodowa, działalność dyplomatyczna

Введение

В конце 1930-х годов особую опасность для малых и средних государств Европы, таких как Польша, приобрела тенденция игнорирования их интересов со стороны более сильных в геополитических отношениях Англии и Франции, которая доминировала в их внешнеполитической концепции накануне немецкой агрессии. С другой стороны, политика „умиротворения” агрессора (policy of appeasement) после Мюнхенского сговора 1938 г.

и невмешательства западноевропейских дипломатий в агрессивные действия Берлина привела к окончательному провалу европейской системы коллективной безопасности. Это способствовало советско-германскому взаимопониманию по разделу сфер влияний в Европе после подписания пакта Риббентропа-Молотова.

Основная часть

О результатах заключения пакта Риббентропа-Молотова между Германией и СССР 23 VIII 1939 г. в судьбе Польши в последнее тридцатилетие издано много научных работ, изучено большое количество архивных материалов, ранее закрытых для исследователей. Но до сих пор современные польские историки не пришли к соглашению в оценке объективных возможностей решения судьбы II Речи Посполитой в 1939 г. Исторически Польша, как европейская страна средней величины, по образному высказыванию польского писателя Стефана Жеромского, находилась между великими европейскими государствами как „между каменными жерновами”. На основании авторского анализа, основными направлениями исследований, которые проводят польские историки по указанной проблематике в последнее тридцатилетие, являются следующие:

- 1) изучение мемуаров польских дипломатов в качестве источника для анализа внешнеполитической концепции „равновесия” между западноевропейскими союзниками Англией и Францией, а также III Рейхом и СССР правительства II Речи Посполитой в период предвоенного политического кризиса;
- 2) анализ отношения дипломатии II Речи Посполитой к пакту Риббентропа-Молотова от 23 VIII 1939 г. и его влияния на судьбу Польши;
- 3) международно-правовая и политическая оценка дипломатической деятельности министра иностранных дел Ю. Бэка в августе 1939 г.

Значительным вкладом в изучение данной проблематики явилось издание эстонскими историками Г. и Т. Арюмё, К. Ариакасом, Р. Хельми (H. Arumäe, T. Arumäe, K. Ariakas, R. Helme) в 1990 г. тайного протокола к пакту Риббентропа-Молотова с Договором о размещении советских военных баз в Либаве (Лиепая)¹. Это событие появилось знаковым после длительного периода нейтрального отношения советской историографии к пакту Риббентропа-Молотова и способствовало активному изучению, анализу и переосмыслению польскими историками этапа советско-герман-

¹ K. Arjakas et al., *Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni. Dokumente ja materjale*, Tallinn 1989.

ского сотрудничества накануне Второй мировой войны. Данные фактологические материалы безусловно подтвердили агрессивные германо-советские намерения по отношению к польскому государству и разделению сфер влияния в Прибалтике.

Важным источником для анализа внешнеполитической концепции „равновесия” дипломатии II Речи Посполитой периода предвоенного политического кризиса являются мемуары польских дипломатов, аккредитованных в европейских странах в 1936 – 1939 гг. Воспоминания некоторых дипломатов были напечатаны за рубежом в 1950-е – 1970-е годы, но большая их часть была издана в Польше в конце 1980-х – начале 1990-х гг. Среди них воспоминания польских дипломатов предвоенного времени: министра иностранных дел Ю. Бека (J. Beck), министра торговли Е. Квятковского (E. Kwiatkowski), дипломатов Ю. Липского (J. Lipski), Ю. Лукасевича (J. Łukasiewicz), Э. Рачиньского (E. Raczyński), В. Гжибовского (W. Grzybowski), Я. Шембека (J. Szembek)².

Необходимо отметить, что в геополитической оценке пакта Риббентропа-Молотова значительную роль сыграли польские послы в Англии и СССР – Эдвард Рачиньский и Вацлав Гжибовский (E. Raczyński, W. Grzybowski). Опытный дипломат Э. Рачиньский в рапорте от 24 VIII 1939 г. довольно реалистично оценивал советскую политику по отношению к прибалтийским странам и Польше. Он выразил уверенность, что советское руководство как в переговорах с западными государствами, так и в секретных параллельных переговорах с III Рейхом, стремилось провести постулаты, направленные на территориальную интеграцию Польши.

Данное мнение посла Э. Рачиньского подтверждает его хорошую ориентацию в реалиях предвоенной международной политики. Он заметил пропорциональную зависимость между положением Запада и возможностью военного выступления Сталина против Польши. По его мнению, самый плохой сценарий раздела II Речи Посполитой возникнет только тогда, когда Великобритания и Франция не начнут военных действий на Западном фронте после атаки Германии на Польшу. В условиях коалиционной войны против III Рейха посол Э. Рачиньский надеялся на нейтралитет СССР,

² J. Beck, *Ostatni raport*, Warszawa 1987; E. Kwiatkowski, *W takim żyliśmy świecie. Sylwetki polityków*, Kraków 1990; J. Lipski, *Diplomat in Berlin 1933–1939. Papers and Memoirs of Jozef Lipski, Ambassador of Poland*, New York-London 1968; J. Łukasiewicz, *Dyplomata w Paryżu 1936–1939. Wspomnienia i dokumenty Juliusza Łukasiewicza, ambasadora Rzeczypospolitej Polskiej*, Londyn 1989; E. Raczyński, *W sojusznicy Londynie. Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939–1945*, Warszawa 1989; *Raport końcowy byłego ambasadora RP w Moskwie W. Grzybowskiego do ministra spraw zagranicznych A. Zaleskiego*, [В:] *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, t. 2: 1933–1939, oprac. T. Jędruszczyk, M. Nowak-Kielbikowa, Warszawa 1996; *Diariusz i teki Jana Szembeka*, t. 4, Londyn 1972.

особенно на первом этапе конфликта. Московский пакт явился причиной для завершения союза Варшавы и Лондона³.

Э. Рачиньский дал реальную оценку германско-советской договоренности в своей дневниковой записи, датированной 30 VIII 1939 г.:

Значение пакта Риббентропа-Молотова в качестве заговора против Запада и, прежде всего, подготовки к „четвертому разделу” Польши, для меня были понятны с первой минуты. В то же время неожиданностью и первым разочарованием была пассивность и исключительно дефензивное поведение наших союзников и гарантов⁴.

Таким образом, посол Э. Рачиньский одним из первых использовал термин „четвертый раздел” II Речи Посполитой, который был введен польскими историками в научной среде в период демократических перемен с конца 1989 г. – начала 1990 г. для определения политических и военных результатов пакта Риббентропа-Молотова и советско-германского договора о границах 25 IX 1939 г.

Неожиданность сговора между Гитлером и Сталиным в августе 1939 г. анализировал не только опытный дипломат Э. Рачиньский. Посол В. Гжибовский рапортовал 21 и 23 VIII в польское внешнеполитическое ведомство о том, что по мнению европейских дипломатических кругов пакт о неагрессии – это большой успех Советов, поскольку дает им возможность „свободы рук” в начале конфликта. В то же время никто не верил, что советская сторона войдет глубже в коллаборацию с немцами⁵.

По мнению историка М. Корната, деятельность Адольфа Гитлера в августе 1939 г. рассматривалась польским правительством как разнообразие блефа и мотивировалась шантажом. Целью этой политики было „запугивание независимой Польши без использования силы. Пакт, подписанный между СССР и Германией в августе 1939 г. был оценен в Варшаве как результат этих направлений⁶.

Дипломат Вацлав Гжибовский в зашифрованной телеграмме Ю. Беку от 21 VIII 1939 г. сформулировал мнение о том, что Сталин реализует политику запугивания западных государств, как и Польши. Посол писал: Формула шантажа будет возможно приближена к тому, чтобы дать понять Англии и Франции, что империалистические цели советов по отношению к при-

³ E. Raczyński, *The Polish – British Alliance. Its Origin and Meaning*, London 1948, с. 12-35.

⁴ E. Raczyński, *W sojusznicy Londynie...*

⁵ Amb. W. Grzybowski do MSZ, 22 VIII 1939 г., 24 VIII 1939 г. Telegramy szyfrowe, AAN (Archiwum Akt Nowych) MSZ, sygn. 6655.

⁶ M. Kornat, *Dyplomacja II Rzeczypospolitej wobec paktu Ribbentrop-Mołotow*, „Dzieje Najnowsze” 2000, r. XXXII, nr 2, с. 42-43.

балтийским странам и другим соседям возможно реализовать, благодаря потенциальному взаимопониманию с немцами⁷.

Сам Гжибовский не верил в реальность такого положения. Опытный дипломат считал, что как перед 23 VIII, так и после этой даты, советскую политику возможно оценивать, как „сидение на двух стульях”. Чуть позже он писал: советы стараются склонить немцев к войне с поляками, оставив за собой более позднее решение⁸. И в этом дипломат не ошибался. Несмотря на то, что рапорты Гжибовского положительно оценивались в польском дипломатическом ведомстве, посол подчеркивал, что пакт не определял позицию Москвы в случае польско-немецкого конфликта. С этим мнением Гжибовского соглашается польский историк Г. Батовский, а демонстративное подписание пакта о неагрессии трактуется им как действия, направленные на получение эффекта на Западе⁹.

Более реалистичную оценку советско-немецкого соглашения сделал посол в Берлине Юзеф Липски (J. Lipski). Он оценивал пакт Риббентропа-Молотова как шаг к изоляции Польши. Это была обоснованная гипотеза. Сближение Берлина с Москвой не только перечеркивало существовавшие в Париже и Лондоне иллюзии о включении СССР в антигитлеровскую коалицию, но и ставило Польшу в критическое положение. В результате этого союзники могли отказаться от своих гарантий и обязанностей. В воспоминаниях, изданных после Второй мировой войны, посол Липский писал: Для меня это была ужасная минута: Два врага подали друг другу руки против нас. Моим самым худшим опасением было то, что после советско-немецкого пакта Запад ослабнет, откажет Польше в поддержке и отвернется от нас¹⁰.

Похожей точки зрения по поводу негативного поведения советской стороны в исполнении союзных обязательств придерживался польский посол в Париже Юлиуш Лукасевич (J. Łukasiewicz). После разговора с премьер-министром Франции Эдвардом Даладьё 28 VIII 1939 г. он рапортовал Беку:

Сталин будет и дальше придерживаться политики „свободных рук” и реагировать на текущие события соотнositельно развитию военных действий на нашей территории и на то, какие эффективные меры будут предприняты Францией и Англией в качестве наших союзников. Категорически подчеркиваю, что нельзя рассчитывать ни на какие меры со стороны Сталина для

⁷ Amb W. Grzybowski do MSZ, 22 VIII 1939 r., 24 VIII 1939 r. ...

⁸ Amb W. Grzybowski do MSZ, 27 VIII 1939 r. Telegram szyfrowy, AAN MSZ, sygn. 6655A.

⁹ H. Batowski, *Antecedencje 17 września 1939 roku*, [в:] *17 września 1939. Materiały z ogólnopolskiej konferencji historyków*, Kraków, 25–26 października 1993 r., ред. H. Batowski, Kraków 1994, s. 23.

¹⁰ J. Lipski, *op.cit.*, с. 566.

предотвращения войны. Подписав соглашение с Гитлером, он сделал это для развязывания войны и с полной уверенностью пойдет дальше в этом направлении¹¹.

В 1930-е г. польское правительство безоговорочно считалось с неизменной советской враждой ко II Речи Посполитой. Однако поляки не допускали мнения о том, что Иосиф Сталин открыто выступит против польско-франко-британской коалиции. В польском внешнеполитическом ведомстве доминировало опасение, что советско-немецкий пакт спровоцирует отказ западных союзников от своих обязанностей. Это мнение было обоснованным и небезосновательным.

В соответствии с изменением геополитического положения II Речи Посполитой после 23 VIII 1939 г. послы Эдвард Рачиньский и Юлиуш Лукасевич получили от Юзефа Бека следующие инструкции, которые отражены в трудах его заместителя Я. Шембека:

1) не менять ни в коем случае фактической позиции Польши, в связи с тем, что она никогда не рассчитывала на помощь Советов; 2) не менять польской политики по отношению к союзникам; 3) это является доказательством двойной игры советов, которые уверенно избегают общего ангажирования на стороне какой-либо группы буржуазных стран, желая в то же время европейской войны¹².

Причины геополитического краха польского руководства накануне Второй мировой войны, заговора между Гитлером и Сталиным в августе 1939 г., в результате которого произошел т. н. „четвертый раздел” II Речи Посполитой, отражены в исследованиях польских историков старшего и среднего поколений, изданных в конце 1980-х – 1990-е гг. Это работы Г. Батовского (H. Batowski) (1907 – 1999), М. Войцеховского (M. Wojciechowski), М. Згурняка (M. Zgórnjak), П. Лосовского (P. Łossowski), Л. Гросфелда (L. Grosfeld), В. Ковальского (W. Kowalski), Е. Красуского (J. Krasuski), М.К. Каминьского (M.K. Kamiński), М.И. Захариаса (M.J. Zacharias), С. Мацкевича (S. Maciekiewicz) и др., материалах международной научной конференции, посвященной 50-летию начала Второй мировой войны, которую в 1989 г. провел Ягеллонский Краковский университет¹³.

¹¹ J. Łukasiewicz, *op.cit.*, с. 328.

¹² *Diariusz i teki...*, с. 699.

¹³ H. Batowski, *Agonia pokoju i początek wojny, sierpień–wrzesień 1939*, Poznań 1979; idem, *Zachód wobec granic Polski. 1920–1940*, Łódź 1995; idem, *Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Kraków 2001; M. Wojciechowski, *Stosunki polsko-niemieckie 1933–1938*, Poznań 1980; M. Zgórnjak, *Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938–1939*, Kraków 1993; L. Grosfeld, *Polska a stosunki niemiecko-sowieckie 1918–1939*,

Польские историки К. Грюнберг и И. Серзык (K. Grünberg, J. Serszyk) в монографии, посвященной эволюции „четвертого раздела” польского государства, проводят основательный анализ 20-летнего периода советско-германского сотрудничества на основании общей критики Польши „чудовищного ребенка Версальской системы”¹⁴.

По мнению их коллег С. Грегоровича и М. Захариаса (S. Gregorowicz, M. Zacharias), сам факт подписания пакта Риббентропа-Молотова не имел большого политического смысла, поскольку разделение польского государства было исторически предсказано¹⁵.

Значительный интерес с учетом современных методологических подходов неопозитивизма в польской исторической науке представляют исследования Е. Дурачиньского (E. Duraczyński), который объективно проанализировал истоки и предпосылки политики СССР по отношению к Польше в предвоенный период. По мнению польского историка, в Варшаве считали, что СССР намеренно стремится усилить признаки конфликта между двумя антагонистическими блоками капиталистических государств – Великобританией и Францией и нацистской Германией. Это программа долгосрочная и отражала неизменные цели и задачи Советов¹⁶.

Представляется интересной достаточно дискуссионная монография С. Жерки (S. Żerko) „Польско-немецкие отношения в 1938–1939 гг.», а также статья, посвященная немецко-советскому сближению в конце 1930-х гг. В них автор предлагает тезис о том, что в польском Министерстве иностранных дел не считались с возможностью „сближения” (rapprochement) между Москвой и Берлином. В то же время политика Гитлера по отношению к Польше как „сателлиту” Германии после 1934 г. среди окружения Ю. Бека представлялась полезной и довольно перспективной. В своих исследованиях историк использовал много польских и зарубежных архивных материалов и предложил личную интерпретацию проблемы, подчеркнув

Warszawa 1988; W. Kowalski, *Ostatni rok Europy, 1939*, Warszawa 1989; J. Krasuski, *Między wojnami. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1985; P. Łossowski, *Polska w Europie i świecie 1918–1939. Szkice z dziejów polityki zagranicznej i położenia międzynarodowego II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1990; M. Kamiński, *W cieniu zagrożenia: Polityka zagraniczna RP, 1918–1939*, Warszawa 1993; S. Mackiewicz, *Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r.*, Warszawa 1989; *Polska, Niemcy, Europa w 1939 r. Materiały sesji zorganizowanej w Uniwersytecie Jagiellońskim 14 grudnia 1989 r. z okazji 50 rocznicy wybuchu II wojny światowej*, ред. М. Пуласки, Kraków 1991.

¹⁴ K. Grünberg, J. Serszyk, *Czwarty rozbiór Polski. Z dziejów stosunków radziecko-niemieckich w okresie międzywojennym*, Warszawa 1990, с. 313.

¹⁵ S. Gregorowicz, M. Zacharias, *Polska – Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925–1939*, Warszawa 1995.

¹⁶ E. Duraczyński, *Polska w polityce Moskwy latem 1939*, [В:] *17 września 1939. Materiały...*, с. 34–51.

ошибочные оценки и нежизнеспособные политические прогнозы Ю. Бека, а также общий шок польского руководства в последние дни августа 1939 г.¹⁷

Интересным исследованием по теме немецкой концепции договоренностей с СССР является монография М. Садовского (M. Sadowski) „Секретные проекты немецко-советских трактатов в сентябре 1939 г.», где делается вывод о „лицемерии советского руководства в дипломатических усилиях по решению „польского вопроса” мирным путем”¹⁸.

В монографиях известных историков С. Дембского (S. Dębski) и М. Иванова также делается вывод об игнорировании дипломатического мирного решения польского вопроса советскими властями в 1939 – 1941 гг.¹⁹

В монографии краковского историка А.Л. Сова (A.L. Sowa) „На пороге войны (внутренняя и внешняя политика II Речи Посполитой” всесторонне проанализированы польско-советские и советско-германские отношения предвоенного периода. Автор подчеркивает, что Сталин никогда не видел в Польше серьезного партнера в решении европейских дел. Совсем другим был его подход к Германии, которой советский правитель доверял гораздо больше, чем Великобритании²⁰. А. Сова считает, что после подписания пакта между Гитлером и Сталиным в августе 1939 г. окончательно были решены судьбы Польши и прибалтийских стран.

Необходимо отметить, что до настоящего времени современными польскими историками не проводилось основательного историографического анализа проблемы „четвертого раздела” Польши между Гитлером и Сталиным в августе – сентябре 1939 г. В монографии историка М. Корната (M. Kornat) „Польша накануне пакта Риббентропа-Молотова”, изданной в Варшаве в 2002 г., помещен краткий историографический обзор работ польских и зарубежных исследователей последнего двадцатилетия²¹.

Таким образом, все выше упомянутые ученые дают негативную оценку военно-политическому сотрудничеству Германии и СССР, нарушившему императивный принцип международного права о выполнении обязанностей союзников Польши в соответствии с договорами о ненападении 1932 и 1934 гг., и являются основными виновниками милитаристского раздела

¹⁷ S. Żerko, *Stosunki polsko-niemieckie 1938–1939*, Poznań 1998; idem, *Polska wobec zbliżenia niemiecko-radzieckiego u schyłku lat trzydziestych*, „Przegląd Zachodni” 1998, z. 2, c. 115-135.

¹⁸ M. Sadowski, *Poufne projekty traktatów niemiecko-radzieckich z września 1939 r.*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1994, t. 17, c. 151-161.

¹⁹ S. Dębski, *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*, Warszawa 2007; M. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Warszawa 2015.

²⁰ A.L. Sowa, *U progu wojny (z dziejów spraw wewnętrznych i polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej)*, Kraków 1997.

²¹ M. Kornat, *Polska wobec paktu Ribbentrop-Mołotow 1939 r.*, Warszawa 2002.

польского государства в сентябре 1939 г. и развязывания Второй мировой войны.

Предметом изучения польской историографии после демократических изменений 1989 г. явилось положение польской дипломатии под руководством министра иностранных дел Ю. Бека с точки зрения германо-советского сближения в 1939 г. Данная проблема требовала устранения методологических постулатов исторического материализма, которые доминировали в предыдущее двадцатилетие. Одним из первых польских исследователей, который подчеркнул, что Ю. Бек объективно не мог предотвратить катастрофу разделения государства, является Варшавский историк М. Захариас²². Для министра Юзефа Бека советская политика была понятна и не заслуживала никакого доверия. В своих воспоминаниях, написанных в Румынии в 1940 – 1944 гг., Бек утверждал, что поляки не доверяют ни России, ни целям ее политики. На основании многолетних наблюдений мы видим два империализма: царский и коммуны. На практике – это одно и то же²³.

Таким образом, у министра Бека не было никаких сомнений в экспансивных намерениях СССР. Оценка министром геостратегического положения Польши не соотносится с мнением польских исследователей Е. Лойяка и Л. Яржевского (J. Łojek, L. Jerzewski) о том, что в Варшаве летом 1939 г. полностью игнорировали реальные и потенциальные угрозы со стороны СССР²⁴.

Историк А. Скрипек (A. Skrzypek) в многотомном издании „Истории польской дипломатии” подчеркивает, что в Министерстве иностранных дел Польши не оценивали предвоенную геополитическую ситуацию как „близкую катастрофу”. Кроме этого, указывалось на провокационный характер русско-немецкого сговора, их взаимного подталкивания к войне²⁵. Такой субъективный анализ не отражает реального геополитического положения Польши накануне ее краха. Значительный интерес для историков представляют 4 и 5 тома (1918 – 1945 гг.) документов „Истории дипломатии Польши” под редакцией профессора П. Лосовского²⁶.

²² M.J. Zacharias, *Kwestia spodziewanej wojny w ocenie władz i opinii publicznej Polski, Czechosłowacji i Jugosławii w okresie międzywojennym*, „Przegląd Historyczny” 1991, t. 83, c. 107-123; idem, *Pakt Ribbentrop-Mołotow w dokumentach estońskich*, „Kwartalnik Historyczny” 1991, nr 4, c. 105-116; S. Gregorowicz, M.J., Zacharias, *Polska – Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925–1939*, Warszawa 1995.

²³ *Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1939*, [na podstawie tekstów min. Józefa Becka] opr. A.M. Cienciąła, Paryż 1990; J. Beck, *op.cit.*

²⁴ J. Łojek, L. Jerzewski, *Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych*, Warszawa 2016.

²⁵ A. Skrzypek, *W obliczu wojny (październik 1938–sierpień 1939)*, *Historia dyplomacji polskiej*, ред. G. Labuda, t. 4, Warszawa 1995, c. 608.

²⁶ *Historia dyplomacji polskiej*, ред. G. Labuda, t. 4 & t. 5.

Польский историк Р. Вапиньский (R. Wapiński) достаточно подробно проана-лизировал психологическое состояние польского правительства по отношению к немецко-советскому сближению в предвоенное время. По мнению исследователя, в польском дипломатическом ведомстве накануне заключения советско-германского соглашения утвердилось мнение, что СССР, несмотря на желание ускорения войны, не имеет реальной возможности поддержать Третий Рейх в случае непредвиденного ее начала²⁷.

Заслуживает внимания исследование В. Матерского (W. Materski), который предостерегает от чрезмерной критической оценки поступков министра Ю. Бека в августе 1939 г. и объективной невозможности предотвратить раздел II Речи Посполитой²⁸.

Кроме выше перечисленных работ, необходимо отметить книгу Я. Тебинки (J. Tebinka) „Британская политика в отношении проблемы польско-советской границы 1939 – 1945”. В ней даны некоторые новые оценки англо-польской декларации от 25 VIII 1939 г., благодаря использованию автором британских архивных материалов. Историк подчеркивает, что переговоры между лордом Галифаксом и польским послом Рачиньским 23 VIII 1939 г. явились „критической точкой” в польско-английских отношениях в последние дни мира. Зная осторожные отношения британского правящего круга к московскому пакту, поляки небезосновательно сомневались в их гарантиях союзника, а это было „равно приговору”²⁹.

В последнее тридцатилетие польские историки М. Новак-Келбикова, М. Захариас, Г. Батовский, П. Лосовский, И. Тебинка, А. Ценцяла, М. Нурек, М. Паштар и др. достаточно всесторонне исследовали эволюцию польско-франко-британских отношений предвоенного периода и польско-британского договора о взаимной помощи от 25 VIII 1939 г. в контексте возможности предотвращения „четвертого раздела” II Речи Посполитой³⁰.

²⁷ R. Wapiński, *Wzajemne oddziaływanie polityki zagranicznej i wewnętrznej Polski wiosną i latem 1939 r.*, „Dzieje Najnowsze” 1992, z. 1, c. 39-58.

²⁸ W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939*, Warszawa 1994.

²⁹ J. Tebinka, *Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939–1945*, Warszawa 1998, c. 48-55.

³⁰ M. Nowak-Kielbikowa, *Polska i Wielka Brytania w dobie zabiegów o zbiorowe bezpieczeństwo w Europie 1923–1937*, Warszawa 1989; M.J. Zacharias, *Geneza układu o wzajemnej pomocy między Polską a Wielką Brytanią*, [В:] *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, ред. Z. Błażyński, Лондэн 1994, c. 84-119; H. Batowski, *Zachód wobec granic...*; P. Łossowski, *op.cit.*; J. Tebinka, *op.cit.*; A. Cienciala, *Polska w polityce brytyjskiej i francuskiej w 1939 roku. Wola walki czy próba uniknięcia wojny*, „Zeszyty Historyczne” [Paryż] 1986, z. 75, c. 152-183; idem, *Polska w polityce Wielkiej Brytanii w przededniu wybuchu II wojny światowej*, „Kwartalnik Historyczny” 1990, nr 1-2, c. 71-104; M. Nurek, *Polska w polityce Wielkiej Brytanii w latach 1938–1939*, Kraków 1980; M. Pasztor, *Polityka francuska wobec Polski w latach 1936–1939*, [В:] *Droga ku wojnie. Polityka europejska i amerykańska w przededniu drugiej wojny światowej*, ред. T. Kisielewski, Bydgoszcz 1999, c. 123-158.

По нашему мнению, в русле современных методологических тенденций в исторической науке необходимо по-новому проанализировать исследуемые вопросы. Во внешнеполитическом ведомстве II Речи Посполитой на основании воспоминаний сотрудника Восточного отдела Станислава Забелло (S. Zabella) царила уверенность, что охрана польских интересов отвечает интересам самих западных государств. Однако эти оценки в некотором смысле учитывали оборонительную стратегию военной доктрины Франции, недостаточность подготовки Великобритании к войне³¹.

О тайных стратегических франко-британских целях в Варшаве не знали и не догадывались. Теперь, разумеется, мы знаем, что реальное положение Польши было безнадежным. Однако, не соответствует действительности существующее в современной польской историографии мнение о бездействии и нежизнеспособности дипломатии Ю. Бека. В Министерстве иностранных дел Польши считалось, что заговор между Москвой и Берлином не меняет международное положение Польши, однако при условиях, что Сталин будет четко выполнять союзные обязательства.

Подводя итоги, мы вправе определить основные концептуальные подходы в исследованиях польских историков при анализе внешней политики „равновесия” правительства II Речи Посполитой и советско-германского альянса после подписания пакта Риббентропа-Молотова 23 VIII 1939 г. Их необходимо понимать в тесной связи с международными событиями предвоенного периода, поскольку это и является задачами историографии.

Выводы

На современном этапе с учетом анализа большого количества монографических и источниковедческих материалов по указанной проблематике, можно сделать вывод о том, что польское руководство было неспособно никакими международными гарантиями отложить приближение краха государства. По мнению историков С. Мацкевича и С. Жерко, под давлением политической альтернативы мы должны понимать немедленную капитуляцию в пользу немцев³².

Необходимо заметить, что до настоящего времени современными польскими историками не проводилось основательного историографического анализа проблемы „четвертого раздела” Польши между Гитлером и Сталиным в августе-сентябре 1939 г. Тем не менее, польский историк С. Жерко в своей монографии осуществил глубокий источниковедческий анализ

³¹ *Wrzesień 1939 r. w relacjach dyplomatów*, ред. А. Skrzypek, Warszawa 1989.

³² S. Mackiewicz, *op.cit.*; S. Żerko, *Stosunki polsko-niemieckie...*

внешнеполитической концепции „равновесия” II Речи Посполитой в конце 1930-х гг. после обработки материалов архивов Министерства иностранных дел Польши и Германии и мемуаров польских дипломатов предвоенного периода³³. Он обвинял польских историков в тенденциозном и поверхностном подходе, слабом источниковедческом анализе дипломатических документов межвоенного периода, хранящихся в зарубежных архивах, теперь доступных для польских исследователей.

Таким образом, все выше указанные польские ученые дают негативную оценку военно-политическому сотрудничеству Германии и СССР после подписания пакта Риббентропа-Молотова 23 VIII 1939 г., что способствовало „четвертому разделу” Польши между Гитлером и Сталиным.

В частности, мы можем утверждать, что современные польские историки не пришли к разумному компромиссу по вынесению вердикта по поводу „реальности либо мифа” реализации концепции политики „равновесия” правительством II Речи Посполитой в предвоенный период. В реально существовавших геополитических обстоятельствах было невозможно строить добрососедские отношения с Германией и СССР и поддерживать сердечный союз с Францией. На западные демократические государства Францию и Великобританию, проводившие только policy of appeasement (умиротворения), нельзя было полагаться как на гарантов безопасности Польши. Таким образом, польскому министерству иностранных дел правительство II Речи Посполитой рекомендовало не впадать ни в один из тех стереотипов, который мог поставить Польшу в опасную зависимость от СССР и западных союзников.

С точки зрения историков М. Захариаса, П. Лосовского, М. Згурняка, Л. Гросфелда, М. Садовского, А.Л. Совы при оценке советского военного потенциала Ю. Бек акцентировал внимание на его слабости после ряда сталинских репрессий против руководителей Красной Армии, которая была плохо подготовлена к ведению наступающих боевых действий. По воспоминаниям помощника Бека П. Старжеского, он говорил: ни одно государство не выдержит, если в течение ряда лет уничтожаются его военные и политические кадры³⁴. Министр был уверен в том, что независимая Польша значительным образом охраняет СССР перед опасностью со стороны немцев. Таким образом, глава внешнеполитического ведомства переоценивал геополитическое значение II Речи Посполитой.

С точки зрения историков – М. Новак-Келбиковой, Е. Тебинки, М. Ну-река, М. Корната ни польская, ни западноевропейская дипломатия не рассматривали тактический союз Гитлера – Сталина летом 1939 г. в качестве

³³ S. Żerko, *Stosunki polsko-niemieckie...*

³⁴ S. Starzeński, *Trzy lata z Beckiem*, Warszawa 1991.

долгосрочного сотрудничества по уничтожению существующего геополитического положения в Европе³⁵.

По нашему мнению, при оценке международно-правовой и политической деятельности министра иностранных дел II Речи Посполитой Ю. Бека в августе 1939 г., можно утверждать следующее. Если бы современные польские историки приняли во внимание фактическое существование обстоятельств и причин политической ситуации в Европе и положение Польши в предвоенное время, было бы возможно оценить внешнюю политику Бека как нереалистичный, патетический провал (политическое фиаско)³⁶. Необходимо отметить, что польскому правительству в предвоенные годы объективно было невозможно сохранять „равновесие” с соседями Германией и Россией, так как в существовавшем политическом положении страны нужно было лавировать между агрессивными стремлениями немцев и западноевропейскими дипломатиями для сохранения status quo Польши в Европе.

Abstract

Lyudmila C. Drozhzha

The Results of the Ribbentrop-Molotov Pact of 1939 in the Fate of Poland (Polish Historiography of the 1980s–2000s)

The subject of the research is the main directions of Polish historians' study of the results of the Ribbentrop-Molotov Pact on 23 VIII 1939 in the geopolitical collapse of Poland in September 1939. In the last thirty years, research has been conducted in the following areas: study and analysis of printed sources (articles of the Ribbentrop-Molotov Pact, additional protocols and comments to them); study of memoirs of Polish diplomats as a useful source for analyzing the foreign policy concept of diplomacy of the II Rzeczpospolita the prewar political crisis; analysis of the international situation of Poland and Polish-Soviet-German relations in August 1939; analysis of the attitude of the French and British governments to the Ribbentrop-Molotov Pact and its impact on the fate of Poland (assessment of the Polish-English declaration of non-aggression of 25 VIII 1939); international legal and political assessment of the diplomatic activities of Foreign Minister J. Beck in August 1939.

³⁵ M. Nowak-Kiełbikowa, *op.cit.*; J. Tebinka, *op.cit.*; M. Nurek, *op.cit.*; M. Kornat, *Polska wobec paktu...*

³⁶ Л. Ч. Дрожжа, Ю. Бек и внешняя политика „equilibrium” Речи Посполитой в 1932–1939 гг., „Известия Национальной академии наук Беларуси. Серия История” 2005, № 3, с. 56-63.

Keywords: historiography, Ribbentrop-Molotov Pact, foreign policy, international legal assessment, diplomatic activity

References

- Amb. W. Grzybowski do MSZ, 22 VIII 1939, 24 VIII 1939. Telegramy szyfrowe, Archiwum Akt Nowych. MSZ. Sygn. 6655.
- Amb. W. Grzybowski do MSZ, 27 VIII 1939. Telegram szyfrowy, Archiwum Akt Nowych. MSZ. sygn. 6655A.
- Arjakas, K., Arumäe, H., Arumäe, T. & Helme, R., *Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni. Dokumente ja materjale*, Tallinn 1989.
- Batowski, H., *Agonia pokoju i początek wojny, sierpień–wrzesień 1939*, Poznań 1979.
- Batowski, H., *Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Kraków 2001.
- Batowski, H., „Przecieki” o tajnym protokole z 23 sierpnia 1939 r., „Polityka” 1989, nr 10.
- Batowski, H., *Układy niemiecko-radzieckie z 23 sierpnia 1939 r.*, [in:] *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*. T. 4: *Na przełomie pokoju i wojny*, ed. S. Sierpowski, Poznań 1992.
- Batowski, H., *Zachód wobec granic Polski. 1920–1940*, Łódź 1995.
- Beck, J., *Ostatni raport*, Warszawa 1987.
- Cienciała, A., *Polska w polityce brytyjskiej i francuskiej w 1939 roku. Wola walki czy próba uniknięcia wojny*, „Zeszyty Historyczne” [Paryż] 1986, z. 75.
- Cienciała, A., *Polska w polityce Wielkiej Brytanii w przededniu wybuchu II wojny światowej*, „Kwartalnik Historyczny” 1990, nr 1.
- Dębski, S., *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*, Warszawa 2007.
- Diariusz i teki Jana Szembeka*, T. 4., ed. J. Zarański, Londyn 1972.
- Drozhzha, L.C., *Y. Bek i vnesnyaya politika „equilibrium” Rechi Pospolitoj v 1932–1939 gg.*, „Izvestiya Natsional’noy akademii nauk Belarusi. Seriya Istoriya” 2005, № 3.
- Duraczyński, E., *Polska w polityce Moskwy latem 1939*, [in:] *17 września 1939. Materiały z ogólnopolskiej konferencji historyków*. Kraków, 25–26 października 1993 r., ed. H. Batowski, Kraków 1994.
- Gregorowicz, S. & Zacharias, M., *Polska – Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925–1939*, Warszawa 1995.
- Grosfeld, L., *Polska a stosunki niemiecko-sowieckie 1918–1939*, Warszawa 1988.
- Grünberg, K. & Serszyk, J., *Czwarty rozbiór Polski. Z dziejów stosunków radziecko-niemieckich w okresie międzywojennym*, Warszawa 1990.

- Historia dyplomacji polskiej*, ed. G. Labuda, T. 4: 1918–1939, eds. S. Łossowski, W. Materski, W. Michowicz & A. Skrzypek, Warszawa 1996.
- Historia dyplomacji polskiej*, ed. G. Labuda, T. 5: 1939–1945, eds. S. Łossowski, W. Materski, W. Michowicz & A. Skrzypek, Warszawa 1999.
- Iwanow, N., *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Warszawa 2015.
- Kamiński, M., *W cieniu zagrożenia. Polityka zagraniczna RP, 1918–1939*, Warszawa 1993.
- Kornat, M., *Dyplomacja II Rzeczypospolitej wobec paktu Ribbentrop-Mołotow*, „Dzieje Najnowsze” 2000, R. XXXII, nr 2.
- Kornat, M., *Polska wobec paktu Ribbentrop-Mołotow*, Warszawa 2002.
- Kowalski, W., *Ostatni rok Europy 1939*, Warszawa 1989.
- Krasuski, J., *Między wojnami. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1985.
- Kwiatkowski, E., *W takim żyliśmy świecie. Sylwetki polityków*, Kraków 1990.
- Leczyk, M., *Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe (1921–1939)*, Warszawa 2004.
- Lipski, J., *Diplomat in Berlin 1933–1939. Papers and Memoirs of Jozef Lipski, Ambassador of Poland*, New York-London 1968.
- Łojek, J. & Jerzewski, L., *Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych*, Warszawa 1990.
- Łossowski, P., *Polska w Europie i świecie 1918–1939. Szkice z dziejów polityki zagranicznej i położenia międzynarodowego II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1990.
- Łukasiewicz, J., *Dyplomata w Paryżu 1936–1939. Wspomnienia i dokumenty Juliusza Łukasiewicza, ambasadora Rzeczypospolitej Polskiej*, Londyn 1989.
- Mackiewicz, S., *Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r.*, Warszawa 1989.
- Nowak-Kiełbikowa, M., *Polska i Wielka Brytania w dobie zabiegów o zbiorowe bezpieczeństwo w Europie 1923–1937*, Warszawa 1989.
- Nurek, M., *Dyplomacja polska i brytyjska wobec agresji Niemiec i ZSRR we wrześniu 1939 roku*, Warszawa 1997.
- Polska, Niemcy, Europa w 1939 r. Materiały sesji zorganizowanej w Uniwersytecie Jagiellońskim 14 grudnia 1989 r. z okazji 50 rocznicy wybuchu II wojny światowej*, ed. M. Pułaski, Kraków 1991.
- Raczynski, E., *The Polish – British Alliance. Its Origin and Meaning*, London 1948.
- Raczyński, E., *W sojuszniczym Londynie. Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939–1945*, Londyn 1974.
- Raport końcowy byłego ambasadora RP w Moskwie W. Grzybowskiego do ministra spraw zagranicznych A. Zaleskiego*, [in:] *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*. T. 2: 1933–1939, eds. T. Jędruszczak, M. Nowak-Kiełbikowa, Warszawa 1996.
- Sadowski, M., *Poufne projekty traktatów niemiecko-radzieckich z września 1939 r.*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1994, t. 17.

- Sowa, A.L., *U progu wojny. Z dziejów spraw wewnętrznych i polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej*, Kraków 1997.
- Starzeński, P., *Trzy lata z Beckiem*, Warszawa 1991.
- Tebinka, J., *Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939–1945*, Warszawa 1998.
- Wapiński, R., *Rezultat kalkulacji czy chęć? Kwestia współdziałania Niemiec i ZSRR przed 17 września 1939 roku w wyobrażeniach środowisk przywódczych. Zarys problematyki*, [in:] *17 września 1939. Materiały z ogólnopolskiej konferencji historyków*. Kraków, 25–26 października 1993 r., ed. H. Batowski, Kraków 1994.
- Wojciechowski, M., *Stosunki polsko-niemieckie 1933–1938*, Poznań 1980.
- Zacharias, M.J., *Polska wobec polityki zbliżenia niemiecko-sowieckiego w okresie międzywojennym (ze szczególnym uwzględnieniem układu z 23 sierpnia 1939 r.)*, [in:] *Rola i miejsce Polski w Europie 1914–1957. W 75 rocznicę odzyskania Niepodległości. Materiały z sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 8–9 listopada 1993 r.*, ed. A. Koryn, Warszawa 1994.
- Zacharias, M.J., *Przesłanki polityki Związku Sowieckiego wobec Polski w 1939 r.*, „Dzieje Najnowsze” 1992, nr 1-2.
- Zgórniak, M., *Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938–1939*, Kraków 1993.
- Żerko, S., *Polska wobec zbliżenia niemiecko-radzieckiego u schyłku lat trzydziestych*, „Przegląd Zachodni” 1998, z. 2.
- Żerko, S., *Stosunki polsko-niemieckie 1938–1939*, Poznań 1998.

Lyudmila C. Drozhzha – mgr historii, starszy pracownik naukowy w Białoruskim Naukowo-Badawczym Centrum Dokumentacji Elektronicznej przy Ministerstwie Sprawiedliwości Republiki Białoruś

Michał Siekierka

Polityka Niemiec w stosunku do proklamacji ukraińskiej niepodległości i jej następstwa w ostatniej dekadzie XX w.

Abstrakt

Celem badawczym niniejszego tekstu jest ukazanie stanowiska Niemiec w stosunku do proklamacji ukraińskiej niepodległości oraz analiza stosunków niemiecko-ukraińskich w latach 90. XX w. Historyczne powiązania między Niemcami a Ukraińcami były bardzo głębokie. Jednak natura tych relacji pozostawała asymetryczna. Nie ulega wątpliwości, że dobre relacje z Rosją były w okresie lat 90. XX w. dla Niemiec priorytetowe w porównaniu z byłymi republikami sowieckimi. Przyczyn takiego stanu rzeczy można upatrywać w wielu czynnikach: politycznych, gospodarczych i historycznych. Począwszy od 1991 r. Niemcy nie posiadały klarownego, sprecyzowanego i celowego programu politycznego w stosunku do Ukrainy, a wszelkie polityczne działania były wypadkową relacji z Rosją, która stanowiła główny punkt odniesienia dla polityki wschodniej Berlina.

Słowa kluczowe: Niemcy, Ukraina, polityka wschodnia Niemiec w latach 90. XX w.

Wstęp

Stosunki niemiecko-ukraińskie, bez względu na okres historyczny, cechowały się niekonsekwencją, asymetrią oraz zmiennością. Nie oznaczało to bynajmniej, że kwestia ukraińska¹ była dla Niemiec nieistotna. Przeciwnie, była ważnym elementem w kształtowaniu się koncepcji polityki wschodniej. Niemniej, zawsze pozostawała w cieniu polityki niemiecko-rosyjskiej czy niemiecko-sowieckiej. Celem badawczym niniejszego tekstu jest ukazanie stanowiska Niemiec w stosunku do

¹ Pojęcie „kwestia ukraińska” odnosi się do politycznej i militarnej działalności Ukraińców w XIX i XX w.

proklamacji ukraińskiej niepodległości oraz analiza stosunków niemiecko-ukraińskich w latach 90. XX w.

Historyczne powiązania między Niemcami a Ukraińcami były bardzo głębokie. Jednak natura tych relacji pozostawała asymetryczna. Podczas gdy zainteresowanie Niemcami od połowy XIX w. było elementarne dla każdego ukraińskiego polityka, inteligenta, działacza społecznego czy kulturalnego, tak w Niemczech poziom zainteresowania, wiedzy i informacji o Ukrainie był znikomy². Tę sytuację wzmocnił okres po II wojnie światowej, w którym sytuacja wewnętrzna i międzynarodowa, zarówno Niemiec, jak i Ukrainy, wykluczała wzajemne kontakty. W dobie zimnej wojny USRR nie była odrębnym punktem odniesienia politycznego ani dla RFN, ani dla NRD. Wzrost zainteresowania zachodnioniemieckiej polityki Ukrainą miał miejsce dopiero w 1974 r., w którym doszło do pierwszej w historii wizyty niemieckiego kanclerza w Kijowie (traktowanym jako integralny element składowy ZSRR). Rosnące znaczenie Ukrainy odnotowywano w Niemczech proporcjonalnie do procesu dezintegracji ZSRR. Niemcy – w symboliczny sposób – odcinały się od swojego dziedzictwa historycznego i optyki spoglądania na Wschód jako na teren „niezagospodarowany”. Uznanie ukraińskiej niepodległości z niemieckiej perspektywy to – nie tylko formalne nawiązanie stosunków dyplomatycznych, jak w przypadku innych państw Europy Zachodniej – ale i zakończenie oraz potępienie wcześniejszych działań politycznych w stosunku do tego regionu. Dlatego, ze strony Niemiec, widoczne były silniejsze, niż w innych państwach zachodnich, działania mające na celu podkreślenie poparcia dla ukraińskich aspiracji niepodległościowych. Nie zmieniało to faktu, że poczynania Berlina, jak i pozostałych krajów Europy, były wpisane w paradygmat polityki USA, która odgrywała kluczową rolę w dobie pokojowego rozpadu ZSRR. Świadczy o tym m.in. fakt, iż rząd Helmuta Kohla uznał 26 XII 1991 r., a więc dzień po USA, ukraińską niepodległość. Hipoteza postawiona w niniejszym tekście stanowi, że Niemcy nie posiadały klarownego, sprecyzowanego i celowego programu politycznego w stosunku do Ukrainy, a wszelkie polityczne działania były wypadkową relacji z Rosją.

Polityka Niemiec a umacnianie się ukraińskiej niepodległości

Dnia 17 I 1992 r. oba państwa nawiązały oficjalne stosunki dyplomatyczne: Istniejący od 1989 r. niemiecki konsulat w Kijowie został 7 II 1992 r. przekształcony w ambasadę (funkcję ambasadora objął Hennecke Graf von Bassewitz), ukraiń-

² W Niemczech w drugiej połowie XIX i pierwszej połowie XX w. funkcjonowały środowiska polityczne i intelektualne, które w dużym stopniu interesowały się kwestią ukraińską. Niemniej jednak ich wpływ na politykę państwa był mocno ograniczony.

skim ambasadorem na Niemcy został 6 III 1992 r. Ivan M. Piskovy³. W dniu 3 II 1992 r. prezydent Leonid Krawczuk udał się z oficjalną wizytą do Bonn na rozmowy z kanclerzem Helmutem Kohlem na tematy dotyczące płaszczyzny przyszłego, wspólnego, porozumienia w kwestiach politycznych, gospodarczych i społecznych, zaś w maju 1993 r. do Niemiec przyjechał premier Leonid Kuczma⁴.

Zwieńczeniem dyplomatycznych zabiegów było podpisanie 9 VI 1993 r. w Kijowie przez Helmuta Kohla i Leonida Krawczuka dwóch kluczowych dla przyszłych relacji bilateralnych dokumentów: *Wspólnej Deklaracji o podstawach stosunków między RFN i Ukrainą* oraz *Porozumienia o szerokim rozwoju współpracy w sferze ekonomii, przemysłu, nauki i techniki*⁵. Deklaracja, na której treści opierano późniejsze, bardziej detaliczne umowy o charakterze gospodarczym i kulturowym, stanowiła:

Niemcy i Ukraina utrzymywać będą stosunki zgodnie z prawem międzynarodowym, poszanowaniem zasad suwerennej równości, integralności terytorialnej, nienaruszalności granic, pokojowego rozstrzygania sporów, zakazu stosowania przemocy oraz poszanowania praw człowieka, w tym prawa mniejszości narodowych. Obie strony potwierdzają prawo wszystkich narodów do swobodnego decydowania o swoim losie bez ingerencji z zewnątrz oraz do kształtowania rozwoju politycznego, gospodarczego, społecznego i kulturalnego zgodnie z własnymi życzeniami. (...) Potwierdzają swoje przywiązanie do demokracji jako jedynej legalnej formy rządów. (...) Obie strony przeprowadzą konsultacje w kwestiach będących przedmiotem wspólnego zainteresowania na różnych poziomach. Są gotowi do współpracy w ramach organizacji międzynarodowych, których są lub będą członkami. Zamierzają promować bezpośrednie kontakty na wszystkich poziomach, w tym miejskich. Obie strony zwrócą szczególną uwagę na rozwój współpracy między parlamentami. (...) W celu rozszerzenia i zacieśnienia przyjaznych stosunków i współpracy między Niemcami a Ukrainą obie strony będą wspierać rozwój kontaktów między obywatelami, organizacjami społecznymi i politycznymi obu krajów. (...) Obie strony deklarują chęć dalszego rozwoju współpracy kulturalnej we wszystkich obszarach, w tym w edukacji i nauce. (...) Niemcy i Ukraina potwierdzają, że deklaracja ta nie wpływa na ich zobowiązania oparte na poufności i sojuszach z innymi krajami⁶.

³ Y. Bilinsky, *Germany, Western Europe, and Ukraine after World War II*, [w:] *German – Ukrainian Relations in Historical Perspective*, red. H.J. Torke, J.P. Himka, Toronto 1994, s. 216-217.

⁴ M. Mironowicz, *Polityka zagraniczna Ukrainy 1990-2010*, Białystok 2012, s. 79.

⁵ J. Maruśiak, *Stosunki Ukrainy z Niemcami*, [w:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, red. M. Pietraś, T. Kapuśniak, Lublin 2007, s. 245-246. Treść Deklaracji i Porozumienia: *Offizieller besuch des bundeskanzlers in der Ukraine und in Bulgarien vom 9. bis 11. juni 1993*, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/bulletin/offizieller-besuch-des-bundeskanzlers-in-der-ukraine-und-in-bulgarien-vom-9-bis-11-juni-1993-800486> (28 I 2020).

⁶ *Offizieller besuch des bundeskanzlers...*

W deklaracji oba państwa uznały swoje terytoria, co w przypadku zjednoczonych Niemiec było mniej istotne niż w wypadku Ukrainy, która w owym czasie wciąż zabiegała o podobną notyfikację ze strony światowych mocarstw, zwłaszcza Rosji, która rościła sobie pretensje do przyłączonego w 1954 r. do USSR Krymu. Obywatele ukraińscy narodowości niemieckiej zyskali możliwość wyjazdu (z zagwarantowanym prawem powrotu) do RFN. Berlin zadeklarował pomoc w kwestii byłych żołnierzy Armii Czerwonej narodowości ukraińskiej, stacjonujących przez lata w NRD. Za niemieckie pieniądze zbudowano odrębne dzielnice w Kijowie, gdzie zostali oni osiedleni, po wycofaniu się z byłych Niemiec wschodnich i rozwiązaniu ich oddziałów⁷.

Na uwagę zasługuje fakt, że oba kraje nie rościły wobec siebie wzajemnych pretensji natury historycznej. Trudne dziedzictwo nie zostało wyniesione na wokandę wzajemnych stosunków. W żaden sposób nie stało się determinantem prowadzonej polityki. Niemcy i Ukraina zobowiązały się do ochrony grobów i ich oznaczeń z poszanowaniem zmarłych oraz stworzenia warunków do miejsc pochówków obywateli drugiej strony na swoim terytorium. Było to szczególnie istotne dla strony niemieckiej, nie posiadającej żadnych miejsc pamięci na terytorium byłego ZSRR, jak również uczczenie pamięci po obywatelach radzieckich narodowości niemieckiej, którzy byli prześladowani przez reżim komunistyczny⁸.

Należy zwrócić uwagę, iż dokument regulujący stosunki między RFN a Ukrainą znacznie wyprzedzał, bardzo ważne dla dalszych losów Kijowa, porozumienie z 14 I 1994 r. o likwidacji ukraińskiej broni jądrowej, którego sygnatariuszami były USA i Rosja (dwa, kluczowe z punktu widzenia ukraińskiej niepodległości mocarstwa, bez których samodzielne funkcjonowanie na arenie międzynarodowej byłoby niemożliwe). Zgodziły się one na zagwarantowanie bezpieczeństwa i uznanie niepodległości, ale tylko dla państwa bezatomowego. Nastąpiło to dopiero w grudniu 1994 r. podczas konferencji Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE) w Budapeszcie (w marcu 1994 r. prezydent Bill Clinton zniecierpliwiony zbyt wolną dezatomizacją, zagroził Ukrainie wstrzymaniem wszelkiej pomocy finansowej). Rosja, USA i Wielka Brytania zobowiązały się do poszanowania niepodległości, suwerenności i obecnych granic Ukrainy w tzw. memorandum budapesztańskim. Do 1 VI 1996 r. Kijów przekazał Moskwie całą broń jądrową z czasów zimnej wojny⁹.

Pod tym względem *Deklaracja o podstawach stosunków między RFN i Ukrainą* była precedensowa. Umiejscawiała Niemcy poza główną linią sporu o kształt Europy Wschodniej i pozwalała na budowanie odrębnych stosunków, bez wcześniejszej autoryzacji ze strony USA. Ubiegała również *Deklarację ministrów spraw*

⁷ *Ibidem*; E. Mironowicz, *op.cit.*, s. 80.

⁸ E. Mironowicz, *op.cit.*, s. 80.

⁹ R. Grodzki, *Denukleryzacja byłych republik radzieckich*, „Przegląd Zachodni” 2001, nr 3, s. 168-173.

zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy – Andrzeja Olechowskiego i Anatolija Zlenki o zasadach kształtowania polsko-ukraińskiego partnerstwa, podpisana w Warszawie 21 III 1994 r.¹⁰.

Kanclerz Kohl w krótkim oświadczeniu wygłoszonym 9 VI 1993 r. w Kijowie oznajmił:

Panie prezydencie, panie i panowie. Przede wszystkim chciałbym bardzo podziękować za przyjazne powitanie, którego tu dzisiaj doświadczyliśmy – ja i cała moja delegacja. Przeprowadziliśmy już pierwsze intensywne rozmowy w bardzo dobrej atmosferze. Dla mnie odwiedziny Kijowa, tego starożytnego, słuszenie znanego miasta, stolicy Ukrainy, są bardzo ważne. Żyjemy obecnie w sytuacji dramatycznych zmian na świecie, zmian w Europie. Sami doświadczyliśmy daru jedności w Niemczech. Jestem za to wdzięczny.

Obecnie istnieje wiele problemów, ale istnieje wiele innych możliwości. Jestem za to wdzięczny, że jedną z tych możliwości, panie prezydencie, jest to że budujemy teraz na starej, dobrej tradycji między Niemcami a Ukraińcami, między Niemcami a Ukrainą i nawiązujemy nowe relacje na przyszłość. Jestem tu głównie po to, aby powiedzieć wam i wszystkim waszym współobywatelom wyraźnie: My, Niemcy, chcemy dobrych, intensywnych relacji ze wszystkimi kolejnymi krajami byłego Związku Radzieckiego. A ponieważ w Kijowie mówi się czasem, że Zachód, Niemcy, interesują się tylko Rosją, mogę tylko powiedzieć, że chcemy obu: dobrych relacji, intensywnych relacji z Moskwą, z Rosją, z Kijowem i z Ukrainą, panie prezydencie, właśnie podpisaliśmy razem ten ważny dokument. W tym dokumencie napisano, że budujemy na długich, wielowiekowych powiązaniach między naszymi krajami i narodami. Tak – wyczuwamy to – wkraczamy na nowe terytorium, oficjalne nasze relacje istnieją od półtora roku. Osiągnęliśmy postęp, ale my obaj się zgadzamy: musimy zrobić znacznie większy postęp. Dlatego dzisiaj i jutro będziemy pracować nad obszarami, w których zintensyfikujemy relacje¹¹.

Nawiązanie do chęci budowania dobrych relacji, zarówno z Ukrainą, jak i Rosją, nie pojawiło się w przemówieniu kanclerza Helmuta Kohla akcydentalnie. Omawiając kwestię ukraińską w polityce Niemiec, w dobie zjednoczenia oraz w pierwszej połowie lat 90. XX w., należy zachować odpowiednie proporcje. Upadek bloku komunistycznego oraz scalenie RFN i NRD otwierały nowe wyzwania dla polityki zagranicznej Berlina, które poza dotychczasowymi priorytetami, jakimi były dalsza integracja w ramach UE oraz podtrzymywanie transatlantyckich relacji z USA (głównie w sferze militarnej), rozszerzyły się o chęć wypracowania

¹⁰ A.Z. Kamiński, J. Kozakiewicz, *Stosunki Polsko-Ukraińskie. Raport*, Warszawa 1997, s. 40-41; D. Gibas-Krzak, *Polsko-ukraińskie partnerstwo polityczne – przeszłość, teraźniejszość i przyszłość (1991-2009)*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne” 2009, nr 6, s. 264-265. Więcej o polsko-ukraińskiej polityce początku lat 90. XX w. zob. np.: B. Surmacz, *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Politológiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie*, Lublin 2002.

¹¹ *Offizieller besuch des bundeskanzlers...*

plaszczyny porozumienia i współpracy z największym państwem powstałym po upadku ZSRR – Rosją. Fakt specjalnego traktowania Kijowa nie mógł przyćmić głównej osi politycznej po 1991 r., stworzenia ram instytucjonalnej współpracy z Moskwą. Nad Sprewą górowało przekonanie, iż kształtowanie porządku pokojowego nie jest możliwe bez włączenia w ten proces Rosji jako stałego członka Rady Bezpieczeństwa Narodów Zjednoczonych i Grupy G-8. Co więcej, każdy europejski problem nie mógłby zostać na trwałe, nie temporalnie rozstrzygnięty, zwłaszcza dotyczący Wschodu kontynentu, bez udziału Kremla. Dlatego RFN popierała rozwój stosunków na linii UE – Rosja, w którym upatrywała gwarancji dla stabilizacji politycznej i gospodarczej. Bez silnej, statecznej oraz unormowanej wewnętrznie Rosji – zdaniem Berlina – nie był możliwy dalszy rozwój makroregionalny, mogący skutecznie konkurować ekonomicznie z USA i Japonią¹².

W tym kontekście nasuwa się analogia z prowadzoną w pierwszej połowie lat 90. XX w. warszawską polityką dwutorowości, niemniej jednak podkreślić należy, że Niemcy w przeciwieństwie do Polski, nie miały konkretnych powodów do nawiązywania ścisłych relacji dyplomatycznych z Ukrainą (choćby poprzez wzgląd na brak wspólnych granic)¹³.

Po 1993 r. intensyfikacja relacji na linii Berlin – Kijów uległa zdecydowanemu spowolnieniu. Oprócz braku wizyt na szczeblu rządowym, wskazywała na to chociażby liczba podpisanych umów między państwami. Do końca 1993 r. weszły w życie m.in.:

- a) Umowa o żegludze śródlądowej z 14 VII 1992 r.
- b) Umowa o współpracy kulturalnej z 15 II 1993 r.
- c) Wspólna deklaracja o podstawie stosunków między Ukrainą a Republiką Federalną Niemiec z 9 VI 1993 r.
- d) Traktat o współpracy w dziedzinie ochrony środowiska z 10 VI 1993 r.
- e) Umowa o rozwoju kompleksowej współpracy w dziedzinie gospodarki, przemysłu, nauki i technologii z 10 VI 1993 r.
- f) Umowa w sprawie żeglugi morskiej z 10 VI 1993 r.
- g) Umowa o transgranicznym transporcie drogowym z 10 VI 1993 r.
- h) Porozumienie w kwestiach będących przedmiotem wspólnego zainteresowania w związku z bezpieczeństwem jądrowym i ochroną przed promieniowaniem z 10 VI 1993 r.

¹² K. Mazurek, *Polityka zagraniczna Niemiec w okresie 1989–2005. Determinanty zmiany i kontynuacji*, [w:] *Polityka zagraniczna zjednoczonych Niemiec. Kontynuacja czy zmiana*, red. P. Karolewski, Wrocław 2011, s. 16.

¹³ Polityka dwutorowości zakładała aktywne uczestnictwo Polski w procesie rozpadu ZSRR, jednocześnie umacniając ukraińską niepodległość oraz utworzenie płaszczyny porozumienia z Rosją jako najsilniejszym państwem w regionie, czyli budowy równoległych, symetrycznych więzi z Kremlm i byłymi republikami ZSRR. Więcej zob.: K. Fedorowicz, *Polityka Polski wobec Rosji, Ukrainy i Białorusi w latach 1989 – 2010*, Poznań 2011, s. 49-56.

- i) Umowa o delegowaniu nauczycieli języka niemieckiego do ukraińskich instytucji edukacyjnych z 10 VI 1993 r.
- j) Umowa o transporcie lotniczym z 10 VI 1993 r.
- k) Umowa o współpracy w zakresie polityki dotyczącej młodzieży z 27 VIII 1993 r.
- l) Umowa między Ukrainą a Republiką Federalną Niemiec w sprawie rozwoju globalnej współpracy w dziedzinie gospodarki, przemysłu, nauki i technologii z 5 XI 1993 r.¹⁴.

Dla porównania, w 1994 r. doszło do zwarcia tylko jednej, istotnej dla obu państw umowy o współpracy, w sprawie rozwiązywania problemów związanych z eliminacją broni jądrowej z 24 III 1994 r., będącej pokłosiem rozmów rozbrojeniowych Ukrainy z Federacją Rosyjską i USA¹⁵.

Przyczyn dyplomatycznego marazmu należało upatrywać zarówno w Niemczech, jak i na Ukrainie. W Berlinie coraz większą wagę przywiązywano do stosunków z Moskwą (zwłaszcza po objęciu urzędu kanclerza przez Gerharda Schrödera). Brak odpowiednich kroków w sprawie reform gospodarczych na Ukrainie sukcesywnie zniechęcał niemieckie ośrodki decyzyjne do spoglądania na Kijów jako na atrakcyjnego partnera, co dodatkowo potęgował brak stabilności politycznej i lawirowanie ukraińskich elit między Zachodem a Wschodem¹⁶.

Warto zwrócić uwagę na zależność między niemieckim zaangażowaniem w kwestię ukraińską a umacnianiem się ukraińskiej suwerenności. Wraz z cementowaniem się mapy politycznej Wschodu malało niemieckie zainteresowanie Kijowem. W 1993 r., czyli w okresie napięć i tąpnięć politycznych, m.in. rozpadu Czechosłowacji i trwających rozmów o rozbrojeniu Ukrainy, Niemcy podejmowały intensywne działania, mające na celu utworzenie siatki powiązań z Kijowem. Ich niejawnym motywem było niedopuszczenie do zakwestionowania przez kraje trzeciej jedności terytorialnej oraz suwerenności Ukrainy. Należy zwrócić uwagę, iż pomimo dużej liczby podpisanych umów i porozumień, żadne z nich nie traktowały o szczególnych stosunkach niemiecko-ukraińskich. Z jednej strony, Berlin pragnął pokazać rosnące zaangażowanie w kwestię ukraińską, z drugiej, nie inicjował działań, które narzucałyby zobowiązania względem ukraińskiego partnera w obliczu kryzysu. Wraz ze stabilizacją sytuacji, niemiecka polityka stawała się coraz bardziej bierna. Podstawowym celem było niedopuszczenie do załamania się ukraińskiego państwa. Po jego realizacji nadszedł okres ideowej apatii (marazmu). Niemcy nie były związane z Ukrainą żadnym politycznym projektem o strategicznym znaczeniu (w przypadku Polski była to chęć

¹⁴ *Vertragsrechtliche Grundlage der deutsch-ukrainischen Beziehungen*, <http://germany.old.mfa.gov.ua/de/ukraine-de/legal-acts> (1 II 2020).

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Zob. K. Szubart, *Intensyfikacja stosunków niemiecko-ukraińskich w okresie od Szczytu Partnerstwa Wschodniego w Wilnie do „rewolucji godności”*, „Wschodnioznawstwo” 2016, s. 315-327.

przystąpienia do NATO i UE). Historia relacji nie miała solidnych podstaw, które można by odtwarzać lub na ich podwalinach budować nowe. Kwestia ukraińska w Niemczech dała się widzieć jako coś niedookreślonego. Jej atutem był potencjał ekonomiczny. Nie może więc dziwić fakt, iż płaszczyzną relacji stały się handel i gospodarka.

Od 1992 r. Ukraina stosunkowo szybko otwierała się na współpracę z niemieckim kapitałem. W 1993 r. swoją pracę w Kijowie rozpoczęło Biuro Przedstawiciela Niemieckiej Ekonomii na Ukrainie. Już w 1992 r. zostały uruchomione Deutsche Bank i Dresdner Bank. Niemieckim instytucjom finansowym zlecono stworzenie elektronicznego systemu obsługi bankowej Ukrainy. Swoją działalność rozpoczęło kilka fundacji na rzecz wspierania demokracji i wolnego rynku – Fundacja Konrada Adenauera, Fundacja Friedricha Eberta, Fundacja Hansa Seidla, finansowanych z budżetu federalnego lub z funduszy niemieckich partii politycznych. Fundacje te organizowały wyjazdy do Niemiec, pokrywały koszty pobytu i szkoleń ukraińskich dziennikarzy, prawników, ekonomistów, socjologów, wspierały wydawanie książek ukraińskich uczonych. W wyniku porozumień na najwyższym szczeblu stworzono wiele spółek handlowych i przemysłowych z kapitałem niemieckim lub ukraińsko-niemieckim¹⁷. Do 1994 r. Berlin pożyczył Ukrainie 3 mld DEM i był jego największym wierzycielem oraz zajmował pierwsze miejsce w handlu zagranicznym Ukrainy z państwami UE¹⁸.

Jak zauważał historyk Eugeniusz Mironowicz, dyplomacja ukraińska nie doceniała roli Niemiec w budowaniu pozycji Ukrainy w Europie i możliwości ich wpływu na rozwój gospodarki kraju. Na przyjazne ukłony ze strony Berlina nie było odpowiedniej relacji zwrotnej ze strony Kijowa¹⁹. W przyjętej przez Ukrainę 2 VII 1993 r. *Deklaracji o głównych kierunkach polityki zagranicznej Kijowa* nie występowały rozróżnienia między poszczególnymi krajami Unii Europejskiej, które bez wyjątków były traktowane jako jedno ciało polityczne²⁰. Dokument był formą kompromisu ukraińskich deputowanych, z których znaczna część nie była dostosowana do politycznych wyzwań nowej epoki. Ogólniki, brak konkretnych celów, jednoznacznego określenia politycznego czy pozorna neutralność, w efekcie powodowały dysonans, relatywność interpretacyjną, co do możliwości współpracy międzynarodowej (kraje bałtyckie jako drogę rozwoju bez dwuznaczności wskazywały swoje członkostwo w NATO i strukturach zachodnich)²¹.

Do osłabienia relacji z Niemcami przyczynił się również zwrot w ukraińskiej polityce zagranicznej, rozpoczęty przez Leonida Kuczmę, który 19 VII 1994 r.

¹⁷ E. Mironowicz, *op.cit.*, s. 81-82.

¹⁸ *Ibidem*, s. 80.

¹⁹ *Ibidem*, s. 79.

²⁰ J. Tymanowski, *Ukraina między Wschodem a Zachodem*, Warszawa 2014, s. 96.

²¹ K. Jędrzejczak, *Strategiczne partnerstwo ukraińsko-polskie. Polska w polityce niepodległej Ukrainy*, Poznań 2010, s. 95.

objął urząd prezydenta. Jego strategia polegała na zacieśnianiu relacji Kijowa z USA i Kanadą oraz utrzymywaniu dobrych kontaktów z Moskwą²².

Wiele niemieckich inicjatyw gospodarczych i politycznych upadało przez wzgląd na ukraińską niewydolność i zbyt wolne tempo rozwoju. W efekcie, po cząwszy od *Wspólnej Deklaracji o podstawach stosunków między RFN i Ukrainą* oraz *Porozumienia o szerokim rozwoju współpracy w sferze ekonomii, przemysłu, nauki i techniki* dystans między obydwoma krajami zaczął się systematycznie powiększać.

Godzi się stwierdzić, iż pozostanie Ukrainy w rosyjskiej strefie wpływów politycznych było rozwiązaniem wygodnym i korzystnym, o ile nie zagrażało rozwojowi handlu. Niemcom zależało na ukraińskiej stabilności, wspierały jej rozwój jednocześnie obawiając się, że próby wciągnięcia Kijowa w orbitę Zachodu będą miały negatywne konsekwencje dla stosunków niemiecko-rosyjskich. Trudno było doszukiwać się wypowiedzi niemieckich polityków, które mogły skłaniać do postawienia przeciwstawnej tezy. Za tym wnioskiem przemawiał przebieg wizyty Helmuta Kohla w Kijowie zaplanowany na 3-4 IX 1996 r. Był to drugi pobyt niemieckiego kanclerza na Ukrainie od proklamacji niepodległości. Wygłoszone okolicznościowe przemówienie w literaturze przedmiotu oraz komentarzach często wskazywane jest jako przełom we wzajemnych relacjach, a to z uwagi na słowa H. Kohla, odnoszące się do przynależności Ukrainy do świata zachodniego:

Ukraina była, jest i pozostanie integralną częścią Europy, a Niemcy będą wspierać pięcioletni kraj wzmacniając więź w każdym momencie. (...) Europa potrzebuje Ukrainy tak samo, jak Ukraina potrzebuje Europy. (...) Ukraina była i nadal jest częścią kultury europejskiej. Dziś może odgrywać ważną rolę w budowaniu mostów na południu i wschodzie na naszym kontynencie. (...) Wasz duży kraj należy do europejskiej rodziny. Kijów i Lwów to takie same europejskie miasta, co Warszawa, Berlin i Paryż²³.

Kanclerz Niemiec zadbał, aby jego przemówienie miało mocny, jednoznaczny wydźwięk. Część komentatorów politycznych uznała, że Kohl rozpoczął kampanię na rzecz „europeizacji” Ukrainy, oraz że zachęcał, aby – tak jak Polska czy Czechy – Ukraina podjęła starania o włączenie w struktury unijne. Z perspektywy czasu wnioski te były błędne, na co już wówczas wskazywały liczne sygnały. Niemiecki kanclerz *de facto* nie zarysował nowej wizji politycznej współpracy. Za słowami o Ukrainie jako o części „europejskiej rodziny” nie krył się żaden

²² T. Stępniewski, „Do Europy razem z Rosją”: polityka zagraniczna Ukrainy w czasie prezydentury Leonida Kuczmy, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2018, vol. 63, nr 4, s. 186-187.

²³ R. Woronowycz, *Chancellor Kohl reiterates German support for Ukraine during Kyiv visit*, „The Ukrainian Weekly”, 8 IX 1996, <http://www.ukrweekly.com/old/archive/1996/369601.shtml> (14 II 2020).

konkret. Co więcej, nie odniósł się do słów Kuczmy o specjalnych stosunkach między RFN a Ukrainą, co jednoznacznie świadczyło o zbyt daleko idących interpretacjach jego wizyty przez ukraińskich polityków²⁴. Wyraźnie zaznaczył, że rolą Ukrainy jest pozostanie tranzytem między Wschodem a Zachodem, co w praktyce oznaczało, że Kijów nie powinien myśleć o oddalaniu się od Moskwy.

Środowisko kanclerza Kohla przybyłe z nim do Kijowa, oprócz zwyczajnych doradców politycznych i gospodarczych, obejmowało przede wszystkim przedsiębiorców oraz dyrektorów generalnych, oczekujących na podjęcie ważnych dla niemieckiego biznesu rozmów handlowych. Otoczenie kanclerza wskazywało na przygotowanie do prowadzenia rozmów głównie w tym obszarze.

Niemiecki kanclerz stosował uniki w kwestii relacji Ukraina – NATO argumentując, że „obecna gorąca debata na temat przyszłości NATO jest efektem sezonów wyborczych w Rosji i Stanach Zjednoczonych, wszelkie dalsze dyskusje na temat rozszerzenia NATO powinny odbyć się po wyborach w USA”²⁵. Był to wyraźny sygnał, oznaczający niezgodę Niemiec do naruszania *status quo*, zwłaszcza w okresie polskich starań przystąpienia do Sojuszu Północnoatlantyckiego, czemu sprzeciwiała się Moskwa.

Niemcy wobec prób zacieśniania więzi Ukrainy z Zachodem

W pierwszych dniach lutego 1998 r. miała miejsce czterodniowa wizyta prezydenta Niemiec Romana Herzoga na Ukrainie. Dnia 4 II 1998 r. niemiecki polityk przeprosił za śmierć i zniszczenia spowodowane przez wojska niemieckie podczas II wojny światowej, wyraził żal z powodu „barbarzyńskich zbrodni” i powiedział, że cierpi „wraz z ofiarami i ich rodzinami i wstydzi się tego, co zostało zrobione”²⁶.

Prezydent Niemiec złożył podobne przeprosiny w Pradze i Warszawie. Herzog powiedział także, że Ukraina należy do Europy „kulturowo i politycznie”, ale zauważył, że przystąpienie do UE wymagałoby osiągnięcia większego dobrobytu gospodarczego, co jednoznacznie dawało do zrozumienia, iż Niemcy z atencją przypatrują się ukraińskiej gospodarce i to na niej koncentrowane będą ich działania²⁷. Słowa te nie pozostawiały złudzeń, że Ukraina chcąc myśleć o zmianie swojego statusu, powinna rozwijać współpracę handlową z Niemcami, a na wszelkie polityczne przekształcenia jest zdecydowanie za wcześnie.

²⁴ J. Maruśiak, *op.cit.*, s. 246.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *German President Apologizes for Wartime Atrocities*, „The Ukrainian Weekly”, 22 II 1998, <http://www.ukrweekly.com/old/archive/1998/089811.shtml> (15 II 2020).

²⁷ *Ibidem*.

W drugiej połowie lat 90. XX w. rozpoczął się powolny proces zbliżania Ukrainy w stronę Zachodu. Polityka niemiecka Kijowa nabrała bardziej znaczącego charakteru, czego Berlin starał się nie zauważać, głównie przez wzgląd na podtrzymywanie dobrych relacji z Moskwą w przededniu wejścia Polski do NATO.

We wrześniu 1997 r. miał miejsce pierwszy szczyt Unia Europejska – Ukraina, zorganizowany w Kijowie, na którym Leonid Kuczma potwierdził dążenie Ukrainy do stowarzyszenia z UE. Drugi szczyt odbył się w październiku 1998 r. w Wiedniu, gdzie stosunki Ukraina – UE zostały określone jako „partnerstwo strategiczne i wyjątkowe”.

Trzeci szczyt UE – Ukraina odbył się w lipcu 1999 r., w roku wyborów prezydenckich na Ukrainie. UE potwierdziła zamiar ułatwienia przystąpienia Ukrainy do WTO. Rozpoczęto prace nad ustanowieniem strefy wolnego handlu między Ukrainą a UE²⁸.

Przełomowy dla ukraińskiego prozachodniego zwrotu był 2000 r., w którym prezydent USA Bill Clinton podpisał wraz z Leonidem Kuczumą w Kijowie 4 VI wspólne oświadczenie głów państw o strategicznym partnerstwie i pogłębianiu wzajemnej współpracy²⁹.

Dla Niemiec dwojaka rola, jaką zostały zmuszone pełnić po rozpadzie ZSRR, stawała się coraz bardziej trudna i niezręczna. Wymagała zrównoważenia wymagań dotyczących wspierania rozwoju państw byłego bloku wschodniego oraz utrzymywania dobrych stosunków z Rosją. Stanie na straży stabilności politycznej regionu zaczynało być zadaniem bezkompromisowym, które wymagało od Berlina zajęcia określonego stanowiska. Bezpieczne balansowanie między Ukrainą a Rosją stopniowo przestawało być możliwe. W tym kontekście należy podjąć, iż z niemieckiej perspektywy kwestię ukraińską w drugiej połowie lat 90. XX w. i w pierwszych latach XXI w. należało analizować przede wszystkim w kontekście miejsca Rosji i jej znaczenia dla Niemiec.

Nie ulega wątpliwości, że dobre relacje z Moskwą były dla Berlina priorytetowe w porównaniu z byłymi republikami sowieckimi. Przyczyn takiego stanu rzeczy można upatrywać w wielu czynnikach, od ekonomicznych (rynek zbytu), politycznych (byłe supermocarstwo), społecznych (skutki stacjonowania żołnierzy radzieckich w NRD) do związanych z bezpieczeństwem (atomowe mocarstwo). Stosunki niemiecko-rosyjskie cechowały się większymi korzyściami dla obu stron, niż niemiecko-ukraińskie, które pozostawały mniej stabilne, ze względu na

²⁸ Dnia 11 XII 1999 r. Unia przyjęła wspólną strategię wobec Ukrainy, wyznaczając główne cele w dziedzinie wsparcia demokracji i wolnego rynku, umacniania bezpieczeństwa, współpracy politycznej, współpracy w zakresie wymiaru sprawiedliwości, współpracy gospodarczej i kulturowej. Por. *EU-Ukraine Summits: 16 Years of Wheel-Spinning*, <https://ukrainianweek.com/Politics/73494> (16 II 2020); W. Stankiewicz, *Proces integracji Ukrainy z Unią Europejską*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2013, vol. 5, nr 2, s. 28-30.

²⁹ K. Jądraszczyk, *op.cit.*, s. 97.

wewnętrzne uwarunkowania na Ukrainie. Te ostatnie oparte były głównie na niemieckiej pomocy i zaangażowaniu. Pozostawały mniej atrakcyjne pod względem wzrastania roli Niemiec w polityce międzynarodowej, zwłaszcza na linii UE – Moskwa. W tym miejscu godzi się jeszcze podkreślić, że rozdźwięk w zaangażowaniu się niemieckiej polityki w kwestię ukraińską i rosyjską istniał od zawsze, jednakże bezustannie z przewagą i wskazaniem na Rosję. Ukraina, począwszy od traktatu brzeskiego z 1918 r., pozostawała dla Niemiec państwem drugiego wyboru, mającym zastępować Kreml w momentach, w których sytuacja wykluczała zawarcie z nim sojuszu. Nie inaczej było na przełomie XX i XXI w. Na jednej szali widniały niemieckie interesy, z drugiej wiarygodność względem byłych republik sowieckich.

Rosja była ważnym rynkiem dla niemieckiego eksportu. Berlin na początku XXI w. był jednym z największych partnerów handlowych Kremla (obok światowych potęg, np. Chin). Niemiecy przywódcy postrzegali dobre stosunki gospodarcze między oboma krajami jako korzystne politycznie, co doprowadziło do symbiotycznych relacji między polityką oraz biznesem w polityce Niemiec wobec Rosji³⁰. W 2003 r. Rosja pokrywała jedną trzecią zapotrzebowania Niemiec na gaz. Od 2002 r. między Ukrainą, Rosją i Niemcami toczyły się rozmowy na temat powołania międzynarodowego konsorcjum zarządzającego ukraińskimi gazociągami z udziałem niemieckich firm gazowniczych, na co Kijów nie chciał się zgodzić w obawie o utratę kontroli nad swoim terytorium³¹.

Politykę niemiecką odnośnie Ukrainy należało analizować przede wszystkim przez pryzmat zdefiniowanych zależności z administracją rosyjską. Dlatego nie może dziwić fakt, iż Berlin odnosił się do „europeizacji” Ukrainy z dystansem oraz ze wskazaniem na długoterminowość takiego procesu, bez wskazywania konkretnych dat ani liczb. Warto wspomnieć, że odwrotnie niż w perspektywie niemieckiej, dla Ukrainy kraj Goethego od zawsze był podmiotem pierwszego wyboru, pełniąc dla Kijowa rolę dźwigni politycznej. Zorientowani na Zachód ukraińscy działacze inicjowali swoje plany w oparciu o czynnik niemiecki. Owa historyczna praktyka była widoczna również na przełomie XX i XXI w. w momentach wzrastania chęci zacieśniania więzi z Unią Europejską.

W styczniu 2001 r., wybrany na drugą kadencję Leonid Kuczma udał się do Berlina na spotkanie z nowym kanclerzem RFN Gerhardem Schröderem (zaproszonym 27 X 1998 r.). Rewizyta Schrödera miała miejsce w grudniu tego samego roku. Dla ukraińskich władz był to trudny okres, gdyż polityka wewnętrzna była zdominowana przez tzw. aferę taśm Melnyczenki, obarczającą Kucznię zleceniem zabójstwa dziennikarza Georgija Gongadze. „Afera Kuczmy” była przyczyną masowych protestów pod hasłem impeachmentu głowy państwa. W siłę

³⁰ S. Meister, *Reframing Germany's Russia Policy – an opportunity for the EU*, s. 2, https://www.ecfr.eu/page/-/ECFR100_GERMANY_RUSSIA_BRIEF_AW.pdf (16 II 2020).

³¹ E. Mironowicz, *op.cit.*, s. 185.

rosły partie opozycyjne i nowe ruchy społeczne, co przekładało się na niestabilny wizerunek kraju za granicą³².

Schröder, który spędził dzień w Kijowie (pierwotnie wizyta miała być dwudniowa), był pierwszym, ważnym przywódcą Zachodu, który odwiedził Ukrainę w tym roku. Międzynarodowa opinia publiczna pozostawała w szoku po zamachach terrorystycznych z 11 września 2001 r. przeprowadzonych w World Trade Center. Światowa polityka wchodziła w nową erę, redefiniując dotychczasową strategię bezpieczeństwa³³. W programie wizyty była rozmowa z prezydentem Leonidem Kuczumą oraz odwiedziny w przebudowywanej, niemieckiej ambasadzie. Na specjalnej konferencji prasowej kanclerz Schröder stwierdził, że jego rząd będzie nadal silnie wspierać chęć przystąpienia Ukrainy do Unii Europejskiej, ale zanim do tego dojdzie, trzeba liczyć się z długim procesem przemian. Relacje między Berlinem a Kijowem ocenił jako bardzo dobre, ale mające możliwość poprawy. Pytania o prawa człowieka zadawane przez dziennikarzy, w kontekście zabójstwa Georgija Gongadze, traktował ogólnikowo jako wewnętrzne sprawy Ukrainy.

Ukraina i Niemcy uzgodniły również wspólne oświadczenie w sprawie podjęcia środków mających na celu przeszkolenie ukraińskiego personelu administracyjnego w Niemczech i wspólne oświadczenie w sprawie współpracy między organami wymiaru sprawiedliwości obu krajów³⁴. Obaj przywódcy rozmawiali także o stosunkach Ukraina – NATO³⁵.

Pomimo wielu ciepłych słów, relacje z Ukrainą nie poprawiły się. O ich stanie świadczył fragment przemówienia kanclerza, w którym nadmienił, iż mają one „możliwość poprawy”. Chodziło przede wszystkim o przyspieszenie w sprawie spłaty długu, jaki Ukraina zaciągnęła w Niemczech jeszcze w latach zimnej wojny oraz zobowiązała się zwrócić, uznając jako swój prawny obowiązek pomimo likwidacji USRR³⁶.

Zakończenie

Niemieckie elity po 1991 r. wierzyły, że pokój i stabilność w Europie można osiągnąć tylko z Rosją, a nie poprzez przeciwstawianie się jej. Kanclerz Schröder był ogromnym orędownikiem tego poglądu.

³² P. Żukiewicz, *Przywódtwo labilne. Mechanizm powrotu do władzy w świetle teorii przywództwa politycznego*, Warszawa 2012, s. 173-174.

³³ Więcej na temat wydarzeń z 11 IX 2001 r. zob. np.: *Godziny grozy*, „Rzeczpospolita”, 12 IX 2001, s. 2.

³⁴ *Schroeder underscores German support for Ukraine's entry into European Union*, s. 15, http://ukrweekly.com/archive/pdf3/2001/The_Ukrainian_Weekly_2001-50.pdf (16 II 2020).

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ A. Stent, *Ukraine and Germany: Toward a New Partnership?*, „Harvard Ukrainian Studies” 1997, vol. 21, no. 3/4, s. 297.

Silna orientacja jego gabinetu na Moskwę, unikanie podejmowania na forum UE tematów mogących budzić rosyjskie niezadowolenie oraz niezgoda Ukrainy na sprowadzenie swojej roli do pasa tranzytowego, wpływały na narastającą, niemiecką wstrzeźliwość w stosunku do ukraińskiego partnera, który schodził na dalszy plan, nawet w kwestiach polityki gospodarczej. Relacje na linii Berlin – Kijów dodatkowo pogorszyły się w 2003 r. wraz z decyzją prezydenta Kuczmy o przystąpieniu do koalicji państw biorących udział w inwazji na Irak pod przywództwem USA. Korzenie tej koncepcji brały się z chęci przezwyciężenia izolacji międzynarodowej na Zachodzie spowodowanej taśmami Melnyczenki oraz budową dobrych relacji z administracją Geорга W. Busha. Niemcy należały do zdecydowanych przeciwników interwencji zbrojnej w Iraku (analogicznie jak Rosja), upatrując w niej próby narzucenia przez USA swojej hegemonii w organizacjach międzynarodowych³⁷.

Kanclerz w mocnych słowach krytykował wszystkich, którzy popierali USA w wojnie przeciwko Saddamowi Husajnowi. W przemówieniu w czasie kampanii wyborczej do parlamentu krajowego Dolnej Saksonii 1 I 2003 r. Schröder mówił: „Nie liczcie na to, że Niemcy zaaprobuja rezolucję uzasadniającą wojnę; nie liczcie na to!”³⁸.

W konsekwencji Ukraina zraziła do siebie jedno z największych państw UE, które jako jedyne przejawiało ambicję w ewentualnym powzięciu na siebie roli „advokata” Kijowa wśród państw Zachodu. W 2003 r. zaprzestano dwustronnych konsultacji ministrów spraw zagranicznych³⁹. Kwestia Iraku wbiła klin między Stany Zjednoczone a Europę Zachodnią (z pominięciem Wielkiej Brytanii), co stanowiło dogodny pretekst dla administracji Schrödera, aby zacieśniać więzi z Moskwą i tym samym nie podejmować politycznych kroków względem Ukrainy⁴⁰.

³⁷ Więcej na temat rozbieżności odnośnie kwestii Iraku zob. np.: H. Świętek, *Wojna z Irakiem w 2003 r. w polityce Stanów Zjednoczonych Ameryki. Motywy i uwarunkowania*, Warszawa 2014, s. 42-43.

³⁸ I.D. Metzner, *Wojna w Iraku nauczyła mówić Niemcy NIE*, <https://www.dw.com/pl/wojna-w-iraku-nauczyla-mowic-niemcy-nie/a-16684628> (17 II 2020).

³⁹ J. Maruśiak, *op.cit.*, s. 274.

⁴⁰ Ogółem podczas pierwszych dwóch kadencji Władimira Putina, począwszy od 2000 r., niemiecka elita polityczna rozpadła się na dwie osobne grupy, z których każda wysyłała sprzeczne sygnały do Moskwy. Jeden obóz był zbudowany wokół Partii Zielonych (Marie-luise Beck, Werner Schulz), części CDU/CSU i organizacji społeczeństwa obywatelskiego. Ten obóz składał się z głośnych krytyków łamania praw człowieka przez Rosję i *realpolitik* Putina. Drugą grupę stanowiła SPD wraz z przedstawicielami niemieckiego lobby biznesu oraz niektórymi politykami CDU/CSU, np. Philippem Missfelderem. Sympatyzowały z nią również firmy, np. Wintershall Holding, największy importer gazu z Rosji czy Niemiecko-Rosyjska Izba Handlowa. Kiedy Angela Merkel została kanclerzem (22 XI 2005), w koalicji chadecko-liberalnej (2009-2013) „trzeźwy ton” zastąpił „ciepłą sympatię” stosunków niemiecko-rosyjskich, które charakteryzowały Helmuta Kohla i Borysa Jelcyna, a następnie Gerharda Schrödera i Władimira Putina. Podczas kadencji prezydenta Dmitrija Miedwediewa

Dokonana w niniejszym tekście analiza faktów jednoznacznie potwierdza, że Niemcy nie posiadały klarownego, sprecyzowanego i celowego programu politycznego w stosunku do Ukrainy, a wszelkie polityczne działania były wypadkową relacji z Rosją, która stanowiła główny punkt odniesienia dla polityki wschodniej Berlina.

Abstract

Michał Siekierka

German policy towards the proclamation of Ukrainian independence and its aftermath in the last decade of the 20th century

The purpose of the paper is to show the most important dimensions which shaped the German-Ukrainian relations in the year 1991 and the rest of the 90s. Nature of these relationships remained asymmetric. There is no doubt that good relations with Russia were a priority for Germany in the 1990s compared to the former Soviet republics. The reasons for this can be found in many factors: political, economic and historical. The German-Ukrainian relations were strongly determined by the German-Russian relations which were the main point of reference for Berlin's eastern policy.

Keywords: Germany, Ukraine, eastern Germany policy in the 1990s

References

- Bilinsky, Y., *Germany, Western Europe, and Ukraine after World War II*, [in:] *German – Ukrainian Relations in Historical Perspective*, eds. H.J. Torke, J.P. Himka, Toronto 1994.
- EU-Ukraine Summits: 16 Years of Wheel-Spinning*, <https://ukrainianweek.com/Politics/73494>.

(7 V 2008–7 V 2012) A. Merkel odbyła mniej spotkań z ówczesnym premierem Rosji Putinem, aby zasygnalizować swoje poparcie dla nowej, nowoczesnej Rosji Miedwiediewa w stosunku do starej, autorytarnej Rosji Putina. Podczas trwania tej koalicji etykiety „specjalne” lub „partnerstwo strategiczne” zostały porzucone. Rosja nie została wymieniona jako partner strategiczny w umowie koalicyjnej CDU/CSU – FDP, ale jako „ważny partner w pokonywaniu regionalnych i globalnych wyzwań”. S. Meister, *op.cit.*

- Fedorowicz, K., *Polityka Polski wobec Rosji, Ukrainy i Białorusi w latach 1989–2010*, Poznań 2011.
- German President Apologizes for Wartime Atrocities, „The Ukrainian Weekly”, 22 II 1998, <http://www.ukrweekly.com/old/archive/1998/089811.shtml>.
- Gibas-Krzak, D., *Polsko-ukraińskie partnerstwo polityczne – przeszłość, teraźniejszość i przyszłość (1991–2009)*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne” 2009, nr 6. *Godziny grozy*, „Rzeczpospolita”, 12 IX 2001.
- Grodzki, R., *Denukleryzacja byłych republik radzieckich*, „Przegląd Zachodni” 2001, nr 3.
- Jędrzejczak, K., *Strategiczne partnerstwo ukraińsko-polskie. Polska w polityce niepodległej Ukrainy*, Poznań 2010.
- Kamiński, Z. & Kozakiewicz, J., *Stosunki Polsko-Ukraińskie. Raport*, Warszawa 1997.
- Maruśiak, J., *Stosunki Ukrainy z Niemcami*, [in:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, eds. M. Pietraś, T. Kapuśniak, Lublin 2007.
- Mazurek, K., *Polityka zagraniczna Niemiec w okresie 1989–2005. Determinanty zmiany i kontynuacji*, [in:] *Polityka zagraniczna zjednoczonych Niemiec. Kontynuacja czy zmiana*, ed. P. Karolewski, Wrocław 2011.
- Meister, S., *Reframing Germanys Russia Policy – an opportunity for the EU*, https://ecfr.eu/publication/reframing_germanys_russia_policy_an_opportunity_for_the_eu306/.
- Metzner, I.D., *Wojna w Iraku nauczyła mówić Niemcy NIE*, <https://www.dw.com/pl/wojna-w-iraku-nauczyla-mowic-niemcy-nie/a-16684628>.
- Mironowicz, M., *Polityka zagraniczna Ukrainy 1990–2010*, Białystok 2012.
- Offizieller besuch des bundeskanzlers in der ukraine und in bulgarien vom 9. bis 11. juni 1993, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/bulletin/offizieller-besuch-des-bundeskanzlers-in-der-ukraine-und-in-bulgarien-vom-9-bis-11-juni-1993-800486>.
- Schroeder underscores German support for Ukraine’s entry into European Union, http://ukrweekly.com/archive/pdf3/2001/The_Ukrainian_Weekly_2001-50.pdf.
- Stankiewicz, W., *Proces integracji Ukrainy z Unią Europejską*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2013, vol. 5, nr 2.
- Stent, A., *Ukraine and Germany: Toward a New Partnership?*, „Harvard Ukrainian Studies” 1997, vol. 21, no. 3/4.
- Stępniewski, T., „Do Europy razem z Rosją”: polityka zagraniczna Ukrainy w czasie prezydentury Leonida Kuczmy, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2018, vol. 63, nr 4.
- Surmacz, B., *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie*, Lublin 2002.
- Szubart, K., *Intensyfikacja stosunków niemiecko-ukraińskich w okresie od Szczytu Partnerstwa Wschodniego w Wilnie do „rewolucji godności”*, „Wschodnioznawstwo” 2016.

- Świątek, H., *Wojna z Irakiem w 2003 r. w polityce Stanów Zjednoczonych Ameryki. Motywy i uwarunkowania*, Warszawa 2014.
- Tymanowski, J., *Ukraina między Wschodem a Zachodem*, Warszawa 2014.
- Vertragsrechtliche Grundlage der deutsch-ukrainischen Beziehungen*, <http://germany.old.mfa.gov.ua/de/ukraine-de/legal-acts>.
- Woronowycz, R., *Chancellor Kohl reiterates German support for Ukraine during Kyiv visit*, „The Ukrainian Weekly”, 8 IX 1996, <http://www.ukrweekly.com/old/archive/1996/369601.shtml>.
- Żukiewicz, P., *Przywódstwo labilne. Mechanizm powrotu do władzy w świetle teorii przywództwa politycznego*, Warszawa 2012.

Michał Siekierka – dr politologii, starszy inspektor w Oddziałowym Biurze Badań Historycznych Instytutu Pamięi Narodowej we Wrocławiu. ORCID: 0000-0001-5034-8265

Виктор Шадурский

Три десятилетия суверенитета Республики Беларусь (1991–2021): точка невозврата не пройдена¹

Abstrakt

W prezentowanym artykule przedstawiono zarys analizy rozwoju Białorusi po uzyskaniu suwerenności państwowej. Po ostatecznym rozpadzie ZSRR (XII 1991) Białoruś miała możliwość samodzielnego kształtowania swojej polityki wewnętrznej i zagranicznej. Młode państwo, zyskując szybkie międzynarodowe uznanie, zaczęło realizować zasadę trójpodziału władzy, angażować aktywnych obywateli w dyskusję na temat perspektyw rozwoju kraju.

Autor podejmuje próbę wyjaśnienia przyczyn transformacji Białorusi z republiki parlamentarnej w państwo autorytarne. W przedstawionych rozważaniach stwierdza się, że stopniowe wprowadzanie autorytarnych metod rządzenia na początkowym etapie było popierane przez znaczną część społeczeństwa. W warunkach niskiej kultury politycznej w kraju, niepokojące procesy autorytaryzmu uznawane były za czasowe trudności etapu przejściowego od spadku totalitarnego do demokracji. Ustanowienie na Białorusi dyktatury osobistej doprowadziło do stopniowej degradacji wiodących struktur państwowych.

Spośród przyczyn chęci przywrócenia sowieckiego ustroju przez liczną część społeczeństwa białoruskiego wyróżnić należy słabe zaangażowanie Białorusinów w odbudowę państwa narodowego, podziały tożsamościowe, brak strategii jednoczącej społeczeństwo przed współczesnymi wyzwaniami.

W artykule postawiono tezę, że negatywną rolę w rozwoju Białorusi odgrywały rosyjskie elity polityczne, które w rzeczywistości nie uznawały suwerenności państwa białoruskiego, negowały tożsamość Białorusinów, języka białoruskiego, kultury i narracje historyczne. Prosowieckie i prorosyjskie poglądy Łukaszenki zachęcały Kreml do ustanowienia kontroli nad państwem białoruskim. W lutym

¹ Стаття подготовлена в рамках стипендии NAWA (Narodowa Agencja Wymiany Akademickiej, umowa nr BPN/SZN/2021/1/00025/U/00001) на кафедре восточных исследований Вроцлавского университета.

2022 r. Moskwa wykorzystała terytorium Białorusi do inwazji na Ukrainę, kwestionując niepodległość państwa ościennego.

Masowe protesty na Białorusi przeciwko rażącemu fałszowaniu wyborów prezydenckich (VIII 2020) pokazały, że białoruskie społeczeństwo odrzuca autorytarny reżim, a także prowadzoną dotychczas politykę wewnętrzną i zagraniczną. Władza Łukaszenki dążąc do wyjścia z głębokiego kryzysu, położyła główny nacisk na brutalne represje wobec protestujących obywateli. Obecna strategia władz naraża państwo białoruskie na całkowitą utratę suwerenności.

Słowa kluczowe: Republika Białorusi, republika parlamentarna, autorytaryzm, społeczeństwo obywatelskie, polityka zagraniczna, Rosja, Unia Europejska

Создание и основные этапы развития нового белорусского государства

В конце декабря 1991 г. после распада Советского Союза началась история независимого белорусского государства. По прошествии более трех десятилетий существует достаточно противоречивый образ Беларуси. До сих пор многие политики и эксперты выражают неуверенность в том, что белорусский суверенитет уже прошел свою точку невозврата. Они высказывают свои аргументы, что молодое государство еще не продемонстрировало в полной мере потенциал и устремления, чтобы считать суверенитет необратимым².

С середины 1990-х гг. Республику Беларусь характеризовало противоречивое сосуществование, с одной стороны, динамично развивающегося белорусского общества, ориентированного на сотрудничество со всеми странами-соседями, и авторитарного политического режима во главе с Александром Лукашенко, с другой. Это сосуществование неоднократно подвергалось серьезным конфликтам, наиболее отчетливо проявлявшимся во время президентских избирательных кампаний.

Как известно, новое государство начало свой суверенный путь, избрав демократию в качестве основополагающего принципа развития. Благодаря небольшой, но очень активной национально-демократической элите в Беларуси началось формирование демократических институтов, утверждалось реальное разделение ветвей власти, были проведены первые свободные и прозрачные выборы, укреплялись национальные основы в развитии

² А. Класковский, *Хитрая игра на интеграционном поле продолжается* [11 IX 2021], <https://zautra.by/news/klaskovskii-khitraia-igra-na-integracii-nom-pole-prodolzhaetsia> (12 IV 2022).

культуры и образования. Вместе с тем, практика уже первых месяцев существования парламентской республики продемонстрировала серьезную уязвимость демократических институтов и прежде всего недостаточную их поддержку со стороны белорусского населения. Складывавшуюся ситуацию можно отчасти объяснить тем, что в рамках Советского союза в Белорусской ССР сформировались более сильные по сравнению с другими союзными республиками просоветские, пророссийские настроения. Здесь к началу 1990-х гг. процесс национальной консолидации не был завершён, слабее чем в других регионах проявлялось стремление населения к государственному строительству на этнической основе (придание приоритета белорусскому языку и национальной версии истории).

Не способствовала устойчивости нового государства немногочисленность белорусской демократической элиты, призванной мобилизовать общество на реализацию национально-государственных приоритетов. Во главе страны оказалась бюрократическая номенклатура, большая часть представителей которой не ориентировалась на укрепление суверенитета, а как в советский период продолжала рассчитывать на моральную и материальную поддержку России. Поведение государственной бюрократии в целом демонстрировало, что ее деятели мало представляли будущее государства, не имели адекватных ответов на внутренние и внешние вызовы.

Демократические процессы в Беларуси тормозились экономическими трудностями, ставшими неизбежным следствием распада жестко централизованной экономической системы СССР, разрушения установившихся кооперационных связей, закрытия традиционных рынков, поставок сырья, сложившихся в рамках административной экономики. Большая часть населения проявляла нетерпение, ассоциировала проблемы и противоречия переходного периода с демократическими преобразованиями, что усиливало настроения в пользу прихода к власти „сильной руки”, возобновления советских порядков вплоть до восстановления СССР.

В таких условиях летом 1994 г. подавляющее число белорусов (80,34% участвующих в выборах) проголосовало за просоветского и пророссийского деятеля, не имевшего ни сплоченной команды, ни сбалансированной программы развития страны³.

Придя к власти на популистской волне Александр Лукашенко направил свою эн на свертывание демократических преобразований в стране, укрепление личной власти, увеличение и селекцию старого бюрократического аппарата как опоры своего политического режима. В результате проведения референдума (XI 1996), рассчитанного на резкое укрепление президентской

³ М. Осипов, *Первые президентские выборы* [8 X 2022], <http://25.by/1994/elections> (8 X 2022).

власти, в белорусском обществе усилилась политическая поляризация, резко ухудшились отношения Беларуси с ЕС, США и их союзниками⁴.

Несмотря на противодействие политике Александра Лукашенко со стороны демократической оппозиции, негативное отношение западных стран к грубому нарушению свобод и прав человека в стране, властям на протяжении длительного времени удавалось сохранять доверие большей части населения. Было бы неправильным объяснять эту массовую поддержку исключительно циничной пропагандой режима и жестким преследованием инакомыслящих. В пользу режима Лукашенко играли многие внутренние и внешние факторы, прежде всего социально-экономического характера. Так, доставшиеся Беларуси в наследство от СССР относительно развитые промышленность и сельское хозяйство, масштабное экономическое содействие со стороны России (открытие рынков для белорусских промышленных и сельскохозяйственных товаров, поставки по умеренным ценам углеводородного сырья и др.) позволяли официальному Минску поддерживать определенный уровень жизни населения, сохранять некоторые социальные гарантии.

Политической и макроэкономической стабильности в большой мере способствовало сохранение ряда достижений парламентского периода (медленное, но стабильное развитие малого и среднего бизнеса, непрекращающийся импорт современных технологий из экономически развитых стран, значительная международная гуманитарная и техническая помощь и т.д.). До начала пандемии КОВИД-2019 в Беларуси существовал достаточно либеральный порядок выезда граждан Беларуси за рубеж и въезд в страну иностранных граждан. Так, по числу выданных шенгенских виз в 2019 г. Беларусь занимала 6-е место в мире, находясь в рейтинге после таких стран, как Китай, Индия, Россия, Турция и Алжир. По количеству виз на душу населения она уверенно занимала первое место в мире⁵.

Как уже отмечалось выше, в стране сформировался определенный баланс между правящей группировкой и белорусским обществом – так называемый „социальный договор”, в соответствии с которым население не претендовало на активное участие в политической жизни, а государство обеспечивало ему сносный по постсоветским меркам уровень жизни и свободу перемещений⁶.

Серьезным потрясением для установившегося в Беларуси „социально-ориентированного государства” стали декабрьские (2010) президентские

⁴ D.R. Marples, *The Lukashenka Phenomenon. Elections, Propaganda, and the Foundations of Political Authority in Belarus*, Trondheim 2007.

⁵ А. Иванова, *Литва – самая лояльная к белорусам по выдаче шенгенских виз* [19 VII 2019], <https://www.delfi.lt/ru/news/live/litva-samaya-loyalnaya-k-belorusam-po-vydache-shengenskih-viz.d?id=81768917> (9 IV 2022).

⁶ В. Карбалевич, *Александр Лукашенко: Политический портрет*, Москва 2010.

выборы и их последствия. Необоснованное популистское повышение зарплат перед президентскими выборами в декабре 2010 г. привело к тому, что в марте 2011 г. начались проблемы с доступом к иностранной валюте. В итоге белорусский рубль за год обесценился на 189%, а инфляция составила 108%. Эти события вызвали массовые протесты в Беларуси, которые получили название „молчаливых акций”. Широко разрекламированной средней зарплаты по стране в эквиваленте 500 USD не удалось выплатить ни после президентских выборов (XII 2010), ни во все последующие годы⁷.

В 2011 г. у многих белорусских исследователей и оппозиционных деятелей появилась надежда на скорую смену режима, о чем автор писал в статье, изданной в рамках Программы Балтийского университета. Однако, противников режима ждало очередное разочарование, в 2011 г., на помощь авторитарной власти снова пришла финансовая поддержка России⁸.

В ходе дальнейших событий на пользу стабилизации белорусской авторитарии сыграл российско-украинская война, начавшаяся в 2014 г. Она сыграла свою роль в сдерживании протестных настроений в Беларуси, позволил властям заметно укрепить свои внешнеполитические позиции как в отношениях с Россией, так и со странами Запада. Белорусская столица была избрана в качестве переговорной площадки воюющих сторон под эгидой ОБСЕ.

Активные протесты белорусов возобновились в 2017 г. после объявленных правительством противоправных действий в отношении официально нетрудоустроенных граждан (власти пренебрежительно называли их тунеядцами). Своими решениями в отношении этой многочисленной группы населения белорусское руководство продемонстрировало незнание и непонимание настроений, присутствующих в стране, отсутствие эффективного плана по развитию экономики⁹.

Поведение Лукашенко и его правительства в условиях начавшейся пандемии КОВИД-2019 особенно заметно продемонстрировало неспособность государства оперативно и конкретно решать проблемы в интересах граждан, обеспечить открытую и своевременную информацию о ситуации. Недовольство широких слоев населения политикой государства по противодействию пандемии, отсутствие понятных экономических мер, неприкрытый

⁷ А.Н. Тур, *Программа социально-экономического развития Республики Беларусь на 2006-2010 годы и направления ее реализации*, „Вестник Белорусского государственного экономического университета” 2006, № 3, с. 5–10.

⁸ V. Shadurski, *Problems of Democracy Development in the Post-Soviet Space: Cases of Belarus, Ukraine and Russia*, [в:] *Regional Development and the Baltic Sea Region*, ред. Т. Branka, А. Bernaciak, Uppsala 2014, с. 132-143.

⁹ Г. Кот, „*Марш нетунеядцев*”: откуда взялся рост протестов в Белоруссии [15 III 2017], <https://www.bbc.com/russian/other-news-39277515> (8 X 2022).

курс на масштабную фальсификацию выборов привели к массовым выступлениям накануне и после президентских выборов (9 VIII 2021).

Масштабные мирные протесты были подавлены силовыми структурами, что вызвало серьезное возмущение как внутри страны, так и за ее пределами. Отечественные и зарубежные эксперты оценили действия правящей группировки как установление в стране „военно-политической хунты”, ориентированной на жестокие репрессии против любой критики режима, ликвидацию независимых от государственной пропаганды медиа и общественных объединений, окончательное утверждение командно-директивной экономики¹⁰.

На вопросы о перспективах существования в Беларуси реакционного политического режима Лукашенко, который не может предложить стране позитивной программы, трудно дать однозначный ответ. Однако, очевидно, что Беларусь уже не вернется к прежнему состоянию. Этого не хочет белорусское общество, такое возвращение не может обеспечить правящий режим.

Война в Украине, которую 24 II 2022 г. при поддержке режима Лукашенко развязал Кремль, продемонстрировала не только дефицит самостоятельности диктатора, но и реальную угрозу потери независимости Беларуси. Наступление российской армии на украинские земли началось в том числе с территории Беларуси сразу же после масштабных учений, которые проводились на юге страны. Белорусские аэродромы использовались для взлета и посадки российской военной авиации. Из Беларуси велись ракетные обстрелы Украины. Предоставив территорию и широкую материальную и пропагандистскую поддержку диктаторский режим Лукашенко был признан международным сообществом соучастником агрессии, несущим полную международно-правовую ответственность за содеянные преступления. Своим соучастием в войне правящий режим нарушил даже собственные принципы, продекларированные в новой редакции конституции, принятой 27 II 2022 г. Так, в Статье 18 утверждается, что „Республика Беларусь исключает военную агрессию со своей территории в отношении других государств”¹¹.

Чтобы приблизиться к пониманию динамики развития Беларуси после обретения ею государственного суверенитета, следует рассмотреть три, на наш взгляд, основные проблемы. Во-первых, состояние и эволюцию бела-

¹⁰ „Впереди новые посадки”. Мнение экспертов о том, почему Лукашенко недоволен работой силовиков [20 IV 2022], <https://news.zerkalo.io/economics/12977.html?c> (22 IV 2022).

¹¹ Конституция Республики Беларусь (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г., 17 октября 2004 г. и 27 февраля 2022 г.) [27 II 2022], <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/> (7 X 2022).

русского общества на предмет присутствия в нем потенциала для противодействия авторитарной власти. Во-вторых, анатомию бюрократической вертикали, ее ресурсы, возможности, ориентации и т.д. В-третьих, влияние на ситуацию в Беларуси внешнего фактора, прежде всего России.

Белорусы

– разделенная нация без сильной национальной элиты

Активное формирование белорусской нации началось позже чем у ее соседей и других европейских народов. Характерной чертой этого процесса было то, что он проходил и продолжает проходить на цивилизационном разломе между восточно-христианской и западно-христианской цивилизациями.

Показателем противоречивости настроений, присутствующих в белорусском обществе по отношению к суверенитету, стали итоги Всесоюзного референдума о сохранении СССР, который прошел в 9 из 15 союзных республиках (III 1991). Так, на вопрос, вынесенный на референдум: „Считаете ли Вы необходимым сохранение Союза Советских Социалистических Республик как обновлённой федерации равноправных суверенных республик, в которой будут в полной мере гарантироваться права и свободы человека любой национальности?“ положительно ответили 77,85% принявших участие в референдуме советских граждан. В референдуме приняло участие 83,3% имеющих право голоса белорусов, 82,7% из них поддержали существование обновленного СССР. По сравнению с Беларусью, в России эти показатели были ниже: „за“ проголосовали 71,3% (голосовало 75,4% избирателей), в Украине еще ниже – 70,2 %¹².

Серьезным вызовом для белорусской государственности являлось то обстоятельство, что вплоть до сегодняшних дней не создана достаточная национальная элита, способная мобилизовать народные массы на защиту своих интересов. Как показывает история, национальная белорусская элита, призванная выражать и отстаивать интересы своего народа, оставалась малочисленной. По образному сравнению белорусского философа Валентина Акудовича, она представляла собой „огоньки среди темноты“¹³.

Белорусы продолжали оставаться разделенной нацией и в условиях независимого государства. Так, по мнению автора публикации в постсоветской

¹² Проведен Всесоюзный референдум о сохранении СССР [17 III 2022], https://eurasia.expert/proveden-vsesoyuznyy-referendum-o-sokhraneni-sssr/?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com (12 IV 2022).

¹³ В. Акудовіч, *Код адсутнасці (асновы беларускай ментальнасці)*, Мінск 2007.

Беларуси присутствовало как минимум четыре группы национальной идентичности, которые отличались своими подходами в политической, экономической, исторической, культурно-языковой стратегиях. Эти группы не только не были готовы к компромиссу по фундаментальным вопросам существования и развития национального государства, но и проявляли непримиримость по многим существенным позициям. Политический режим, в свою очередь, был заинтересован в сдерживании консолидации нации на основе общих ценностей. „Партия власти” становилась все менее чувствительной к национально-культурным ценностям, ориентировалась на взаимодействие с российскими партнерами, на удовлетворение своих личных интересов¹⁴.

В силу отмеченных причин заметно отличались от соседних народов и паттерны поведения белорусов во время кризисов и конфликтов. Для белорусов, в том числе после обретения суверенитета, было характерно слабое выражение коллективной воли, медленная мобилизация на решение сложных национальных и государственных задач. В обществе доминировала индивидуально-семейная (адаптационная) стратегия преодоления кризисных явлений. Очевидно, что такая модель поведения формировалась на протяжении многовековой истории, ход которой, в том числе кровавые войны и конфликты, убеждали белорусов в том, что они не в силах изменить неблагоприятное развитие ситуации, а могут лишь „спрятаться”, выжить в одиночку. Создавалось впечатление, что у белорусов было недостаточно „побед” общенационального уровня, вернее имевшиеся победы не получили должного закрепления в коллективном сознании.

Разделение белорусского общества, отсутствие единства у его пассионарной части не только устраивали государственно-бюрократический аппарат, но и являлись одной из его задач. Под жестким контролем государства находились создание и деятельность общественных организаций в Беларуси. Известно, что именно общественные организации, свободные объединения граждан являются одним из главных показателей развития социального капитала, способствуют консолидации гражданского общества.

Принятое в стране законодательство в отношении „неправительственных организаций” было призвано не допустить нелояльной политическому режиму деятельности. Так, согласно Закону Республики Беларусь от 4 XI 2013 г. № 71-З „Об общественных объединениях”, предусматривалась сложная процедура государственной регистрации, которая осуществлялась по решению Министерства юстиции или его нижестоящих структур.

¹⁴ В. Шадурский, *Историческая политика в Республике Беларусь: этапы развития и версии интерпретации прошлого*, „Труды факультета международных отношений БГУ” 2014, № 5, с. 9-24.

Регистрация юридического адреса организаций осуществлялась только в нежилых помещениях, за аренду которых предусматривалась высокая по белорусским меркам оплата. Требовалось соблюдение и других правил, которые были затратными в организационном и финансовом плане. За деятельность от имени незарегистрированных организаций было введено уголовное наказание¹⁵.

Несмотря на чинимые препятствия в Беларуси накануне и после обретения суверенитета были созданы сотни общественных организаций, действовавшие в том числе в сфере защиты прав человека, помощи различным уязвимым категориям общества, популяризации национальной культуры и языка. Не имея возможности рассчитывать на достаточную материальную поддержку в самой стране десятки структур неправительственного сектора получали моральную и финансовую поддержку из-за рубежа, прежде всего из США, Германии, Польши, Швеции и других стран-членов Европейского союза.

Таким образом, в силу различных исторических условий белорусы оставались фрагментированной нацией, разделенной на несколько групп. Для населения молодого государства была характерна низкая мобилизация на решение общих национальных задач, требующих от граждан определенного морального выбора и значительных усилий. Причиной и одновременно следствием незавершенности процесса формирования белорусской нации было отсутствие у белорусов достаточной политической элиты, которая была бы способна объединить усилия общества для достижения общей цели. Авторитарное государство не только не стремилось к консолидации общества, но и проводило политику, направленную на снижение политической и социальной активности граждан.

Особенности трансформации и функционирования беларуской государственной модели

„Парад суверенитетов” входящих в СССР 15 союзных республик в конце 1980-х гг. начался в результате политики перестройки и гласности, инициированной новым советским руководством во главе с Михаилом Горбачевым. Этот процесс начала Эстония, которая приняла декларацию о суверенитете 16 XI 1988 г., продолжила Литва (26 V 1989). Верховный Совет БССР 12 созыва принял Декларацию о независимости 27 VII 1990 г. Таким образом, Беларусь стала лишь 10-й республикой, объявившей суверенитет,

¹⁵ Закон Республики Беларусь от 4 ноября 2013 г. № 71-3 „Об общественных объединениях”, <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=v19403254> (12 IV 2022).

она сделала этот шаг после России (12 VI 1990) и Украины (16 VII 1990). Этот день до ноябрьского (24 XI 1996) референдума отмечался как главный государственный праздник – День независимости.

Следует подчеркнуть, что принятие декларации о суверенитете (27 VII 1990) и даже придание ей статуса конституционного закона (25 VIII 1991), принятие Закона о языках в Беларуси (26 I 1990) не означали, что правившая в Беларуси государственно-партийная группировка наметила однозначный курс на создание национального государства. Скорее всего успешные действия оппозиции в Москве и столицах других союзных республик на некоторое время лишили инициативы местную бюрократию и представляющее ее в парламенте „молчаливое (коммунистическое) большинство”, создали у них ощущение неуверенности. Это дало возможность небольшой, но очень активной группе депутатов во главе с Зеноном Позняком, представлявшим Беларуский народный фронт, при поддержке других демократических депутатов, входивших в Демократический клуб, обеспечить принятие упомянутых выше исторических законов. Ситуацию в беларуском парламенте того периода подробно описал депутат Верховного Совета Беларуси XII созыва Сергей Наумчик в своей книге „Девяносто первый”. В частности, он обратил внимание на то, что предложения оппозиции в лице БНФ набирали в Верховном Совете в лучшем случае 90–110 голосов из 360, а обычно всего 50–60¹⁶.

Беларусь, как и другие союзные республики, „подталкивало” к независимости российское руководство во главе с Борисом Ельциным, которое тем самым пыталось убрать с политического пьедестала президента СССР Михаила Горбачева. В своем выступлении в Казани (VIII 1991) Ельцин заявил: „Берите столько суверенитета, сколько можете проглотить”¹⁷.

Окончательное оформление распада СССР произошло на известной встрече лидеров Беларуси, России и Украины в Беловежской пуще в декабре 1991 г. В ходе встречи был подписан Договор о денонсации договора о создании СССР и создании СНГ. Правопреемником СССР, обладающей статусом Постоянного члена Совета Безопасности ООН стала Россия¹⁸.

В период парламентской республики в Беларуси существовало несколько основных центров силы, которые боролись за свое влияние всеми имеющимися средствами, усиливая тем самым влияние внешних сил и разоча-

¹⁶ С. Навумчык, *Дзевяноста першы. (Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе.)*, Радыё Свабодная Эўропа / Радыё Свабода 2013.

¹⁷ Б. Ельцин, „Берите столько суверенитета, сколько сможете проглотить” [6 VIII 2015], <https://yeltsin.ru/news/boris-elcin-berite-stolko-suverineteta-skolko-smozhete-proglotit/> (18 IV 2022).

¹⁸ Соглашение о создании Содружества Независимых Государств (г. Минск, 8 декабря 1991 года), <https://cis.minsk.by/page/176> (5 X 2022).

рование населения. Следствием избрания в июле 1994 г. Лукашенко главой государства стало укрепление бюрократического государства. Все избирательные кампании в Беларуси периода президентства проходили в условиях жесткого административного давления на избирательный процесс с отсутствием прозрачности практически во всех избирательных процедурах. Ни одни выборы, проходившие в Беларуси с ноября 1996 г., не были признаны миссиями БДИПЧ ОБСЕ как демократические и соответствующие взятым страной на себя международным обязательствам. Хотя, как признают многие эксперты, нет оснований отрицать электоральную поддержку Лукашенко вплоть до августа 2020. Очевидно, что объявляемые после всех выборов официальные итоги были сильно сфальсифицированы, в чем неоднократно публично признавался сам Александр Лукашенко, но с большой вероятностью до 2020 г. он являлся их победителем¹⁹.

О личности „последнего диктатора Европы” написаны развернутые биографии, многочисленные научные монографии и статьи на разных языках. Они дают достаточно подробную и объективную характеристику этого авторитарного деятеля. Уровень мышления, ценности Лукашенко уже хорошо понятны специалистам и значительному количеству белорусских граждан. Большую интригу вызывает вопрос о „коллективном Лукашенко”, т.е. о числе и составе его сторонников, исполнителей его приказов и распоряжений. Кто они? В чем состоит их мотивация служить диктаторскому режиму?

Для объяснения функционирования недемократических режимов, являющегося не только и не столько белорусским явлением, можно обратиться к известному исследованию Ханны Арендт „Истоки тоталитаризма”, в которой она обратила внимание на то, что, несмотря на свой явно преступный характер тоталитарное правление опирается на массовую поддержку: „Это вызывает большую тревогу, поэтому неудивительно, что многие ученые, а также государственные деятели нередко отказываются признать этот факт”. Первые, как пишет Арендт ссылаются на магическое воздействие пропаганды и методы промывания мозгов, а вторые просто отрицают данное обстоятельство²⁰.

Важнейшим инструментом режима стала массированная циничная пропаганда, создание всяческих препятствий для распространения объективной информации. Контролируемые государством медиа пытались убедить население, что Беларусь окружена врагами, которые при поддержке „пятой колонны” внутри страны стремятся уничтожить мир и стабильность.

¹⁹ Лукашенко ответил на обвинения в подделке голосов на выборах [11 II 2021], https://lenta.ru/news/2021/02/11/otvet_lukashenko/ (12 IV 2022).

²⁰ Х. Арендт, *Истоки тоталитаризма*, Москва 1996, с. 7.

Одним из опорных конструкций в „промывании мозгов” традиционно был тезис о том, что беларуское государство существует исключительно благодаря диктатору²¹.

В выступлениях Лукашенко, взятых на вооружение пропагандистами, в негативном свете изображался период парламентской республики. В качестве начала истории независимости Беларуси утверждалось избрание президента, ему бесосновательно приписывалась роль создателя государства. Воспоминания Лукашенко о первых годах независимости, его комплексы и страхи объясняют его агрессивное отношение к национальным символам (флаг и герб), которые в парламентский период были государственными. Хотя именно с этими символами были связаны его вступление в президентскую должность и первые месяцы нахождения на высшем посту государства²².

Лукашенко и его окружение с самого начала своего правления опасались реальных общественных оценок своей деятельности, поэтому выступали против объективных социологических исследований. Правящий режим взял их проведение под жесткий контроль, лишив себя тем самым обратной связи с населением. В 2002 г. решением правительства была учреждена специальная комиссия, уполномоченная выдавать лицензию юридическим лицам на проведение социологических исследований. Разрешение было выдано лишь 9 лояльным структурам, которым предписывалось озвучивать нужные власти результаты²³.

Главным орудием в укреплении диктатуры стала созданная в Беларуси властная вертикаль, которая предусматривала назначение руководящих чиновников на основании личной преданности Лукашенко. Особое внимание в деятельности диктатора отдавалось силовому блоку, который оказался по численности состава относительно населения страны на одном из первых мест в мире. Результатом селекции кадров, в том числе в силовых ведомствах, стало то, что и в кризисные моменты они демонстрировали верность своему патрону, активно принимали участие в подавлении протестных действий граждан. Номенклатура Лукашенко превратилась в „эффективную репрессивную машину”, которая одновременно утрачивала

²¹ Соловьев рассказал, что стало бы с Беларусью без Лукашенко [4 II 2022], <https://sputnik.by/20220204/solovev-rasskazal-chto-stalo-by-s-belarusyu-bez-lukashenko-1060057954.html> (8 X 2022).

²² Возмутительное заявление государственных СМИ: независимость Беларуси началась с Лукашенко [23 X 2018], <https://belsat.eu/ru/programs/vozmutitelnoe-zayavlenie-gosudartvennyh-smi-nezavisimost-belarusi-nachalas-s-lukashenko/> (5 X 2022)

²³ Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 31 мая 2002 г. (№ 707) „О Комиссии по опросам общественного мнения при Национальной академии наук Беларуси” [31 V 2002], <https://etalonline.by/document/?regnum=C20200707> (2 IV 2022).

навыки политического и экономического урегулирования нараставших в стране противоречий.

Одной из характерных черт стиля работы Лукашенко с кадрами стало „обесценивание” им своих подчиненных. Это выражалось в публичном унижении высокопоставленных чиновников во время различного рода совещаний, посещений предприятий и организаций, транслируемых по телевидению. Глава государства перед телекамерами постоянно обвинял чиновников в некомпетентности, отсутствии инициативы и других недостатках. В соответствии со сложившейся практикой претензии Лукашенко выслушивались без возражений. Такие методы были перенесены на все уровни, в том числе и в высшие учебные заведения. Так, в Белорусском государственном университете назначенный в сентябре 2017 г. новый ректор (входит в номенклатуру главы государства) инициировал подготовку кодекса поведения, согласно которому было запрещено критично высказываться об университетском руководстве. В частности, в документе, утвержденном в феврале 2019 г., предписывалось, чтобы „каждый, кто представляется сотрудником либо студентом университета, должен помнить, что его мнения, оценки и сообщения могут влиять на имидж и репутацию БГУ, сохранять высокие стандарты которых является безусловным долгом каждого члена университетского коллектива”²⁴. Приведенные факты являются всего лишь примером уничтожения назначенцами Лукашенко остатков академических свобод в высшем образовании страны.

Что касается экономики, то основной упор в управлении ею был сделан на административно-командные методы, унаследованные с некоторыми изменениями из советской практики. Несмотря на определенные усилия управленцев, перенапряжение производительных сил белорусская экономика не только не демонстрировала успехов, но быстрыми темпами деградировала.

Таким образом, в результате первых президентских выборов (VII 1994 г.) в Беларуси начала формироваться авторитарная государственная система, опирающаяся на разрастающийся государственный аппарат, административно-командную экономику, подавление прав и свобод граждан. Эта система, отвергавшая демократические принципы, не имела достаточных внутренних ресурсов для своего существования, она постоянно требовала внешней поддержки.

²⁴ *Этический кодекс Белорусского государственного университета* [4 II 2019], https://bsu.by/upload/Eticheskiy_kodex_BGU.pdf (2 IV 2022).

Россия – главный спонсор и покровитель белорусского авторитаризма

Сотрудничество с Российской Федерацией было объявлено главным внешнеполитическим приоритетом Беларуси практически сразу же после распада СССР. Такой выбор был продиктован целым рядом объективных и субъективных причин. Главная из них заключалась в том, что белорусская экономика почти полностью зависела от российской (источники сырья, рынок сбыта товаров и услуг, импорт комплектующих для окончательной сборки изделий машиностроения и т.д.). Чтобы выйти из этой зависимости, Беларуси были нужны не только внутренняя политическая консолидация, но и существенная внешняя финансовая поддержка, которых она не имела. Следует заметить, что экономическая зависимость Беларуси от России сохраняется до сих пор. Так, в 2020 г. на долю России приходилось 74,4% всего белорусского экспорта сельхозпродукции и продовольствия в денежном выражении (4,3 млрд. USD)²⁵.

Помимо экономических причин существовали и другие обстоятельства, определявшие приоритет российского вектора для Беларуси. Известно, что в условиях СССР назначение всех важнейших кадров в БССР осуществлялось Москвой. Поэтому неудивительно, что большинство руководителей постсоветской Беларуси – выходцев их прежней советской системы – ориентировалось на тесное взаимодействие с Россией.

Традиционно доминировали в Беларуси русский язык и русская культура. БССР, превратившаяся после Второй мировой войны в „сборочный цех” Советского союза, приняла десятки тысяч специалистов из России и других союзных республик, что привело к заметной русификации белорусских городов и прежде всего Минска. К специалистам промышленности, представлявшим „русский мир”, в большом количестве присоединялись отставные советские военные, которые при выходе на пенсию предпочитали выбирать Беларусь в качестве постоянного места жительства²⁶. Свою связующую роль сыграла православная церковь, которая продолжает находиться в прямом подчинении Московской патриархии. Согласно официальной статистике она объединяет 83 % верующих белорусов²⁷.

²⁵ И. Деготькова, *План по экономической интеграции России и Белоруссии. Что важно знать* [10 IX 2021], <https://www.rbc.ru/economics/10/09/2021/613b66699a7947652d409f18> (12 IV 2022).

²⁶ Т. Бон, „Мінскі феномен”. *Гарадское планаванне і ўрбанізацыя ў Савецкім саюзе пасля 1945 г.*, Мінск 2016.

²⁷ *Белорусская православная церковь в конце XX – начале XXI столетий* [11 IX 2021], <http://church.by/> (1 IV 2022).

Уже в 1992 г. глава белорусского правительства Вячеслав Кебич заявил о возможности создания белорусско-российской конфедерации, а осенью 1993 г. предложил создание единой рублевой зоны с Россией и поставил свою подпись под соглашением об объединении денежных систем²⁸.

Александр Лукашенко после избрания на пост президента (1994), осознавая непопулярность идеи „единой рублевой зоны” в обеих странах, отказался от ее реализации, но одновременно заявил о более амбициозных планах интеграции. Уже в январе – феврале 1995 г. был подписан ряд соглашений, направленных на углубление белорусско-российского сотрудничества в торгово-экономической сфере, что привело к отмене таможенного и пограничного контроля на белорусско-российской границе (V 1995)²⁹.

Со стороны России сотрудничество с Беларусью в двустороннем формате не рассматривалось как приоритетное направление внешней политики. Москву интересовала прежде всего сфера безопасности, т.е. сохранение Беларуси в зоне своего постоянного военно-политического влияния. Серьезно различались в отношении двусторонней интеграции и подходы руководителей стран. Борис Ельцин использовал интеграционные декларации для улучшения своего пошатнувшегося имиджа в избирательной президентской кампании, но не считал возможным создание союза равноправных государств³⁰. Лукашенко же рассчитывал на создание единого государства с наднациональными органами и ротацией их руководителей. Ротация лидерства, по мнению Лукашенко и его советников, давала ему хороший шанс возглавить будущее союзное объединение³¹.

Так как имперская Россия не разделяла принцип: одно государство – один голос, отсутствовали схожие позиции по отношению к формам и темпам интеграции у политических элит Беларуси и России. В условиях переходного периода две страны имели серьезные различия в политических системах, моделях экономического развития, многократно отличались по масштабам политического и экономического влияния, размером территории и численностью населения (Россия превышала Беларусь по территории в 80 раз, а по населению в 14). У большинства российских аналитиков правой и правоцентристской ориентации, в отличие от представителей левого толка, доминировало мнение, что лучшим вариантом объединения

²⁸ А.В. Тихомиров, *Внешняя политика Республики Беларусь (1991–2015 гг.)*, Минск 2017, с. 111.

²⁹ *Знешняя палітыка Беларусі: зб. дак. і матэрыялаў*, склад. У.Е. Снапкоўскі [і інш.], Т. 8 (1996–2000 гг.), Мінск 2008, с. 98-100.

³⁰ Б.Н. Ельцин, *Президентский марафон: Размышления, воспоминания, впечатления*, Москва 2000, с. 184-185.

³¹ E. Mironowicz, *Historia Białorusi XX–XXI wieku*, Białystok 2021, с. 230.

с Беларусью было бы ее превращение в еще один субъект Российской Федерации³².

С другой стороны, значительная часть белорусов опасалась объединения с Россией, так как последняя не без серьезных оснований имела образ коррумпированного государства, не способного справиться с преступностью, национальными конфликтами, возрастающими социальным неравенством и безработицей. Негативное отношение к тесной интеграции бюрократии и населения Беларуси усиливало пренебрежительное изображение белорусской действительности, правительства и самих белорусов в российских государственных и неправительственных медиа³³.

Наиболее интенсивной в плане подписания двусторонних соглашений была вторая половина 1990-х гг. Так, 2 IV 1996 г., на встрече президентов Беларуси и России в Кремле был подписан Договор о Сообществе Российской Федерации и Республики Беларусь. Ровно через год в Москве состоялось подписание похожего по содержанию Договора о Союзе Беларуси и России (2 IV 1997 г.). Основополагающим документом, который определил интеграционные действия Беларуси и России на последующие десятилетия, стал заключенный в Москве 8 XII 1999 г. Договор о создании Союзного государства, в основу которого был положен российский вариант объединения. Согласно договора планировалось создание союза двух государств с единым экономическим пространством, единой таможенной территорией, единой валютой, общим бюджетом и согласованной политикой в международных делах, сфере обороны, безопасности. В силу существующих между двумя государствами противоречий декларируемые в двусторонних соглашениях амбициозные цели и задачи выполнялись лишь избирательно. Не соблюдались и намеченные сроки запланированных интеграционных мероприятий. Кремлевское руководство относилось ко всем интеграционным проектам, в том числе с Беларусью, весьма условно и не придавало значения выполнению взятых на себя обязательств, так как они не играли важного значения в проводимой им политике³⁴.

Вместе с тем важно подчеркнуть, что несмотря на некоторое недовольство Лукашенко в целом устраивал Кремль. Российское руководство помогло А. Лукашенко выйти победителем из конституционного кризиса в ноябре 1996 г. Известно, что визит в Минск премьер-министра Виктора Черномырдина, руководителей палат Федерального Собрания Российской

³² P. Usov, *Evolution of the Belarus-Russia Union State: From Integration to Attempts of Incorporation*, „Studia i Analizy Nauk o Polityce” 2020, nr 1, s. 99.

³³ *Проблемы белорусско-российских отношений (по материалам 5-го „круглого стола” ученых России и Беларуси)*, „Белорусский журнал международного права и международных отношений” 2002, № 2, с. 69-78.

³⁴ *Знешняя палітыка Беларусі...*

Федерации способствовал тому, что Верховный Совет Беларуси XIII созыва отказался от процедуры вынесения импичмента президенту страны в обмен на согласие Лукашенко с рекомендательным, а не обязательным характером предстоящего референдума. Однако после достижения компромисса Лукашенко отказался от взятых на себя обязательств, незаконно внес изменения в Конституцию страны и распустил парламент. США, Европейский союз, многие другие демократические страны не признали результаты проводившегося в непрозрачных условиях референдума. Россия же не только признала политические изменения в Беларуси, но и предприняла значительные усилия на международной арене по поддержке авторитарного режима в Беларуси. Российское руководство, по мнению белорусского политика и исследователя Александра Федуты, боялось потерять Лукашенко, как „гаранта собственных интересов”³⁵.

Следует заметить, что наиболее полное выполнение на практике получили договоренности, достигнутые между Москвой и Минском в военно-политической сфере. 19 XII 1997 г. был подписан подробный „Договор о военном сотрудничестве между Республикой Беларусь и Российской Федерацией”, в котором определялись основные направления военного сотрудничества на последующие десятилетия (унификация законодательства в области обороны, создание региональной группировки войск (сил), производство и обслуживание военной техники)³⁶. Уже в апреле 1998 г. была принята Концепция совместной оборонной политики между двумя государствами, что стало еще одним шагом в военном сближении. Согласно договоренностям, на регулярной основе с середины 2000 х гг. стали проводиться совместные учения „Запад” и „Щит Союза” („Щит Отечества” ранее). Первые совместные оперативные учения состоялись в июне 2006 г. на белорусской территории в Брестской области, их задачей была проверка созданной Единой системы ПВО Беларуси и России. Перечисленные решения и действия ставили белорусскую военную политику в тесную зависимость от Кремля. Эта зависимость в самом негативном плане проявилась с началом неспровоцированной атаки России против Украины в феврале 2022 г., когда Беларусь с точки зрения международного права была признана мировым сообществом соучастником агрессии.

После прихода в 2000 г. к власти в Кремле Владимира Путина отношения официального Минска с Россией приобрели новое звучание. В отношениях с Беларусью новый руководитель Кремля предложил опираться прежде всего на „экономический прагматизм”. По его мнению, любой

³⁵ А. Федута, Лукашенко: Политическая биография, Москва 2005.

³⁶ Договор между Российской Федерацией и Республикой Беларусь о военном сотрудничестве от 19 декабря 1997 года, https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=29808 (14 III 2022).

интеграционный проект необходимо рассматривать исключительно с точки зрения практической полезности для России³⁷. Широкий резонанс получило озвученное 13 VI 2002 г. предложение Путина об изменении формата белорусско-российского объединения и фактическом отказе Беларуси от сохранения суверенитета в Союзном государстве³⁸.

Предложения российского руководителя, которые были категорически отвергнуты Минском, открыли новый этап в белорусско-российских отношениях. Белорусский диктатор, стараясь по-прежнему играть роль „главного интегратора”, „защитника западных рубежей России от НАТО” продолжал использовать так называемое „Союзное государство” для экономической подпитки своего авторитарного режима (импорт российских энергоресурсов в нужном объеме и по сниженным ценам, сохранение и расширение рынка соседней страны для своих товаров и услуг) и поддержки его на международной арене. В трактовке официального Минска белорусско-российское сближение рассматривалось как противостояние Западу, как альтернатива европейскому интеграционному процессу³⁹. Для Кремля приоритет в отношении Беларуси, как в целом и всех других партнеров на постсоветском пространстве, по-прежнему состоял в усилении своего военно-политического доминирования в регионе.

Со сменой политического руководства России с определенной регулярностью в двусторонних отношениях стали происходить различные конфликты, которые получали отражение в государственных СМИ и в выступлениях авторитарных руководителей. В первую очередь конфликты касались стоимости и объемов экспортируемых Беларусью углеводородов. Один из первых серьезных кризисов случился в ноябре 2002 г., когда из-за нежелания Минска продать Газпрому акции ОАО „Белтрансгаз”, Россия в 2 раза сократила подачу газа. В феврале 2004 г. „Газпром” предпринял попытку полного отключения на некоторое время подачи газа в Европу через территорию Беларуси. Острый газовый конфликт, кульминацией которого стал несанкционированный отбор белорусами газа из экспортной трубы, вызывал неодобрение как белорусской, так и российской общественности. По выражению Лукашенко, белорусско-российские отношения были „надолго отравлены газом”. От заверений в любви и дружбе белорусский лидер перешел даже на оскорбления, назвав россиян „ползающими” по Беларуси⁴⁰. В итоге стороны вынуждены были пойти на взаимные уступки. Новая „газовая война” произошла в марте 2006 г., когда Россия заявила

³⁷ М. Подоляк, *На задворках большой политики*, „БелГазета”, 29 I 2001.

³⁸ П. Быковский, *Шелуха и каша – пицца интегратора*, „Белорус. Рынок” 2002, № 23, с. 17-24.

³⁹ Е. Mironowicz, *op.cit.*, с. 217.

⁴⁰ Лукашенко отозвал из России посла и заявил, что отношения теперь надолго отравлены газом [19 II 2004], <https://www.kpr.ru/online/news/9298/> (14 IV 2022).

о значительном повышении цен на газ. В 2010 г. Газпром в очередной раз приостановил поставки газа из-за белорусской задолженности по оплате. После погашения долга поставки возобновились. Последний по времени энергетический конфликт произошел в апреле 2019 г., когда в нефтепроводе „Дружба”, проходящий по территории Беларуси, российскими поставщиками было загружено некачественное сырье⁴¹.

Конфликты регулярно происходили и в других сферах. Так, в 2009 г. Россия начала кампанию против экспортируемой из Беларуси молочной продукции, которую удалось приостановить лишь отказом белорусского диктатора подписать важное соглашение в рамках Организации Договора о коллективной безопасности (ОДКБ). В 2013 г. возник громкий конфликт в „Белорусской калийной компании” („БКК”), участники которой – „Беларуськалий” (владел 45% акций) и „Уралкалий” (владел 50% акций) – не смогли договориться об условиях сбыта своей продукции. В результате „Уралкалий” вышел из состава „БКК”⁴².

Несмотря на тесное сотрудничество между белорусскими и российскими дипломатическими ведомствами, осуществляемое на основе двухлетних программ согласованных действий, разногласия имели место и во внешнеполитической сфере. Так, белорусская сторона в 2008 г. отказалась признать независимость Абхазии и Южной Осетии, а в 2014–2015 гг. не поддержала в полном объеме российскую политику относительно Украины и Турции. В феврале 2019 г. дело дошло до дипломатического скандала, вызванного требованием Беларуси отозвать российского посла Михаила Бабича, которого обвинили в „неспособности” отличить независимое государство от российского федерального округа⁴³. Постоянную критику в российских официальных кругах и СМИ вызывали активные контакты диктатора с неудобными Кремлю президентами Грузии (Михаилом Саакашвили) и Украины (Виктором Ющенко, Петром Порошенко) и другими антироссийскими политиками.

В некоторых политических и экспертных кругах Александр Лукашенко даже приобрел образ чуть ли не самого сильного защитника белорусского суверенитета. В этом ключе широкую известность получило мнение проживающего в США профессора Андрея Пионтковского, изложенное в интервью корреспонденту „БелГазета” (декабрь 2005). Эксперт заявил, что

⁴¹ D. Zhdannikov, *Factbox: Russia's Oil and Gas Disputes with Belarus* [31 XII 2019], <https://www.reuters.com/article/us-russia-oil-belarus-factbox-idUSKBN1YZ0XW> (4 X 2022).

⁴² Н. Макушина, *Реплика: Калийная война приносит Беларуси одни потери* [29 IX 2013], <https://www.dw.com/ru/реплика-калийная-война-приносит-беларуси-одни-потери/a-17104504> (8 X 2022).

⁴³ И. Карней, *Посол или заместитель царя? Дипломатический скандал в Минске* [16 III 2019], <https://www.svoboda.org/a/29824041.html> (8 X 2022).

всю предыдущую советскую номенклатуру – людей типа Семена Шарецкого, Мечеслава Гриба, Вячеслава Кебича – Москва уже давно затащила бы в качестве субъектов федерации в состав Российской Федерации. С Лукашенко этого не получится⁴⁴.

Однако в целом зависимость Беларуси от России, в том числе в сфере внешней политики, постоянно нарастала. Изоляция белорусских властей на международной арене, начавшаяся в 1997 г., являлась ожидаемой реакцией объединенного Запада на нарушения прав человека, преследование оппозиции, манипуляции во время выборов и референдумов. Она обрекала официальный Минск исключительно на союз с Россией, а также на поиск партнеров в лице КНР, других стран в Азии, Африке и Латинской Америке.

Несмотря на некоторую специфику действия Лукашенко не являлись уникальными. Авторитарные режимы, как правило, не проявляют заинтересованности в прозрачной и равноправной интеграции, так как это предусматривает установление четких правил, выполнение взятых обязательств, ограничение собственных властных полномочий и т.д. Каждая правящая группировка надеялась получить от игры в объединение больше преимуществ, чем хотела отдать взамен.

Отмеченными выше характеристиками „интеграторов” объясняется плохо прогнозируемый процесс, который характеризовался принятием множества деклараций и одновременно дефицитом заметных для общества значимых результатов. В основном в мероприятиях интеграционных объединений принимали участие представители центральных органов власти, депутаты, пропагандисты и др. Авторы провластного аналитического доклада „Союзное государство Беларуси и России: результаты для граждан и перспективы” (2021) выразили свою обеспокоенность данными Института социологии Национальной академии наук Беларуси, которые свидетельствовали не только о слабой узнаваемости Союзного государства в молодежной среде, но и о наличии других, скорее альтернативных символических ориентиров. Так, из доклада следовало, что создание Великого княжества Литовского (19,1%) представлялось молодежи до 30 лет более важным событием, чем создание Союзного государства (12,8%) и БССР (8,4%)⁴⁵.

Кремль безоговорочно поддержал Лукашенко в период протестов 2020 г. При этом Путин и его подчиненные исходили из логики, что при любом другом руководстве страны существует большая вероятность „ухода” Беларуси на Запад. Для того, чтобы заручиться благосклонностью Кремля режим исключил из новой редакции конституции, одобренной на так

⁴⁴ А. Пионтковский, „Ваш батька родился под счастливой звездой”, „БелГазета”, 26 XII 2005, с. 9.

⁴⁵ А.А. Громыко [і інш.], *Союзное государство Беларуси и России: результаты для граждан и перспективы*, Москва 2021.

называемом всенародном референдуме 27 II 2022 г., декларируемые ранее положения о многовекторной политике, стремлении Беларуси к созданию безъядерного пространства и нейтральному статусу⁴⁶.

Деградировавший правящий режим в Беларуси после событий лета и осени 2020 г. попал в практически полную зависимость от политики Москвы. В сложившихся условиях он вынужден был безоговорочно поддерживать военную агрессию России против Украины. Это произошло вопреки многочисленным заверениям Лукашенко, что с территории Беларуси никто и никогда не совершит нападение⁴⁷.

Особенно унизительно поддержка белорусским режимом российской агрессии выглядела с учетом того обстоятельства, что на протяжении всей своей истории российские правители и элиты не хотели видеть Беларусь независимой, вне своих границ и своего контроля. Кремль был готов разрешить Беларуси, как и Украине, лишь право на некоторые формальные государственные атрибуты (флаг и герб, наличие „парламента”, символическое присутствие национального языка и т.д.). Лукашенко во главе молодого государства, несмотря на свой статус „enfant terrible”, был удобен для Москвы прежде всего своей „антизападностью” и „антидемократичностью”. В качестве „награды” в самые кризисные моменты он мог рассчитывать на необходимую поддержку российских правителей.

В отличие от отношений с Россией взаимодействие Беларуси с другими странами-соседями (Латвией, Литвой, Польшей и Украиной) способствовало укреплению ее политической независимости, экономического потенциала и культурной идентичности. Запад выступал в качестве источника инвестиций и технологий, а также как премиальный рынок для нефтепродуктов. Эта тема заслуживает отдельного, более глубокого рассмотрения.

Политический кризис 2020 г. в Беларуси и его последствия для государства и гражданского общества

События лета – осени 2020 г. стали, на наш взгляд, водоразделом в современной истории Беларуси, они ознаменовали изменение отношений в системе „государство – общество”. Протесты 2020 г. отчетливо продемонстрировали, что белорусское общество в своем большинстве не готово дальше поддерживать авторитарное государство, которое не только не обеспечивало

⁴⁶ Конституция Республики Беларусь...

⁴⁷ „Никогда с территории Беларуси в Украину не придут россияне”. Полный текст интервью Лукашенко Гордону [6 VIII 2020], <https://gordonua.com/publications/nikogda-s-territorii-belarusi-v-ukrainu-ne-privut-rossijane-polnyj-tekst-intervju-lukashenko-gordonu-1512658.html> (27 I 2022).

своим гражданам законные права и свободы, но и оказалось не в состоянии решить даже базовые насущные задачи (противостояние пандемии, сохранение доходов населения, создание новых рабочих мест в регионах и др.). Своим протестным голосованием на президентских выборах (9 VIII 2020 г.), активным участием в предвыборных акциях и в массовых маршах после выборов беларусы дали четкий сигнал политическому режиму, что не хотят жить по-прежнему и настоятельно требуют перемен.

Протесты оказали серьезное влияние не только на общественное настроение, но и укрепили и расширили гражданское общество и национальную элиту. В беларуском и международном информационном поле появились сотни, тысячи беларусов, которые в жестких условиях тюремного заключения демонстрировали достоинство, решимость защищать права и свободы человека, национально-демократические ценности. Это обстоятельство предоставило убедительные основания говорить о том, что беларуская нация получила сильный импульс для своего возрождения, обрела множество новых героев. Так, по информации запрещенной режимом правозащитной организации „Весна” незаконному тюремному заключению подвергнуты несколько тысяч заключенных, 1350 их которых правозащитники признали политзаключенными⁴⁸.

„Зачистка” протестного поля силовыми структурами продемонстрировала неспособность правящей группировки управлять страной даже прежними политическими и экономическими мерами, показала практически полное отсутствие у власти положительной повестки дня. Так, популярному блогеру Эдуарду Пальчису, который находится в заключении с 27 IX 2020 г. и обвиняется в организации массовых беспорядков удалось дать короткое интервью изданию „Наша нива”, где он отметил, что

(...) до 2020 года у беларусов было много наивного и детского в политическом смысле. Если бы все было быстро и просто, народ не сделал бы тех важных выводов, которые, я надеюсь, сделал сейчас. Все настоящее и ценное дается через испытания. Поэтому мы переживаем уникальное, хотя и непростое время. Его нужно использовать для осознания главного и хорошего, в будущем и прошлом⁴⁹.

Ярким проявлением гражданских инициатив, воспринятых властью как опасный вызов, стали стихийные объединения беларусов по месту жи-

⁴⁸ *Ситуация с правами человека в Беларуси. Сентябрь 2022* [4 X 2022], <https://spring96.org/ru/news/109294> (8 X 2020).

⁴⁹ „Не разумею, хто такі Васкрасенскі і чаму ён мне піша”. Блогер Эдуард Пальчыс даў інтэрв’ю з-за кратаў [2 IX 2021], <https://d1r6jbpshm04er.cloudfront.net/?c=ar&i=277339> (12 IV 2022).

тельства. В жилых кварталах Минска, других городах и населенных пунктах страны летом 2020 г. стали возникать неформальные гражданские объединения, которые создавали локальные чаты в Интернете, проводили культурные мероприятия в своих дворах (экскурсии, концерты, благотворительные выставки и т.д.). Осенью 2020 г. в Минске действовало уже около 670 чатов районов и кварталов столицы⁵⁰.

Государственные структуры отреагировали на эту стихийную активность людей по месту жительства арестами и уголовными преследованиями наиболее активных участников „дворовых” чатов и инициатив, многие из которых были объявлены судами „экстремистскими”. Авторитарная бюрократическая машина сделала упор на усиление жестоких репрессий, воинствующую пропаганду, культивирование у населения постоянного страха. Принятые Александром Лукашенко жестокие меры дали кратковременный эффект: в Беларуси не стало крупных манифестаций, была практически ликвидирована активность дворовых объединений. Однако противоречия никуда не исчезли, недовольство общества трансформировалось в другие формы.

Помимо внутренних репрессий белорусские власти пошли на резкое обострение отношений со странами Запада и их союзниками. Принудительная посадка в V 2021 г. самолета авиакомпании „Ryanair”, инициирование летом и осенью 2021 г. нелегальной миграции в Литву, Латвию и Польшу через территорию Беларуси вызвали жесткую реакцию со стороны международного сообщества, прежде всего выше названных стран. Против политического режима были введены серьезные политические и экономические санкции.

Почему избирательная кампания 2020 г. вызвала гораздо более мощные протесты нежели предыдущие выборы, которые также не отличались честностью и прозрачностью? Одним из главных объяснений является тот факт, что за годы авторитарного правления значительно изменилось белорусское общество – в политическую жизнь страны вступили новые поколения белорусов, сформировавшиеся уже в суверенной стране. Многие из них имели возможность путешествовать по миру, освоили современные профессии. Учеба и начало трудовой карьеры новых поколений были связаны с быстрым развитием информационно-компьютерных технологий, которые имели планетарное измерение, мало зависели от установок белорусских властей.

⁵⁰ „Теперь белорусы стали гораздо больше себе нравиться”. Вы не задумывались, почему мы так сильно изменились за полгода? [11 IX 2021], <https://citydog.by/long/pandemija-salidarnasc/> (12 III 2022).

Важной характеристикой протестов в Беларуси стал ее мирный характер. Одним из символов массовых мирных протестов стала уборка активистами мусора после проведения демонстраций. Многие зарубежные медиа отмечали, что, для того, чтобы встать на скамейку во время манифестаций, демонстранты снимали обувь. Хотя критики мирного характера белорусских протестов утверждали, что смены режима можно было добиться лишь силовыми методами, объединение граждан под мирными лозунгами против диктатуры стало важным этапом в формировании белорусской нации⁵¹.

Еще одной отличительной чертой белорусского протестного движения стало его высокая самоорганизация. В условиях отсутствия опытного и признанного руководящего центра координацию массовых мероприятий после ареста и вытеснения из страны наиболее известных участников президентской компании и членов их команд (Виктора Бабарико, Марии Колесниковой, Светланы Тихановской, Павла Латушка и других) взяли на себя Телеграмм-каналы (ТК) и прежде всего „Nexta” и „Nexta-live”. Последний канал побил рекорд по количеству подписчиков. С 9 по 16 VIII 2020 г. Телеграм-канал Nexta Live увеличил свою аудиторию с 427 тыс. человек до 2 млн 165 тыс. человек, тем самым став одним из самых популярных телеграмм-каналов в мире. Он продолжает оставаться наиболее популярным источником информации о Беларуси и для белорусов и в настоящее время⁵².

После лета 2020 г. начала быстро складываться более четкая система управления сопротивления нелегитимному авторитарному режиму. В условиях невозможности открытой деятельности внутри Беларуси представители „альтернативной власти” начали вести активную работу из-за рубежа. Особенно заметной стала деятельность белорусского лидера Светланы Тихановской, которая в течение прошедшего периода провела встречи со многими лидерами государств, влиятельными государственными деятелями и политиками десятков стран, которые были направлены на то, чтобы противодействовать диктаторскому режиму и поддержка Демократической Беларуси оставались в мировой повестке дня. 9 VIII 2022 г. Светлана Тихановская создала под своим руководством Объединённый переходный кабинет, призванный стать временным исполнительным органом Беларуси⁵³.

Апофеозом деградации правящего авторитарного режима Беларуси, как уже отмечалось выше, стало его соучастие в войне против Украины, ракетных обстрелах городов и сел соседней страны. Своими преступлениями

⁵¹ Б. Александровская, *Полгода протестов в Беларуси: победа или поражение?* [9 II 2021], <https://www.dw.com/ru/polgod-a-protestov-v-belarusi-pobeda-ili-porazhenie-protivnikov-lukashenko/a-56496743> (8 X 2022).

⁵² *Статистика канала NEXTA Live. Telegram Analytics* [11 IX 2021], <http://by.tgstat.com> (12 IV 2022).

⁵³ *Объединённый переходный кабинет* [8 X 2022], <https://tsikhanouskaya.org/ru/> (8 X 2022).

диктатор создал серьезную угрозу суверенитету Беларуси, окончательно превратив ее в марионеточное государство России.

Таким образом, политический кризис 2020 г., отмеченный массовыми протестами и последовавшими за ними жестокими репрессиями со стороны политического режима, ознаменовал наступление в Беларуси нового исторического этапа. Главными характеристиками которого являются быстрое развитие гражданского общества и деградация государственной модели, установившейся после избрания Александра Лукашенко на президентский пост. Чем может завершиться этот серьезный кризис? С большой вероятностью ответы на эти и другие вопросы будут даны в ближайшей перспективе. Они во многом зависят от времени победы Украины над российскими агрессорами.

Abstract

Victor Shadurski

Three decades of sovereignty of the Republic of Belarus (1991–2021): the point of no return not passed

The presented publication provides a brief analysis of the development of Belarus after the gaining of state sovereignty. After the final collapse of the USSR (XII 1991), Belarus had the opportunity to independently shape its domestic and foreign policy. The young state, having received rapid international recognition, began to put into practice the division of branches of government, to involve active citizens in a discussion about the prospects for the the country.

The author tries to find out the reasons for the transformation of Belarus from a parliamentary republic to an authoritarian state that began after the first presidential elections (VII 1994). It is argued that this transition at the initial stage enjoyed the support of the majority of the population, who, in conditions of low political culture, associated the socio-economic difficulties of the transition stage with democratic transformations. The establishment of a personal dictatorship in Belarus has led to the gradual degradation of the main state structures.

The researcher sees the main reason for the desire of many Belarusians to return to the Soviet order in the incompleteness of the Belarusian nation-building, in the split of society into several identity groups, in the absence of a collective strategy for finding answers to the challenges of the time.

The article emphasizes the thesis that the Russian leadership played a negative role in the development of Belarus, which in practice did not recognize the independence of the post-Soviet state, denied the uniqueness of the Belarusian

language, culture and historical narratives. Lukashenko's pro-Soviet and pro-Russian views were supported by the Kremlin, which, under the guise of various support, sought to establish control over the Belarusian regime. In February 2022, Moscow used the territory of Belarus to invade Ukraine, greatly questioning the sovereignty of the neighboring country.

Mass protests in Belarus against the gross falsification of the presidential elections (VIII 2020) demonstrated that the Belarusian society rejects the authoritarian regime, its domestic and foreign policy. The regime, in its actions to get out of the deep crisis, placed the main emphasis on brutal repression against dissent. This makes the future of the Belarusian state poorly predictable, makes it dependent on many internal and external circumstances.

Keywords: Republic of Belarus, parliamentary republic, authoritarianism, civil society, foreign policy, Russia, European Union

References

- Akudovič, V., *Kod adsutnasci (asnovy bielaruskaj mientaĭnasci)*, Minsk 2007.
- Aleksandrovskaya, B., *Polgoda protestov v Belarusi: pobeda ili porazheniye?* [9 II 2021], <https://www.dw.com/ru/polgoda-protestov-v-belarusi-pobeda-ili-porazhenie-protivnikov-lukashenko/a-56496743>.
- Arendt, K., *Istoki totalitarizma*, Moskva 1996.
- Belorusskaya pravoslavnaya tserkov' v kontse XX – nachale XXI stoletiy* [11 IX 2021], <http://church.by/>.
- Bon, T., *Haradskoje planavannie. Minski fienomien i ūrbanizacyja ū Savieckim sajuzie paslia 1945 h.*, Minsk 2016.
- Bykovskiy, P., *Shelukha i kasha – pishcha integratora*, „Belorus. Rynok” 2002, № 23.
- Degoťkova, I., *Plan po ekonomicheskoy integratsii Rossii i Belorussii. Chto vazhno znat'* [10 IX 2021], <https://www.rbc.ru/economics/10/09/2021/613b66699a7947652d409f18>.
- Dogovor mezhdru Rossiyskoy Federatsiyey i Respublikoy Belarus' o voyennom so-trudnichestve ot 19 dekabrya 1997 goda, https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=29808.
- Eticheskiy kodeks Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta [4 II 2019], https://bsu.by/upload/Eticheskiy_kodex_BGU.pdf.
- Feduta, A., *Lukashenko: Politicheskaya biografiya*, Moskva 2005.
- Gromyko, A.A., Rachmanow, S.K., Gigin, V.F., Kuźmina, E.M., Lashuk, I.V., Le-sheniuk, O.N., Makovskaya, D.V., Mezhevich, N.M., Mikhaleva, T.N., Nikiti-na, Y.A., Rusakovich, A.V., Sadovskaya, T.V., Sutyryn, V.V., Fomin-Nilov, D.V.,

- Entin, M.L., *Soyuznoye gosudarstvo Belarusi i Rossii: rezul'taty dlya grazhdan i perspektivy*, Moskva 2021.
- Ivanova, A., *Litva – samaya loyāl'naya k belorusam po vydache shengenskikh viz* [19 VII 2019], <https://www.delfi.lt/ru/news/live/litva-samaya-loyalnaya-k-belorusam-po-vidache-shengenskikh-viz.d?id=81768917>.
- Karbalevich, V., *Aleksandr Lukashenko: Politicheskiy portret*, Moskva 2010.
- Karney, I., *Posol ili zamestitel' tsarya? Diplomaticheskii skandal v Minske* [16 III 2019], <https://www.svoboda.org/a/29824041.html>.
- Klaskovskiy, A., *Khitraya igra na integratsionnom pole prodolzhayetsya* [11 IX 2021], <https://zautra.by/news/klaskovskii-khitraia-igra-na-integratsionnom-pole-prodolzhaetsia>.
- Konstitutsiya Respubliki Belarus' (s izmeneniyami i dopolneniyami, prinyatyami na respublikanskikh referendumakh 24 noyabrya 1996 g., 17 oktyabrya 2004 g. i 27 fevralya 2022 g.), <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>.
- Kot, G., „Marsh netuneyadtsev”: otkuda vzyalsya rost protestov v Belorussii [15 III 2017], <https://www.bbc.com/russian/other-news-39277515>.
- Lukashenko otozval iz Rossii posla i zayavil, chto otnosheniya teper' nadolgo otravleny gazom [19 II 2004], <https://www.kp.ru/online/news/9298/>.
- Lukashenko otvetil na obvineniya v poddelke golosov na vyborah [11 II 2021], https://lenta.ru/news/2021/02/11/otvet_lukashenko/.
- Makushina, N., *Replika: Kaliynaya voyna prinosit Belarusi odni poteri* [29 IX 2013], <https://www.dw.com/ru/реплика-калийная-война-приносит-беларуси-одни-потери/a-17104504>.
- Marples, D.R. *The Lukashenka Phenomenon. Elections, Propaganda, and the Foundations of Political Authority in Belarus*, Trondheim 2007.
- Mironowicz, E., *Historia Białorusi XX–XXI wieku*, Białystok 2021.
- Navumčyk, S., *Dzievianosta pieršy. Biblijateka Svobody. XXI stahodździe*, Radyjo Svobodnaja Eüropa / Radyjo Svoboda 2013.
- „Nie razumieju, chto taki Vaskrasienski i čamu jon mnie piša”. Blohier Eduard Paľčys daŭ intervju z-za krataŭ [2 IX 2021], <https://d1r6jbpsh04er.cloudfront.net/?c=ar&i=277339>.
- „Nikogda s territorii Belarusi v Ukrainu ne pridut rossiyane”. Polnyy tekst interv'yu Lukashenko Gordonu [6 VIII 2020], <https://gordonua.com/publications/nikogda-s-territorii-belarusi-v-ukrainu-ne-pridut-rossijane-polnyj-tekst-intervju-lukashenko-gordonu-1512658.html>.
- Ob'yedinonnyy perekhodnyy kabinet [8 X 2022], <https://tsikhanouskaya.org/ru/> (8 X 2022).
- Osipov, M., *Pervyye prezidentskiye vybory* [8 X 2022], <http://25.by/1994/elections>.
- Piontkovskiy, A., „Vash bat'ka rodilsya pod schastlivoy zvezдой”, „BelGazeta”, 26 XII 2005.

- Podolyak, M., *Na zadvorkakh bol'shoy politiki*, „BelGazeta”, 29 I 2001.
- Postanovleniye Soveta Ministrov Respubliki Belarus' ot 31 maya 2002 g. (№ 707) „O Komissii po oprosam obshchestvennogo mneniya pri Natsional'noy akademii nauk Belarusi” [31 V 2002], <https://etalonline.by/document/?regnum=C20200707>.
- Problemy belorussko-rossiyskikh otnosheniy (po materialam 5-go „kruglogo stola” uchenykh Rossii i Belarusi)*, „Belorusskiy zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnykh otnosheniy” 2002, № 2.
- Proveden Vsesoyuznyy referendum o sokhranении SSSR* [17 III 2022], https://eurasia.expert/proveden-vsesoyuznyy-referendum-o-sokhranении-sssr/?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com.
- Situatsiya s pravami cheloveka v Belarusi. Sentyabr' 2022* [4 X 2022], <https://spring96.org/ru/news/109294>.
- Soglasheniye o sozdanii Sodruzhestva Nezavisimykh Gosudarstv (g. Minsk, 8 dekabrya 1991 goda)*, <https://cis.minsk.by/page/176>.
- Solov'yev rasskazal, chto stalo by s Belarus'yu bez Lukashenko* [4 II 2022], <https://sputnik.by/20220204/solovev-rasskazal-chto-stalo-by-s-belarusyu-bez-lukashenko-1060057954.html>.
- Shadurski, V., *Problems of Democracy Development in the Post-Soviet Space: Cases of Belarus, Ukraine and Russia*, [in:] *Regional Development and the Baltic Sea Region*, eds. T. Branka, A. Bernaciak, Uppsala 2014.
- Shadurskiy, V., *Istoricheskaya politika v Respublike Belarus': etapy razvitiya i versii interpretatsii proshlogo*, „Trudy fakul'teta mezhdunarodnykh otnosheniy BGU” 2014, № 5.
- Statistika kanala NEXTA Live*. Telegram Analytics [11 IX 2021], <http://by.tgstat.com>.
- „Teper' belorusy stali gorazdo bol'she sebe nravit'sya”. *Vy ne zadumyvalis', pochemu my tak sil'no izmenilis' za polgoda?* [11 IX 2021], <https://citydog.by/long/pandemija-salidarnasc/>.
- Tikhomirov, A.V., *Vneshnyaya politika Respubliki Belarus' (1991–2015 gg.)*, Minsk 2017.
- Tur, A.N., *Programma sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya Respubliki Belarus' na 2006–2010 gody i napravleniya yeye realizatsii*, „Vestnik Belorusskogo gosudarstvennogo ekonomicheskogo universiteta” 2006, № 3.
- Usov, P., *Evolution of the Belarus-Russia Union State: From Integration to Attempts of Incorporation*, „Studia i Analizy Nauk o Polityce” 2020, nr 1.
- Vozmutitel'noye zayavleniye gosudarstvennykh SMI: nezavisimost' Belarusi nachalas' s Lukashenko* [23 X 2018], <https://belsat.eu/ru/programs/vozmutilelnoe-zayavlenie-gosudarstvennyh-smi-nezavisimost-belarusi-nachalas-s-lukashenko/>.
- „Vpered i novyye posadki”. *Mneniye ekspertov o tom, pochemu Lukashenko nedovolen rabotoy silovikov* [20 IV 2022], <https://news.zerkalo.io/economics/12977.html#c>.

Yel'tsin, B.N., „*Berite stol'ko suvereniteta, skol'ko smozhete proglotit.*” [6 VIII 2015], <https://yeltsin.ru/news/boris-elcin-berite-stolko-suverineteta-skolko-smozhete-proglotit/>.

Yel'tsin, B.N., *Prezidentskiy marafon: Razmyshleniya, vospominaniya, vpechatleniya*, Moskva 2000.

Zakon Respubliki Belarus' ot 4 noyabrya 2013 g. № 71-Z „Ob obshchestvennykh ob'yedineniyakh”, <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=v19403254> (12 IV 2022).

Zhdannikov, D., *Factbox: Russia's Oil and Gas Disputes with Belarus* [31 XII 2019], <https://www.reuters.com/article/us-russia-oil-belarus-factbox-idUSKBN1Y-Z0XW>.

Zniešniaja polityka Bielarusi: zb. dak. i materyjalaŭ, sklad. U.J. Snapkoŭski [i inš.], T. 8 (1996–2000 hh.), Minsk 2008.

Victor Shadurski – dr hab. historii, profesor w Zakładzie Badań Wschodnich w Instytucie Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego. ORCID: 0000-0001-8598-2493

Marcin Koczan, Abdulmelik Alkan

Bezpieczeństwo energetyczne a transformacja sektora elektroenergetycznego w Polsce (na przykładzie wybranych podsektorów)

Abstrakt

Punktem wyjścia artykułu są rozważania teoretyczne nad zakresem znaczenia pojęcia bezpieczeństwo energetyczne, transformacja energetyczna i sektor elektroenergetyczny. Autorzy opisują główne cele polityki klimatyczno-energetycznej Unii Europejskiej, jako główny czynnik wpływający na politykę energetyczną Polski. Artykuł definiuje także cele horyzontalne transformacji energetycznej opisane w dokumencie strategicznym *Polityka energetyczna Polski do roku 2040*.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo energetyczne, transformacja energetyczna, sektor elektroenergetyczny

Wstęp

Główny cel polityki klimatyczno-energetycznej Unii Europejskiej w najbliższych dekadach to istotna redukcja udziału paliw kopalnych w miksie energetycznym. Ma to doprowadzić do zbudowania gospodarki nisko i zero emisyjnej, maksymalnego zredukowania zużycia paliw kopalnych i osiągnięcia neutralności klimatycznej UE do 2050 r. Proces transformacji energetycznej¹, czyli odchodzenia od paliw kopalnych i technologii na nich opartych do zeroemisyjnych źródeł wytwórczych, pociąga za sobą daleko idące wyzwania dla sektora elektroenergetycznego w Polsce. Jest on bowiem oparty przede wszystkim na paliwach kopalnych. W 2021 r. ponad 80% wytworzonej w Polsce energii elektrycznej pochodziło ze spalania węgla brunatnego, kamiennego i gazu ziemnego. Transformacja sektora

¹ Użyte w niniejszym tekście pojęcie transformacji energetycznej odnosi się wyłącznie do sektora elektroenergetycznego w jego części odnoszącej się do podsektora wytwarzania energii elektrycznej.

wytwarzania energii elektrycznej będzie procesem długotrwałym i niezwykle kosztownym. Sposób jej przeprowadzenia i sfinansowania pociąga za sobą pewne zagrożenia dla bezpieczeństwa energetycznego Polski.

Bezpieczeństwo energetyczne – zarys zagadnienia

Bezpieczeństwo energetyczne to pojęcie wieloaspektowe i musi być traktowane jako element większej całości. Trudno jest je bowiem analizować w oderwaniu od np. bezpieczeństwa ekonomicznego, międzynarodowego czy ekologicznego państwa. Od rewolucji przemysłowej radykalnie rosło globalne zapotrzebowanie na energię. Współcześnie trudno wyobrazić sobie jakkolwiek sprawnie funkcjonujący obszar aktywności człowieka bez stałych dostaw energii.

Zapewnienie dostępności energii to jedno z podstawowych oczekiwań, jakie mają obywatele wobec państwa, a troska o redukcję zjawiska ubóstwa energetycznego jest równie ważna, co likwidowanie zjawiska ubóstwa ekonomicznego, wykluczenia technologicznego czy komunikacyjnego. Zapewnienie dostępu do energii czy nośników energii jest kluczowym zadaniem każdego państwa. Obok zaspokojenia podstawowych potrzeb bytowych, wpływa to w sposób bezpośredni na efektywność i konkurencyjność gospodarki. Z uwagi na konieczność sprwadzania surowców służących do wytworzenia energii bezpieczeństwo energetyczne należy rozpatrywać jako element bezpieczeństwa narodowego – wewnętrznego i międzynarodowego – zewnętrznego. Z uwagi na występowanie globalnych rynków ropy i gazu, czynniki negatywnie wpływające na cenę surowców, występujące w odległym regionie świata (np. katastrofy naturalne, konflikty zbrojne bądź groźba ich wstąpienia, intencjonalne wpływające na ceny surowców przez ograniczanie dostaw), mają wpływ na ceny na regionalnych giełdach surowcowych.

Mimo że węglowodory, tj. węgiel kamienny i brunatny, ropa naftowa, gaz ziemny wykorzystywane są intensywnie od rewolucji przemysłowej to kryzys naftowy, którego doświadczyły państwa Zachodu w latach 70. XX w., był momentem przełomowym jeżeli chodzi o konceptualizację pojęcia „bezpieczeństwo energetyczne”². Doszło do sekurytyzacji tego pojęcia, co Marek Pietraś określił mianem: *włączenia nośników energii w obszar analizy problemów bezpieczeństwa, ich zagrożeń i działań na rzecz zapewnienia bezpieczeństwa*³.

² J. Misiągiewicz, *Bezpieczeństwo energetyczne Unii Europejskiej. Implikacje nowych projektów infrastruktury gazociągowej w Europie*, Lublin 2019, s. 25.

³ M. Pietraś, *Autonomiczność bezpieczeństwa energetycznego w stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Bezpieczeństwo energetyczne we współczesnych stosunkach międzynarodowych. Wyzwania, zagrożenia, perspektywy*, red. M. Pietraś, J. Misiągiewicz, Lublin 2017, s. 29.

Międzynarodowa Agencja Energii definiuje bezpieczeństwo energetyczne jako *nieprzerwaną dostępność źródeł energii po przystępnej cenie* (ang. *as the uninterrupted availability of energy sources at an affordable price*)⁴.

Pojęcie „bezpieczeństwo energetyczne” zostało zdefiniowane w najważniejszych polskich dokumentach odnoszących się do szeroko rozumianego sektora energetycznego w sposób następujący:

- 1) Ustawa Prawo Energetyczne: *stan gospodarki umożliwiający pokrycie bieżącego i perspektywicznego zapotrzebowania odbiorców na paliwa i energię w sposób technicznie i ekonomicznie uzasadniony, przy zachowaniu wymagań ochrony środowiska*⁵.
- 2) Polityka Energetyczna Polski 2030: *Przez bezpieczeństwo dostaw paliw i energii rozumie się zapewnienie stabilnych dostaw paliw i energii na poziomie gwarantującym zaspokojenie potrzeb krajowych i po zaakceptowanych przez gospodarkę i społeczeństwo cenach, przy założeniu optymalnego wykorzystania krajowych zasobów surowców energetycznych oraz poprzez dywersyfikację źródeł i kierunków dostaw ropy naftowej, paliw ciekłych i gazowych*⁶.
- 3) Polityka Energetyczna Polski do roku 2040: *oznacza aktualne i przyszłe zaspokojenie potrzeb odbiorców na paliwa i energię w sposób technicznie i ekonomicznie uzasadniony, przy zachowaniu wymagań ochrony środowiska. Oznacza to obecne i perspektywiczne zagwarantowanie bezpieczeństwa dostaw surowców, wytwarzania, przesyłu i dystrybucji, czyli pełnego łańcucha energetycznego*⁷.

Biorąc pod uwagę powyższe definicje można wyodrębnić trzy główne czynniki, które są kluczowe dla bezpieczeństwa energetycznego:

- 1) odpowiednio wysoka podaż surowców służących do wytworzenia energii, co oznacza zapewnienie stabilnego źródła surowców, zabezpieczenie szlaków przesyłowych do kraju, zapewnienie sprawnego systemu dystrybucji do zakładów wytwarzających energię bądź do obywateli (w przypadku wytwarzania energii cieplnej w gospodarstwach domowych nie podłączonych do sieci ciepłowniczych);
- 2) zapewnienie dostępności surowców, co nie oznacza wystarczająco wysokiej jego podaży na rynku, ale możliwość nabycia wystarczających ilości

⁴ *Energy security. Reliable, affordable access to all fuels and energy sources*, <https://www.iea.org/topics/energy-security> (27 VII 2022).

⁵ Art. 3 pkt 16 Ustawy z dnia 10 kwietnia 1997 r. Prawo energetyczne, Dz.U. 1997, nr 54, poz. 348.

⁶ Polityka Energetyczna Polski 2030. Załączniki do uchwały nr 202/2009 Rady Ministrów z dnia 10 listopada 2009, s. 8.

⁷ Polityka Energetyczna Polski do 2040 roku. Obwieszczenie Ministra Klimatu i Środowiska z dnia 2 marca 2021 r. w sprawie polityki energetycznej państwa do 2040 r., „Monitor Polski” z dnia 10 marca 2021 r., poz. 264, s. 14.

nośników energii przez gospodarstwa domowe. Państwo wykonuje szereg działań w tym zakresie, jak np. wdrażanie różnego rodzaju systemów wsparcia dla osób o niskich dochodach czy poprzez system zatwierdzania taryf dla odbiorców indywidualnych;

- 3) niezwykle ważnym elementem działania państwa w kontekście bezpieczeństwa energetycznego jest zbudowanie odporności systemu (całego łańcucha energetycznego, tj. a) zakup surowca, b) dostawa do kraju, c) dystrybucja do zakładów wytwarzających energię bądź do klienta końcowego za pośrednictwem przedsiębiorstw prowadzących sprzedaż indywidualną, d) dystrybucja energii elektrycznej bądź ciepłej) na sytuacje kryzysowe. Odporność można zdefiniować, jako zdolność do podtrzymania nieprzerwanej funkcjonalności systemu, mimo wystąpienia czasowych niedoborów. W tym kontekście można wymienić rezerwy strategiczne, dywersyfikację źródeł pozyskania surowca i szlaków jego przesyłu, rezerwowe moce wytwórcze, połączenia transgraniczne, sprawny system reagowania kryzysowego.

Z przytoczonych wyżej definicji można także wyodrębnić główne zagrożenia dla bezpieczeństwa energetycznego⁸:

- 1) Brak odpowiednio wysokiej podaży surowca na rynku, co oznacza brak realizacji dostaw paliw i energii w sposób ciągły (nieprzerwany). Może nastąpić z przyczyn naturalnych (katastrofy naturalne, pożary, silne wiatry, powodzie, opady śniegu, ekstremalne temperatury, niskie stany wody itp.) lub awarii technicznych. Może być także skutkiem intencjonalnego działania państw eksporterów surowców (limity wydobywcze czy produkcyjne, sankcje) bądź działających z ich inspiracji państwowych koncernów energetycznych (np. zaprzestanie dostaw do Polski gazu w roku 2022 po odmowie realizowania zobowiązań w RUB, co było niezgodne z kontraktem; ograniczenie dostaw gazu do Niemiec gazociągami NordStream I, powołując się na awarię instalacji tłoczącej surowiec). Poprawę stanu bezpieczeństwa w tym zakresie można osiągnąć przez dywersyfikację dostawców i szlaków przesyłowych.
- 2) Niepokrywanie zapotrzebowania (aktualnego i przyszłego) na energię. Dostosowanie podaży do popytu sprowadza się właściwie do umiejętności przewidywania zmian zapotrzebowania na energię. Jest to proces niezwykle trudny, musi on bowiem uwzględniać wiele wzajemnie skorelowanych zmiennych. Z uwagi na długi cykl inwestycyjny w sektorze energetycznym prognozowanie zapotrzebowania na energię jest obciążone dużym ryzykiem błędu.

⁸ Szerzej: M. Koczan, *Bezpieczeństwo energetyczne w wymiarze regionalnym na przykładzie Dolnego Śląska*, [w:] *Globalne problemy. Lokalne perspektywy. Studia nad bezpieczeństwem*, red. K. Kociubiński, E. Szyszlak, Warszawa 2020, s. 174-176.

- 3) Ceny za dostarczoną energię są zbyt wysokie (nieakceptowane) dla istotnej części społeczeństwa lub podmiotów gospodarczych. Ceny za energię są w dużej mierze wypadkową otoczenia regulacyjnego, cen surowców energetycznych na światowych rynkach, ewentualnie kosztów eksploatacji surowców w kraju, koniunktury/dekoniunktury światowej gospodarki, ale także skutków katastrof naturalnych i awarii technicznych.

Sektor elektroenergetyczny

Sektor elektroenergetyczny złożony jest z czterech podsektorów: 1) podsektor wytwarzania, 2) podsektor przesyłu, 3) podsektor dystrybucji, 4) podsektor handlu (obrotu). Jest to podział wynikający ze Statystycznej Klasyfikacji Działalności Gospodarczych we Wspólnocie Europejskiej (ang. *Statistical Classification of Economic Activities in the European Community*, NACE⁹), na podstawie której została opracowana i przyjęta Polska Klasyfikacja Działalności (PKD)¹⁰.

- 1) Podsektor wytwarzania energii elektrycznej (PKD 35.11.Z) obejmuje *wytwarzanie energii elektrycznej w elektrowniach, elektrociepłowniach, elektrowniach atomowych lub hydroelektrowniach, za pomocą turbin gazowych, generatorów wysokoprężnych i ze źródeł odnawialnych*¹¹.
- 2) Podsektor przesyłania energii elektrycznej (PKD 35.12.Z) obejmuje *przesyłanie energii elektrycznej sieciami przesyłowymi z miejsca jej wytworzenia do systemu dystrybucji*¹².
- 3) Podsektor dystrybucja energii elektrycznej (PKD 35.13.Z) obejmuje *działalność systemów dystrybucji (obejmujących linie, słupy, liczniki oraz instalacje elektryczne), przesyłających energię elektryczną z miejsca jej wytworzenia lub z systemu przesyłowego, do odbiorcy końcowego*¹³.
- 4) Podsektor handel energią elektryczną (PKD 35.14.Z) obejmuje *sprzedaż energii elektrycznej użytkownikom; działalność pośredników i agentów organizujących sprzedaż energii elektrycznej za pomocą systemów dystrybucji, obsługiwanych przez inne jednostki; działalność w zakresie wymiany mocy i zdolności przesyłowej energii elektrycznej*¹⁴.

⁹ Skrót NACE pochodzi od nazwy w języku francuskim: *Nomenclature statistique des activités économiques dans la Communauté européenne*.

¹⁰ Polska Klasyfikacja Działalności została wprowadzona jako załącznik do Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 24 grudnia 2007 roku w sprawie Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD).

¹¹ *Wyjaśnienia – PKD 2007*, s. 187, https://stat.gov.pl/Klasyfikacje/doc/pkd_07/pkd_07.htm (30 VII 2022).

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

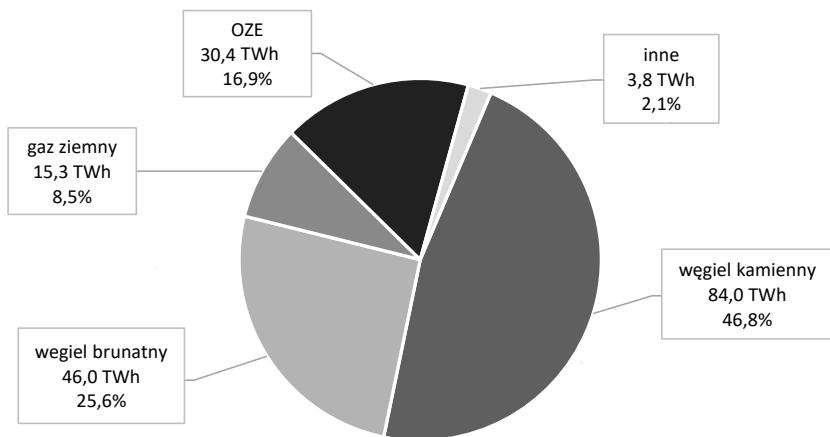
¹⁴ *Ibidem*.

Obiekty wytwarzające energię elektryczną w Polsce dzielą się na:

- 1) elektrownie zawodowe – to podmioty, w których wytworzona energia elektryczna wprowadzana jest do sieci elektroenergetycznych przedsiębiorstw sieciowych.
- 2) elektrownie przemysłowe – są to podmioty wyodrębnione z zakładów przemysłowych jako spółki zależne lub funkcjonujące w strukturze zakładu przemysłowego, wytwarzające energię elektryczną głównie na jego potrzeby.

W 2020 r. wyprodukowały one 158,0 TWh energii elektrycznej, z tego 126,6 TWh w elektrowniach zawodowych¹⁵. W 2021 r. nastąpił kilkunastoprocentowy wzrost krajowej produkcji, osiągając poziom 179,4 TWh. Zdecydowana większość energii elektrycznej została wyprodukowana z węgla, łącznie 72,4% (zob. rysunek 1).

Rysunek 1. Wielkość produkcji energii elektrycznej w Polsce w 2021 roku z podziałem na źródła (TWh oraz %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: M. Dusilo, *Transformacja energetyczna w Polsce*. Edycja 2022, Forum Energii, s. 13.

¹⁵ Ministerstwo Klimatu i Środowiska, Agencja Rynku Energii, *Statystyka elektroenergetyki polskiej 2020*, Warszawa 2021, s. 42.

Transformacja energetyczna

Transformację energetyczną możemy zdefiniować jako proces przejścia od danego źródła energii lub kategorii źródeł energii do innych źródeł energii. W ostatnich kilkuset latach historii gospodarczej świata mieliśmy kilka procesów transformacyjnych. Aktualnie obserwujemy transformację energetyczną polegającą na odchodzeniu od paliw kopalnych (ropa naftowa, gaz ziemny, węgiel kamienny i brunatny) i opartych na nich technologiach. Proces zmierza do ukształtowania systemów w oparciu o odnawialne źródła energii, ewentualnie o źródła o niskiej emisji substancji szkodliwych dla atmosfery (pyły, gazy cieplarniane), np. technologie jądrowe (tradycyjne reaktory lub w technologii modułowej, tzw. SMR, ang. *Small Modular Reactor*). Głównym motywem zainicjowania procesu transformacji były przesłanki środowiskowe. Z uwagi na antropogeniczne źródła zmian klimatu redukuje się wpływ działalności człowieka na środowisko naturalne. W kontekście sektora elektroenergetycznego chodzi przede wszystkim o zmianę sposobów wytwarzania energii elektrycznej i oparciu go o źródła odnawialne i niskoemisyjne.

Głównym czynnikiem determinującym transformację sektora elektroenergetycznego w Polsce jest prowadzona przez Unię Europejską polityka klimatyczna i energetyczna¹⁶. Pierwszy duży zbiór wielosektorowych regulacji prawnych został przyjęty w 2008 r. Znany jest powszechnie jako „pakiet 3 razy 20%” lub „pakiet 20-20-20”. Wyznaczył on cele wspólnotowe, których osiągnięcie, do roku 2020, miało doprowadzić do:

- a) ograniczenia emisji gazów cieplarnianych o 20%;
- b) wzrostu udziału energii z odnawialnych źródeł energii (OZE) w końcowym zużyciu energii o 20%;
- c) podniesienia efektywności energetycznej o 20%;

W grudniu 2018 r., po niemal dwuletnich negocjacjach między unijnymi instytucjami udało się zawrzeć kompromis co do kształtu drugiego pakietu energetyczno-klimatycznego UE, zwanego „Pakiem Zimowym”. Do głównych postanowień Pakietu zaliczyć należy:

- 1) redukcję emisyjności o co najmniej 40% względem roku bazowego 1990; instalacjom, które są ujęte w ramach unijnego systemu handlu emisjami (ang. *European Union Emission Trading System*, dalej UE-ETS) wyznaczono cel redukcyjny na poziomie 43% względem roku 2005, natomiast instalacjom nie objętym tym systemem (tzw. non-ETS) na poziomie 30%;
- 2) zwiększenie energii z OZE w finalnym zużyciu energii co najmniej do 32%;

¹⁶ Szerzej na ten temat: M. Koczan, *Proces kształtowania celów polityki energetyczno-klimatycznej Unii Europejskiej do 2030 roku. Konsekwencje dla Polski, „Wschodnioznawstwo” 2020, t. 14, s. 177-195.*

- 3) zwiększenie efektywności energetycznej do poziomu co najmniej 32,5%;
- 4) wprowadzenie kolejnego etapu tworzenia wspólnego, ogólnounijnego rynku energii elektrycznej¹⁷;

Cele „Pakietu Zimowego” mają zostać osiągnięte do roku 2030.

Jednym z sześciu priorytetów Komisji Europejskiej kierowanej przez Ursulę von der Leyen jest dążenie do osiągnięcia statusu pierwszego kontynentu neutralnego dla klimatu¹⁸. W grudniu 2019 r. Komisja Europejska przyjęła „Europejski Zielony Ład”¹⁹ – plan, który miał doprowadzić do tego celu. Zawierał on szereg inicjatyw politycznych określających główne obszary, w których należy zintensyfikować wysiłki w zakresie transformacji ekologicznej, w celu osiągnięcia neutralności klimatycznej do połowy XXI w. Ostatecznie Unia Europejska wyznaczyła sobie cel redukcji emisji na poziomie 55%, który ma zostać osiągnięty do roku 2030. Następnie w lipcu 2021 r. Komisja Europejska przedstawiła pakiet propozycji nowych regulacji „Fit for 55” („Gotowi na 55”). Jest to zestaw propozycji zmian przepisów dotyczących klimatu, energii i transportu, które mają doprowadzić do osiągnięcia celu redukcyjnego.

Głównym polskim dokumentem strategicznym określającym politykę energetyczną jest przyjęta w marcu 2021 r. *Polska Polityka Energetyczna do roku 2040* (dalej: PEP2040).

Wnioski i rekomendacje

Na podstawie powyższych rozważań możemy przyjąć, że transformacja energetyczna to odchodzenie od dominującego źródła energii i technologii je wykorzystujących. Z uwagi na główny determinant polskiej polityki energetycznej, czyli politykę klimatyczno-energetyczną Unii Europejskiej, możemy uznać, że głównym celem transformacji energetycznej jest obniżenie kosztów środowiskowych, wynikających z wykorzystywania dominującego aktualnie sposobu wytwarzania energii. Biorąc pod uwagę powyższe, proces transformacji energetycznej w Polsce polega przede wszystkim na odchodzeniu od wykorzystania paliw kopal-

¹⁷ Chodzi o dwie regulacje: Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/943 z dnia 5 czerwca 2019 r. w sprawie rynku wewnętrznego energii elektrycznej, Dz. Urz. UE, 14.6.2019 L 158/54; Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/944 z dnia 5 czerwca 2019 r. w sprawie wspólnych zasad rynku wewnętrznego energii elektrycznej oraz zmieniająca dyrektywę 2012/27/U E, Dz. Urz. UE 14.6.2019, L 158/125.

¹⁸ Pięć pozostałych priorytetów to: Europa na miarę ery cyfrowej; Gospodarka służąca ludziom; Silniejsza pozycja Europy na świecie; Promowanie naszego europejskiego stylu życia; Nowy impuls dla demokracji europejskiej.

¹⁹ Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady Europejskiej, Rady, Komitetu Ekonomiczno-społecznego i Komitetu regionów, Europejski Zielony Ład, Bruksela, 11.12.2019, COM(2019) 640 final.

nych, głównie węgla jako paliwa najbardziej emisyjnego (emisja pyłów i gazów). PEP2040 w kontekście tak rozumianej transformacji energetycznej sektora elektroenergetycznego, w zakresie wytwarzania energii, określa trzy główne kierunki działań:

- 1) redukcja zużycia węgla w procesie wytwarzania energii elektrycznej do poziomu 56%²⁰;
- 2) wzrost udziału OZE w wytwarzaniu energii elektrycznej do 31,8% do roku 2030²¹;
- 3) budowa pierwszej elektrowni jądrowej do roku 2033, a następnie uruchamianie kolejnych 5 bloków w odstępach dwu-trzyletnich²², tak aby do 2043 r. powstało od 6 do 9 gigawatów mocy.

Osiągnięcie wyżej wymienionych celów horyzontalnych będzie wymagało zaangażowania olbrzymich środków finansowych, pozyskiwanych głównie z sektora bankowego. W ostatnich latach Europejski Bank Inwestycyjny zmienił swoją politykę kredytową w kierunku wspierania unijnej polityki klimatycznej. Ze środków pozyskanych z unijnego systemu handlu emisjami Europejski Bank Inwestycyjny prowadzi różne programy wspierające działania innowacyjne w zakresie OZE.

Dla wykorzystania środków unijnych w polskiej gospodarce niezwykle ważną będzie zbieżność z tzw. rozporządzeniem w sprawie taksonomii²³. Jego celem było stworzenie kryteriów służących ustaleniu czy dana działalność gospodarcza może być kwalifikowana jako zrównoważona środowiskowo. Art. 9 dokumentu wymienia sześć celów środowiskowych:

- 1) łagodzenie zmian klimatu;
- 2) adaptacja do zmian klimatu;
- 3) zrównoważone wykorzystywanie i ochrona zasobów wodnych i morskich;
- 4) przejście na gospodarkę o obiegu zamkniętym;
- 5) zapobieganie zanieczyszczeniu i jego kontrola;
- 6) ochrona i odbudowa bioróżnorodności i ekosystemów.

Rozporządzenie, w art. 3, wprowadza także cztery kryteria jakie musi spełnić inwestycja lub działalność gospodarcza, aby została zakwalifikowana jako zrównoważona środowiskowo:

- 1) wnosi istotny wkład w realizację co najmniej jednego z wymienionych powyżej celów środowiskowych;

²⁰ Polityka Energetyczna Polski do 2040 roku, s. 14.

²¹ *Ibidem*, s. 63.

²² *Ibidem*, s. 59.

²³ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2020/852 z dnia 18 czerwca 2020 r. w sprawie ustanowienia ram ułatwiających zrównoważone inwestycje, zmieniające rozporządzenie (UE) 2019/2088.

- 2) nie wyrządza poważnych szkód dla żadnego z wymienionych powyżej celów środowiskowych określonych;
- 3) jest prowadzona zgodnie z minimalnymi gwarancjami określonymi w art. 18 rozporządzenia;
- 4) spełnia techniczne kryteria kwalifikacji, które zostały ustanowione przez Komisję Europejską.

Wprowadzanie taksonomii jest z punktu widzenia transformacji sektora elektroenergetycznego w Polsce bardzo ważnym procesem. Określa on bowiem rodzaje inwestycji i działalności gospodarczej, która jako zrównoważona środowiskowo będzie mogła być finansowana ze środków unijnych. Zmiany następują także w unijnym prawie. W lipcu 2021 r. weszło w życie rozporządzenie w sprawie ustanowienia ram na potrzeby osiągnięcia neutralności klimatycznej, zwane Europejskim prawem klimatycznym. Akt prawny ustanawia ramy dla nieodwracalnego i stopniowego ograniczania emisji gazów cieplarnianych, a także określa wiążące cele osiągnięcia neutralności klimatycznej do 2050 r.

W kontekście możliwości pozyskiwania środków finansowych (zarówno unijnych, jak i od instytucji finansowych) aktywa węglowe (kopalnie, elektrownie, elektrociepłownie) są coraz większym obciążeniem dla polskich spółek energetycznych. Instytucje kredytowe odmawiają finansowania inwestycji w projekty związane z wykorzystywaniem paliw kopalnych, coraz bardziej negatywnie postrzegane są na rynku spółki pozostawiające wysoki tzw. ślad węglowy, a wykorzystywanie węgla kamiennego i brunatnego do produkcji energii elektrycznej jest coraz mniej opłacalne. Aby umożliwić polskim spółkom energetycznym pozyskiwanie środków na transformację energetyczną zostanie utworzona²⁴ Narodowa Agencja Bezpieczeństwa Energetycznego (dalej: NABE). Będzie to podmiot ze 100% własnością Skarbu Państwa, który przejmie aktywa węglowe należące do największych państwowych spółek energetycznych: Polska Grupa Energetyczna, Enea, Tauron, Energa. Rząd zakłada, że NABE będzie projektem prowadzonym na zasadach komercyjnych. Wydaje się to mało prawdopodobne. Produkcja energii z węgla jest w aktualnym otoczeniu rynkowym coraz mniej rentowna, a przy rosnących cenach praw do emisji prowadzona z ujemną marżą.

Transformacja energetyczna, a – co za tym idzie – proces przejścia na gospodarkę niskoemisyjną, jest niezwykle kosztowny. Wydaje się jednak, że koszty, które trzeba by było ponieść w związku z koniecznością odnowienia starzejących się elementów sektora wytwarzania energii elektrycznej w Polsce są porównywalne. Głównie z uwagi na rosnące ceny zakupu paliw kopalnych i obciążenia wynikające z konieczności zakupu praw do emisji dwutlenku węgla. Rozwój OZE i energetyki jądrowej ograniczy wydatki na paliwa kopalne, w istotnej części importowane, a tym samym wzmocni bezpieczeństwo energetyczne.

²⁴ Zgodnie z rządowymi założeniami ma to nastąpić w 2022 r.

Tzw. zielona rewolucja daje olbrzymie możliwości, ale jak każda zmiana niesie także za sobą pewne ryzyka, zwłaszcza dla takich państw jak Polska, których energetyka opiera się przede wszystkim na paliwach kopalnych. Ceny uprawnień do emisji CO₂ rosną bardzo szybko, a Komisja Europejska planuje rozszerzenie systemu handlu o kolejne sektory, takie jak budownictwo czy transport. Rosnące ceny uprawnień mogą szczególnie boleśnie uderzyć w ciepłownię i elektrociepłownię. Zasilane są one w zdecydowanej większości węglem. Z ciepła systemowego korzysta ok. 40% Polaków. Zbyt gwałtowne zmiany w sektorze wytwarzania energii, zarówno ciepłej, jak i elektrycznej, mogą powodować wzrost liczby osób zagrożonych ubóstwem energetycznym.

Abstract

Marcin Koczan, Abdulmelik Alkan

Energy security and the transformation of the power sector in Poland (on the example of selected sub-sectors)

The article contains theoretical considerations on the scope of meaning of the notion of energy security, energy transformation and the power sector. The author describes the main goals of the European Union's climate and energy policy as the main factor influencing Poland's energy policy. The article also defines the horizontal goals of the energy transformation described in the strategic document *Poland's Energy Policy until 2040*.

Keywords: energy security, energy transformation, power sector

References

- Dusiło, M., *Transformacja energetyczna w Polsce. Edycja 2022*, Forum Energii, [kwiecień] 2022.
- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/944 z dnia 5 czerwca 2019 r. w sprawie wspólnych zasad rynku wewnętrznego energii elektrycznej oraz zmieniająca dyrektywę 2012/27/UE, Dz. Urz. UE 14.6.2019, L 158/125.
- Koczan, M., *Bezpieczeństwo energetyczne w wymiarze regionalnym na przykładzie Dolnego Śląska*, [in:] *Globalne problemy. Lokalne perspektywy. Studia nad bezpieczeństwem*, eds. K. Kociubiński, E. Szyszlak, Warszawa 2020.

- Koczan, M., *Proces kształtowania celów polityki energetyczno-klimatycznej Unii Europejskiej do 2030 roku. Konsekwencje dla Polski*, „Wschodnioznawstwo” 2020, t. 14.
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady Europejskiej, Rady, Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów, Europejski Zielony Ład, Bruksela, 11.12.2019, COM(2019) 640 final.
- Ministerstwo Klimatu i Środowiska, Agencja Rynku Energii, *Statystyka elektroenergetyki polskiej 2020*, Warszawa 2021.
- Misiągiewicz, J., *Bezpieczeństwo energetyczne Unii Europejskiej. Implikacje nowych projektów infrastruktury gazociągowej w Europie*, Lublin 2019.
- Pietraś, M., *Autonomiczność bezpieczeństwa energetycznego w stosunkach międzynarodowych*, [in:] *Bezpieczeństwo energetyczne we współczesnych stosunkach międzynarodowych. Wyzwania, zagrożenia, perspektywy*, eds. M. Pietraś, J. Misiągiewicz, Lublin 2017.
- Polityka Energetyczna Polski 2030. Załączniki do uchwały nr 202/2009 Rady Ministrów z dnia 10 listopada 2009.
- Polityka Energetyczna Polski do 2040 roku. Obwieszczenie Ministra Klimatu i Środowiska z dnia 2 marca 2021 r., w sprawie polityki energetycznej państwa do 2040 r., „Monitor Polski” z dnia 10 marca 2021 r., poz. 264.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/943 z dnia 5 czerwca 2019 r. w sprawie rynku wewnętrznego energii elektrycznej, Dz. Urz. UE, 14.6.2019 L 158/54.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2020/852 z dnia 18 czerwca 2020 r. w sprawie ustanowienia ram ułatwiających zrównoważone inwestycje, zmieniające rozporządzenie (UE) 2019/2088.
- Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 24 grudnia 2007 roku w sprawie Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD).
- Ustawa z dnia 10 kwietnia 1997 r. Prawo energetyczne, Dz.U. 1997, nr 54, poz. 348.

Marcin Koczan – dr politologii, adiunkt w Zakładzie Badań Wschodnich w Instytucie Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego. ORCID: 0000-0002-8039-6820

Abdulmelik Alkan – mgr stosunków międzynarodowych, doktorant w International Black Sea University w Tbilisi. ORCID: 0000-0003-2071-3019

RECENZJE

Jan Sienkiewicz, *Groby polskie na Litwie.*
**Tom 1: *Rejon wileński część pierwsza*, Instytut Pamięci Narodowej,
Warszawa 2021, ss. 604. Tom 2: *Rejon wileński część druga*,
Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2021, ss. 704**
(Zdzisław J. Winnicki)

Jan Sienkiewicz – badacz naukowy, dokumentalista, krajoznawca, dziennikarz oraz wieloletni aktywny działacz polskiego ruchu kulturalno-społecznego i politycznego na Litwie, autor osiemnastu książek-monografii (z zakresu literatury wspomnieniowo-pamiętnikarskiej, zbiorów publicystyki, dokumentów politycznych, aktualności życia społeczności polskiej na Litwie), blisko dwudziestu artykułów oraz przyczynków *stricto* naukowych, około stu dokumentów, odezw i monitów społeczno-politycznych poświęconych sprawom statusu Polaków w Republice Litewskiej, ponad sześćdziesięciu recenzji merytorycznych i wydawniczych, dwu adaptacji naukowych ważnych monografii¹, wreszcie ponad tysiąc artykułów publicystycznych, popularnonaukowych i wywiadów, przedstawił do oceny naukowej owoc swych wieloletnich, żmudnych i precyzyjnych badań, poszukiwań oraz dokumentacji o treści wskazanej w tytule niniejszej recenzji.

Na przedłożoną pracę składają się dwa tomy: pierwszy, odnoszący się terytorialnie do północnej części rejonu (powiatu) wileńskiego, drugi, dokumentujący w podjętym zakresie jego południową część. W odniesieniu do obu części Autor zastosował jednolitą metodę, na którą składają się opis i wyjaśnienie podjętych badań, następnie alfabetyczny wykaz cmentarzy: parafialnych, prywatnych, dworskich, kościelnych i okołokościelnych, a także szczególnych – miejsc pochówków żołnierzy wojny polsko-bolszewickiej oraz Armii Krajowej. Dla obu części zestawił szkicową mapkę nekropolii i cmentarzyków ze wskazaniem ich nazw w językach polskim i litewskim, powierzchni, a nawet współrzędnych geograficznych okolicy.

Wstępy, wprowadzenia są koherentne, uzupełniające się nawzajem. Ich naukowe i poznawcze znaczenie polega na tym, że Sienkiewicz opisuje trendy odnoszące się do zmieniających się form (mody) nagrobków, elementów zdobniczych, inskrypcji, jakich podaje niezwykle dokładne i ilościowo imponujące treści.

¹ A. Bobryk, *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987-1997*, Toruń 2005, „Kurier Wileński”, 7 XII 2005 – 27 VII 2006; Z. Kurcz, *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie. Studium socjologiczne*, Wrocław 2005, „Kurier Wileński”, 18 VII 2007 – 22 II 2008.

Te ostatnie świadczą i stanowią źródło badawcze do ideowo-religijnych postaw ludu polskiego Wileńszczyzny. Cenne są również udowodnione kwestie związane z zapisem nazwisk, oddające nie tylko specyfikę mowy polskiej tutejszego obszaru, ale również tendencje stosowania takich zapisów w warunkach wpływów litewskich i rosyjskich na stopień zachowania/zniekształcania polskiej wersji tych zapisów. To ważne, gdyż Autor zaznacza, iż zbadane, udokumentowane i przedstawione dane (spisy, fotografie) odnoszą się do absolutnie dominującego żywiołu Wileńszczyzny, tj. ludności polskiej. Cenne jest przedstawienie przekonującej metody zaliczania pochowanych w oparciu nie tylko o brzmienie/zapis nazwiska, ale także inskrypcje i zdobnictwo cmentarne – do etnicznego, tu: polskiego pochodzenia zmarłych pochowanych na podwileńskich cmentarzach i cmentarzyskach. Znajdujemy tutaj wreszcie opisy z uzasadnieniem ich genezy odnośnie do ornamentyki – zdobnictwa pochówków i epigrafiki. Wszystko to łącznie stanowi analizę, opis i uzasadnienie lokalnej specyfiki kultury polskiej, tej części kresów północno-wschodnich, jaką była i nadal jest Wileńszczyzna, a w przedstawionym opracowaniu jej reprezentatywna część, a mianowicie rejon (powiat) wileński.

Po opisie, wstępach, wyjaśnieniach lingwistyczno-kulturowych, wskazaniu trendów sztuki cmentarnej oraz specyfiki postaw religijnych ujawnionych w inskrypcjach, oba tomy obejmują zasadniczą część dokumentacji, tj. alfabetyczny spis nekropolii z drobiazgowym imiennym wykazem pochówków, w tym – co szczególnie cenne – wskazaniem na „rodowe” ich charaktery (Autor dokładnie dla każdego cmentarza policzył pochówki przedstawicieli tych samych rodzin). Wykazowi towarzyszą dobrej jakości fotografie wskazujące na specyfikę podwileńskiej „architektury cmentarnej” oraz ilustrujące imiennie pochówki na danej posesji.

Opracowanie Jana Sienkiewicza ma charakter monumentalny. Obejmuje całość (sic!) zachowanych obiektów cmentarnych rejonu (powiatu) wileńskiego. Jest opisem i wyjaśnieniem wspomnianych wyżej kwestii etniczności (polskości) obszaru, zbadaniem brzmienia/zapisów, etnogenezy nazwisk charakterystycznych dla badanego terenu i wreszcie niezastąpionym źródłem dla poszukiwań osobowych, zarówno dla dzisiejszych mieszkańców Wileńszczyzny, ale chyba przede wszystkim dla rodzin mieszkających w powojennej Polsce, oderwanych od miejsc rodzinnych.

Opisy, wyjaśnienia, tłumaczenia i tezy podane są przez Autora bardzo komunikatywnym i jasnym językiem z zachowaniem syntetyczności przekazu. Nie znajdujemy tzw. przegadań, choć Autor, znany z kwiecistego – odpowiednio do prezentowanej problematyki – języka, w części pierwszej nie stroni od uzasadnionych lokalnie tłumaczeń typu anegdotycznego. Całość przedstawiona jest niezwykle starannie z punktu widzenia edytorskiego (widać w tym wieloletnie doświadczenie redaktorskie Autora).

Nie znajdujemy w recenzowanych dziełach żadnych uchybień merytorycznych ani formalnych. Praca Jana Sienkiewicza jest znaczącym wkładem w doku-

mentację specyficznych pomników kultury polskiej na Wileńszczyźnie. Będzie niezbędnym źródłem dla badaczy litewskich *poloniców* oraz praktyczną pomocą dla etnografów i lingwistów, także określonego środowiska historyków sztuki. Wreszcie pomocą dla potomków poszukujących pochodzenia swoich wileńskich antenatów. Zachowa Pamięć o tysiącach polskich mieszkańców tej części Ziemi Wileńskiej.

Anatol Wialiki, *Dzierżyńszczyzna 1932–1937.*
Rejon skazany na likwidację, Instytut Pamięci Narodowej,
Warszawa 2021, ss. 224
(Zdzisław J. Winnicki)

Anatol Wieliki (biał. Wialiki) – docent Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego¹ oraz pracownik Narodowego Archiwum Republiki Białoruś w Mińsku, jest znakomitym, źródłowym badaczem wszechstronnej problematyki dotyczącej mniejszości polskiej w przedwojennej BSRR, a także zagadnień związanych z ewakuacją (repatriacją) Polaków z powojennej BSRR (ZSRR). Temu ostatniemu problemowi poświęcił dwie znakomite monografie. Aktywnie uczestniczy w polsko-białoruskim dyskursie naukowym.

Recenzowana pozycja odnosi się do kwestii generalnie znanej polskim badaczom problematyki, ma jednak nad nimi tę przewagę, że jest oparta o źródła, do jakich polscy badacze nie mieli dotychczas tak szczegółowego dostępu. Dotyczy to w szczególności II i III części recenzowanej rozprawy.

Praca poza Wstępem (ss. 5) i Zakończeniem (ss. 4) podzielona jest na trzy części: Dwie pierwsze odnoszą się do statusu Polaków w BSRR i okoliczności utworzenia Dzierżyńskiego Polskiego Rejonu Narodowościowego w Kojdanowie/Dzierżyńsku, trzecia traktuje o przyczynach oraz etapach likwidacji Pol-Rejonu.

Źródła i literatura: Do części opisowej dołączony jest wykaz źródeł i materiałów. Źródła i literatura przedmiotu to łącznie 32 pozycje, w tym merytoryczne zespoły akt z Archiwum Historycznego Obwodu Mińskiego oraz Narodowego Archiwum Republiki Białoruś [dawne Centralne Archiwum Państwowe Rewolucji Październikowej i dawne Archiwum Komunistycznej Partii Białorusi, CGAOR], obejmujące protokoły posiedzeń Biura i Sekretariatu Dzierżyńskiego Komitetu Rejonowego KPB oraz Zjazdów KPB i posiedzeń Biura i Sekretariatu partii, Centralnego Komitetu Wykonawczego (rządu) BSRR, Sądu Najwyższego i Komisji Narodowościowej CKW BSRR. Dalej, Autor przywołuje prasę sowiecką, w tym czasopismo „Zwiezda” za lata 1925-1937, „Prawda” – 1937, „Raboczij” – 1937, „Sowietskaja Biełorussija” – 1925-1937 i „Bolszewik Biełarusi” – 1932. Od razu nadmieniamy jako ważną konstatację: Wieliki w ogóle nie wykazuje niezwykle ważnego źródła prasowego, jakim były czasopisma polskojęzyczne, takie jak:

¹ W 2021 r. Anatol Wieliki został zwolniony z pracy na Białoruskim Państwowym Uniwersytecie Pedagogicznym bez podania powodu.

„Orka”, „Młot” i „Szturmowiec Dzierżyńszczyzny”. Są to niezwykle cenne źródła, zarówno do oceny polityki sowieckiej oraz do działalności, nie tylko Pol-Rejonu, ale także wszystkich 41 Pol-sowieców w BSRR. Niniejsze spostrzeżenie o braku wykorzystania tej prasy uznajemy za poważny mankament, zarówno w odniesieniu do opisu okoliczności powołania/rozwiązania Pol-Rejonu, ale także – na co zwrócimy uwagę dalej – faktycznego funkcjonowania tych narodowościowych, sowieckich jednostek administracji polskojęzycznej².

„Literatura” jaką wykazuje Autor to zarówno monografie, jak i artykuły/studia rosyjsko-, teksty prasowe rosyjsko-, białorusko- i polskojęzyczne, które Wielki uwzględnił w swoich badaniach. Jest to faktycznie podstawowa, lecz w ogóle obiektywnie niezbyt liczna literatura przedmiotu. Wielki nie uwzględnił – jak subiektywnie zauważamy – praktycznie jedyne w polskiej literaturze merytorycznego studium autorstwa recenzenta³. W wykazie literatury brak także ważnej pozycji (zwłaszcza dla części I i II opracowania): Jewgienij Gorelik, *Kuropaty. Polski ślad* (Warszawa 1996). Nie jest to zarzut bezwzględny (prasa, literatura), gdyż Wielki skupił się w merytorycznej części recenzowanej rozprawy na formalno-prawnych i politycznych przesłankach utworzenia, a następnie rozwiązania Pol-Rejonu. W tym kontekście dla podjętej tematyki, zestaw źródeł i literatury należy uznać za wystarczający dla opisu oraz formułowania tez.

Odnośnie do struktury (konstrukcji) pracy: Zacząć trzeba od tytułu. Wydaje się zbyt wąski i w brzmieniu, publicystyczny w odniesieniu do całości pracy, gdyż do rozdziału trzeciego, w części II (niemal połowa merytorycznego tekstu) Autor prezentuje – jego zdaniem – najważniejsze zagadnienia tzw. *polskiej kwestii w BSRR*, takie jak: kwestia sowietyzacji ludności polskiej, liczba tej ludności i metody określania jej narodowości (Polacy czy Białorusini-katolicy), udział Polaków w partyjnej nomenklaturze BSRR, rola Biura Polskiego przy Centralnym Komitecie KPB oraz tak nazwane przez A. Wielkiego sprawy *reakcyjnego wpływu Watykanu, problem polskich obszarników, czy wpływ tzw. jubileologii* na status (stosunek do) polskiej mniejszości w sowieckiej Białorusi. *Nota bene* Autor często używa niedookreślonego pojęcia „Białoruś”. Naszym zdaniem jest to niewłaściwe z co najmniej dwu powodów: po pierwsze, sugeruje istnienie faktycznej państwowości, a po drugie, jest niekoherentne z poglądami większości piśmiennictwa bia-

² Wypada także podkreślić, że o ile spotykamy w literaturze przedmiotu wzmianki o Dzierżyńszczyźnie, to pozostałe 31 *Pol-sowiecy* w BSRR, ich dzieje w opisie naukowym, tak polskim, jak i białoruskim, praktycznie nie istnieją. Badanie tej problematyki to ważny postulat badawczy.

³ Z.J. Winnicki, *Szkice Kojdanowskie. Kojdanowsko-Polski Rejon Narodowościowy w BSSR. Stan badań problematyki. Uwagi o genezie oraz przesłankach funkcjonowania*, Wydawnictwo Gajt, Wrocław 2005, ss. 127. Tłumaczenie książki na język rosyjski: З.Ю. Винницки, *Койдановский польский национальный район в БССР. Заметки о предпосылках образования и функционирования. Состояние исследований проблемы*, Издательский Дом Нева, Санкт-Петербург 2006, ss. 120.

łoruskiego, które poza Białorusią sowiecką operuje też pojęciem tzw. Zachodniej Białorusi. Z punktu widzenia realiów politycznych w latach 1919–1939 naszym zdaniem nie było Białorusi, była Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka (Sowiecka), tj. BSRR.

W omawianych rozdziałach części I niewątpliwie ważnymi są ustalenia badawcze odnośnie do zagadnień tożsamości narodowej „Polaków” w BSRR, polsko-narodowej nomenklatury partyjnej oraz działalności Polskiego Biura przy KC KPB. Jak wynika z zaprezentowanych ustaleń „kwestia polska” była niezwykle ważna w polityce sowieckiej Białorusi, przyczyniając się do powstania Pol-Rejonu, gdyż – jak słusznie dowodzi Wielki – miała oddziaływać na nastroje rewolucyjne w Polsce, a w perspektywie wychować kadry dla przyszłej Polskiej Republiki Rad. Jak dowodnie wykazuje dalej (w części III), krach polskiego eksperymentu w BSRR wiązał się z uznaniem przez centralne władze sowieckie, że rewolucja w Polsce nie wybuchnie, a zatem wspomniane kadry są niepotrzebne, zaś istnienie świadomych narodowo Polaków może zagrozić bezpieczeństwu sowieckim w przypadku ewentualnej wojny z Polską.

W części II niewątpliwie ważnymi są ustalenia rozdziału czwartego, opisującego okoliczności podjęcia decyzji politycznych związanych z powoływaniem kolejnych Pol-sowieckich, łączenia ich w jeden rejon i wreszcie samo podjęcie decyzji o utworzeniu Pol-Rejonu w roku 1932. Dwa rozdziały tej części wydają się niewłaściwie ujęte i być może niepotrzebne. W szczególności dotyczy to małego rozdziału o „reakcyjnym wpływie Watykanu”. Mowa w nim o procesach duchownych polskich w Mińsku, przy czym Autor opiera swe ustalenia niemal wyłącznie o sprawozdania prasowe („Zwiezda”). Czynnikiem zwalczania Kościoła traktowanego tam wówczas (i częściowo obecnie) jako Kościół polski, miało znacznie szerszy zasięg aniżeli tylko wspomniane procesy (tu: na tle konfiskaty tzw. kościelnych kosztowności). Literatura polska (zwłaszcza dorobek ks. prof. Romana Dzwonkowskiego) są w Polsce dobrze opracowane, *nota bene* Wielki nie wykazuje tego dorobku w swym zestawieniu literatury. Należałoby poszerzyć te kwestie (wyznaniowe) o Dzierżyńszczyznę lub w ogóle zrezygnować z tego rozdziału, włączając kwestię jako sygnalizację badawczą do części I. Podobnie niekoherentny jest rozdział o „obszarnikach polskich”. Wprawdzie – jak podkreśla Autor – nazewnictwo wspomnianych *operacji* nie odpowiadało istocie rzeczy, ale opisuje owe represje wskazując na nieznaną w literaturze polskiej fakt wysyłania „rodzin obszarnicznych” z całej „Białorusi” do specjalnie wydzielonych obwodów ZSRR, ale – co trzeba podkreślić – mylone jest tutaj pojęcie np. ziemianin („obszarnik”) z liczną na ówczesnej Mińszczyźnie szlachtą zagrodową (zaściankową). Żadnych obszarników (ziemian) od 1921 r. na sowieckiej Białorusi nie było. Zostali wymordowani, aresztowani, a w większości emigrowali do Polski. I ten rozdział (drugi w części II) należałoby połączyć z wielokrotnie opisywaną przez Wielkiego kwestią kolektywizacji, a także „walki z kułactwem”. Podobnie należałoby

postąpić (technicznie) z rozdziałem o tak tu nazwanej „Jubileologii”. Ciekawa sekwencja opisująca ideologiczne święta w BSRR, gdzie za jedno z najważniejszych zaliczano datę 11 VII, czyli dzień wyzwolenia Mińska od „Białopolaków” w roku 1920. Jak zaznacza Autor, święto aż do XV rocznicy miało charakter niezwykle dynamiczny, obchodzony hucznie i podniosłe, zanikło w roku 1935, gdy nastał kult jednostki. Niemniej samo święto jednoznacznie antypolskie – jak zaznacza Wieliki – wpływało na takie antypolskie nastroje w stosunku do Polaków obywateli BSRR.

Konkludując, zdaniem recenzenta zagadnienie „wyznaniowe” (rozdział pierwszy części II) należałoby rozszerzyć o parafie Dzierżyńszczyzny, a obie części połączyć w jedną pod wspólnym tytułem w istniejącej części I. Natomiast rozdział czwarty włączyć jako merytorycznie właściwy do części III, traktującej o formalnych uwarunkowaniach powołania a następnie likwidacji Dzierżyńszczyzny, postępującej już od roku 1934, po ostateczne rozwiązanie w roku 1937 w nieoderwanym związku z początkiem „Operacji polskiej w BSRR”.

Zatem wymieniony rozdział, poprzedzający ostatnią część pracy, zawiera ważne informacje oraz właściwą interpretację zdarzeń związanych najpierw z organizacją („polonizacją” – ZJW) pierwszych Pol-sielsowietów oraz wzmianek o ewentualnym utworzeniu Pol-rejonów w strefie przygranicznej z Polską. Chodziło o rejon kojanowski na południowy zachód od Mińska oraz/lub pleszczeński na północny zachód od stolicy BSRR. Wieliki wspomina także o kolejnym brany pod uwagę rejonie, przygranicznej Uzdzie (rejon uzdzieński). Jak wiemy, zrealizowano koncepcję kojanowską.

Opis etapów „przyłączania” gmin, uzasadnienie powodów, dane o stosunkach narodowościowych, narady partyjno-rządowe, propaganda pro-rejonowa w sowieckiej prasie białoruskiej, wiadomości o personaliach członków aparatu kierowanego do pracy w Pol-Rejonie, informacje o przeorganizowywaniu szkół w „polskie” to bardzo ważne ustalenia Autora. Podkreślmy, dokonane głównie na podstawie źródłowej a wspomagane tekstami prasy sowieckiej. Interesującą kwestią, jaką podnosi przy tym Wieliki, był spór o tożsamość narodową mieszkańców Pol-Rejonu. Jednym z argumentów dla utworzenia jednostki było takie połączenie sąsiednich gmin (Siel-sowietów), które dawało łącznie 49,41% ludności polskiej. W momencie podejmowania decyzji o likwidacji, dane miały wyglądać tak: ok. 30% miejscowych Polaków. Autor zdecydowanie opowiada się za nieprawdopodobnością pierwszej z liczb, podobnie jak w części I książki uważa za nieprawdopodobne by w BSRR mieszkało – według różnych źródeł (w tym nieujawnionych urzędowych) – od 200 do ok. 300 tys. Polaków. Dane oficjalnych ujawnionych spisów sowieckich pokazywały: 97,5 tys. w 1926 r., 119,9 tys. w 1937 r. (ale 58,4 tys. w roku 1939). Píše wprawdzie o oczywistych fałszerstwach oraz ukrywaniu narodowości przez Polaków, ale zaznacza także „sztuczne” zawyżanie – jego zdaniem – dla celów utworzenia Pol-Rejonu. Sam szacunku własnego nie

podaje. Teza wpisuje się w dominujący na współczesnej Białorusi trend o sztucznej liczbie Polaków, traktowanych w pierwszej kolejności jako tzw. Białorusini-katolicy. Pamiętać należy, iż do 1924 r. BSRR łącznie liczyła ok. 1,5 mln ludności różnych narodowości. Na tym tle, w tym miejscu recenzowanej pracy (później także), podkreślamy, iż Wielki ponownie określa jako sztuczny, *stricte* polityczny zamysł tworzenia Dzierżyńszczyzny w charakterze rejonu *polskiego*, biorąc pod uwagę rzeczywistą liczbę tamtejszej ludności polskiej.

Rozdział zawiera cenne informacje źródłowe o procedurze podejmowania decyzji, planach i efektach polonizacji jednostek i szkół rejonu. Wskazuje, że niezależnie od tego trwał system represji, zsyłek oraz brutalnej kolektywizacji, zakończonej ostatecznie w roku 1932.

Ważnym ustaleniem zawartym w rozdziale trzecim tej części pracy jest udo- wodniona przez Autora teza (odmiennie od dominujących polskich i białoruskich opracowań), o tym że działania zmierzające do likwidacji dopiero co powołanego rejonu narodowościowego, niezależnie od trwających od lat represji o podłożu przede wszystkim narodowościowym, zaczęły się – nie jak się powszechnie uważa w roku 1937, co związane jest z „Operacją polską” – a już w roku 1934. Odtworzenie tego procesu to ważki wkład Wielkiego w wyjaśnienie formalnych okoliczności, zarówno przyczyn powołania, jak i likwidacji ze wskazaniem na środki i ich uzasadnianie, w tym przede wszystkim rzekomym opanowaniem rejonu przez „polskich nacjonalistów”, „faszystów”, „szpiegów”, „szkodników” i „współpracowników polskiego wywiadu”.

Proces likwidacji Pol-Rejonu Wielki przedstawił i przeanalizował w III merytorycznej części opracowania. Za główny powód podał intencje Moskwy sygnalizowane wyżej. Zaczęło się w tej mierze od kwestionowania deklaracji narodowościowych oraz likwidacji polskojęzycznych szkół i wspomnianego już poszukiwania „polskich szpiegów i szkodników”. Autor wskazuje na skoncentrowany prasowy atak propagandowy, inicjowanie „skarg Białorusinów” na rzekomą polonizację, specjalne narady w rejonie i poszczególnych siel-sowietach. Ukazanie metod przygotowawczych dla podjęcia decyzji likwidacyjnej to kolejny ważny zestaw ustaleń, oparty także o przedstawione szczegółowo dokumenty narad partyjnych i rządowych na wszystkich szczeblach zarządzania BSRR. Wskazuje to na szeroko zakrojone represje, w tym aresztowanie praktycznie wszystkich aktywistów partyjnych i administracyjnych rejonu. Szkoda, że Autor nie nawiązał do całościowej akcji antypolskiej w republice. Jak już zaznaczaliśmy, ostatni rozdział części II i cała III część pracy, to źródłowe przedstawienie formalnych okoliczności, tak powołania, jak i likwidacji Dzierżyńszczyzny. Zaskakuje sprawność propagandowa oraz administracyjno-represyjna podjętych działań. To kolejne ważne i nowatorskie prezentacje oraz ustalenia badawcze przedmiotu. Zagadnienia te Wielki podsumowuje w Zakończeniu. Z dziwną konsekwencją podkreśla polityczną sztuczność, a wręcz *niczym nieuzasadnione utworzenie Pol-Rejonu z racji*

wielokrotnie kwestionowanego przezeń stanu liczebnościowego tamtejszych Polaków. Na ten aspekt interpretacyjny Autora zwracamy wielokrotnie uwagę w niniejszej recenzji. Spotka się to zapewne z podobną dyskusją/krytyką polskich badaczy problemu. Brakiem wydaje się także niepowiązanie polityki wobec rejonu z ogólnym kierunkiem polityki „antykołchozycznej” w ZSRR na rzecz rusyfikacji w związku z nową *stalinowską* konstytucją ZSRR z 1936 r. Szkoda też, że nie znajdujemy w omawianym tekście odzwierciedlenia tych przedsięwzięć w sowieckiej prasie polskojęzycznej, ale tę – jak to już wskazywaliśmy – Autor pominął całkowicie, co uznajemy za wadę opracowania. Niemniej – jak zaznaczono – ustalenia mają generalnie charakter źródłowy i nowatorski. Do tych uwag uważamy za właściwe dodać zastrzeżenie-wniosek: o ile Wielki niezwykle dokładnie przedstawił formalno-polityczne uwarunkowania tworzenia oraz likwidacji rejonu, o tyle nie znajdujemy praktycznie żadnych informacji o realnym funkcjonowaniu tej *polsko-sowieckiej autonomii terytorialnej*. Chodzi nam tutaj w szczególności o metody pracy ideologicznej w kołchozach, fabrykach i szkołach, domach kultury, o metody sowietyzacji, ateizacji i propagowania tzw. kultury proletariackiej. Nie poznaliśmy programów szkolnych oraz treści intensywnie wpajanych za pomocą prasy rejonowej (tu: „Szturmowiec Dzierżyńszczyzny”⁴).

Do merytorycznych części informacyjno-analitycznych rozprawy dołączono bardzo obszerny wybór „Dokumentów i materiałów”. Dokumenty i materiały to uszeregowane chronologicznie (lata 1928-1937) artykuły prasowe, dokumenty partyjne (centralne, okręgowe/obwodowe i rejonowe), w tym w szczególności protokoły posiedzeń instytucji partyjnych i administracyjnych (*sowieckich*) – wszystkie związane z problematyką tworzenia a następnie likwidacji Pol-Rejonu. Trzeba zaznaczyć, iż dokumenty te wielokrotnie i dosyć obszernie cytowane są i omawiane w merytorycznej części monografii. Stawia to pod pewnym znakiem zapytania konieczność tak obszernego ich załączania. Fakt, iż są to odpisy oryginalnych dokumentów przemawia za. Ale w kontekście poprzedniego stwierdzenia sądzimy, iż wystarczyłoby pozostawienie wyłącznie najważniejszych (archiwalnych) dokumentów, takich jak wspomniane protokoły posiedzeń i wystąpienia merytoryczne organów partyjnych i sowieckich. Artykuły prasowe, inspirowane listy wieśniaków (kołchoźników, uczniów) do władz (licznie cytowane w tekście głównym) można by pominąć.

⁴ Autorowi recenzji znana jest (nieopublikowana) rozprawa doktorska Anny Bubko pt. *Prasa polskojęzyczna na terenie sowieckiej Białorusi od roku 1919 do połowy lat 30-tych XX wieku* (Wrocław 2010) zawierająca analizę treści z punktu widzenia ideologizacji sowietyzacyjnej polskiej mniejszości w ówczesnej BSR. Opracowanie naukowe tej prasy w kontekście rozmieszczenia pol-sowietów, polityki narodowościowo-ideologicznej, w tym form tych działań, to kolejny wskazujący tutaj niezwykle istotny postulat badawczy.

Diane M. Zorri, Houman A. Sadri, David C. Ellis,
Iran Proxy Groups in Iraq, Syria, and Yemen: A Principal-Agent
***Comparative Analysis*, JSOU Report 20-5, The Joint Special**
Operations University Press, MacDill 2020, pp. 154
(Jarosław Jarzabek)

The reviewed publication of Diane M. Zorri, Houman A. Sadri, and David C. Ellis is one of only a few aspiring to describe the phenomenon Iran proxy groups that operate in the Middle East. What makes *Iran Proxy Groups in Iraq, Syria, and Yemen: A Principal-Agent Comparative Analysis* a unique title are a few facts. Firstly, the Authors write the book not only from a position of a scholar. Each of them has a unique experience in academia, military, consulting, and business. Thanks to this, their view of the problem is more comprehensive and multidimensional. Secondly, the Authors apply a theoretical perspective of Principal-Agent theory. It organizes the analysis and makes the whole study coherent and transparent. Thirdly, the publication has a form of an advisory report. It not only focuses on the description and explanation, but it is also equipped with suggestions and proposed solutions that could be implemented by policy makers.

The *Iran Proxy Groups...* is a well written book, with tons of information about the domestic situation of the countries where Iran proxies operate, origins of those groups and their links with Iranian principal. The monograph is organized in an introduction, four thematic chapters, and conclusions. They are followed by an appendix consisting a list of Iraqi militia groups, list of acronyms and endnotes. In the Introduction Authors explain their understanding of the key terms they use throughout the book (i.a. proxy, proxy conflict etc.), present paradigm upon which their research is based (neorealism), state their research questions, describe a pattern of specific Iran's Divide-Empower-Control Strategy towards their proxies, and, finally, discuss the methodology utilized in their project. Chapter 1 is entitled „Iran's Strategic Environment”. It starts with the study of Iranian regime's policies, both in their internal and external dimension, as the Authors correctly assume that the Iranian use of the proxies is a crucial element of this state's larger political strategy. A very important factor, addressed here by the Authors, is Iran's doctrine of „forward deterrence”. Being aware of their serious limitations in terms of conventional warfare, Iranian authorities decided to develop various means of asymmetric and unconventional military capabilities.

Forward deterrence in the form of proxy groups is one of the most important elements of this strategy (next to the expansion of anti-aircraft and anti-tank weapons, unmanned aerial vehicles and special forces). This chapter also raises the subject of Shiite Islam in its various forms as a crucial element of the development of the Iran-backed proxy groups. Due to the diversity of denominations in Shiite Islam, not all the Shiites in the Middle East necessarily share the same point of view on religious and political matters. Depending on specific circumstances, this can be both a limitation or a handicap for Iranian efforts to develop their networks of proxy groups.

In the following three chapters Authors present a multidimensional analyses of the Iran-backed proxy groups in Iraq, Syria, and Yemen. This comparative study successfully highlights both the similarities and differences in origins, character, *modus operandi*, and type of interdependence between Iran and its proxies in all of the three cases. In Iraq, most heavily infiltrated by Iranians, they had a better position to influence local Shiite groups and make them dependent on their own support and resources. Then, following their pattern of Develop-Employ-Sustain policy, Iran tried to monopolize Iraqi politics by filling the most important positions in the country with their own proxy leaders. For some time it was successful, but a serious problem for the Iranians became the existence of alternative Shiite centers of power, led by Grand Ayatollah Ali as-Sistani and Mukada as-Sadr. Those individuals and the political structures they controlled could not be subordinated by Iran, and consequently, further expansion of Iranian influence in Iraq encountered an insurmountable obstacle. In Syria Iran used a slightly different strategy, enforced by a different local circumstances. Firstly, the government of Bashar Assad is based on the minority social group of Syrian Alawis. To develop a potent proxy forces in Syria, Iran could not rely on recruitment of local Shiites or allied population, but had to „import” loyal militants from outside. To this end they employed mainly members of Lebanese Hezbollah and Shiites from Afghanistan and Pakistan. Secondly, the Assad's power has an authoritarian form, which has two consequences: it limits Iranian options in interfering into local politics and forces Iran to deal with Assad's regime more like with an ally than a subordinate. As Authors of the publication observe, Iranian tactics of importing loyal Shiite fighters from outside proved to be quite successful in Syria and in the future Iran may try to replicate it elsewhere. Yet different is the situation in Yemen. This war-torn country struggles with internal conflicts and foreign interventions for decades. In the current stage of the conflict Iran supports local Zaydi population (united around Ansar Allah movement) against Sunni-dominated government of president Hadi, supported by Saudi Arabia. The strategic importance of Yemen for Iranians results from its proximity to the crucial waterway, Bab al-Mandab as well as from the possibility to check and threaten its main regional rival Saudi Arabia from the south. However, as the Authors

indicate, in case of Yemen Iranian sponsorship of its local proxies is more indirect than in case of Iran or Syria. This results from a few factors. Zaydism is a form of Shiite Islam, but in religious doctrine and practices is as different from the Iranian Twelver Shiism as it is from Saudi Wahhabi Sunnism. Thus the relationship between Iran and Ansar Allah movement is based on the presence of common enemy and mutually beneficial cooperation rather than of any form of ideological premises. The distance between Iran and Yemen and lack of direct land connection also makes this cooperation more difficult.

The conclusion and analysis in the last chapter it is the perfect culmination of the authors' work. They identify strengths and vulnerabilities of Iranian proxy strategy, assesses major variable and present policy implications of their research. The report ends with an appendix of Iraqi Militia groups that can be very useful as a secondary data for other scholars. The assessment of the choice of the topic, the development of the work structure and the selection of content is clearly positive. The presented case studies include all those relevant to the research topic in question. Each of them is important, tells about relevant aspects of Iranian proxy and presents data of interest, not only for the researcher and specialist, but also for the decision-makers and commanders on the ground. The deep analysis and comparative approach make the study a useful tool for a broad range of recipients.

Kronika naukowa Zakładu Badań Wschodnich za rok akademicki 2021/2022

1 X 2021 – Nowy rok akademicki ZBW rozpoczął w następującym składzie: kierownik ZBW – dr hab. Larysa Leszczenko, profesorowie Uniwersytetu: dr hab. Larysa Leszczenko, dr hab. Elżbieta Szyszlak, adiunkci: dr hab. Jarosław Jarząbek, dr Helena Giebień, dr Anna Jagiełło-Szostak, dr Marcin Koczan, dr Tomasz Szyszlak, starszy wykładowca: mgr Ludmiła Święcicka, prowadzący zajęcia zleczone: prof. dr hab. Zdzisław J. Winnicki, a także doktoranci: mgr Tatiana Iwanow (IV rok), mgr Marlena Janiga-Pokrzywińska (VI rok), mgr Piotr Kosiorek (I rok), mgr Diana Mazepa (V rok), mgr Aleksandra Puzyniak (V rok), mgr Natalia Sienko (V rok), mgr Olga Tarnawska (II rok), mgr Paweł Terpiłowski (VII rok).

1 X 2021-30 IX 2022 – Prof. Larysa Leszczenko profesorem wizytującym na Wydziale Historii i Stosunków Międzynarodowych Narodowego Uniwersytetu Donieckiego im. W. Stusa z siedzibą w Winnicy.

15-17 X 2021 – Stowarzyszenie Naukowców Polaków Litwy zorganizowało w Domu Kultury Polskiej w Wilnie konferencję naukową „Przesłanki uchwalenia Konstytucji 3 Maja 1791 roku i jej wpływ na dalsze losy narodów Europy Środkowo-Wschodniej (aspekty geopolityczne, historyczne, prawne, ekonomiczne, społeczne i kulturowe)”. ZBW był reprezentowany przez prof. Zdzisława J. Winnickiego, który przedstawił referat *Artykuły henrykowskie – pierwsza polska konstytucja „pisana”*.

19-21 X 2021 – Prof. Larysa Leszczenko oraz prof. Elżbieta Szyszlak uczestniczyły w III Międzynarodowym Kongresie Praw Człowieka „Prawa Człowieka – Bezpieczeństwo – Stosunki Międzynarodowe”, zorganizowanym w stolicy Podkarpacia przez miejscowy Uniwersytet Rzeszowski. Tytuł referatu prof. Leszczenko: *Specyfika funkcjonowania narodowych systemów ochrony praw człowieka w wybranych państwach stowarzyszonych z UE*, z kolei prof. Szyszlak: *Tureckie pożegnanie z Konwencją stambulską w kontekście teorii soft power*.

26-27 X 2021 – Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. J. Długosza w Częstochowie zorganizował IV Konferencję Naukową „Bezpieczeństwo Polski

w XX i XXI w. Aspekty pozamilitarne”. ZBW reprezentował dr Marcin Koczan z wystąpieniem *Polityka energetyczno-klimatyczna UE – konsekwencje dla Polski*.

4-5 XI 2021 – X Ogólnopolska Konwencja Polskiego Towarzystwa Studiów Międzynarodowych „Dynamika zmian stosunków międzynarodowych. Nowe wyzwania i transformacje” na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. W wydarzeniu ZBW reprezentowali dr hab. Jarosław Jarząbek (referat: *Izrael i państwa subregionu Zatoki Perskiej – przekształcenie architektury bezpieczeństwa Bliskowschodniego Regionalnego Kompleksu Bezpieczeństwa*) oraz dr Marcin Koczan (referat: *Polityka mobilności Wrocławia jako przejaw działań w zakresie zapewnienia bezpieczeństwa ekologicznego*).

6-13 XI 2021 – Prof. Larysa Leszczenko przebywała na wyjeździe dydaktycznym w ramach programu Erasmus+ Kraje Partnerskie w Instytucie Stosunków Międzynarodowych Narodowego Uniwersytetu Kijowskiego im. T. Szewczenki.

15 XI 2021 – Z okazji Święta Uniwersytetu Wrocławskiego Jego Magnificencja Rektor UWr prof. dr hab. Przemysław Wiszewski przyznał pracownikom ZBW nagrody za osiągnięcia w roku 2021: za osiągnięcia naukowe: dr Anna Jagiełło-Szostak (III°), dr Tomasz Szyszlak (III°), za osiągnięcia dydaktyczne: dr hab. Jarosław Jarząbek (I°), dr Helena Giebień (III°), dr Marcin Koczan (III°), za osiągnięcia organizacyjne: prof. Larysa Leszczenko (II°). Ponadto w czasie uroczystości dr hab. Jarząbek odebrał z rąk dolnośląskiego kuratora oświaty Medal Komisji Edukacji Narodowej.

23 XI 2021 – Po przejściu procedury oceniającej „Wschodnioznawstwo” zostało włączone do bazy referencyjnej ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences).

25-26 XI 2021 – Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie zorganizował III Międzynarodową Konferencję z Politologii Religii „Religia i polityka w kontekście epokowej zmiany. Czy jesteśmy świadkami narodzin nowego paradygmatu”. Reprezentantem ZBW na sympozjum był dr Tomasz Szyszlak, który przedstawił referat: *Sekurytyzacja Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego w jedności z Patriarchatem Moskiewskim przez władze ukraińskie po rewolucji godności*.

1 XII 2021 – W białostockim Muzeum Pamięci Sybiru prof. Zdzisław J. Winnicki wraz z dyrektorem placówki prof. Wojciechem Śleszyńskim odbyli publiczną debatę na temat polityki historycznej i pamięci II wojny światowej w Rosji i na Białorusi. Referat wprowadzający byłego kierownika ZBW dotyczył pamięci II wojny światowej w białoruskiej polityce historycznej.

3 XII 2021 – Wydział Stosunków Międzynarodowych Narodowego Uniwersytetu Lwowskiego im. I. Franki wraz z Centrum Bezpieczeństwa Międzynarodowego i Partnerstwa we Lwowie i Instytutem Studiów Międzynarodowych UW r zorganizował w formule hybrydowej międzynarodową konferencję naukową „International Conflicts in Modern World: from Regional Confrontation to Global Rivalry”. ZBW reprezentowały prof. Larysa Leszczenko (referat: *Przymusowe obywatelstwo jako element konfliktów wojskowych na obszarze postradzieckim*), prof. Elżbieta Szyszlak (referat: *Międzynarodowe aspekty konfliktu etnicznego na przykładzie konfliktu turecko-kurdyjskiego*) i dr Anna Jagiełło-Szostak (referat: *Ochrona ludności w wymiarze międzynarodowym: przykład UE*).

10 XII 2021 – Dr hab. Jarosław Jarząbek wziął udział w konferencji „Prawa Człowieka na Różnych Kontynentach”, zorganizowanej na Uniwersytecie Jagiellońskim przez Europejskie Stowarzyszenie Studentów Prawa ELSA. Pracownik ZBW przedstawił w formule zdalnej referat *Głos uciszonych. Historia Hanan Ashrawi*.

14-16 XII 2021 – Instytut Studiów Międzynarodowych UW r zorganizował 2nd International Science Conference NATO and the EU – Strategic Partnership and Cooperation within euro-atlantic Security Area. Wśród uczestników znaleźli się pracownicy ZBW: dr hab. Jarosław Jarząbek (referat: *Responsibility to protect or to earn money. NATO member states' arms exports to the MENA region*), dr Tomasz Szyszlak.

17-19 XII 2021 – Prof. Elżbieta Szyszlak oraz dr Tomasz Szyszlak zostali zaproszeni do udziału w pracach komitetu naukowego International Balkan Symposium „Together in Peace – To the Future”, które zorganizował Uniwersytet Handlowy w Stambule. Więcej informacji o wydarzeniu: balkansymposium.ticaret.edu.tr.

14 II 2022 – Prof. Larysa Leszczenko uczestniczyła w webinarium lubelskiego Instytutu Europy Środkowej „Kryzys transformacji czy transformacja kryzysu? Przemiany polityczne, gospodarcze i społeczne w państwach obszaru poradzieckiego”.

1 III 2022 – W ramach grantu Narodowej Agencji Wymiany Akademickiej w ZBW na stanowisku profesora Uniwersytetu został zatrudniony dr hab. Victor Shadurski. Temat badawczy prof. Shadurskiego: *Państwa postradzieckie w polityce UE. Między zasadami demokratycznymi a pełnym pragmatyzmem*.

12 III 2022 – Prof. Victor Shadurski wziął udział w eksperckim webinarium „The Baltic Sea Region in the conditions of global transition”, zorganizowanym przez Sekretariat Programu Uniwersytetu Bałtyckiego (Uniwersytet w Uppsali, Szwecja).

24-27 III 2022 – Niemieckie Towarzystwo Studiów Europy Wschodniej zorganizowało w Berlinie Forum Badań Historycznych Białorusi, na którym ZBW reprezentował prof. Victor Shadurski.

30-31 III 2022 – W Kazimierzu Dolnym odbyło się III Seminarium Europejskie Instytutu De Republica „Bezpieczeństwo współczesnej Europy Środkowo-Wschodniej. Aspekty polityczno-prawne”. Wśród uczestników spotkania znalazł się dr Tomasz Szyszlak, który w ramach panelu *Wojna na Ukrainie i wojna o Ukrainę jako determinanty bezpieczeństwa Europy* wygłosił referat pt. *Religia i mundur. Ewolucja instytucji duszpasterstwa wojskowego w Siłach Zbrojnych Ukrainy w kontekście wojny rosyjsko-ukraińskiej*.

26 IV 2022 – Prof. Victor Shadurski wziął udział w dyskusji internetowej, zorganizowanej przez Forum Badań Historycznych Białorusi (Niemieckie Towarzystwo Studiów Europy Wschodniej w Berlinie), a dotyczącej roli Białorusi w wojnie Rosji z Ukrainą z perspektywy kobiet-historyków.

27 IV 2022 – Prof. Larysa Leszczenko była współorganizatorką i uczestnikiem I Polsko-Ukraińskiego Panelu Bezpieczeństwa „Inwazja rosyjska w Ukrainie i jej konsekwencje dla Ukrainy i bezpieczeństwa międzynarodowego”.

29 IV 2022 – Rada Dyscypliny Naukowej Nauki o Polityce i Administracji Uniwersytetu Wrocławskiego nadała mgr Joannie Kapłońskiej stopień doktora nauk społecznych w dyscyplinie nauki o polityce i administracji na podstawie rozprawy *Mocarstwowe aspiracje Turcji w regionie czarnomorsko-kaspijskim i bliskowschodnim. Zmiana priorytetów tureckiej polityki zagranicznej*. Promotorem w przewodzie doktorskim była prof. Larysa Leszczenko, promotorem pomocniczym dr hab. Jarosław Jarząbek, zaś recenzentami prof. dr hab. Walenty Baluk (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie) oraz dr hab. Oksana Voytyuk z Uniwersytetu w Białymstoku.

9 V 2022 – Prof. Larysa Leszczenko współorganizatorką i kierowniczką naukową VIII Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Ukraina w warunkach transformacji systemu bezpieczeństwa międzynarodowego”. Przedsięwzięcie od lat odbywa się w ramach współpracy Wydziału Stosunków Międzynarodowych Narodowego Uniwersytetu Lwowskiego im. I. Franki, Centrum Bezpieczeństwa Międzynarodowego i Partnerstwa we Lwowie oraz ISM UW. Prof. Leszczenko wygłosiła również referat dotyczący badania problemu bezpieczeństwa międzynarodowego w kontekście wojny rosyjsko-ukraińskiej.

11-13 V 2022 – Wydział Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku zorganizował Międzynarodową Konferencję Naukową „Państwa poradzieckie w stosunkach międzynarodowych w latach 1991-2021”. ZBW był reprezentowany przez kierowniczkę, która zaprezentowała referat *Drogi i rozdroża państw poradzieckich. Polityczne, gospodarcze i kulturowe priorytety w cieniu rosyjskiej presji*, a także przez prof. Victora Shadurskiego z przedłożeniem *Białoruś (1991-1996): przyczyny i konsekwencje przejścia z republiki parlamentarnej do autorytaryzmu*.

13-20 V 2022 – Dr hab. Jarosław Jarząbek przebywał na Applied Science University w Ammanie (Jordania) w ramach grantu Erasmus+ Kraje Partnerskie.

18-20 V 2022 – Mgr Tatiana Iwanow wzięła udział w międzynarodowej konferencji naukowej z serii „Bezpieczeństwo euroatlantyckie i polityka Federacji Rosyjskiej”, której tegoroczna edycja odbyła się pod hasłem „Budowanie odporności na zagrożenia. Wojna w Ukrainie 2022”. Doktorantka prof. Leszczenko wygłosiła referat *Polityka zagraniczna Republiki Białoruś w okresie kryzysu europejskiego*. Organizatorem wydarzenia był Instytut Nauk o Bezpieczeństwie Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.

25 V 2022 – Mgr Tatiana Iwanow wzięła udział w międzynarodowej konferencji naukowej „Communication & Culture. 22nd Annual International Conference”, podczas której wygłosiła referat *International consequences of the 2020 Belarusian protests on the background of the 2022 war in Ukraine*. Organizatorem wydarzenia był Instytut Socjologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

27-28 V 2022 – W gościnnych murach Muzeum Pamięci Sybiru w Białymstoku obradowali uczestnicy XII Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Znakomici Mińszczanie. II wojna światowa a Polacy z Mińszczyzny”. Prof. Zdzisław J. Winnicki, jeden z inicjatorów cyklu spotkań, przedstawił zgromadzonym przedłożenie *Grażyna Lipińska – świadek i uczestnik życia polskiego w okupowanym Mińsku (1941-1944)*.

1 VI 2022 – Prof. Larysa Leszczenko wygłosiła wykład gościnny w Instytucie Filologii Słowiańskiej UW r *Od Wielkiego Głodu do wojny cywilizacyjnej: rosyjska polityka ludobójstwa wobec Ukrainy*.

8-10 VI 2022 – Katowicki oddział Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu zorganizował w Częstochowie konferencję naukową „*Bóg, Honor, Ojczyzna? Imponderabilia w wojsku, aparacie bezpieczeństwa i służbach specjalnych*”. Uczestniczący z ramienia ZBW

w wydarzeniu dr Tomasz Szyszlak wygłosił referat pt. *Jak trwoga, to do Boga. Duszpasterstwo w armii ukraińskiej w kontekście wojny w Donbasie*.

9 VI 2022 – Prof. Larysa Leszczenko organizatorem Międzynarodowego Seminarium Naukowego „Współpraca polsko-ukraińska w warunkach wyzwań regionalnych i globalnych. W 30-lecie podpisania Traktatu między RP a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy”. W przygotowaniu przedsięwzięcia uczestniczył Wydział Stosunków Międzynarodowych Narodowego Uniwersytetu Lwowskiego im. I. Franki oraz Centrum Bezpieczeństwa Międzynarodowego i Partnerstwa we Lwowie.

19-28 VI 2022 – Dr hab. Jarosław Jarząbek przebywał na Uniwersytecie Dalhousie w Halifax (Kanada) w ramach grantu na wymianę kadry akademickiej finansowanego przez konsorcjum Erasmus Mundus Global Studies.

22 VI 2022 – Prof. Larysa Leszczenko wzięła udział w zorganizowanej przez ISM UWro oraz Stowarzyszenie „Projekt Akademia” debacie „Świat patrzy na Ukrainę”.

6-8 VII 2022 – W podpoznańskim Chłudowie obradowali uczestnicy XXII Wielodyscyplinarnej Konferencji Badaczy Stosunków Międzynarodowych Wydziału Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego i Księży Werbistów „Sacrum i profanum we współczesnym świecie”, którego tegoroczna edycja przebiegała pod hasłem „Tożsamość narodowa w dobie kryzysu liberalnej demokracji – przejawy, czynniki, wymiary i wizje”. ZBW był reprezentowany w wydarzeniu przez prof. Elżbietę Szyszlak (referat: *Polityka państwa a tożsamość mniejszości i imigrantów na przykładzie Wietnamczyków w Republice Czeskiej i Turków w Bułgarii*, moderowanie panelu: *Wojna na Ukrainie – społeczne, polityczne i kulturowe wymiary konfliktu*), dra Tomasza Szyszłaka (referat: *„Pokażemy, że my, bracia, z kozackiego rodu”*. *Wychowanie wojskowo-patriotyczne w Siłach Zbrojnych Ukrainy*) oraz mgra Piotra Kosiorka (referat: *Zróżnicowanie społeczne ludności żydowskiej jako wyzwanie dla sfery tożsamościowej Państwa Izrael*).

3-31 VIII 2022 – Dr hab. Jarosław Jarząbek w ramach wyjazdu badawczego w programie IDUB (Inicjatywa Doskonałości Uczelnia Badawcza) „Wspieranie wyjazdów nauczycieli akademickich”, przebywał na University of Central Florida w Orlando oraz w Waszyngtonie, gdzie odbył spotkania z ekspertami z Atlantic Council, Centre for Strategic and International Studies oraz Middle East Institute.

18-20 IX 2022 – Na Uniwersytecie Oksfordzkim (Wielka Brytania) obradowali uczestnicy X Konferencji Europejskiego Stowarzyszenia Studiów Izraelskich,

której tegoroczna edycja nosiła nazwę „Isolation and Inclusion as Competing Themes of Contemporary Israel Studies”. ZBW reprezentował dr hab. Jarosław Jarząbek, który wygłosił referat *Israel and GCC Member States in the New Security Architecture of the Middle Eastern Regional Security Complex*.

21-23 IX 2022 – Uniwersytet Wrocławski był gospodarzem V Ogólnopolskiego Kongresu Politologii, zorganizowanego we współpracy z Komitetem Nauk Politycznych Polskiej Akademii Nauk i Polskim Towarzystwem Nauk Politycznych. W symposium aktywny udział wzięli pracownicy ZBW: prof. Elżbieta Szyszlak (we współpracy z dr hab. Violetta Gul-Rechlewicz, prof. Wydziału Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach) zorganizowała panel *Mniejszości – imigranci – bezpieczeństwo we współczesnym świecie*, z kolei dr Tomasz Szyszlak (we współpracy z drem Andrzejem Szabaciukiem, Wydział Nauk Społecznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II) zorganizował panel *Wyzwania bezpieczeństwa pozamilitarnego Rosji i Europy Wschodniej*. Wśród prelegentów Kongresu znaleźli się: prof. Victor Shadurski (referat: *Historia Białorusi w koncepcjach zwolenników „rosyjskiego świata”*), prof. Elżbieta Szyszlak (referat: *Migracje jako zagrożenie dla bezpieczeństwa kulturowego mniejszości etnicznych na przykładzie Ujgurów w Chińskiej Republice Ludowej*), dr Anna Jagiełło-Szostak (referat: *Polityka pamięci i tożsamość Serbii wobec konfliktów z lat 90 w świetle bezpieczeństwa ontologicznego*), dr Marcin Koczan (referat: *Bezpieczeństwo energetyczne Polski w kontekście udziału rosyjskich węglowodorów w miksie energetycznym*), dr Tomasz Szyszlak (referat: *Subetnos czy korporacja? Kozacy w systemie bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej*).

22 IX 2022 – Prof. Larysa Leszczenko wystąpiła z komentarzem politycznym tygodnia *Gest Putina świadczy o słabości* w telewizji Echo24.

28-29 IX 2022 – Mgr Piotr Kosiorek uczestniczył w IV Jagiellońskiej Konferencji Bezpieczeństwa, zorganizowanej przez Uniwersytet Jagielloński w Krakowie. Doktorant prof. Szyszlak wygłosił referat *System bezpieczeństwa kulturowego Izraela*.

Informacje dla autorów

1. Redakcja przyjmuje propozycje artykułów i recenzji do druku w bieżącym numerze czasopisma do 31 marca każdego roku kalendarzowego. Propozycje należy nadsyłać za pośrednictwem panelu redakcyjnego. W wyjątkowych przypadkach dopuszcza się możliwość przesłania propozycji w formie wydruku oraz pliku elektronicznego bądź załącznika poczty elektronicznej na adres redakcji:

Zakład Badań Wschodnich
Instytut Studiów Międzynarodowych
Uniwersytet Wrocławski
ul. Koszarowa 3/21
51-149 Wrocław
e-mail: wschodnioznawstwo@uwr.edu.pl

2. Artykuły powinny być napisane w językach polskim, angielskim lub rosyjskim. Niezależnie od języka publikacji artykuły powinny zawierać abstrakty i słowa kluczowe w językach polskim i angielskim, a także bibliografię załącznikową. Rekordy bibliograficzne odwołujące się do pozycji opublikowanych w alfabetych innych niż łaciński należy transliterować. Na końcu należy umieścić krótką notkę biograficzną autora (autorów), uwzględniającą posiadany tytuł lub stopień naukowy (lub tytuł zawodowy), aktualną afiliację oraz co do zasady numer ORCID.
3. Przeciętna wielkość artykułu publikowanego na łamach czasopisma powinna zawierać się pomiędzy 0,5 a 0,75 arkusza autorskiego.
4. Recenzje powinny być napisane w języku polskim. Na zasadzie wyjątku dopuszcza się przygotowanie recenzji w językach angielskim i rosyjskim.
5. Przeciętna wielkość recenzji publikowanej na łamach czasopisma nie powinna przekraczać 0,3 arkusza autorskiego.
6. Artykuły i recenzje powinny być napisane w ogólnodostępnym edytorze tekstowym. Redakcja nie stawia warunków co do wielkości i kroju czcionki. Cyfry w treści artykułu należy zapisać w cudzysłowie.
7. Obowiązują przypisy u dołu strony według powszechnie stosowanych w polskich czasopismach naukowych standardów. W tekście głównym numer przypisu należy umieścić zasadniczo przed znakiem interpunkcyjnym. Przypisy bibliograficzne odwołujące się do publikacji napisanych w innym alfabecie niż łaciński należy podawać w oryginale. Skrótów w przypisach należy podawać

zgodnie z pisownią łacińską: idem, eadem, *Ibidem*, *op.cit.* W przypadku korzystania ze źródeł internetowych w przypisie należy podać pełny adres strony wraz z datą utworzenia informacji i datą odczytu. Przykładowe wzory przypisów zostały zamieszczone poniżej.

8. Redakcja przekazuje propozycje artykułu do recenzji recenzentom zewnętrznym posiadającym tytuł lub stopień naukowy oraz znaczący dorobek w zakresie badań wschodnich. Osoby recenzenta i autora propozycji artykułu pozostają dla siebie anonimowe podczas całego procesu wydawniczego. Ujawnienie danych osobowych następuje wraz z opublikowaniem drukiem bieżącego numeru czasopisma.
9. Recenzent przygotowuje recenzję w oparciu o formularz recenzyjny obowiązujący w redakcji. Formularz drukowany jest w każdym numerze czasopisma oraz dostępny na stronie internetowej redakcji. Każda recenzja kończy się jednoznacznie konkluzją: akceptuję do druku, akceptuję do druku pod warunkiem naniesienia poprawek, odrzucam. Redakcja bądź recenzent odrzuca propozycję artykułu w przypadku braku zachowania rzetelności naukowej, w tym również zatajenia autorstwa i źródeł finansowania projektu, którego efektem jest przedłożona propozycja artykułu, a także zastrzega sobie prawo do poinformowania o takich przypadkach instytucję naukową, którą autor reprezentuje.
10. Redakcja przechowuje recenzje wydawnicze.
11. Redakcja nie wypłaca honorariów autorskich. Każdy z autorów otrzymuje bezpłatnie egzemplarz autorski czasopisma.
12. Obowiązujące w redakcji standardy etyczne zgodne są z wytycznymi Komisji Etyki Publikacji.

Przykładowe wzory przypisów bibliograficznych stosowanych we „Wschodnioznawstwie”

I.I. Nazwisko, <i>Tytuł monografii kursywą</i> , Wrocław 2016, s. 2-5.
Idem, <i>Tytuł rozdziału kursywą</i> , [w:] <i>Tytuł pracy zbiorowej kursywą</i> , red. I.I. Nazwisko, Wrocław 2016, s. 22-31.
I. Nazwisko, I. Nazwisko, <i>Tytuł artykułu kursywą</i> , „Tytuł czasopisma” 2016, nr 4, s. 17-21.
Eadem, <i>Tytuł publikacji źródłowej kursywą</i> , „Tytuł dziennika”, 22 X 2016, s. 13.
Dz. U. 2016, nr 24, poz. 138: <i>Tytuł aktu normatywnego kursywą</i> , 29 XII 2016.
I.I. Nazwisko, I.I. Nazwisko, I.I. Nazwisko, <i>Tytuł monografii w wersji elektronicznej kursywą</i> , Wrocław 2016, s. 36-43, http://www.strona.internetowa.repozytorium.pl/123456 (24 I 2016).
I. Nazwisko, <i>Tytuł artykułu w wersji elektronicznej kursywą</i> [5 X 2010], http://www.strona.internetowa.artykułu.pl/zakladka1/zakladka2/zakladka3 (24 I 2016).
<i>Tytuł publikacji źródłowej w wersji elektronicznej bez autora</i> [6 III 2013], http://strona.internetowa.publikacji.zrodlowej.pl/zakladka1/zakladka2/zakladka3 (24 I 2016).

Etyka publikacji

Redakcja „Wschodnioznawstwa” przywiązuje ogromną wagę do jakości publikowanych tekstów i podejmuje wszelkie możliwe działania w celu zapewnienia jak najwyższych standardów publikacji zamieszczanych w czasopiśmie. Wszystkie strony i osoby zaangażowane w proces publikacji, w tym autorzy, redaktorzy czasopisma, recenzenci i wydawcy są zobligowani do przestrzegania najwyższych standardów etycznych w publikacjach naukowych, zgodnie z wytycznymi Komisji Etyki Publikacji (*COPE, Committee on Publication Ethics*).

Afiliacja

Autor/autorzy publikacji powinni podać swoją aktualną afiliację naukową, wskazującą ośrodek naukowy/badawczy, w którym zgłoszona do publikacji praca powstawała, była wspierana i/lub została zaakceptowana. Jeśli Autor nie posiada aktualnej afiliacji naukowej, powinien wskazać na swój status badacza niezależnego.

Autorstwo

Wszystkie osoby wskazane jako autorzy artykułu powinny spełniać następujące kryteria:

- a) wnieść znaczący wkład w powstanie wskazanej pracy, w zakresie stworzenia jej koncepcji, planu badań, wykonania badań, pozyskania danych, analizy i interpretacji danych, lub też we wszystkich tych obszarach;
- b) napisać, zredagować lub znacząco poprawić wskazany artykuł;
- c) wyrazić zgodę na opublikowanie artykułu we „Wschodnioznawstwie”;
- d) przejrzeć i uzgodnić każdą wersję artykułu: przed jego przesłaniem do redakcji, w procesie recenzji oraz ostateczną wersję przed jej skierowaniem do druku;
- e) wyrazić zgodę na wzięcie odpowiedzialności za treść artykułu i za rozwiązywanie wszelkich podniesionych kwestii dotyczących dokładności lub integralności opublikowanej pracy.

Autor/Autorzy ponoszą wspólną odpowiedzialność za ustalenie i wskazanie, komu przypisane jest autorstwo pracy oraz w jakiej kolejności wymienieni są autorzy pracy.

Cytaty i odniesienia

Artykuły badawcze i inne publikowane prace muszą zawierać odpowiednie cytaty i odniesienia do właściwej, aktualnej i sprawdzonej literatury, na poparcie wszelkich twierdzeń zawartych w pracy. Należy unikać nadmiernego i niewłaściwego stosowania autocytatów oraz niekoniecznego cytowania osób związanych z autorem/autorami lub grupami, do których oni należą, a mającego na celu sztuczne, wzajemne, zwiększanie liczby cytowań tych osób. Taka manipulacja cytowaniami uznawana jest za formę oszustwa.

Konflikt interesów

Każdy z autorów musi poinformować o potencjalnym występowaniu wszelkich konfliktów interesów związanych z artykułem, które mogą być postrzegane jako istotne. Potencjalny konflikt interesów może występować gdy autorzy, ich pracodawcy, sponsorzy lub inne związane z autorami osoby pozostają w relacjach finansowych, biznesowych, prawnych, politycznych lub zawodowych z innymi osobami lub organizacjami, a charakter tych relacji może wpłynąć na badania lub interpretację ich wyników.

Korzystanie z materiałów osób/stron trzecich

Na autorach tekstów publikowanych we „Wschodnioznawstwie” spoczywa obowiązek uzyskania pisemnej zgody stron trzecich na wykorzystanie w publikacji wszelkich materiałów chronionych prawem autorskim (tekstów, ilustracji, tabel, zdjęć, wykresów itp.), do których posiadają one prawa.

Obowiązki redaktorów

Redaktorzy „Wschodnioznawstwa” działają na rzecz rozwijania i poszerzania wiedzy w obszarze badań wschodnich, poprzez:

- a) utrzymywanie i podnoszenie jakości prac publikowanych w czasopiśmie oraz dbanie o rzetelność procesu recenzowania;
- b) wspieranie autorów i recenzentów w procesie publikacji;
- c) utrzymywanie i podnoszenie reputacji czasopisma, we współpracy z Radą Naukową oraz wydawcami.

Odwolania i skargi

Redakcja „Wschodnioznawstwa” przyjmuje odwołania i skargi autorów dotyczące procesu recenzyjnego oraz decyzji o odmowie publikacji. Odwołanie lub skarga powinna jednak być oparta na solidnych dowodach lub dostarczać nowych

informacji lub danych w odniesieniu do uwag i komentarzy przesłanych przez redaktorów i recenzentów.

Plagiat

Redakcja „Wschodnioznawstwa” podchodzi bardzo poważnie do problemu plagiatu. Zgodnie z definicją *COPE* plagiat występuje, „gdy ktoś przedstawia pracę innych osób (dane, słowa lub teorie), tak jakby były jego własnymi oraz bez wskazania odpowiednich odnośników”. Wszelkie fragmenty tekstów zawierające zapożyczone dane, słowa, teorie, koncepcje itp. muszą być odpowiednio oznaczone odpowiednimi przypisami.

Recenzje

Wszelkie artykuły publikowane we „Wschodnioznawstwie” przechodzą proces recenzyjny, zgodny z wytycznymi *COPE* dla recenzentów:

- a) redakcja przekazuje propozycje artykułu do recenzji recenzentowi zewnętrznemu posiadającemu tytuł naukowy bądź stopień naukowy oraz znaczący dorobek w zakresie badań wschodnich;
- b) osoby recenzenta i autora propozycji artykułu pozostają dla siebie anonimowe podczas całego procesu wydawniczego. Ujawnienie danych osobowych następuje wraz z opublikowaniem drukiem bieżącego numeru czasopisma;
- c) recenzent przygotowuje recenzję w oparciu o formularz recenzyjny obowiązujący w redakcji. Formularz drukowany jest w każdym numerze czasopisma oraz dostępny na stronie internetowej redakcji. Każda recenzja kończy się jednoznaczną konkluzją: akceptuję do druku, akceptuję do druku pod warunkiem naniesienia poprawek, odrzucam. Redakcja bądź recenzent odrzuca propozycje artykułu w przypadku braku zachowania rzetelności naukowej, w tym również zatajenia autorstwa i źródeł finansowania projektu, którego efektem jest przedłożona propozycja artykułu, a także zastrzega sobie prawo do poinformowania o takich przypadkach instytucję naukową, którą autor reprezentuje;
- d) redakcja przechowuje recenzje wydawnicze.

Zachowania nieetyczne

Redakcja „Wschodnioznawstwa” przywiązuje bardzo dużą wagę do uczciwości naukowej i przestrzegania zasad etyki w publikowanych w czasopiśmie pracach. Zgodnie z wytycznymi *COPE* redakcja za niedopuszczalne uznaje:

- a) zatajenie lub podanie niewłaściwej afiliacji autora/autorów;
- b) manipulację cytatami;

- c) podwójne/wielokrotne zgłaszanie do publikacji i/lub publikowanie w różnych czasopismach tych samych tekstów;
- d) manipulowanie danymi i fabrykowanie danych;
- e) plagiat i autoplgiat;
- f) zatajanie konfliktu interesów;
- g) nieetyczne badania.

Formularz recenzyjny proponycji artykułu złożonego do druku we „Wschodnioznawstwie”

Tytuł proponycji artykułu:

Ocena recenzenta – część zamknięta (proszę o odpowiedź „tak” lub „nie”):

1. Czy temat proponycji artykułu mieści się w profilu „Wschodnioznawstwa”?
2. Czy tytuł proponycji artykułu jest dobrym odzwierciedleniem jego treści?
3. Czy proponycja artykułu wnosi coś nowego do nauki?
4. Czy kompozycja proponycji artykułu nie budzi zastrzeżeń?
5. Czy tezy przedłożone w proponycji artykułu nie budzą zastrzeżeń?
6. Czy objętość proponycji artykułu nie budzi zastrzeżeń?
7. Czy proponycja artykułu została przygotowana poprawnie pod względem poprawności pisowni i języka naukowego?
8. Czy aparat naukowy zastosowany w proponycji artykułu nie budzi zastrzeżeń?
9. Czy umieszczenie w proponycji artykułu tabel i ilustracji jest zasadne?
10. Czy zastosowana w proponycji artykułu literatura nie budzi zastrzeżeń?

Ocena recenzenta – część otwarta:

1. Jeżeli znajdzie taka konieczność proszę o wypunktowanie szczegółowych uwag do pytań z części zamkniętej formularza recenzyjnego
2. Jeżeli znajdzie taka konieczność proszę o wypunktowanie sugerowanych zmian w proponycji artykułu z podziałem na konieczne i zalecane
3. Jeżeli znajdzie taka konieczność proszę o wypunktowanie uwag świadczących o braku zachowania rzetelności naukowej

Konkluzja (proszę o wybór jednej z opcji):

1. Akceptuję do druku
2. Akceptuję do druku pod warunkiem naniesienia poprawek
3. Odrzucam

Uzasadnienie konkluzji:

Imię i nazwisko recenzenta

Miejsce i data

